AL. ZUB

DE LA ISTORIA CRITICĂ LA CRITICISM

EDITURA ACADEMIEI
REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE
„A. D. XENOPOL", IAŞI

Biblioteca istorică LXV

AL. ZUB

DE LA ISTORIA CRITICĂ LA CRITICISM

(Istoriografia română la finele secolului XIX si începutul secolului XX)

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
Bucureşti, 1985

From critical history to critical excess
(Romanian historiography at the end
of the 19th and the beginning of the 20th century)

От критической истории к критицизму
(Румынская историография в конце XIX
и начале XX вв.)

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
79717, Bucureşti, Calea Victoriei 125

„De multe ori o generație se înșeală asupra propriilor sale idei și crede că ceea ce urmărește este cu totul deosebit de ceea ce a urmărit generația dinaintea ei, fiindcă drumul pe care a plecat este croit de ea și mijloacele cele întrebuințează îi sînt deosebite. Preocupată peste măsură de aceste forme, ea nu ia seama că același spirit o însuflețește și că fără să știe duce mai departe mișcarea cea veche".

(G. Panu)

„După vremea revelațiilor, după aceea a inițiativelor, veni vremea construcțiilor".

(N. Iorga)

„Cine însă fără critică poate păși cu siguranță?".

(T. Maiorescu)

I. ARGUMENT

Clio se contemplă tot mai stăruitor în oglindă. Situîndu-se în prelungirea istoriei „reale", ca emanaţie, parte componentă şi conştiinţă de sine a acesteia, istoriografia simte o nevoie sporită de a-şi obiectiva devenirea în timp. Ea îşi construieşte propria istorie, nu din slăbiciune narcisiacă, ci fiindcă această istorie ţine de rostul ei intim. Căutîndu-şi urmele, sistematizîndu-le coerent, ea se depăşeşte pe sine şi dă seama de o esenţă superioară. „Nimic nu e mai revelator pentru realitatea profundă a unei gîndiri colective decît istoria istoriei", spunea Pierre Chaunu [1], atent la nevoia ca această istorie să-şi conştientizeze experienţele, pentru a trage din ele maximum de profit. Studiile de istoria istoriografiei cunosc, de aceea, o dezvoltare intensivă, în acord cu exigenţele istoriei însăşi, ajunsă la vîrsta cînd nu mai poate ignora nici unul din registrele ce o compun şi cînd eforturile de restituţie a propriei deveniri capătă un caracter tot mai sistematic.

În spaţiul cultural românesc, atare studii au şi condus la cîteva sinteze didactice, la o enciclopedie de profil şi la numeroase cercetări parţiale ce indică un interes sporit pentru aportul acestui spaţiu la dezvoltarea istoriografiei. În ceea ce ne priveşte, după o monografie dedicată istoricului *Mihail Kogălniceanu* (1974), ca reprezentant al romantismului şi personalitate proeminentă a istoriografiei noastre moderne, după un sondaj în perioada postpaşoptistă pe acelaşi tărîm, perioadă stînd sub semnul dilemei: *A scrie şi a face istorie* (1981), după un studiu relativ la perioada următoare, marcată de societatea *Junimea* (1976), după o sumară sinteză asupra gîndirii istorice xenopoliene (1983) şi după alte studii, risipite, cu privire la B. P. Hasdeu, N. Iorga, V. Pârvan (ultimul tratat şi monografic în 1974 şi 1983) etc., ni s-a părut că ceea ce lipseşte pentru a da seama oarecum sistematic de evoluţia istoriografiei române în epoca modernă e un studiu mai adînc asupra ultimelor decenii din secolul XIX, studiu echivalînd, în mare, cu ascensiunea „şcolii critice": Ioan Bogdan, Dimitrie Onciul, Nicolae Iorga. Un studiu, aşadar, care să dea seama de progresele realizate pe acest tărîm, ca deschidere teoretică, metodologie, instrumentar şi investigaţii efective.

Cu aceasta se încheie secolul XIX, pe care un consens general îl cunoaşte (de la A. Thierry) ca evoluînd sub zodia istoriei, şi începe secolul nostru, ale cărui oferte pe tărîm istoriografic n-ar putea fi înţelese, desigur, fără o definire mai precisă a direcţiei critice. Încercăm astfel a umple o lacună, destul de evidentă de vreme ce în altă parte a lumii Paul E. Michelson prepară concomitent o sinteză mai amplă ce porneşte tocmai de la *şcoala critică*. Sondajul nostru ţine seama de cercetările mai vechi sau mai noi în materie şi profită oarecum de ceea ce s-a făcut deja în domeniile învecinate, mai ales în istoria şi critica literară, filosofia culturii, sociologie.

Studiind *Junimea*, spiritul ei critic şi implicaţiile istoriografice ale programului respectiv, o problemă se contura în chip necesar, aceea a consecinţelor noului spirit în istoriografia propriu-zisă. Cu dizidenţa lui A. D. Xenopol şi

[1] *Revue historique*, 1970, 2, p. 301.

G. Panu, *Junimea* eşuase în tentativa de a opune directivei romantice un istoric care să-i reprezinte fidel spiritul. Abia în a doua generaţie, prin I. Bogdan şi D. Onciul, ea va izbuti să impună o direcţie critică, fie şi păstrînd această aparenţă de autonomie. Între strategia *Junimii* şi strategia *şcolii critice* este o relaţie pe care vom încerca să o punem în lumină. Din păcate, ne lipsesc încă acele restituiri meticuloase care să facă posibile estimări statistice, cantitative, de felul celor care au făcut cu putinţă, de pildă, analiza şcolii savante, obiective, critice, a lui Gabriel Monod, în Franţa, pentru epoca genezei şi afirmării, situabilă chiar în vremea cînd *Junimea* noastră îşi exercita mandatul critic. Urmărind mutaţia ideologică produsă atunci în spaţiul francez (1865—1885), Charles-Olivier Carbonell a valorificat sugestia mai veche a lui Lucien Febvre de studiere sociologică a istoriografiei. *Histoire et historiens* (Toulouse, 1976) e rezultatul acestui mod de investigaţie, întemeiat pe o enormă documentare, pe statistici, scheme, diagrame, hărţi, analize sociologice etc., pentru a nu mai vorbi de vasta literatură biografică şi exegetică ce s-a acumulat între timp.

O asemenea restituţie nu se poate improviza. În istoriografia noastră, ea nici nu e posibilă atîta timp cît nu dispunem de studii amănunţite deopotrivă asupra istoricilor de seamă şi a ,,modeştilor soldaţi de jertfă'', cum i-a numit N. Iorga pe cărturarii preocupaţi de acele restituţii mărunte, fără de care, totuşi, o istoriografie nu poate merge înainte. Fireşte nu vom aştepta pînă să dispunem de toate acestea pentru a da seama de evoluţia domeniului. Sinteza e necesară în orice clipă şi ea se construieşte întotdeauna cu materialul existent, asumîndu-şi deci riscul inevitabil al neîmplinirii. ,,Fiecare secol, observa Malraux, îşi reface antologia''.

În cazul de faţă, un sondaj în istoriografia acelui sfîrşit de secol ni s-a părut util, chiar dacă nu dispunem de suficiente restituiri parţiale. Căci e vorba de o vîrstă semnificativă a istorismului, circumscris acum mai sever şi chemat să asculte de exigenţele metodei. Istoria nu putea rămîne în afara progreselor înregistrate de ştiinţă. Problemele ce şi le punea, exigenţele asumate spre finele unui secol marcat de istorism erau problemele şi exigenţele unei lumi pentru care cunoaşterea realului, fie acesta trecut ori actual, devenise un imperativ. În istorigrafie, preocuparea de realul întreg, oricît de puţin accesibil, preocuparea de autentic era presantă, obsesivă, încă din vremea *Junimii,* care trăgea ea însăşi concluziile unei apropieri de real, după ce se plutise o vreme — remarca N. Iorga — în ,,cele mai înalte neguri romantice'' [2]. Primul pas era al negaţiei, salutară în pofida injustiţiilor pe care le putea face şi le-a făcut, îndeosebi, prin Titu Maiorescu. Următorul trebuia să depăşească negaţia obstinată, pentru a ajunge la o formulă mai pozitivă, mai creatoare. ,,După vremea revelaţiilor, după aceea a iniţiativelor, veni vremea construcţiilor'', observă tot N. Iorga, atent la această pendulare continuă între entuziasm şi o dispoziţie mai critică din epoca modernă. *Şcoala critică,* la care ne vom referi, corespunde unei vîrste a istoriografiei şi culturii noastre, ajunsă la înţelegerea faptului că, oricît de util, demersul critic nu e suficient . El trebuie să sprijine o nouă construcţie, chiar dacă o ştie precară, provizorie şi deci perfectibilă.

Oferta istoriografică de la finele secolului XIX e cu deosebire complexă, ceea ce face anevoioasă, dacă nu imposibilă, cu instrumentele de care dispunem, o restituţie cantitativă. O asemenea restituţie nu stă în gîndul nostru. ,,Radiografierea'' completă a scrisului istoric din epocă nefiind cu putinţă acum, trebuie

[2] N. Iorga, *Oameni cari au fost,* I, Bucureşti, 1934, p. 174.

să ne limităm la analize fragmentare, menite a fixa totuşi, pe cît posibil, liniile de direcţie, a sistematiza tematic şi metodologic materia, a contura oarecum „destinul" *şcolii* iniţiate, în umbra *Junimii*, de I. Bogdan şi colegii săi istorici de la Universitatea din Bucureşti.

Ce reprezintă *şcoala critică* în epocă şi în evoluţia istoriografiei române? Întrebarea nu e comodă mai ales că pentru mulţi dintre istoricii activi la finele secolului nu dispunem de studii comprehensive, iar pentru alţii informaţia e cu totul lacunară. Sînt multe feluri de a scrie istorie, iar *şcoala critică* nu e decît una din cele „o sută" de care vorbise Guizot: felul care a pus accent pe document, autenticitate, rigoare a criticii şi a construcţiei, fie şi în dauna sintezei cuprinzătoare. Ea corespunde, în linii mari, cu *şcoala* creată de G. Monod pe lîngă *Revue historique* şi reprezintă, în evoluţia istoriografiei române, momentul maturităţii depline, al perfectei omologări cu istoriografia apuseană. Tocmai de aceea, un examen mai strîns al acestui moment ni s-a părut indispensabil în efortul de a degaja liniile evolutive ale istoriografiei noastre.

Un atare examen presupune recurs la fondul de tipărituri existent, dar şi la fondurile de arhivă susceptibile să explice iniţiative, destine cărturăreşti, instituţii care au contribuit la dezvoltarea domeniului etc. De la cei cîţiva corifei ai rigorii, obiectivităţii şi adevărului *à tout prix*, examenul se extinde în chip necesar asupra contextului istoriografic, a discipolilor şi a direcţiilor complementare, pînă în momentul cînd *şcoala critică* a trebuit să facă loc, în perioada interbelică, propriei negaţii, degenerînd în *criticism*. Un criticism de primă instanţă, desigur, fiindcă şi *noua şcoală*, înfiripată în jurul *Revistei istorice române*, avea să depăşească faza negativistă, contestatară, pentru a se manifesta pe un teren mai pozitiv.

Abordăm astfel o problemă mult prea complexă pentru a fi lămurită aici cum se cuvine. O literatură imensă, contradictorie, obsedantă lasă impresia de mare necuprinsă, o „mare neagră" ce adună aluviuni de tot felul, fără a-şi etala convenabil sedimentele şi fără a se lăsa, momentan, explorată în adîncuri. Peisajul istoriografic din treimea de veac care a precedat întîia conflagraţie mondială e deconcertant. Cine se aşteaptă aici la o prezentare completă a tuturor iniţiativelor şi nuanţelor critice, a polemicilor, transformate adesea în spectacol, va fi dezamăgit. Nu va găsi informaţii sistematice despre un protagonist, o temă, o instituţie. Iorga singur e un latifundiu pe care nu-l poţi străbate într-*o viaţă de om*. Cum ar putea fi el definit în cîteva pagini? Şi cum să-i conturezi statura gigantică ataşînd-o unei serii, legînd-o de o *şcoală*? „Cînd răsare geniul, mor şcolile", observa G. Călinescu, avertizînd asupra riscului de a introduce în scheme prea rigide mari personalităţi, care prin definiţie se sustrag oricărei scheme. În evoluţia *şcolii critice*, Iorga face în adevăr notă aparte, depăşind-o de la început prin anvergură şi orizont, prin refuzul cantonării precise într-un domeniu sau într-o epocă. Dar fără el, amintita *şcoală* n-ar putea fi explicată convenabil în geneza şi evoluţia ei. Analize şi restituiri de fapte sînt încă necesare pentru a se putea ajunge la o construcţie mai solidă în materie. Ceea ce putem face acum e să schiţăm un cadru teoretic şi de metodă, să definim atitudini, să examinăm apoi unele categorii de fapte, în ideea de a le stoarce substanţa teoretică, pentru a reveni mai tîrziu asupra altor aspecte, direcţii, conjecturi. Ideile profesate, programul, structura, „strategia", metodele şi instrumentele folosite de *şcoala critică* ne-au interesat aici, alături de consecinţele imediate pe tărîm istoriografic. De la *istoria critică* preconizată de B. P. Hasdeu la *criticismul* interbelic, de la geneză la epilog, iată drumul pe care am încercat a-l străbate, insistînd mai mult asupra orizon-

tului de idei decît asupra faptelor și căutînd a descifra, dincolo de polemica erudită, realități de profunzime ale lumii noastre.

Epoca a pus și în spațiul românesc problemele formulate și în alte zone de cultură. Este istoricul un artist sau un om de știință? Un om al epocii sale, angajat în lupta politică, sau un eremit constrîns la izolare și distanță „obiectivă"? Pînă unde poate el nutri iluzia restituției depline? Ce reprezintă *școala critică* în istoriografia epocii și în perspectiva globală a domeniului? O „rezervație" profesionistă, într-o cultură de tip încă enciclopedic? Chestionarul ar putea continua. Un teritoriu vast se arată înainte și el va trebui să fie cercetat nu numai cu vechile mijloace, oarecum artizanale, ci pe cît posibil prin sondaje cantitative și analize mai aplicate. Ceea ce ne putem permite aici, fără impresia de a fi abuzat, e un studiu preliminar, menit a schița cadrul și a defini o problematică.

Vom avea în vedere, de aceea, atît mișcarea generală de idei a epocii, cît și acumulările „critice" din spațiul cultural românesc, structurate spre finele secolului XIX într-o *direcție* și pe tărîm istoriografic. Se va putea întreprinde astfel o raportare mai strictă a spiritului nostru critic la progresele gîndirii europene și se va circumscrie totodată „programul" noii direcții. O atare investigație nu se poate mărgini la istoria propriu-zisă, ci trebuie să se sprijine și pe domeniile vecine. Fiindcă istoriografia a profitat enorm de pe urma cristalizărilor produse în sfera criticii literare, îndeosebi prin Maiorescu, istoric în felul său și filosof atent la integrarea istoriei într-o sferă cognitivă mai amplă. Am profitat noi înșine de explorările întreprinse pe marginea fenomenului junimist (M. Drăgan, Domnica Filimon, N. Manolescu, D. Mănucă, Z. Ornea, L. Rusu, E. Todoran. ș. a.) sau într-o perspectivă extinsă, diacronică, a criticii însăși (Valeriu Cristea, Florin Mihăilescu, Valentina Marin Curticeanu, Mircea Martin etc.), devenită obiect de stăruitoare analize. Insistența cu care s-a revenit mereu asupra acestui domeniu în ultimii ani e semnificativă. O vîrstă a culturii ca aceea pe care o străbatem cere limpeziri și ele s-au întreprins sub diverse unghiuri. Predominant pare a fi cel relativ la statutul criticii, însă orice dezbatere pe acest tărîm tinde să pună în chestiune destinul însuși al culturii noastre. Abordările din ultimii ani, insistente, polemice, fecunde, par a indica o nevoie sporită de discernămînt critic. Cîmpul e vast și istoria nu se putea sustrage obligației de a-și asuma propriile răspunderi, cu atît mai mult cu cît ea se situează, de o bună bucată de timp, la interferența disciplinelor umaniste. Sociologia, întoarsă ea însăși către propria devenire, i-a adus un spor de înțelegere, alături de etnologie, folcloristică, științe juridice, istoriografia de artă, bibliologie și alte discipline, asupra cărora s-au întreprins deja sinteze menite să dea contur unei istorii a științelor în România. Va fi vorba de ele la locul cuvenit.

Menționăm aici doar că demersul nostru e debitor mai ales față de studiile de istoria istoriografiei, realizate în ultimii ani de Lucian Boia, Vasile Cristian, Paul E. Michelson, G. Mihăilă, Louis Roman, Valeriu Râpeanu, Șt. Ștefănescu, Pompiliu Teodor, Bianca Valota-Cavallotti, Dan Zamfirescu, pentru a nu cita decît nume legate mai insistent de cercetarea gîndirii istorice din epoca la care ne referim și noi. Mulțumiri speciale datorăm colegilor (Lucian Boia, I. Saizu, Șt. Lemny) care, citind lucrarea în manuscris, au binevoit să facă observații ameliorative. Datorăm nu mai puțină gratitudine Editurii Academiei care și-a asumat proiectul, asigurîndu-i o finalizare optimă. Să adăugăm, în fine, pentru a încheia aceste explicații preambulare, că demersul nostru n-ar fi fost cu putință fără sprijinul generos al Academiei de Științe Sociale și Politice. Să mai spunem, la urmă, că din materia acestei cărți cîteva

fragmente au văzut deja lumina tiparului, în timpul elaborării, şi că ele se referă în genere la chestiuni de orizont teoretic sau de metodă.

Studiul pe care îl oferim acum, în chip de introducere la o epocă de mare interes pentru istoriografie, încheie oarecum o etapă în cercetările noastre şi inaugurează o alta. Avem convingerea că aşa precum istoria-realitate nu devine inteligibilă decît în viziune diacronică, istoria ca disciplină a cunoaşterii trecutului uman nu se poate lămuri decît istoriceşte („L'histoire s'explique historiquement'', observa G. Lefebvre), ştiinţa istorică nefiind, în sens crocean, decît un răspuns la chestiunile puse de istoria trăită. Una o explică şi o completează pe cealaltă. Numai integrată procesualităţii globale, istoria istoriografiei poate fi mai mult decît o simplă acumulare bibliografică sau o pură abstracţie conceptuală, devenind un capitol de seamă în istoria ideilor şi a mentalităţilor [3]. Perioada investigată aici ni s-a părut, sub acest unghi, demnă de tot interesul.

[3] Ch.-O. Carbonell, *Histoire et historiens: une mutation idéologique des historiens française, 1865–1885*, Toulouse, 1976, p. 7 (infra: *Histoire et historiens).*

II. PERSPECTIVĂ ISTORIOGRAFICĂ

1. DISPOZIŢIA CRITICISTĂ A EPOCII

A privi mai de aproape momentele de intensitate creatoare ale unei culturi e un demers mereu profitabil. Ultima parte a secolului XIX şi anii de pînă la întîia conflagraţie mondială se arată a fi, sub acest unghi, o perioadă semnificativă, a cărei explorare pe tărîm istoriografic relevă iniţiative şi înfăptuiri de seamă. Cîteva direcţii de gîndire se detaşează din efervescenţa acestui sfert de secol, care s-a vădit sub atîtea aspecte decisiv pentru destinul naţional. Oricîte nuanţe s-ar putea distinge, o trăsătură comună le uneşte: perspectiva criticistă, schiţată cu mult înainte şi ajunsă acum la o maturitate relevantă. S-a vorbit chiar de o *şcoală critică*, înfiripată de cei mai distinşi istorici care profesau la Universitatea din Bucureşti: D. Onciul (1856—1923), I. Bogdan (1864—1919), N. Iorga (1871—1940). Unii cercetători au limitat-o, ca geneză, doar la primii doi[1], alţii l-au adăugat şi pe Constantin Giurescu (1875—1918) [2]. Oricum, ea nu s-ar putea închipui fără prezenţa dinamică, deschizătoare de vaste orizonturi, a celui mai de seamă istoric al nostru şi n-ar fi fost posibilă, se va vedea, nici fără eforturile anterioare în direcţie criticistă, eforturi marcate nu numai de vîrfurile istoriografiei (M. Kogălniceanu, N. Bălcescu, B. P. Hasdeu, A. D. Xenopol), dar şi de silinţe mai modeste. Examinarea lor din aproape relevă progrese treptate în direcţia amintită şi numeroase forme de expresie, aşadar o însumare progresivă de înfăptuiri ce au făcut cu putinţă vîrfurile de care vorbeam. În acelaşi timp, ea atestă participarea istoricilor români la anumite curente de gîndire ce defineau epoca şi o conştiinţă tot mai deplină a apartenenţei la o profesie distinctă. Orientări divergente? Polemici? Exclusivisme? Desigur, însă chiar sub acest unghi, cercetarea istoriografiei se arată a fi instructivă şi elocventă, căci ea pune în lumină distanţa dintre ceea ce o epocă ştie sau crede a şti despre sine şi ceea ce posteritatea, mai obiectivă, constată apoi prin studiu metodic.

Conştiinţa critică are o lungă istorie şi a-i urmări desfăşurările în timp pe tărîm istoriografic e o nevoie demult recunoscută. Sub unghi mai larg, ea a fost cercetată de G. Ibrăileanu, în clasica lucrare despre *Spiritul critic în cultura românească* (1909) [3], unde momentul de cristalizare a acestui spirit se recunoaşte în *Dacia literară* (1840), pe un fond cultural mai vechi, care acumulase anumite deprinderi selective şi critice. M. Kogălniceanu şi Al. Russo îi apăreau criticului de la *Viaţa românească* nu numai ca figuri reprezentative

[1] Lucian Boia, *Evoluţia istoriografiei române*. Bucureşti, 1976, p. 196—214.

[2] Paul E. Michelson, *The birth of critical historiography in Romania: the contribution o. Ioan Bogdan, Dimitrie Onciul and Constantin Giurescu*, în *Analele Universităţii Bucureşti*, istorie XXXII, 1983, p. 59—76.

[3] *Spiritul critic în cultura romînească* a apărut mai întîi în *Viaţa romînească* (1905), apoi în volum (Iaşi, 1909), cunoscînd mai multe ediţii ulterioare (II, 1922; III, f. a.; IV, 1970).

pentru nivelul la care ajunsese discernămîntul critic într-o epocă de entuziasm național, dar și ca modele de atitudine realistă, comprehensivă, creatoare în raport cu influențele din afară. Spiritul novator și spiritul critic s-ar îngemăna în personalitățile amintite, asigurînd o anume continuitate între momentul pașoptist și noua etapă definită de T. Maiorescu și companionii săi de la *Junimea*. În ambele momente critica literară a însemnat concomitent o critică a culturii și a societății, vizînd excesele latiniste, împrumuturile neasimilate, ignorarea tradiției locale etc.

Era un criticism de sursă ideologică, ale cărui efecte asupra istoriografiei n-au fost încă urmărite din aproape. Doar în ce-i privește pe cronicari s-a încercat, sub acest unghi, o explorare în perspectiva unei posibile adînciri [4], iar în vremea din urmă un sondaj mai sistematic, menit a decela originile conștiinței critice în cultura română [5]. Tangențial, problema a fost atinsă în note, studii, monografii despre un istoric sau altul, fără a se urmări însă ansamblul evolutiv și fără a se cerceta diversele ipostaze ale spiritului critic aplicat la istoriografie. Încercînd să o facem noi în acest studiu, continuăm de fapt o inițiativă mai veche, care s-a referit pînă acum la opera lui Kogălniceanu, la istoriografia pașoptistă și la *Junimea* [6]. Nu e vorba doar de o succesiune cronologică, ci și de una — cu toate aparentele discrepanțe — de spirit. Junimismul a polemizat cu generația de la 1848, dar s-a putut vedea că una din sursele lui constitutive e tocmai criticismul acelei generații. Tot astfel *școala critică*, înfiripată la finele secolului, se va sprijini direct și sub multe forme pe opera *Junimii* nu fără a o contesta sub altele. N. Iorga a colaborat, în primii ani de carieră, la *Convorbiri literare*, iar ceilalți fondatori ai *școlii critice* au fost chiar membri marcanți ai cenaclului. Timp de cîțiva ani, la începutul secolului nostru, I. Bogdan a și condus revista *Junimii*, transformînd-o aproape într-o publicație de istorie. Se trăgeau astfel concluziile unei întregi evoluții și e semnificativ faptul că acest plonjeu în apele istoriei avea loc tocmai atunci cînd mișcarea de la *Sămănătorul* propunea, inspirată de Iorga însuși, un mai larg apel la tradiție, la „vocile" trecutului.

A. D. Xenopol dăduse o vastă sinteză de istorie națională și se interesa, competent, asiduu, de teoria istoriei, schițînd o logică a acesteia și deschizînd largi perspective speculației asupra domeniului succesiunii. Cum se întîmplă de obicei, o direcție de cercetare, oricît de fertilă, își descoperă pînă la urmă limite, slăbiciuni, aprehensiuni, determinînd căutarea de noi direcții. Formulei xenopoliene, refuzată net de T. Maiorescu și de alți contemporani, i s-a opus repede una mai aplicată, mai riguroasă în ce privește faptele și mai avidă să exploreze arhivele. Spiritului sintetic, interesului pentru marile probleme, tentativei de a scruta fenomenologia istorică pe durate mari, capabile să releve *serii istorice*, i se opune o tendință de aprofundare pe spații și durate mici, cu maximă acribie documentară, cu metodă, cu apel mai insistent la disciplinele auxiliare. Se căutau și în istorie, pe calea unei tehnici mai riguroase, garanțiile de precizie și de obiectivitate pe care le ofereau științele pozitive [7].

Tendința era generală și ea a dus la generalizări metodologice de tipul celor subscrise de Ernest Bernheim (1889) [8], Ch.-V. Langlois și Ch. Seig-

[4] Dan Simonescu, *Spiritul critic în istoriografia veche românească*, București, 1943, 20 p.

[5] Valentina Maria Curticeanu, *Originile conștiinței critice în cultura română*, București, 1981.

[6] Al. Zub, *L'esprit critique dans l'oeuvre de M. Kogălniceanu*, în *Rev. roum. d'hist.*, XI, 1972, 2, p. 281—302; *M. Kogălniceanu istoric*, Iași, 1974, p. 411—418; *Junimea, implicații istoriografice* (infra: *Junimea*), Iași, 1976, p. 234—241; *A scrie și a face istorie*, Iași, 1981.

[7] Lucian Boia, *op. cit.*, p. 196.

[8] Ernest Berheim, *Lehrbuch der historischen Methode*, Leipzig, 1889.

nobos (1898) [9], pentru a nu aminti decît două sinteze de referință dintr-o serie ce definește preocuparea istoricilor de a examina condițiile, limitele, procedeele disciplinei profesate, într-un moment de scepticism filosofic. Tentativele mai vechi de a preface istoria, după modelul comtean, într-o „știință pozitivă"[10] eșuaseră. Fustel de Coulanges detesta filosofia istoriei, preferînd o formulă pragmatică, menită să-i asigure intimitatea faptelor. Accentul cădea pe erudiție și pe metodă (H. Taine, E. Renan), ca mijloace de propășire a cunoașterii istoriei, iar această atitudine se opunea deopotrivă speculației pure și eclectismului. Reverberații hegeliene, evidente la H. Taine, nutreau interesul pentru istoricitate, pentru desfășurări evolutive, pentru dialectica devenirii istorice, dar nu mai aveau puterea de a structura un sistem [11]. H. T. Buckle fusese unul dintre ultimii temerari care a crezut că își poate asuma acest risc (*History of civilization in England*, 1857), dar simplificările operate de el n-au făcut decît să provoace reacții de indignare (J. G. Droysen, *Grundriss der Historik*, 1867) și de justificată critică (A. D. Xenopol, *Istoriile civilizațiunii*, 1869), extinsă de obicei asupra filosofiei istoriei ca atare.

Față de abuzurile filosofiei în raport cu istoria, două atitudini semnificative s-au detașat spre finele secolului XIX: una de respingere a oricărei filosofii aplicate acestui domeniu și de reconsiderare a istoriei la nivel pragmatic, ameliorînd treptat instrumentarul de care dispune [12]; alta de regîndire a statutului epistemic al istoriei, nu pe bază speculativă, ci pornind de la *praxis*. Scriind *Les principes fondamentaux de l'histoire* (1899), A. D. Xenopol dădea asigurări că nu urmărește o filosofie a istoriei, ci un sistem explicativ care să demonstreze „caracterul perfect științific" al cunoașterii istorice și să apere istoria de imputările nedrepte ce i se aduceau [13].

Abusus non tollit usum. Ceea ce kantianismul făcuse pentru filosofie, distingînd între rațiunea pură, preocupată de normele stabilirii adevărului și rațiunea practică, avînd ca scop moralitatea, istoricii trebuiau să facă pentru domeniul lor, întrebîndu-se (cum a și făcut Dilthey) mai întîi dacă cunoașterea istorică e posibilă, în ce condiții și în ce limite. G. Gervinus afirmase mai demult că istoriografia trebuie să-și conștientizeze scopul și mijloacele, ca o condiție a oricărui progres remarcabil [14]. Căci istoricul nesprijinit de o concepție clară asupra domeniului, adăugă Xenopol, riscă să se situeze mereu între Scylla incompletudinii și Charybda sucombării sub povara informației [15]. Ni se pare semnificativ faptul că un istoric de anvergură ca N. Iorga, al cărui refuz față de orice sistem e notoriu, își deschidea cursurile prin niște *Generalități cu privire la studiile istorice*, pe care le-a publicat mai apoi sub chiar acest titlu, spre a lămuri natura, sensul și mijloacele istoriei. El debuta în cariera universitară cu o lecție *Despre concepția actuală a istoriei și geneza ei* (1894), recomandînd ca model, ca „istoric tip" pe Ranke, care prin comprehensiunea, erudiția și expresivitatea lui insuflase vigoare istoriografiei germane și prin aceasta gîndirii istorice îndeobște [16]. Ideea de geneză a concepției curente îl

[9] Ch.-V. Langlois, Ch. Seignobos, *Introduction aux études historiques*, Paris, 1898.
[10] P.-J.B. Buchez, *Introduction à la science de l'histoire*, Paris, 1842; N. Marselli, *La scienza della storia*, I, Torino, 1873; Louis Bourdeau, *L'histoire et les historiens. Essai critique sur l'histoire considérée comme une science positive*, Paris, 1888; Paul Lacombe, *De l'histoire considérée comme science*, Paris, 1894.
[11] Cf. Silvian Iosifescu, *Hippolyte Taine după un secol*, în H. Taine, *Pagini de critică*, București, 1965, p. 7–25.
[12] Cf. Langlois-Seignobos, *op. cit.* p. VI–VII.
[13] A. D. Xenopol, *Les principes fondamentaux de l'histoire*, Paris, 1899, p. 1.
[14] G. Gervinus, *Grundzüge der Historik*, Leipzig, 1837, p. 13.
[15] A. D. Xenopol, *op. cit.* p. V–VI.
[16] N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944, p. 28.

făcea să subscrie la „acea *istorie a istoriei*, al cărui studiu ar trebui să precedeze totdeauna pe al disciplinei noastre" [17].

Fără îndoială, dacă perspectiva diacronică e necesară în orice ştiinţă, ea e cu atît mai necesară în disciplina a cărei finalitate însăşi e să dea seama de evoluţia omenirii în timp. *Istoria istoriei* şi-a legitimat demult raţiunea de a fi, şi ea constituie astăzi, în pofida oricăror scepticisme manifestate la răstimpuri în istoriografie, una din ramurile cele mai fecunde ale ştiinţelor despre om, iar cei mai subtili dintre promotorii ei n-au întîrziat să vadă în demersurile respective o şansă în plus de a sonda, dincolo de problematica scrisului istoric, mentalităţile, istoria ideilor ş. a. Fiindcă această istorie nu reflectă doar „evenimente" interne ale domeniului, ci o sferă mai cuprinzătoare de probleme, revelînd elemente de substrat ale mentalităţii colective, cum afirma Pierre Chaunu [18], în consens cu o lungă tradiţie de gîndire ce leagă efortul istoriografic de reflecţia critică. Fie că e vorba de opoziţia lui F. Nietzsche *(Unzeitgemässe Betrachtungen)* faţă de pozitivism, reiterată de B. Croce, fie că ne referim la modul cum s-a aplicat kantianismul la cercetarea istorică (W. Dilthey, H. Rickert, G. Simmel etc.), aceeaşi atitudine critică prezidează istoriografia, impunînd o metodologie şi o explicaţie ştiinţifică [19].

În cele din urmă, discreditată de pozitivism în a doua parte a secolului XIX, filosofia istoriei şi-a redobîndit dreptul de cetate graţie metodologiei [20]. Prin *metodă* se încerca, într-o sferă mai largă decît istoriografia, ieşirea din *criza* în care ştiinţele umane fuseseră antrenate de cîteva decenii. O tendinţă de pulverizare factologică a eforturilor era inevitabilă şi ea n-a putut fi redusă decît în parte prin enunţuri materialiste (G. Plehanov, C. Dobrogeanu-Gherea etc.).

Bunul simţ a găsit mereu o formulă de valorizare a faptelor. După un sfert de secol de carieră, N. Iorga sesiza două direcţii deosebite : „de-o parte istoria pragmatică, preocupată de cronologie şi de amănuntul precis al faptelor, iar de alta noua istorie culturală, care priveşte mai ales la ceea ce este adînc, fundamental, general în viaţa oamenilor" [21]. De această ultimă orientare, promovată cu strălucire de K. Lamprecht, se ataşase, nuanţat şi personal, Iorga însuşi, iar în jurul său o întreagă pleiadă de istorici care încercau să împace erudiţia cu nevoia unei viziuni globale asupra fenomenologiei istorice. *Istoria culturală*, iată formula la care subscria V. Pârvan, apreciind că în cele din urmă istoria numai *culturală* trebuie să fie, căci în atenţia istoriei nu intră, a spus-o H. Rickert, decît fenomenele ce implică valori de cultură [22]. O metodă specifică fusese elaborată şi ea cîştiga teren [23], raliind mai ales pe istoricii tineri în apărarea „noii direcţii" [24].

Sub alte forme, dar răspunzînd aceleiaşi nevoi de înnoire, lupta pentru o direcţie totodată critică şi valorizatoare s-a dus şi în istoriografia română. Ea a devenit relevantă abia spre finele secolului XIX, dar începuturile sale se pla-

[17] *Ibidem*, p. 9.

[18] Pierre Chaunu, *L'histoire sérielle, bilan et perspective*, în *Revue histoirque*, 1970 (2), p. 301.

[19] Raymond Aron, *Dimensions de la conscience historique*, Paris, 1961, p. 14–15.

[20] Idem, *La philosophie critique de l'histoire*, Paris, 1964, p. 9.

[21] N. Iorga, *Răspunsul d-lui ~ la discursul de recepţiune al d-lui I. Lupaş*, Bucureşti, 1920, p. 52.

[22] H. Rickert, *Die Grenzen der naturwissenchaftlichen Bergriffsbildung*, Tübingen, Leipzig, 1902.

[23] Karl Lamprecht, *Kulturhistorische Methode*, Berlin, 1900, cf. şi idem, *Alte und neue Richtungen in der Geschichtswissenschaft*, Berlin, 1896.

[24] Fr. Seifert, *Der Streit um K. Lamprechts Geschichtsphilosophie*, Augsburg, 1925.

sează cu mult înainte. Kogălniceanu — pentru a nu ne întoarce prea mult în timp — promovase o asemenea direcţie la *Dacia literară*, iar mai apoi ca profesor şi ca om de litere, urmărind să instaureze un climat sănătos, de *critică* şi de *creaţie*. Termenii se vor disocia mai tîrziu şi numai la nivelul mediocrităţii incapabile să ducă destul de departe critica, pentru a o face, în sens goethean, „productivă". Spiritele creatoare însă le-au tratat mereu împreună, ca laturi ale unui proces unic, participante amîndouă la actul de cultură. „Imaginaţia imită, spiritul critic creează". nota O. Wilde într-un aforism cu alură de paradox, care ascunde însă un adevăr profund, întărind mai vechea idee că spiritul critic croieşte mereu alte drumuri şi că lumea oamenilor de spirit e mereu o lume nouă [25]. Este şi cazul istoricilor, care, cel puţin de la Vico încoace, s-au preocupat de o mai severă meditaţie asupra domeniului. Criza culturii, atît de manifestă în opera lui Rousseau, i-a stimulat şi le-a oferit un cîmp imens de cercetare, un cîmp asupra căruia aveau să se aplece, de la Herder pînă la epoca noastră, mai toţi istoricii de seamă. Se va vedea că în pofida condiţiilor vitrege în care şi-au prestat magistratura, istoricii români au ţinut seama de tendinţele epocii şi nu o dată au luat parte la clarificarea lor. Modul superlativ în care Bălcescu era apreciat de marii istorici francezi relevă nu numai succesul unui demers, ci şi măsura sincronizării istoriografiei noastre cu istoriografia europeană. S-a putut ajunge aici, pe de o parte, prin marea voinţă de recuperare proprie generaţiei paşoptiste, însă prefigurată cu mult înainte de Cantemir, iar pe de alta prin dezvoltarea spiritului critic.

Momentul cînd Heliade-Rădulescu susţinea că „nu e vremea de critică" trecuse, exigenţe noi se impuseseră, o anume specializare substituia treptat diletantismul inerent începuturilor. Istoria însăşi, din mijloc de a stimula „patriotismul şi curajul", tindea să devină o disciplină ştiinţifică. Dicţionarul limbii române, ca expresie ultimă a unei spiritualităţi, şi sinteza istorică erau obsesii de care nici opera lui Massim şi Laurian, pe de o parte, nici sinteza creată de Xenopol pe de alta, n-au izbutit să elibereze conştiinţa naţională. Preocupată mai ales de probleme social-politice, societatea românească era încă prea puţin disponibilă pentru ştiinţă, artă, cultură. Kogălniceanu, „cel mai luminos spirit critic" [26] din epocă, se vedea silit să condamne „confuziile babilonice", „ignoranţa şi mediocritatea ascunse sub cuvinte răsunătoare dar seci de simţ" [27], în timp ce Al. Russo legitima critica, la 1855, ca un „drit obştesc" [28], iar Andrei Mureşanu declara consensual că „a sosit minutul criticei".

Cuvîntul *critică*, încă nefixat cum se cuvine, avea o frecvenţă în adevăr semnificativă. Prin *Idee repede de istoria Ţării Româneşti* (1835), Florian Aaron voise să ofere altora „pricină de cercetare şi *critică*"; A. T. Laurian scrisese *Tentamen criticum* (1840) şi îşi procura *Istoria critică* a lui Katona; I. Heliade-Rădulescu iniţia o *Istorie critică universală* (1851) din care aveau să se publice doar postum două volume; V. Maniu elabora, modest, *Istoria critică a românilor* (1857); I. Maiorescu preda, la 1859, *Istoria critică* învăţăceilor de la „Sf. Sava"; Catedra de istorie de la Universitatea din Bucureşti era iniţial una *critică* şi nu se va scinda pe specialităţi decît spre finele veacului. Un criticism prejunimist şi unul extrajunimist completează astfel opera critică a *Junimii* [29], iar acest fapt atestă că „lîncezirea" de care a fost învinuită epoca

[25] Montesquieu, *Caiete*.
[26] A. Oţetea, *Introducere*, la M. Kogălniceanu, *Opere*, I, Bucureşti, 1946, p. 5.
[27] *Steaoa Dunării*, Iaşi, I, 1855, nr. 1, p. 2.
[28] Al. Russo, *Cugetări* (1855).
[29] T. Vianu, *Opere*, II, Bucureşti, 1972, p. 141.

de după 1848 nu era nici atît de gravă, nici atît de generală [30]. O anume continuitate de aspirație trebuie avută în vedere, de vreme ce un C. D. Aricescu, istoric fără relief aparte în epocă, se știa emul al lui Bălcescu [31], pe care G. Panu, istoricul *en titre* de la *Junimea*, îl considera pur și simplu ,,întemeietor al criticii în istoria noastră'' [32]. Chiar și V. A. Urechia, cel atît de hulit în cercul *Convorbirilor literare* pentru lipsa de spirit critic, dar care, la o analiză atentă, se vădește mai competent decît se credea [33], și-a deschis cursul de istorie la Universitate (1860) cu o privire critică asupra mijloacelor de care dispunea istoriografia, spre a le evidenția precaritatea [34]. În același timp, Al. Odobescu, în care se recunoaște o izbîndă a spiritului critic din Muntenia, întemeia valoroasa *Revistă română* (1861), unde tînărul hegelian Radu Ionescu publica un substanțial studiu despre *Principiele criticei* (1861), cu referire pasageră și la critica istorică. Al. Papiu-Ilarian dădea noi dovezi de erudiție și discernămînt în *Tesaur de monumente istorice* (I, 1862), în timp ce T. Maiorescu, autor al unor specualții herbartiene (*Einiges Philosophische in gemeinfasslicher Form*, 1861), se arată preocupat și de o sinteză istorică exemplară, iar elevul său, A. D. Xenopol, debuta printr-o delimitare critică de istoriile civilizației ce apăruseră în ultima vreme. Sînt fapte.

Începea, fără îndoială, o nouă epocă, iar cuvîntul ei de ordine, cu înțeles variat și schimbător, era *critica*. ,,Criticismul la noi, observa atunci Al. Lambrior, a avut și are un rol important; el a măturat și mătură tărîmul unde are a se așeza știința'' [35]. Se referea la criticismul junimist, dar aceasta nu era firește singura formă de criticism. Mulți dintre cei acuzați în paginile *Convorbirilor* de diletantism au contribuit realmente la progresul istoriografiei noastre. Cazul lui Hasdeu e cel mai frapant, dar nu singurul. G. Dem. Teodorescu condamnă și el improvizația, lucrul de mîntuială sau din capriciu [36]. V. A. Urechia, cu timpul mai circumspect și mai critic [37], ajungea chiar să participe la lucrările *Junimii* [38]. ,,Nu neg, va mărturisi el, că la chemarea mea de a ocupa catedra de istorie națională eram foarte puțin pregătit și cu atît mai puțin pregătit, cu cît aproape *nulă* era *mișcarea istorică* în principate'' [39]. Pînă și N. Ionescu, omologul său de la Universitatea din Iași, a cărui lipsă de rigoare o pusese în lumină Maiorescu, se arată critic în judecarea unei culegeri de documente, chiar dacă obiecțiile sale erau de substrat politic [40].

Evocarea acestor exemple nu vrea să spună că nota dominantă a istoriografiei era spiritul critic, ci că acest spirit a făcut progrese în toate ramurile, inclusiv la istoricii de factură romantică mai puțini severi în lucrările lor și mai expuși, prin urmare criticii. Junimismul, pe care G. Ibrăileanu l-a situat, cu temei, în continuarea ,,școlii critice moldovenești'', avea ca pandant de epocă ,,socialismul de la *Contemporanul*'', iar în succesiune poporanismul, orientări prin excelență critice, cu efecte sensibile și asupra istoriografiei. Ceea ce

[30] N. Iorga, *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor istorice*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, București, 1903, p. 70.

[31] V. Maciu, *Activitatea istoriografică a lui C. D. Aricescu*, București, 1957, p. 53–55.

[32] G. Panu, *Amintiri de la Junimea din Iași*, 2 vol., București, 1908, 1910.

[33] Cf. Alexandru George, *Prefață*, la V. A. Urechia, *Scrieri literare*, București, 1976.

[34] *Ibidem*, p. XV.

[35] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare* (infra: *SDL*), IX, p. 242.

[36] Cf. Cornel Regman, *Spiritul Junimii*, în *Junimea*, antologie, I, București, 1971, p. 30.

[37] Alexandru George, *loc. cit.*, p. XXIX; V. Goia, *V. A. Urechia*, București, 1979, p. 90–92.

[38] T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, III, București, 1937, p. 83–84.

[39] V. A. Urechia, *Scrisoare de rămas bun*, București, 1901, p. 2.

[40] *Analele Academiei Române. Dezbateri* (infra: *AAR. Dezb.*), s. II, t. VI, 1884–1885, p. 61.

Hasdeu numise, în acest spirit, „epoca istoriografiei melodramatice" se încheia oarecum [41] pentru a face loc unor construcţii mai viguroase, aşezate pe o documentare mai amplă şi servite de o metodologie mai severă. În *Tesaurul* papinian, atît de util încă, s-au putut recunoaşte „bazele istoriei noastre critice" [42], iar în *Arhiva istorică* a lui Hasdeu o iniţiativă exemplară pentru modul de restituire a documentelor. Totuşi pînă la Hasdeu, nu poate fi vorba de o critică istorică în sensul deplin al cuvîntului, ci de manifestări ale unui anume spirit critic, activ în toate domeniile umanistice şi definitoriu pentru o etapă de tranziţie.

Viziunea asupra istoriei se modifică de la o generaţie la alta, principiul motor al operei izvorînd nu numai din personalitatea istoricului, ci şi din istoria efectivă pe care acesta o traversează [43]. Între evoluţia societăţii şi aceea a istoriografiei e o legătură firească, asupra căreia nu mai trebuie să insistăm. Totuşi deosebirile de atitudine între un istoric şi altul sînt uneori destul de mari, încît contemporaneitatea fizică nu e în chip necesar şi una spirituală. Bălcescu, stins din viaţă la 1852, e mai evoluat sub acest unghi decît, să zicem, V. A. Urechia, care îşi încheie cariera o jumătate de secol după aceea. Odobescu şi Hasdeu, s-a spus, deşi contemporani cu Maiorescu, se definesc ca prejunimişti, ei înşişi considerîndu-se legatari ai paşoptismului şi afişînd dacă nu ostilitate (Hasdeu), cel puţin rezervă (Odobescu) faţă de *Junimea* [44].

Invazia de idei, forme, structuri etc., pe care societatea românească era chemată să o înfrunte, în drumul ei spre modernizare, era susceptibilă să provoace reacţii critice, manifeste în toate domeniile. Nu numai *Junimea* ca societate de cultură prin excelenţă critică şi uneori hipercritică, ci întreg ansamblul cultural e marcat de asemenea reacţii. Rolul lui Maiorescu în acest ansamblu a fost asemuit cu acela jucat de logică între ştiinţe: „a eliminat ce era fals, a coordonat ce era bun, a suprimat anarhia, a retezat avînturi greşite, a indicat lacunele şi sistema de a le acoperi" [45]. În ce măsură acţiunea sa critică s-a răsfrînt şi asupra istoriografiei am încercat să arătăm în altă parte, circumstanţiind severitatea criticii maioresciene la adresa „sărăciei noastre istorice" şi subliniind propria-i contribuţie pe acest tărîm [46]. Asprimea judecăţilor sale cu privire la istoria pragmatică, iar mai tîrziu la teoria istoriei, a avut darul, neîndoielnic, să stimuleze spiritul de discernămînt şi să provoace un mai mare scrupul metodologic în abordarea trecutului. Fără *Junimea*, ca verigă de legătură (nu doar cronologică) între paşoptism şi *şcoala critică*, nu s-ar putea lămuri geneza acesteia din urmă.

2. O NOUĂ VÎRSTĂ A CERCETĂRII ISTORICE

Înainte de a proceda la un examen mai sistematic în ce priveşte spiritul critic aplicat la istoriografie şi constituirea unei „şcoli" marcate de criticism, înainte de a analiza programul şi rezultatele acestei *şcoli*, să spunem cîteva generalităţi cu privire la geneza, structura şi rostul ei în istoriografia română.

[41] *Ibidem*, t. VII, 1885–1886, p. 186.
[42] V. Pârvan, în *Calendarul „Minervei"*, 1909, p. 154 (apud *Studii*, XVII, 1964, p. 1371).
[43] Cf. Albert Soboul, *Préface*, în Georges Lefebvre, *Réflexions sur l'histoire*, Paris, 1978, p. 7.
[44] Florin Mihăilescu, *Conceptul de critică în literatura română*, Bucureşti, 1976, p. 47.
[45] Ion Petrovici, *Titu Maiorescu*, Bucureşti, f. a., p. 25.
[46] Al. Zub, *Junimea*.

Două direcţii se cuvin deci explorate cînd e vorba de geneza *şcolii critice:* mişcarea generală de idei în epocă şi acumulările „critice" pe tărîm naţional. Prima îngăduie o raportare a spiritului critic românesc la progresele gîndirii europene, cealaltă relevă elementele de critică adiţionate în timp, spre a se constitui apoi, sub impact occidental, într-o „şcoală". În ambele direcţii, cercetarea nu se poate mărgini la istoria propriu-zisă şi trebuie să pună la contribuţie şi domeniile învecinate, subsumîndu-le totodată unui orizont filosofico-cultural. Istoria literară, sociologia, filosofia, etnologia, ş. c. l. au ceva de spus sub acest unghi. Nici cronologic, cercetarea n-ar putea fi limitată prea strict la „şcoala" adusă aici în discuţie, fiindcă rădăcinile ei sînt adînc înfipte în tradiţia istoriografică, iar urmările se pot constata pînă tîrziu, în perioada interbelică şi chiar după aceea.

Iniţiativele de după Unirea Principatelor şi cele de după desăvîrşirea unităţii de stat se situează astfel, oricîtă distanţă s-ar părea că le separă, într-o continuitate semnificativă. Sincopa creată de prima conflagraţie mondială a avut darul nu să încheie o evoluţie, ci să pregătească un salt pe linia celei aflate în curs. Explozia de energie spirituală declanşată de împlinirea marelui deziderat naţional coincide cu importante înnoiri în domeniul gîndirii istorice, înnoiri ce se cuvin urmărite măcar în două direcţii fundamentale: a materialismului istoric, aplicat programatic, oficializat în gîndirea sovietică, şi a „şcolii" de vocaţie interdisciplinară, din jurul *Analelor*.

Şcoala critică de la finele secolului XIX considerase orice asumare de directive teoretice în istoriografie ca o violare a principiului obiectivităţii, separînd tranşant filosofia de istorie (Fustel de Coulanges). Era o iluzie, de bună seamă, fiindcă nici un istoric autentic nu se poate mulţumi cu funcţia de „notar" al evenimentelor, iar istoria însăşi nu e o simplă reproducere a trecutului, ci un reflex al acestuia în conştiinţa cercetătoare. Studiile lui B. Croce, W. Dilthey, E. Troeltsch au dovedit-o deja, punînd în evidenţă imixtiunea inevitabilă a subiectivităţii istoricului în „desenul" duratei. În fond, numai reflectată prin conştiinţa prezentului, durata devine inteligibilă [47].

Această concluzie odată admisă, istoriografia se putea gîndi la modalităţi de reducere a coeficientului de subiectivitate, ceea ce deplasa oarecum accentul de la teorie spre metodă. Mutaţia începuse mai demult, desigur, căci o sesiza N. Iorga la finele secolului XIX, cînd diletantismul lui V. A. Urechia, „fantezia genială a lui Hasdeu, îngusta doctrină română a unui Laurian, crezul naţional răzimat pe o concepţie originală de filosofie a dreptului a lui Bărnuţ" făcuseră loc unei „ere de raţiune şi de raţionalism în conducerea literaturii româneşti şi a spiritului epocii" [48].

Istoriografia nu făcea excepţie de la această orientare raţionalistă, iar ceea ce o caracteriza atunci era tocmai refuzul oricărei imixtiuni din afara umanului, tendinţa de a gîndi istoria în termenii unei concepţii realiste şi chiar explicit materialiste. Nu numai istoricii din zona de iradiaţie a *Contemporanului* trebuie priviţi sub acest unghi (C. Dobrogeanu-Gherea, I. Nădejde etc.) [49], dar şi istorici de aleasă vocaţie din sfera *Convorbirilor*, precum I. Bogdan, a cărui operă conţine destule elemente ale acestei concepţii [50]. „Evoluţia istorică

[47] A. Oţetea, *Concepţia materialistă a istoriei ca metodă de cercetare şi expunere* (1938), apud Pompiliu Teodor, *Din gîndirea materialist-istorică românească*, Bucureşti, 1972, p. 98–99.

[48] N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti, sec. XIX*, vol. III, Bucureşti, 1909, p. 302.

[49] Savin Bratu, Zoe Dumitrescu, *„Contemporanul" şi vremea lui*, Bucureşti, 1959, p. 185–219; G. C. Nicolescu, *Curentul literar de la „Contemporanul"*, Bucureşti, 1966, p. 112 sqq; Z. Ornea, *Curentul cultural de la „Contemporanul"*, Bucureşti, 1977, p. 239–290.

[50] Louis Roman, *Influenţa materialismului dialectic şi istoric asupra operei lui Ioan Bogdan*, în *Revista de istorie*, XXXII, 1979, nr. 12, p. 2303–2317.

a unui popor — scria acesta din urmă — poate fi înțeleasă numai prin factorii interni care au provocat-o, deci prin studiul claselor sociale ce le-au constituit și al ideilor ce au stăpînit acțiunea lor" [51]. E o idee de preț, care trebuie pusă în legătură cu interesul lui N. Iorga pentru „evoluția lăuntrică", cu formula adoptată de Xenopol și chiar cu istoriografia pașoptistă, fiindcă etapa „critică" a domeniului a fost pregătită îndelung.

Evoluînd sub zodia istoriei și filologiei, secolul XIX se încheia cu rezultate spectaculoase pe ambele tărîmuri, stimulate în ultimele decenii de instituții speciale, îndeosebi de Academia Română, al cărei rost esențial era, pentru moment, să elaboreze dicționarul limbii, ca tezaur spiritual, și o sinteză istorică asupra trecutului. Un impuls de seamă l-a primit istoriografia prin contactele cu literatura de specialitate a Apusului, contacte ce au stimulat constituirea aparatului auxiliar și întrucîtva dialogul cu științele conexe. Sub acest unghi progresele înregistrate în Transilvania se arată a fi mai puțin evidente decît cele din România extracarpatică, fapt explicabil prin orientarea mai deschisă a acesteia din urmă către spiritul critic și prin viziunea juridică-constituțională ce predomina încă în provincia de peste munți. În ambele părți însă romantismul și-a prelungit acțiunea pînă tîrziu, fie și în forme amendate, ca la Hasdeu, de naturalism, pozitivism, istoria civilizațiilor și alte orientări ale epocii. Sinteza lui Xenopol, încheiată la 1893, degaja un larg evantai de probleme, pe care istoriografia le va adînci și diversifica ulterior, în spiritul unei metodologii pozitiviste, însușită de la diverse școli istorice de pe continent.

„Triada critică" la care se referea Pârvan [52] trebuie avută în vedere în primul rînd, pentru a-i fixa contribuția la dezvoltarea domeniului, alături de efortul de integrare în istoriografia universală [53]. În jurul lui N. Iorga, I. Bogdan și D. Onciul se înfiripă, în adevăr, o întreagă echipă, a cărei opoziție față de istoriografia tradițională ia adeseori forme de vehementă contestație. Este *școala critică*, a cărei cristalizare trebuie socotită și ca un rezultat al libertății de spirit pe care societatea românească o dobîndise după 1859, determinînd astfel un interes mai viu pentru studiul trecutului.

Cercetarea dispune acum de un suport instituțional mai adecvat și de mijloace materiale mai consistente spre a-și atinge scopul. Arheografii introduc în restituția vechilor texte o exactitate pe care generațiile mai vechi n-o cunoscuseră. Exegeza lor e mai variată și mai precisă, manifestînd predilecție pentru aspecte sociale și culturale. Într-o privire de ansamblu asupra istoriografiei române (1905), I. Bogdan credea chiar că după o fază religioasă, una politică și alta națională, poate distinge, încă una, aflată doar la începutul ei: faza sociologică sau critică [54]. Acestei faze îi aparțin, între alții C. Giurescu, G. Popovici, R. Rosetti, G. Panu, G. D. Creangă, pentru a nu cita decît puține nume dintr-o serie. Volumul dedicat de istorici lui D. A. Sturdza grupa, în 1903, condeie caracteristice pentru aceeași orientare: Aug. Bunea, I. Bianu, Eug. Barwinski, N. Hodoș, O. Lugoșianu, Ilarie Chendi, Al. Lapedatu, G. M. Murgoci, G. Popovici, V. Pârvan, I. Sîrbu, I. Tanoviceanu, la care se adaugă „triada" amintită mai sus [55].

Grupul nu e complet, desigur, însă alcătuirea lui e demnă de reținut. În afară de D. Onciul (n. 1856), I. Bogdan (n. 1864) și N. Iorga (n. 1871), cei

[51] Iorga, *Generalități*, p. 37—38.

[52] *AAR. Dezb.*, t. XXXIX, 1916—1919, p. 362.

[53] P. Teodor, *Incursions dans l'historiographie roumaine du XIXe siècle*, în *Synthesis*, VI, 1979, p. 28—29.

[54] I. Bogdan, *Scrieri alese*, București, 1968, p. 103—104.

[55] *Prinos lui D. A. Sturdza la împlinirea a șaptezeci de ani*, București, 1903.

ce-l omagiau pe secretarul perpetuu al Academiei se recomandă ca spirite riguroase, obişnuiţi ai Bibliotecii Academiei, unde severitatea sărbătoritului şi hărnicia lui I. Bianu instituiseră un climat de muncă şi emulaţie. Ilarie Chendi, N. Hodoş, Al. Lapedatu, O. Lugoşianu erau chiar funcţionari ai Bibliotecii, cum va fi în curînd şi V. Pârvan, înainte de a pleca la studii în Germania. N. Hodoş tocmai scotea atunci *Revista bibliografică*, de scurtă respiraţie, cu contribuţia viitorului arheolog. Mai rămîn: I. Tanoviceanu, de formaţie juridică ; canonicul Aug. Bunea, care se remarcase prin cîteva studii de istorie ecleziastică; G. Munteanu-Murgoci, pe care Iorga îl va asocia la direcţia Institutului de studii sud-est europene (1913); E. Barwinski, editorul versiunii latine a cronicii lui M. Costin; I. Sîrbu, ale cărui studii germane îl meneau unei prestigioase erudiţii medievistice; G. Popovici, bucovineanul de talent şi de aspră disciplină, care studiase dreptul la Viena şi scria în acelaşi timp, ascuns sub pseudonim, literatură. Cei mai vîrstnici din grup (Onciul, Tanoviceanu), aveau 47 de ani, iar cel mai tînăr (Pârvan) 21. Iniţiativa fusese, pe cît se pare, a lui N. Iorga, istoricul de largă amplitudine, care întruchipa la modul superlativ noile ambiţii ale istoriografiei, caracterizate printr-un considerabil efort documentar, prin exigenţa verificării sistematice a izvoarelor, prin reconstituiri atente, în orice compartiment al istoriei şi nu mai puţin prin efortul de a închega noi sinteze, mai aproape de viziunile moderne. Cei mai înzestraţi din falanga critică tindeau să atribuie oricărei restituiri un sens cultural, în felul propus de istoriografia germană în ultimele decenii şi mai ales de „şcoala" creată de Karl Lamprecht.

O mare sinteză, ca aceea abia încheiată a lui Xenopol, din care un compendiu fu pus şi la îndemîna străinătăţii [56], nu se putea aştepta acum. Epoca resimţea nevoia de mai multă informaţie, iar aceasta venea din depozite străine şi din arhivele ţării, explorate cu mai multă acribie. Numai provocat de Lamprecht, Iorga consimţi să publice o scurtă *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen* (1905), concepută ca o sinteză culturală. O întreagă serie de *istorii* pe ramuri (comerţ, oraşe, literatură, presă, biserică, armată ş. a.) concentra deocamdată atenţia neobositului cărturar, în timp ce alţii se îndreptau spre domenii speciale: istoria dreptului, slavistică, genealogie, diplomatică, heraldică, numismatică etc.

Explorările de arhivă, lucrul meticulos pe documente încurajau doar restituţii parţiale, marea sinteză părea inaccesibilă deocamdată. I. Bogdan n-o credea cu putinţă decît peste un sfert de secol, cînd un istoric temerar se va putea încumeta din nou pe acest tărîm de maximă răspundere [57]. Două decenii mai tîrziu, la un nou bilanţ istoriografic, Constantin C. Giurescu făcea aceeaşi observaţie, opinînd că o sinteză apropiată nu se poate aştepta şi că ea trebuie să fie pregătită prin lucru de echipă. „Ştiinţa a ajuns azi aşa de departe în investigaţiile ei, nivelul ei critic e aşa de ridicat, iar scopurile ce-şi propune aşa de grandioase, încît pentru realizarea lor o singură energie nu mai e de ajuns. Ştiinţa a devenit azi un act de solidaritate umană", iar „de la acest principiu general nu se poate abate nici disciplina noastră istorică decît sub pedeapsa decrepitudinei" [58]. Exigenţă legitimă, în acord cu noile sarcini pe care şi le-a impus istoriografia la începutul secolului nostru, în timp ce traversa o etapă de criză [59].

[56] A. D. Xenopol, *Histoire des Roumains de la Dacia Trayane*, 2 vol., Paris, 1896.

[57] I. Bogdan, *op. cit.*, p. 110.

[58] Const. C. Giurescu, *Consideraţii asupra istoriografiei româneşti în ultimii douăzeci de ani*, Bucureşti, 1926, p. 48–49.

[59] Alexandru Boldur, *Ştiinţa istorică română în ultimii 25 de ani*, Iaşi, 1946, p. 1–23.

Polemicile cu vechea „școală de caracter romantic" duse de N. Iorga, pînă prin 1911, precum și polemica aceluiași cu „noua școală" în deceniul IV atestă un spor treptat de vigoare, în sensul unei profesionalizări progresive al unui respect sporit față de amănuntul istoric. Nu interesează aici a cui era dreptatea și în ce măsură. Fapt este că ambele momente de confruntare izvorau din nevoi ale istoriografiei, ajunsă de fiecare dată în situația de a-și perfecționa instrumentarul. Mai mult realism, aceasta pare să fi fost și într-un caz și în altul nevoia fundamentală.

În limitele jumătății de veac la care ne-am referit, o evoluție de la istorismul romantic la un raționalism de coloratură diversă definește, în mare, istoriografia română. Alături de personalități de întîia mărime, mai puternic timbrate de temperament, ea a cunoscut și acumulări modeste, discrete, „incolore", însă neîndoielnic utile progresului său. „Soldații de jertfă", de care vorbește Iorga în legătură cu sfera erudiției, au contribuit oarecum la eliminarea patosului din discursul istoric și la o analiză mai severă a factorilor. Spiritul critic, prin care se introduce în estimarea fenomenologică un principiu de adevăr, adică de ordine, măsură, certitudine, a cunoscut o adîncire semnificativă și o diversificare destul de largă pentru a cuprinde întregul instrumentar.

De cea mai mare însemnătate era refuzul ideii de magistratură infailibilă, atît de periculoasă în orice domeniu, dar mai ales la istoriografie, unde coeficientul de aproximație este mai mare. Incriminînd păcatul grabei și al superficialității, oarecum inerent unei epoci de tranziție, *școala critică* a cunoscut ea însăși un proces cristalizant și o evoluție la care vom avea prilejul să ne referim. I s-a spus uneori și *școală pozitivistă* [60], nu fără o anume îndreptățire, fiindcă pozitivismul e atitudinea filosofică dominantă în epocă, dar trebuie să observăm că ceea ce definește în adevăr *școala critică* nu e atît concepția teoretică, ci metoda. De o *metodă pozitivistă* trebuie să vorbim mai degrabă decît de o concepție, în sens comtean, care nici nu e sesizabilă dealtfel la modul sistematic decît în *L'histoire et les historiens* a lui Louis Bourdeau (Paris, 1888), gîndită ca un „eseu critic asupra istoriei ca știință pozitivă". *Pozitivă:* acesta e termenul propriu, din care polemica anilor interbelici a făcut o istorie *pozitivistă*, un înțeles ce se îndepărta oarecum de cel originar, însă care e deja prea frecvent pentru a fi evitat [61]. „L'histoire est une science positive", spusese G. Monod [62], în sens de știință întemeiată pe document și pe examen riguros. Ceea ce prima în această directivă era deci *metoda*. Înlăuntrul ei s-au putut desfășura de aceea diferite concepții, supuse însă unor rigori metodologice care erau un cîștig al tuturor. Hasdeu formulase, polemic, un întreg *decalog* al tagmei, iar Xenopol a simțit nevoia să insiste asupra inferenței ca *metodă* specifică. La rîndul său, Iorga sprijinea adevărul pe *material* și *critică*, fără a ignora elementele ce asigură frumusețea expresiei. Altminteri o fază pozitivistă se poate identifica și la Hasdeu și chiar înaintea acestuia, cînd direcția critică nu se constituise încă.

Atitudinea critică este inerentă actului de creație, dar ea nu definește o epocă decît în anumite condiții de difuziune și intensitate. Spre deosebire de domeniul literar, unde critica alcătuia de mult un magisteriu aparte, ca o conștiință a literaturii însăși, în istoriografie critica e o dimensiune implicită

[60] Șt. Ștefănescu, *Către cititor*, în Ion Sârbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul*, Timișoara, 1976, p. 5.

[61] Cf. Charles-Olivier Carbonell, *L'histoire dite positiviste: l'historiographie universitaire française (1876–1914)*, în *Romantisme*, Paris, extras, f. a., p. 183–185; idem, *Histoire et historiens*, Toulouse, 1976, p. 401–453.

[62] *Revue historique*, Paris, I, 1876, p. 36.

oricărui demers, fie acesta şi foarte modest. Simpla selecţie a faptelor denotă exerciţiu critic, pentru a nu mai vorbi de judecăţile de valoare asupra acelor fapte. Cînd, la 1881, D. A. Sturdza constata că „lipsa de o păşire critică în privirea cestiunilor istorice este invederată la noi", el se referea mai ales la probleme de detaliu [63]. În realitate, spiritul critic cunoscuse o lungă evoluţie, de la „canoanele" lui Cantemir la acele „canoane critice" pe care S. Micu le asocia dubiului metodic şi de la termenul însuşi de *critică* folosit de Şincai pînă la sistemul de reguli formulat de Hasdeu, se defineşte ceea ce s-ar putea numi preistoria şcolii critice. Ea arată că noţiunea ce defineşte un curent, o şcoală, o direcţie precede în genere cristalizarea acesteia, şi că impulsurile din afară îşi au rostul lor. Kogălniceanu învăţase de la Ranke, părintele criticismului în istoriografie, că numai istoria critică valorează ca istorie [64], iar Xenopol adîncea, după trei decenii, noile exigenţe ale domeniului, într-un moment mai prielnic pentru studiul interdisciplinar. De la Ranke, mai ales, se revendică şi Iorga, punînd accent pe elementele congeniale : amploarea viziunii, spiritul critic, autenticitatea restituţiei. Elemente ale direcţiei critice au existat deci şi înaintea lui, însă numai el, asistat de Onciul şi Bogdan, le-a oferit congruenţa necesară unei *şcoli*. O alta se va constitui peste cîteva decenii.

Ceea ce s-a numit, în anii dinaintea ultimului război mondial, *noua şcoală* nu aducea, în fond, nici un element nou, ci revizuia doar accentele, insistînd asupra nevoii de mai multă rigoare în restituţia faptelor. Iar cînd s-a sugerat, ulterior, ca pe baza metodei comparative să se croiască în adevăr „un drum nou în ştiinţa istorică română" (Al. Boldur) [65], se recurgea tot la o idee vehiculată, insistent, mai ales către sfîrşitul carierei, de marele istoric. N. Iorga a fost, desigur, factorul coagulant al direcţiei critice care s-a conturat în istoriografia română la finele secolului XIX, prelungindu-se şi în primele decenii ale secolului nostru. Adversarii chiar au trebuit să se definească în raport cu poziţia acestui mare semănător de idei [66]. Critica adresată, ani în şir, istoriografiei romantice a avut darul să elibereze oarecum disponibilităţile critice ale noii generaţii, devenită mai exigentă şi mai puţin sentimentală. El însuşi avea să-i suporte rigorile, poate nu fără a-şi aminti de observaţia preventivă a lui Albert Thibaudet: „Pas de critique sans une critique de la critique".

În materie de istorie, ca şi în orice alt domeniu, critica e însăşi condiţia progresului, ca parte intrinsecă a oricărui act de creaţie. Dar dacă a fost nevoie la un moment dat de o *şcoală critică* în istoriografie, faptul trebuie lămurit, împreună cu consecinţele lui asupra culturii noastre. Care i-au fost deci sursele constitutive? Ce rază de acţiune a avut în timp şi spaţiu? Cum s-a format „constelaţia" critică din jurul mai sus amintitei triade? Se poate vorbi apoi de o evoluţie a spiritului critic în istoriografie? În ce raport se situează *şcoala critică* românească faţă de gîndirea istorică a timpului? Sînt întrebări ce nasc mereu alte întrebări şi ele necesită, desigur, o analiză sistematică, menită a urmări, în istoriografia română, ceea ce N. Iorga numea „vicisitudini teoretice, filosofice, ale ştiinţei la un popor" [67].

[63] *AAR. Dezb.*, s. II, t. IV, 1881–1882, p. 54.

[64] „Nur kritisch erforschte Geschichte kann als Geschichte gelten" (Ranke, *Weltgeschichte*, II, p. IX).

[65] Alexandru Boldur, *op. cit.*, p. 91.

[66] Cf. Al. Zub, *Constantin C. Giurescu: perspectivă istoriografică*, în *Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol"*, Iaşi, XVI, 1979, p. 489–500 (infra, *AIIAI*).

[67] N. Iorga, *Generalităţi*, p. 79.

III. REPERE ÎN EVOLUȚIA SPIRITULUI CRITIC

1. ISTORIOGRAFIA UMANISTĂ ÎN CTAĂUREA ADEVĂRULUI

Spiritul critic nu este un apanaj exclusiv al unei epoci, școli, direcții culturale etc. În doze diferite, care se sustrag cuantificării, el a existat întotdeauna și pretutindeni. Definitoriu pentru evoluția cunoașterii într-un domeniu sau altul n-a devenit însă decît tîrziu, în epoca modernă, odată cu efortul de scientizare a disciplinelor antropologice.

În ce privește istoriografia română, Dan Simonescu a studiat mai demult spiritul critic la cronicari, recunoscîndu-l mai întîi ca „o nevoie imperioasă de a consulta, pentru alcătuirea istoriei neamului, diferite izvoare istorice", apoi sub forma unei critici sociale [1]. Se înțelege, prima formă e cea care ne interesează aici cu deosebire, căci privește evoluția domeniului însuși, pe cînd cealaltă se referă mai mult la atitudinea civică a cronicarilor. Sub acest unghi, remarca mai veche a lui G. Ibrăileanu privind eminența critică a spiritului moldav trebuie avută în vedere, ca una ce surprinde o anume tradiție critică. Nu s-ar putea explica momentul Cantemir, căruia în spațiul muntean îi corespunde Stolnicul Cantacuzino, fără momentele anterioare, ca verigi ale amintitei tradiții. Adevărul apare la mai toți umaniștii noștri ca țintă supremă, iar modalitatea de a-l pune în lumină e polemică, fiecare demers istoriografic fiind provocat, în fond, de „basne" și „scorneli" răuvoitoare: circumstanță semnificativă, capabilă să explice apelul insistent la izvoare, la bunul simț și la dreapta judecată în evaluarea faptelor. Ca să stabilească adevărul istoric despre începuturile statului moldovenesc, Grigore Ureche cercetează diverse izvoare, „cuvintele deșarte", scrise fără veghea spiritului critic, îi repugnă. Atitudinea lui față de înaintașii întru istoriografie denotă exigență. „Nici ieste a să mira că scriitorii noștri n-au avut de unde strînge cărți, că scriitorii dentăi n-au aflat scrisori, ca de niște oameni neașăzați și nemernici, mai mult proști decît să știe carte"[2]. Este o lămurire pentru lipsa de surse cu care se confruntă el însuși, dar și expresia unei conștiințe critice. Căci, în lipsa izvoarelor interne, Ureche nu ezită să recurgă la „scrisorile străinilor", astfel ca, „potrivind vremea și anii", să poată reface cursul, înlănțuirea firească a întîmplărilor. Știa bine că pe alocuri restituția „nu să va fi nemerit" și aștepta de la înțelepți să nu-l învinuească, întrucît era vorba de „lucruri vechi și de demult", anevoie identificabile [3].

[1] Dan Simonescu, *Spiritul critic în istoriografia veche românească*, București, 1943, p. 5. Mai recent, afară de studiile speciale despre un cronicar sau altul, destul de numeroase, dispunem și de un excurs mai amplu privitor la *Originile conștiinței critice în cultura română*, excurs semnat de Valentina Maria Curticeanu (București, 1981) și avînd în miezul lui chiar istoriografia din secolele XVII—XVIII, însă din perspectivă istorico-literară.

[2] Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958: *Predoslovie*.

[3] *Ibidem*.

Dacă istoria se poate defini, cum a şi făcut-o Constantin C. Giurescu, ca o disciplină care „cercetează metodic, expune obiectiv şi lămureşte cauzal dezvoltarea întregii omeniri", întîia problemă ce se iveşte în faţa istoricului este aceea a izvoarelor, care pot fi, cu sau fără intenţie, falsificate şi care îndeobşte suferă o deviere sau chiar mai multe devieri subiective de la linia adevărului, în măsura în care ele comportă intenţionalitate. Izvoarele se cuvin deci interpretate, constrînse a furniza informaţie autentică, iar aceasta reclamă spirit critic. Cronicarii secolului XVI, monahi scriind din poruncă domnească, se mulţumesc cu ştirile de la curte şi dau o versiune oficială a evenimentelor, alterată de expresii împrumutate fără discernămînt de la bizantinul Manasses. Aşa se face că în cronica lui Macarie apar expresii cu totul străine de mediul moldovean, iar faptele sînt narate fără apel la alte izvoare.

Abia Ureche, peste un secol, se preocupă de un examen critic al acestora. El relevă insuficienţa şi precaritatea ştirilor transmise de înaintaşi, ca unii ce „n-au aflat scrisori" de care să facă uz, „ce au scris mai mult din basne şi din poveşti, ce au auzit unul de la altul". Mai critic decît aceştia, fără a fi un erudit, Ureche recurge şi la izvoare externe, pe care le consideră mai complete, mai lesne de înţeles, căci — „rîvnitori" — istoricii respectivi „mai pe larg şi de ajuns scriu". De la aceştia „multe luînd şi lipind de ale noastre", aşadar confruntînd ştirile externe cu cele dinăuntru, cronicarul încearcă o restituţie a evenimentelor, conştient că unele ar putea să nu corespundă adevărului, dar împăcat cu sine fiindcă s-a străduit să-l descopere: „nu numai letopiseţul nostru, ce şi cărţi streine am cercat, ca să putem afla adevărul". El ne asigură că a fost imparţial („ce eu, cum am aflat, aşa am arătat") şi că a dorit din parte-i să nu fie „scriitoriu de cuvinte deşarte, ce de dreptate". Mărturisire surprinzătoare, atestînd deja o conştiinţă critică destul de înaltă pentru a justifica opinia că am avea de-a face cu un *istoric adevărat*, cel puţin în programul său şi în scrupulele pe care le asumă [4]. Căci între acest program, deductibil din *predoslovia* cronicii şi modul cum se aplică normele enunţate, subsistă un decalaj notabil, care tulbură imaginea „istoricului", apropiind-o de aceea a unui cronicar exigent, dar redus totuşi la mijloacele analistului. Apelînd la surse narative, care comportă un subiectivism mai accentuat, Ureche n-a avut acces la documentele propriu-zise (acte de cancelarie, tratate etc.) şi nici chiar textele narative nu i-au fost integral la îndemînă, ceea ce explică oarecum completările aduse de Simion Dascălul pentru epoca de la Petru Şchiopul la Vasile Lupu, pe baza acelui „letopiseţ unguresc" cu referiri injurioase la români, a cronicii lui Guagnini (în versiune polonă) etc. În plus, cronicarul se arată părtinitor atunci cînd omite din *Kronika polska* a lui Bielski pasajele ce indicau vasalitatea domnului Moldovei faţă de regele polon, ca şi atunci cînd trece sub tăcere felonia boierilor faţă de Ion Vodă cel Viteaz. Între concepţia lui euristică şi pragmatismul realizării efective a *letopiseţului* există aşadar o anume distanţă, care nu va putea fi parcursă decît mai tîrziu. Un asemenea decalaj între teoria şi practica istoriografică era curent mai pretutindeni în Europa, iar comparaţia lui Ureche cu modelele polone arată că el nu era inferior lui Długosz şi Bielski [5]. Valoarea cronicii sale se impune cu atît mai mult cu cît Simion Dascălul, deşi a dispus de o mai vastă informaţie, se arată cu totul lipsit de discernămînt în folosirea izvoarelor. Un simplu copist de mai tîrziu îl crede „neştiut şi slab la minte", ca unul care „mai mult se vede că au amestecat şi au turburat istoria decît au lucrat" [6].

[4] Dan Simionescu, *op. cit.*, p. 8.
[5] *Ibidem*, p. 9.
[6] *Ibidem*, p. 10.

De la un compilator ca acesta, confuz şi iresponsabil, pînă la Miron Costin, distanţa critică e mai mare decît s-ar justifica cronologic. Cel ce reia expunerea evenimentelor de unde o lăsase Ureche, pentru a-i asigura „cursul" pînă la 1661, nu e numai un erudit, cu bune studii la iezuiţii din Bar, ci şi un spirit critic, dispus să discearnă şi să recompună, folosind izvoare de tot felul. Spre deosebire însă de înaintaşul său, Miron Costin acordă mai multă atenţie „lucrurilor de casă", pentru care sursele străine nu-i puteau fi de folos decît în mică măsură. Dar el însuşi e oarecum prizonier al acelor surse, atunci cînd altele nu există, şi cronicarul se străduie să confrunte izvoarele, dînd preliminar şi o listă, un „izvod... de mari şi vestiţi istorici, mărturii a cărora trăesc şi acum scrisorile în lume şi vor trăi în veci [7]. Ştirile extrase din Otwinowski, Twardowski, Pisecki, Toppeltin etc. nu-l satisfac, căci „letopiseţele cele străine, lucrurile numai cele mai însemnate, cum sînt războaiele şi schimbările, scriu, a ţărilor megiaşe", nu şi „cele ce se lucrează în casa altuia" [8].

Totuşi, anumite izvoare externe sînt preţioase tocmai prin faptul că reprezintă perspectiva unor observatori străini asupra realităţilor interne. Jurnalele de campanie sau de călătorii şi memoriile diplomatice, de exemplu, sînt de neînlocuit cînd e vorba de moravuri şi obiceiuri, dat fiind că ochii străinilor observă mai lesne specificul local. Din nefericire, asemenea surse erau încă destul de rare spre finele secolului XVII, cînd îşi redacta Miron Costin letopiseţul. El a trebuit, de aceea, să scrie unele capitole, pentru vremea mai nouă, „den inimă", contînd pe observaţiile pe care le făcuse el însuşi, ca dregător înalt şi cărturar. Fireşte însă că studiile făcute la Bar şi experienţa poloneză l-au ajutat să vadă mai bine „lucrurile dinlăuntru", asigurîndu-i acea detaşare indispensabilă oricărui demers istoriografic. Nici un complex, nici o reţinere cînd e vorba să-şi manifeste atitudinea critică, fie că se referă la chestiuni mai vechi sau mai noi. În polemica cu Simion Dascălul privitoare la etnogeneza românilor s-a putut vedea, nu fără temei, „un model de critică istorică", în care Miron Costin apelează la argumente variate. Mai obiectiv şi mai imparţial decît Ureche, el recunoaşte că Moldova „este crăiei leşeşti soţie, după nişte legături ce făcuse leşii cu Ştefan Vodă cel Bun, la Colomea". Distincţia pragmatică între „ce ieste bine şi ce ieste rău", distincţie pe care cronicarul o recomandă stăruitor [9], cum făcuse şi Ureche, deosebind între „bune şi rele", invită la critică. Tot astfel necesitatea de a „dezlega mai bine lucrurile ţării" prin raportare continuă la istoria lumii, întrucît „această ţară fiind mai mică, nici un lucru sîngură den sine, fără adunare şi amestec cu alte ţări, n-au făcut" [10]. Ierarhizarea simţurilor conform capacităţii fiecăruia de a „aşeza deplin gîndul" trebuie privită sub acelaşi unghi [11], căci presupune atitudine critică faţă de informaţiile ce vin pe un canal sau altul. Consensual s-ar cuveni subliniată şi recomandarea celei mai depline obiectivităţi, „că nemică nu strică credinţa aşa celora ce scriu letopiseţele ca făţăria" [12].

La fel de erudit, poate, însă mai puţin perspicace, fiul său, Nicolae Costin, înclină spre o compilaţie, în care istoria Moldovei e proiectată în istoria universală. El îşi începe letopiseţul de la „facerea lumii", evocînd potopul şi risipa babilonică a limbilor, pentru a-i urma apoi, de aproape, pe părintele său şi pe Ureche, iar dintre străini pe Strykowski, Cromer, Bethlen, Istvanfi ş. a.

[7] Miron Costin, *De neamul moldovenilor, din ce ţară au ieşit strămoşii lor: Predoslovie*.
[8] *Ibidem*.
[9] Idem, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, cap. XXI.
[10] *Ibidem*, cap. XVII.
[11] *Ibidem*, cap. XVIII.
[12] *Ibidem*, cap. XIX.

Mai personal e doar letopisețul ce prezintă domniile lui N. Mavrocordat și D. Cantemir, în relatarea cărora a putut valorifica propria-i experiență politică.

Mai puțin învățat, scriind într-o epocă de declin istoriografic și în spațiul înconjurător, Ion Neculce n-a putut conta, continuînd letopisețul, decît pe tradiție pentru anii 1662—1684 și pe observațiile sale, căci evenimentele mai noi „au fost scrise în inima mea". N-a ezitat să pună în circulație și „o samă de cuvinte" care circulau în popor, intuindu-le un substrat real, ceea ce s-a dovedit a fi adevărat [13]. „Dară aceea zic să nu fie basnă", afirmă cronicarul, a cărui intuiție a știut să distingă sub spuza legendei adevărul istoric. Critica lui e însă mai atenuată, motiv pentru care i s-au și făcut justificate reproșuri [14]. Atitudinea critică, totuși sesizabilă în modul de a prezenta evenimentele, ține mai mult de bunul simț al cronicarului decît de rigoarea formației.

În ce privește istoriografia munteană, spiritul cel mai critic, în sensul atribuit de Ibrăileanu moldovenilor, dar contestat de N. A. Ursu relativ la cronică, este Stolnicul Constantin Cantacuzino. Informația, critica, efortul spre obiectivitate se disting în *Istoria Țării Românești* mai mult ca în orice altă operă contemporană, autorul beneficiind — precum se știe — de o școală mai serioasă. Și el preferă o concepție pragmatică („din greșalele altora să tocmim viața noastră"), iar în privința izvoarelor, abordate critic, propune o ierarhie care implică inițiere metodică, păstrînd serioase rezerve față de legende („cu primejdie a le crede"), recomandînd prudență în utilizarea cîntecelor de vitejie (care „au mai mult laudă, au hulesc") și punînd întîia oară preț pe documentele propriu-zise, adunate de la boieri și mănăstiri. Ar fi abuziv să-i menționăm aici izvoarele. De la Strabon la Vico și de la Aristotel la Bonfini, el pune la contribuție tot ce erudiția istorică, filosofică și filologică, asimilată la Padova, îi putea oferi la finele secolului XVII [15]. În afară de aceasta, el beneficia de o anume tradiție critică locală și de înnoirile introduse de cărturarii laici în deceniile anterioare. Ascensiunea boierimii în viața culturală a țării se arată astfel rodnică și pe tărîmul istoriografiei, unde aduce un spor de spirit critic [16]. Împrejurarea coincide — fapt de loc neglijabil — cu apropierea de cultura Apusului, prin intermediul Poloniei, unde mulți fii de boieri își făceau studiile, beneficiind de dispoziția critică a umanismului. Ph. Dupont, secretarul regelui Ioan Sobieski, îi remarca tocmai, în acel sfîrșit de veac, pentru calitățile lor intelectuale, afirmînd că „nu le lipsește de loc spiritul" și că „reușesc foarte bine în toate științele" [17]. Ceea ce i-a interesat însă mai mult a fost istoria, care le releva originea latină și le deștepta o vocație, stimulată de mîndria patriotică. Istoria le oferă așadar o oglindă, în care chipul neamului se răsfrînge cu o demnitate nouă, consolatoare [18]. Școlile italiene încurajează și ele, concomitent, aceeași voință de a restitui un trecut onorabil și de a face din istorie un tărîm justițiar [19].

Stimulul extern nu poate explica totuși decît în parte mișcarea istoriografică de la finele secolului XVII, atît de importantă pentru evoluția de mai tîrziu a culturii noastre. În afară de modelele polono-italiene care i-au putut

[13] Dan Simonescu, *op. cit.*, p. 16.

[14] *Cronicele României*, II, București, 1874, p. 401, nota lui Alecu Beldiman.

[15] Dan Simonescu, *op. cit.*, p. 18.

[16] N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, București, 1980, p. 250 sqq.

[17] Ph. Dupont. *Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des actions de Jean Sobieski*, Varșovia, 1865, p. 201.

[18] N. Cartojan, *op. cit.*, p. 263.

[19] *Ibidem*, p. 377—381.

apropia pe cărturarii români de concepţia şi mitologia apuseană [20], trebuie să se ţină cont şi de tradiţia critică a culturii populare, de care istoricii noştri au ştiut să profite. Ea le-a asigurat acel fond aperceptiv, fără de care impactul produs de şcolile apusene ar fi rămas insignifiant.

2. „CANOANE" CANTEMIRENE

Un studiu de ansamblu care să compare sistematic lucrările de istorie produse de români cu „modelele" respective ar pune în lumină un fapt asupra căruia Dan Simonescu atrăgea atenţia mai demult: „În ce priveşte tehnica istorică şi spiritul critic, marii cronicari moldoveni din secolul XVII, D. Cantemir şi Stolnicul Constantin Cantacuzino din Muntenia şi-au însuşit în mod desăvîrşit elementele culturii occidentale", nefiind „întru nimic inferiori modelelor lor istoriografice" [21].

E o constatare cu atît mai valabilă cînd ne referim la Dimitrie Cantemir, căruia Constantinopolul i-a înlesnit, la cumpăna a două secole, acelaşi contact cu ştiinţa şi cultura apuseană. Prin concepţie şi metodă, el reprezintă o etapă superioară, definită prin demersuri intelectuale, ce nu sînt străine de şcoala savantă şi de suflul novator al preiluminismului [22]. Spiritul critic, repudierea retoricii, vasta erudiţie legată de critica de text, apelul riguros la surse, amploarea viziunii istorice sînt elemente ce-i caracterizează opera, alături de un anume raţionalism, vizibil în polemica cu Teofan Procopovici. Ele indică un spirit ştiinţific, preocupat să explice şi invederînd eforturi de transgresare a formulei negative, spre a ajunge la determinări cauzale [23]. Penuria şi fragmentarismul izvoarelor i-au îndreptat atenţia spre metoda critică, determinîndu-i chiar să formuleze reguli („canoane") de cercetare, menite a înlesni concluzii corecte. Nicolae Iorga îl caracteriza, de aceea, cu deplin temei, ca „un spirit critic, un despicător al negurilor ce întunecă adevărul" [24]. Aşa a şi fost: un cărturar preocupat să fixeze „adeverinţa istoriei, după cum adevărul şi canoanele poftesc" [25]. Pe tărîm istoriografic, opera lui constituie trecerea de la umanism la perioada savantă. În *Prolegomene*, de exemplu, vechea manieră, umanistă, se îmbină cu formula istoriei savante. Făcînd această observaţie, Pompiliu Teodor consideră că felul de a mînui aparatul critic, discernămîntul pe care îl probează în reflecţia asupra faptelor, normele pe care le recomandă istoriografiei, amplitudinea universală a viziunii sale şi predilecţia pentru istoria culturii fac ca scrierile cantemiriene să aibă un caracter modern şi să anunţe, prin latura ei militantă, politică, utilitară, istoriografia iluministă [26]. Nimic mai semnificativ, pentru spiritul său critic decît acele „canoane", menite a dovedi „lucrurile odinioară adevărat făcute, însă în istorii tîrziu şi rar pomenite", canoane prin care Cantemir răspundea carenţei documentare privind etnogeneza şi continuitatea românilor în spaţiul carpato-dunărean. Minte filosofică, el încerca să-şi supună adversarii la rigorile unui raţionament, simplificînd astfel întreaga problemă. Primul „canon" afirma că „tăcerea nici pune, nici rădică lucrul; iară zisa îl şi pune şi-l şi rădică". Ceea ce voia să însemne:

[20] Dan Simonescu, *op. cit.*, p. 19.
[21] *Ibidem*, p. 20.
[22] P. Teodor, *Evoluţia gîndirii istorice româneşti*, Cluj, 1970, p. 43–47.
[23] Al. Zub, *Early-Enlightenment and Causality in D. Cantemir*, in *Enlightenment and Romanian Society*, ed. by P. Teodor, Cluj-Napoca, 1980, p. 168–180.
[24] N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti în sec. XVIII*, vol. I, Bucureşti, 1901, p. 284.
[25] D. Cantemir, *Hronicul vechimii a romano-moldovlahilor*, cartea I, cap. 2.
[26] P. Teodor, *Evoluţia...*, p. 46.

tăcerea din mileniul obscur cu privire la români, dacă nu înseamnă doar ignoranță, nu poate fi socotită ca un indiciu de nonexistență etnică. Dimpotrivă, postulează al doilea canon: ,,tăcerea după zisă, adevereşte zisa odată". Or, prezența poporului român în zona actuală de locuire fusese afirmată cel puțin prin conchista romană, astfel că tăcerea impusă ulterior de migrații nu e relevantă. ,,Deci cititorul ținînd în minte canoanele care i-am dat, unde va videa prin multă vreme tăcerea istoricilor pentru Dachia şi pentru romanii dintr-însa, să nu socotească îndată, că pentru căci istoricii nu pomenesc, pentru aceia n-au fost, căci această socoteală este şi împotriva canonului şi împotriva adevărului", conchidea Cantemir, adăugînd că şi în cazul unei negații clare, ,,istorici ca aceia încăş nu îndată trebuie crezuți, ce cercetați şi ispitiți, de sînt oameni de credință" [27]. În toate cazurile, datoria istoricului este să examineze probele cu discernămînt critic, supunînd izvoarele unui dubiu metodic, menit să le valideze ori să le infirme.

3. ,,ŞCOALA DE RENOVAȚIE" TRANSILVANĂ

Debutînd cu instalarea regimului fanariot în Moldova şi Muntenia, cu o nouă etapă pentru românimea intracarpatică după Unirea cu biserica Romei, secolul XVIII evoluează, în mare, pe tărîmul scrisului istoric, sub semnul modernității. Tradiția cronografică se află pe cale de dispariție, istoria începe a fi abordată într-un fel nou, mai erudit şi mai critic. Între Cantemir şi ,,şcoala de renovație a istoricilor din Ardeal" [28] e un raport de continuitate pe linia progresului istoriografic. Desigur, formula tradițională mai persistă încă multă vreme (de la Radu Tempea la Manolachi Drăghici), paralel cu direcția ,,modernă", reprezentată îndeosebi de cărturarii iluminişti, apoi de romantici. Urmărite paralel, cele două direcții relevă un efort semnificativ de extindere a duratei şi de adîncime a cunoaşterii istorice. Nici una din ele nu e fără amestec cu elemente din cealaltă. Cantemir denotă o serioasă propensiune către modernitate, la începutul secolului XVIII, păstrînd totuşi destule elemente tradiționale, iar peste un secol, tardivele cronici în versuri ale lui Dionisie Eclesiarhul, Naum Rîmniceanu sau Zilot Românul, deşi vetuste ca gen, erau totuşi, sub anumite laturi, o expresie confuză a timpurilor noi. Tot astfel, acea *Istorie a preputernicilor împărați*, scrisă de Ienache Văcărescu, conține naivități cronicăreşti de factură barocă, alături de un memorial cu alură modernă. Momentul e nutrit de dorința de a defini identitatea etnică, iar ideea structurantă, venind din epoca umanismului şi din adîncurile unei conştiințe populare, e ideea originii latine, apărată cu emoție şi pasiune polemică mai ales de cărturarii ardeleni. O dezvoltă S. Micu în *Scurtă cunoştință a istorii românilor*, G. Şincai în introducerea la *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* şi mai ales în *Hronica românilor*, P. Maior în *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* şi în *Istoria bisericei românilor*, Ion Budai-Deleanu în cunoscuta *Introducere istoricească* la *Lexiconul romănesc-nemțesc*, pentru a nu aminti decît scrierile cele mai importante, în care spiritul critic a operat mai adînc şi care au fecundat într-o mai largă măsură posteritatea critică. Dar e demn de reținut faptul că înaintea celor mai multe dintre acestea, ,,popa Sava Popovici cel bătrîn ot Răşinari" predica enoriaşilor săi, la 1792, despre originea latină şi continuitatea românilor în Dacia, ca îndemn la resurecție (,,a ne îmbrăca în

[27] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 185.

[28] N. Iorga, *op. cit.*, vol. II.

vrednicie") [29], în timp ce conştiinţa drepturilor etnice capătă, prin celebrul *Supplex*, forma unui program naţional.

Conştiinţa civică evoluează în acelaşi timp cu conştiinţa istorică, amîndouă fiind nutrite în mare măsură de istoriografie, a cărei vocaţie cognitivă e dublată în genere de una pedagogică. Finalitatea ei ştiinţifică trebuie pusă în raport cu extinderea orizontului documentar şi cu un anume progres în ce priveşte metoda, progres vizibil şi în studiile de istorie ecleziastică, unde argumentul istoric se împletea cu morala creştină şi dreptul natural. Mai presus de finalitatea ştiinţifică stă însă, la asemenea scrieri, „suflarea neînvinsă de entuziasm", din reverberaţiile căruia se vor hrăni multe generaţii. Idealul luminării se suprapune peste funcţia cognitivă a istoriei, conferindu-i o tentă politică ce se va accentua în epoca romantismului.

Nevoia de a fundamenta istoriceşte drepturile naţionale i-a silit pe cărturarii români din Transilvania să reexamineze cu atenţie izvoarele şi chiar să se preocupe de editarea lor, cum a făcut, de pildă, Petru Pavel Aron cu documentele relative la Conciliul de la Florenţa. Aceeaşi nevoie a dus la întărirea spiritului critic şi la acea combativitate polemică ce caracterizează mai toată istoriografia română din spaţiul respectiv în deceniile regenerării. Demonstrarea purităţii latine a poporului român implică nu numai refuz motivat faţă de alte teorii, dar şi demonstrarea cît mai riguroasă a propriei ipoteze. Tendinţa de a căuta explicaţii cauzale şi a lămuri „ţesătura cea din lontru" (P. Maior) apare ca o trăsătură caracteristică pentru această istoriografie, preocupată să creeze un model etnografic, în sprijinul căruia să poată invoca puţinele ştiri transmise din vechime.

Enciclopedismul profesat de învăţaţii Şcolii ardelene, dublat de o direcţie critică incipientă, e un paradox explicabil pentru epoca la care ne referim [30]. Prima latură a favorizat desigur, o mai largă comprehensiune; cealaltă trebuia să conducă la aprofundări nu mai puţin legitime. Cîştigul cel mai de seamă ni se pare că rezultă, pentru istoriografie, din exerciţiul critic de care a beneficiat o întreagă pleiadă de cărturari, creînd o tradiţie valoroasă pentru viitorii combatanţi ai domeniului. Iar această tradiţie se cuvine abordată nu numai în ce priveşte disputa asupra etnogenezei, dar şi în aprecierea realităţilor imediate.

În ambele direcţii, spiritul critic s-a exersat stăruitor, contribuind la crearea unui climat favorabil schimbării şi a unei atitudini militante în raport cu actualitatea. Sava Popovici din Răşinari ştia că „înţelepciunea" nu se poate dobîndi altfel, că eliberarea de „ticăloşie", de „starea proastă" n-ar putea fi decît rezultatul unor îndelungi străduinţe, iar pentru a ajunge aici se cuveneau folosite îndemnurile trecutului. El însuşi încerca să răspundă unei serii de chestiuni fundamentale: „Întîiu: ce feliu de sămînţă veche este neamul nostru romănesc? A doilea: cu ce întîmplări sau pricini am venit noi în ţara aceasta, a *Daţii Mediteranii*, care de noi se numeşte *Ardeal*? A treia: de unde am venit? Şi a patra: cum că *am rămas pre locul acesta*" [31]. Ţinta cărturarului, la capătul acestei suite de întrebări, era să dovedească vechile vrednicii ale „seminţiei râmleneşti", din care un îndemn era neapărat deductibil: „trebuie şi noi înşine a ne strădui spre a cîştiga vrednicie" [32]. Este concluzia la care ajungea S. Micu, care exaltă mîndria etnogenezei latine, convins că „mult

[29] I. Lupaş, *Studii, conferinţe şi comunicări de istorie*, I, Bucureşti, 1928, p. 381–383.
[30] Al. Zub, *Sur la modernité de l'historiographie roumaine au XVIIIe siècle*, în *Revue des études sud-est européennes*, Bucharest, XVIII, 1980, 2, p. 345–355.
[31] Apud I. Lupaş, *op. cit.*, p. 84.
[32] *Ibidem*, p. 88.

iaste a fi născut roman"[33]. Între *roman* și *român*, el nu face nicio deosebire în acea *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, asimilîndu-le, topindu-le într-un destin unic, măreț și înnobilant.

Ne putem întreba (și n-aș fi cel dintîi care o face) dacă această simplificare de tip raționalist, prezentă și la Cantemir, iar de la aceasta în mai tot secolul XVIII și mai tîrziu, nu înseamnă o diminuție a spiritului critic. Un răspuns obiectiv ar trebui să țină seama, desigur, de exasperarea la care ajunseseră românii din Transilvania spre finele secolului XVIII după atîtea dezamăgiri ce coincideau cu tot atîtea ofense aduse de unii istorici străini, care „fără de nici o dovadă iscodesc ceva sau și minciuni apriate spun asupra românilor", așa încît tăcerea nu se mai putea tolera [34].

Ceea ce P. Maior le reproșa acelor istorici era faptul de a colporta defăimări „fără nici o cercare a adevărului", așadar fără a le examina critic. *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* debuta astfel cu o recomandare de metodă și cu un apel la replică. Replica trebuia să restabilească adevărul, iar prin aceasta să reabiliteze moralmente un popor de nobilă sorginte. El însuși, pornind de la „vechii scriptori", își propunea să contribuie la redresare, ca „văzînd din ce viță strălucită sunt prăsiți, toți să se îndemne strămoșilor întru omenie și în bună cuviință a le urma" [35]. Dar silit de împrejurări să scrie repede, nu excludea posibilitatea unor erori și se arăta dispus să le îndrepte. Așa se exprimă un spirit prob, căruia nu i se poate imputa, desigur, lipsa spiritului critic. Dacă a ajuns totuși să apere puritatea descendenței romane a poporului său, faptul are un temei politic. Combaterea afirmațiilor lui Vopiscus cu privire la evacuarea completă a Daciei Traiane, răspunsul dat lui Engel în aceeași problemă, demonstrația că partea cea mai mare a românilor a rămas în Dacia etc. denotă un spirit critic destul de viguros, numai că încheierile la care acesta parvenea sînt, în polemismul lor, excesive.

În același sens și cu aceeași motivare, Teodor Aron respingea într-un *appendix* ipoteza originii dace ori slave a românilor, pentru a susține una pur romană, motivîndu-și la urmă concizia scrisului cu o maximă ce trebuie reținută tocmai pentru sensul ei critic: „nu după *cît de mult*, ci după *cît de bine* judece fiecare"[36]. Semnificativă, sub același unghi, e preferința lui Petru Maior din *Brevis Historia Notitia* pentru sursele străine, care ar prezenta depline garanții de obiectivitate, căci e de presupus că istoricii respectivi n-au scris astfel despre români „nici din dragoste față de naționalitate, nici din speranța vreunui premiu, nici din teamă". Preferință metodică, menită să prevină orice acuză de subiectivism patriotic sau interese meschine [37]. Ea l-a făcut să asocieze valorilor istoriografiei savante un spirit combativ și angajat care era al epocii sale. Un spirit pe care îl regăsim la mai toți cărturarii acelui sfîrșit de veac și care e atît de viguros în *Scurta cunoștință* a lui S. Micu, pentru a nu mai vorbi de textul acelui *Supplex*, la redactarea căruia a luat parte și G. Șincai, istoricul de vastă erudiție care s-a silit apoi să-l apere de „bîrfelile" lui Eder (*Responsum ad crisim*...).

Studiind la Roma, unde citise, „noian, ziua și noaptea", ca să poată „scrie frumos istoria Daciei noastre", Șincai a adus națiunii sale servicii imense. El „a făcut pentru România — observă Quinet — ceea ce Muratori a făcut pentru Italia, benedictinii pentru Franța și ceea ce lipsește încă multor națiuni

[33] *Ibidem*, p. 102: *atque equidem Romano nasci sanguine multum est*...
[34] *Ibidem*, p. 123.
[35] *Ibidem*, p. 123–124.
[36] *Ibidem*, p. 166–170.
[37] P. Teodor, *op. cit.*, p. 61–62.

mîndre de trecutul și prezentul lor" [38]. Opera sa capitală, *Cronica*, nu e doar „un admirabil repertoriu de documente" (Iorga), ci o îndrăzneață tentativă de a restitui, pe bază de izvoare riguros controlate, istoria unui popor urgisit. Imperativul civic primează la el, ca și la P. Maior, al cărui scris este prin excelență polemic [39]. Îndemnul esențial al filosofiei socratice, preluat din *Didahiile* lui Antim Ivireanu („Să ne cunoaștem pre sine, adică să ne luăm seama"), capătă la autorul *Propovedaniilor* un sens civil și politic, care ține de rostul regenerativ al mișcării iluministe.

În instrumentarul acestei mișcări istoria era chemată să joace, alături de cultivarea limbii române, un rol esențial. *Istoria* lui P. Maior, abordînd „începutul românilor în Dachia", a devenit, de aceea, o „evanghelie a Școlii ardelene" [40], carte de căpătîi pentru generațiile ce au asigurat renașterea morală și politică a românilor. Sensul ei este eminamente polemic, autorul urmărind să combată, ca odinioară M. Costin și D. Cantemir, pe denigratorii interesați ai poporului său. Despre Sulzer, care publicase acea *Geschichte des transalpinischen Daciens* (1781), scrie astfel, divulgînd una din cauzele polemicii: „Cunoscut-am pe unul, carele mergînd în Țeara Românească cu nădejde că toți românii acolo i se vor închina ca unui nu știu ce; ci neștiind el limba românească, nu putu dobîndi nici o dregătorie. De unde ieșind mînios, n-au știut cu ce să strige mai tare românilor și să-i micșoreze, fără stîrni minciună neauzită pînă atunci și o deade la stampă: cum că românii cei din Dachia lui Traian nu sînt prăsilă de romani, ca acei carii în zilele lui Aurelian ar fi rămas în Dachia, ci către mijlocul a treisprezecelea sută de la Hristos de peste Dunăre veniră aici". Unui altuia, Joseph Karl Eder, care combătuse *Supplexul*, i se descoperă motive similare de ostilitate, căci nesatisfăcut în veleitățile lui, începu „cu peana și cu gura a vomi veninul urgiei sale asupra tuturor românilor". Este și cazul lui Christian von Engel, autor al unei *Commentatio* (1784) și al acelei, totuși utilă, *Geschichte der Moldau und Walachey* (1804). Opunîndu-le unor istorici ca aceștia crezul purității latine („romani adevărați din romani adevărați"), Petru Maior și comilitonii săi din Transilvania întemeiau istoricește o direcție spirituală și politică de cea mai mare însemnătate pentru destinul națiunii. Exagerarea tezistă ținea de caracterul polemic al mișcării și ea nu înseamnă, desigur, absența spiritului critic, cum s-a putut crede, ci numai o deviere a acestuia, o refracție datorată propensiunii patriotice. I. Budai-Deleanu o spune lămurit, invocînd pentru studiul *De originibus populorum Transylvaniae* „trebuința" și „folosul patrii mele" [41].

Începuturile erau promițătoare, progresele imediate se vădiră însă mai puțin spectaculoase, încît nu e surprinzător strigătul de alarmă al Golescului („am rămas în urma tuturor neamurilor"), care nu se referă doar la valori de civilizație. Istoriografia se află și ea în seria acelor domenii deficitare, în ciuda unor izbînzi remarcabile. Budai-Deleanu, de pildă, e un gînditor esențialmente modern, mai ales în notele sale istorico-critice și în introducerea la *Lexiconul românesc-nemțesc*, unde exercițiul critic se află în plină funcțiune. Mai strîns legat de mișcarea de idei de pe continent, el denotă lărgime de orizont, viziune modernă, discernămînt critic în evaluarea faptelor, deși e la fel de angajat în programul resurecției naționale ca și marii săi contemporani din Transilvania. Prin el, s-a spus, „cultura noastră stabilește contacte cu istoriografia iluministă și

[38] Ed. Quinet, *Les Roumains*, Paris, 1857.
[39] Al. Piru, *Istoria literaturii române de la origini pînă la 1830*, București, 1977, p. 467—468.
[40] *Ibidem*, p. 471.
[41] *Ibidem*, p. 484.

romnatică europeană, prin care se ridică la o interpretare modernă"[42]. Remarcabile, în *De originibus populorum Transylvaniae*, sînt parantezele istorico-critice din note, care amintesc de tradiţia erudită a secolului XVII, dar şi de aceea umanistă, după cum scrierea polemică *Widerlegung der zu Klausenburg 1791 über die Vorstellung der Walachischen Nation herausgekommenen Noten*, îndreptată contra lui J. C. Eder, relevă o cultură istorică iluministă, cu trimiteri la W. Robertson, Ed. Gibbon, L. A. Schlözer ş. a. Ultimul istoric amintit ar indica chiar „primele legături cu spiritul herderian" şi nu mai puţin, ca viziune, ca spirit critic, „o evoluţie" faţă de contemporanii săi români[43]. El face apel, în *Introducere istoricească*, la criteriile istoriografiei critice, vădind în acelaşi timp şi „un spirit interpretativ evoluat"[44].

Din păcate, rămase multă vreme în manuscris, studiile lui Budai-Deleanu n-au avut efectul ce se putea aştepta asupra istoriografiei noastre şi spiritul critic al cărturarilor nu s-a exercitat încă multă vreme cu predilecţie pe tărîm social-politic şi cultural.

4. SPIRITUL CRITIC ÎN SERVICIUL REGENERĂRII

Epoca deschisă de revoluţia din 1821, ale cărei temeiuri critice s-au putut vedea, stă sub semnul palingenezei, al renaşterii naţionale. Ea nu dă, la început, mari istorici, lipsită de resurse reflexive cum era, ci spirite profetice şi reformatoare, a căror dispoziţie critică se repercuta asupra ansamblului social-politic. Ar fi destul să amintitm aici e. g. pe Ionică Tăutu şi pe Dinicu Golescu, a căror influenţă în epocă n-a fost deloc neglijabilă. Ion Heliade-Rădulescu vestejea cu asprime (1832) inflaţia patriotică, chemînd la măsură (deşi el însuşi era în atîtea privinţe excesiv): „Nimic nu este mai vrednic de rîs decît a se făli cineva numai cu părinţii şi strămoşii săi; şi nimic iară mai vrednic de laudă decît cînd faptele cele mari ale strămoşilor slujesc de pildă şi ca imbold de întrecere urmaşilor"[45]. Este atitudinea din care M. Kogălniceanu avea să facă peste cîţiva ani un principiu vectorial, prezidînd noua direcţie în acelaşi timp critică şi integratoare, un principiu pe care Eminescu l-a prefăcut apoi în normă de bază a unei pedagogii naţionale. În numele acestei pedagogii, sugerată şi de Cantemir în *Descriptio Moldaviae*, Kogălniceanu îndemna la modestie şi seriozitate constructivă, căci altminteri, „să ne scoborîm din Ercul, dacă vom fi mişei, lumea tot de mişei ne va ţinea", iar dacă faptele sînt onorabile, puţin importă ascendenţa făptuitorilor[46].

Totuşi, gîndirea istorică a făcut şi în această etapă paşi înainte, în sensul că şi-a sporit exigenţele şi a impus treptat o conştiinţă profesională. Florian Aaron ştia bine că, scriind acea *Idee repede de istoria prinţipatului Ţării Rumâneşti* (1835) nu împlinise „condiţiile după care ar trebui să se lucreze o istorie a patriei; aceasta e un lucru ce cere nişte mijloace mai serioase, răbdare de fier şi vreme mai îndelungată". Gîndul său era doar să ofere pe de o parte „pricină de cercetare istorică", iar pe de alta să stimuleze interesul tinerimii pentru trecutul ţării. Prin critică, istoricii erau chemaţi să scoată din întuneric faptele trecutului, să precizeze cronologia şi să pregătească „materia-

[42] P. Teodor, *op. cit.*, p. 82.
[43] *Ibidem*, p. 81.
[44] *Ibidem*, p. 82. Cf. şi Al. Ciorănescu, *Opera istorică a lui Budai Deleanu*, în *Cercetări literare*, II, 1936, p. 102—128.
[45] I. Heliade Rădulescu, *Repede aruncătură de ochi asupra limbei şi începutului românilor*, în *Curierul românesc*, 1832, nr. 29.
[46] M. Kogălniceanu, *Opere*, II, Bucureşti, 1976, p. 393.

luri pentru o istorie a patrei"[47]. O atare istorie nu era lesne realizabilă, în conformitate cu exigenţele veacului, şi cu toate astea începutul, fie cît de slab, trebuia făcut, căci altminteri nu se ajunge nicicînd la dorita istorie, ţara fiind condamnată la „întunerec" şi la atacuri nedrepte din partea străinilor interesaţi[48].

Fără îndoială însă că figura cea mai de seamă a epocii, din acest punct de vedere, e M. Kogălniceanu, editorul primei reviste de istorie şi al unui corpus narativ, autor al unei sinteze parţiale de istorie a românilor, personalitate culturală şi politică de prim ordin, care a stimulat considerabil cercetările asupra trecutului naţional[49]. Prin el, s-a spus, istoriografia noasră s-a eliberat de vechea tradiţie cronicărească, intrînd în „spiritul secolului XIX, care era liberal şi critic"[50]. Elev al lui Ranke şi admirator al istoricilor francezi ai Restauraţiei, Kogălniceanu n-a fost doar un spirit pragmatic, ci un cărturar capabil să formuleze idei noi asupra finalităţii şi metodologiei cercetărilor istorice. Ca şi Bălcescu, el recomanda ca în scrierea istoriei să se pornească de la instituţii şi documente, de la investigarea arhivelor de stat şi particulare, a bibliotecilor străine şi a tradiţiilor locale. Modalitatea pe care o propunea, în spiritul epocii, era una *colectivă*, adică *genetică*, şi ea va face să progreseze cercetările viitoare[51]. *Histoire de la Valachie* (1837) şi studiile ce i-au urmat denotă efort critic, chiar dacă precar servit de „materialul" disponibil şi de atmosfera din jur. Darul său de căpetenie, observă G. Călinescu, e de a fi avut spirit critic, într-un moment cînd lumea nu-l avea, şi ca acest spirit să fi îmbrăcat o formă constructivă, dincolo de orice sarcasm steril şi de ambiţii fără acoperire[52]. Eforturi discontinue, acumulate în timp, i-au pregătit drumul. Tradiţia culturală a Moldovei îndruma spiritele în sens critic, precum s-a putut observa încă de la cronicari, şi ea a cîntărit desigur în orientarea lui Kogălniceanu, iniţiatorul curentului critic de la *Dacia literară* şi editorul vechilor letopiseţe. Faţă de spiritul contradictoriu al lui G. Asachi, cînd novator îndrăzneţ, cînd tradiţionalist peste măsură, Kogălniceanu manifestă de la început o mare capacitate de a asimila organic, de a sesiza acel „juste milieu", cumpănind lucrurile, selectînd, într-o continuă căutare a liniei de echilibru şi de armonie. Este ceea ce îl situează deasupra contemporanilor, ca unul ce reuneşte în personalitatea sa, într-o fericită sinteză, spiritul novator şi pe cel critic. Debutul său istoriografic, petrecut la Berlin, învederează acest spirit, alături de maturitatea de gîndire şi de acel simţ al realităţii ce anunţă pe omul politic de mai tîrziu. Motivaţia însăşi a *Istoriei* sale, afirmînd nevoia unei sinteze „complete şi sistematice", e una critică. Dezideratul sistematizării îl opunea predecesorilor, după cum exigenţa completudinii, irealizabilă deocamdată, era un reproş la adresa fragmentarismului *istoriilor* anterioare.

Într-adevăr, lucrările mai vechi n-au putut fi complete, din cauza precarităţii mijloacelor, iar pe de altă parte, caracterul lor accentuat polemic, urmărind să demonstreze puritatea latină a poporului român, a dus la erori de interpretare şi la acea „romanomanie" pe care Kogalniceanu s-a străduit să o combată într-un spirit realist şi pozitiv. Teoria incriminată nu putea, după opinia tînărului istoric, decît să atragă discreditul şi „rîsul străinilor". Com-

[47] Apud P. Teodor, *op. cit.*, p. 95—96; F. Aaron, *Idee repede...*
[48] P. Teodor, *op. cit.*, p. 95.
[49] Al. Zub, *L'esprit critique dans l'œuvre de M. Kogălniceanu*, în *Rev. roum. d'hist.*, XI, 1972, 2, p. 281—302.
[50] A. Oţetea, *Introducere* la *Opere* de M. Kogălniceanu, I, Bucureşti, 1946, p. 7.
[51] Cf. I. Lupaş, *M. Kogălniceanu scriitor şi făuritor de istorie*, Cluj, 1936, p. 3 (extras).
[52] G. Călinescu, *Istoria literaturii române*, Bucureşti, 1941, p. 172.

bătînd-o, el imprima istoriografiei o direcţie nouă, mai riguroasă, cel puţin în formularea principiilor de metodă, fiindcă, practic, această direcţie era subminată încă de multe neajunsuri. Istoricul adopta, după exemplul confraţilor apuseni, principiul analizei şi al explicaţiei cauzale a faptelor, dar aplicarea lui a rămas în bună parte „formală şi externă", Kogălniceanu neajungînd să fixeze, în *Histoire de la Valachie*, corelaţia logică între structura societăţii, regimul de proprietate, forma de guvernămînt şi nivelul culturii. Slăbiciune inerentă, dacă avem în vedere vîrsta timpurie a autorului şi condiţiile în care scria.

Importantă ni se pare însă orientarea critică la care subscrisese, iar faţă de aceasta, *Istoria Moldovei pe timp de 500 de ani* (1857) a postelnicului M. Drăghici va apare ca o supravieţuire anacronică a vechii istoriografii. Este de observat totuşi că şi această istorie oferă, printre atîtea întîmplări fantastice, destule pagini de un real interes documentar. Tot astfel, I. Albineţ lua notă de noua direcţie atunci cînd îşi definea modestul *Manual de istoria Principatului Moldovei* (1845) doar ca „un început şi o prevestire" pentru o sinteză capabilă să suporte critica istorică şi filosofică [53]. Inspiraţia îi venea de la *Cuvîntul introductiv* rostit de Kogălniceanu, cu doi ani mai înainte, la Academia Mihăileană, chiar dacă autorul, mai conformist şi cu o expresie mai arhaică, a ocolit ascuţişurile critice, de substrat politic, reţinînd doar ceea ce nu-i putea aduce vreun neajuns.

Geneza *Istoriei* lui Kogălniceanu e nu mai puţin semnificativă pentru ţinuta ei critică şi combativă. Tînărul cărturar voise a demonstra falsitatea aserţiunilor lansate de ignoranţi şi răuvoitori pe seama poporului nostru, tratat ca „un popor sălbatic, abrutizat, nedemn de libertate". Dimpotrivă, replica el, istoria le descoperă „virtuţi cum anevoie se pot întîlni la un alt popor", virtuţi subminate însă de *injuria temporum*, mai ales în secolul XVIII. Ca să le pună în valoare, Kogălniceanu a iniţiat acea sinteză, pe care el însuşi avea să o considere prematură, abandonînd-o la jumătatea drumului pentru a-şi pregăti instrumentele de lucru indispensabile şi a lumina, treptat, diverse aspecte cu „făclia unei critice sănătoase" [54].

Histoire de la Valachie a fost totuşi, în pofida carenţelor sale inerente, un text de largă circulaţie, stimulator şi incitant. N. Bălcescu, mai tînăr cu doi ani decît autorul ei, a adnotat-o conştiincios, emendîndu-i cronologia, prin confruntarea cu alte surse, restabilind date şi fapte istorice, adăugînd altele etc. Observaţiile lui, mai ales cele care se referă la atitudini politice, sînt de o violenţă excesivă, motivată de tinereţea cititorului şi de ostilitatea lui faţă de regimul regulamentar, pe care Kogălniceanu încercase să-l legitimeze [55]. *Histoire de la Valachie* reprezintă cu toate acestea una din lucrările de bază ale formaţiei lui Bălcescu, iar în evoluţia spiritului critic aplicat la istorie un moment peste care nu se poate trece. Ea şi-a păstrat în bună măsură actualitatea graţie orizontului pe care l-a deschis istoriografiei române prin afirmarea unei concepţii noi asupra finalităţii istoriei şi a mijloacelor ei de realizare. Denunţînd istoria dinastică şi militară, în acord cu orientarea mai nouă a istoriografiei apusene, Kogălniceanu a căutat să descopere, ca şi Michelet, dincolo de „biografia domnilor", viaţa poporului , apreciat ca „izvor al tuturor mişcărilor şi isprăvilor şi fără de care stăpînitorii n-ar fi nimica". Numai un spirit critic, dublat de o conştiinţă profesională, putea susţine, într-o epocă în care feudalitatea avea de înfruntat atacurile burgheziei în ascensiune, că

[53] I. Albineţ, *Manual de istoria Principatului Moldovei*, I, Iaşi, 1845, p. XXXI–XXXII.
[54] M. Kogălniceanu, *op. cit.*
[55] V. Cândea, „*Histoire de la Valachie" de M. Kogălniceanu adnotată de N. Bălcescu*, în *Studii şi cercetări de bibliologie*, II, 1957, p. 81–101.

puterea boierimii se întemeiază pe silnicie şi fraudă şi să explice şerbia prin cucerirea populaţiei autohtone de către elemente alogene [56]. De aici pînă la doctrina liberală a omului politic nu mai era decît un pas şi Kogălniceanu l-a făcut, în anii următori, cu aceeaşi voinţă înnoitoare şi cu acelaşi discernămînt critic, care era însuşirea lui cea mai caracteristică, „sa qualité maîtresse". Concepţiei romantice pe care o îmbrăţişase de la început, ca istoric, el îi adăuga „corectivul doctrinei critice a lui Ranke" [57], în spiritul căreia declara primatul absolut al adevărului ca „principalul caracter al istoriei sănătoase". În acelaşi timp, atribuind istoriei o funcţie socială, Kogălniceanu o transforma în armă de luptă contra privilegiilor aristocraţiei agrare, pentru difuziunea ideilor liberal-democratice, pentru cristalizarea conştiinţei naţionale în sensul Unirii şi al independenţei de stat. În consonanţa celor două laturi, aparent contradictorii, el a văzut formula de rezolvare a dilemei care opune veracităţii interesul politic. Examinarea atentă a operei sale istorice, considerată în ansamblul şi în consecinţele la care a dat loc, justifică aprecierea lui D. Onciul, el însuşi spirit extrem de riguros, că M. Kogălniceanu e „cel dintîi istoric critic pe care l-a născut neamul românesc [58]. *Critic* în sens modern, fiindcă altminteri implicaţii critice se pot descifra în toată istoriografia noastră.

Deşi mai restrînsă ca dimensiuni, opera istorică a lui N. Bălcescu nu e mai puţin semnificativă sub raportul contribuţiei la dezvoltarea spiritului critic. Ea s-a nutrit, ca şi aceea a lui Kogălniceanu, din tradiţia locală şi din impulsurile venite din Apus, fie şi indirect, fiindcă în momentul cînd a putut pleca într-acolo (1846), tînărul istoric se manifestase deja în chip definitoriu, prin studiul *Puterea armată şi arta militară* (1844) şi mai ales prin acel *Cuvînt preliminariu despre izvoarele istoriei românilor* (1845), cu care redeschidea noua revistă, de inspiraţie kogălniceniană, *Magazin istoric pentru Dacia.* Felul în care adnotase *Histoire de la Valachie* atestă nu numai o bună stăpînire a mijloacelor, dar şi un viguros spirit critic, format la şcoala pe care i-o puteau oferi atunci capitala principatului muntean, alături de lecturile din fraţii Grimm, Michelet, Guizot etc. Frecventarea istoricilor care se ocupaseră de Europa orientală, îndeosebi a lui Hammer, Engel şi Gebhardi, l-au ajutat să-şi perfecteze, cum s-a spus, o tehnică modernă de studiu, în strînsă legătură cu şcoala istorică germană a lui L. A. Schlözer [59]. *Istoria critică* a lui Katona el o procura pentru *Biblioteca Magazinului*, alături de alte scrieri ce indică un orizont istoriografic destul de larg şi mai cu seamă o orientare sigură în literatura de specialitate. E. Murgu şi A. T. Laurian îl vor fi apropiat de filonul erudiţiei transilvănene, alimentat cu deosebire de istoriografia italiană.

Descinderile făcute mai apoi în biblioteci şi arhive apusene (Paris, Roma, Genova, Viena) au contribuit, desigur, la extinderea orizontului său documentar. A cunoscut şi opera lui K. Marx, ale cărei reflexe se pot distinge în *Question économique des Principautés Danubiennes* şi *Mersul revoluţiei în istoria românilor* (1850), iar Marx însuşi a făcut apel la *Question économique*, se ştie, prin intermediul lucrării lui E. Regnault, *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes* (1855) folosind-o în primul volum al *Capitalului* [60].

Apriorist ca orientare filosofică, Bălcescu a manifestat un remarcabil spirit critic în analiza faptelor, ceea ce a făcut ca transcendentul să fie redus,

[56] A. Oţetea, *op. cit.*; Al. Zub, *L'esprit critique dans l'œuvre de M. Kogălniceanu*, loc. cit.
[57] A. Oţetea, *Introducere* la M. Kogălniceanu, *Opere*, I, p. 24–25.
[58] D. Onciul, *Mihail Kogălniceanu. Memoriu la centenarul naşterii lui*, Bucureşti, 1918, p. 3.
[59] P. Teodor, *op. cit.*, p. 147–148.
[60] G. Zane, *N. Bălcescu, opera, omul, epoca*, Bucureşti, 1975, p. 65–89.

practic, la o „prezență discretă" și ca observațiile sale să-și păstreze în bună măsură actualitatea [61]. Jules Michelet a văzut în el „un erudit de prim-ordin și totuși un spirit practic foarte net, foarte luminos", convins că dacă nu se stingea prematur el „ar fi fost marele istoric al țării sale și fără îndoială unul din cei mai înțelepți șefi ai săi" [62]. Fiindcă Bălcescu n-a separat nicidecum tărîmul politic de acela al științei sale, ci a voit să pună istoria în serviciul revoluției și al progresului. Între studiul despre puterea armată, monografia lui Mihai Viteazul și activitatea militantului politic, de o tensiune fără egal, nu e o deosebire de esență. În toate ne întîmpină aceeași viziune largă și același discernămînt critic care le asigură trăinicia. Peste o sută de lucrări sînt amintite în *Românii supt Mihai Voievod Viteazul*, operă pe care autorul o concepuse ca o „piatră de temelie" a unității neamului și în același timp ca o demonstrație a marilor sale însușiri. Modul cum folosește bibliografia, atitudinea critică față de izvoare și felul utilizării lor în reconstrucția istorică îl plasează pe Bălcescu printre istoricii moderni, de o rigoare exemplară și totuși plin de avînt în evocarea marilor momente sau personalități, poate „cel mai original și mai interesant istoric al generației sale, cel mai modern prin structura operei" [63]. El procedează în toate ca un om de știință, adunînd și selectînd informațiile, supunîndu-le apoi unei viziuni asupra procesualității istorice, o viziune de tip sociologic, care acordă prioritate relațiilor patrimoniale și factorilor economici, fără să ignore totuși valoarea individualității [64].

Ca și confratele său moldovean, cu care a concepút împreună un *Dicționar biografic*, Bălcescu a înțeles că eforturile individuale, oricît de intense, nu pot rezolva dificila sarcină a publicării izvoarelor și a valorificărilor critice. De aceea, el a insistat asupra necesității unei colaborări mai strînse între istorici, preconizînd chiar crearea unei *societăți istorice*, menită să preia această sarcină [65]. Faptul merită a fi reținut, fiindcă deși inițiativa n-a depășit faza de proiect, ea denotă efort de profesionalizare și de organizare modernă a istoriografiei române. Accentul se deplasează așadar, cu timpul, de la adunarea pur și simplu a fondurilor de documente spre alcătuirea unui instrumentar adecvat, etapa artizanală fiind oarecum depășită [66].

Programul istoriografic al lui Bălcescu era, desigur, prea ambițios ca să poată fi realizat atunci. Într-o existență scurtă și dramatică, el a trasat însă o linie de conduită profesională și a creat un model care a exercitat, în deceniul al șaselea și mai tîrziu, o puternică înrîurire. Un cult al marelui defunct s-a impus, curînd după moartea acestuia, și n-a existat nici un istoric de seamă, de la Kogălniceanu la Hasdeu și de la Odobescu la Iorga, pînă în vremea noastră, care să nu-i fi adus elogii. Amploarea viziunii, acribia documentară, spiritul critic, patetismul angajării au fost invocate mereu, devenind calități inerente istoricului modern. Însușirea critică la care ne-am referit nu era cea mai puțin însemnată și ea va juca, spre finele secolului, un rol stimulator, știința cărturarului fiind dublată de „cumpănita judecată a înțeleptului" [67].

[61] P. Cornea, *N. Bălcescu și problemele filosofiei istoriei*, în *Studii despre N. Bălcescu*, București, 1969, p. 27–34.

[62] J. Michelet, *Les Roumains*, Paris, 1857.

[63] Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei române*, București, 1976, p. 113.

[64] P. Cornea, *op. cit.*, p. 34.

[65] N. Bălcescu, *Opere*, I, București, 1974, p. 101.

[66] Al. Zub, *Problema editării izvoarelor istorice în istoriografia română din epoca modernă*, în *Carpica*, IV, Bacău, 1971, p. 385.

[67] N. Iorga, *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor istorice*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, București, 1903, p. 44.

5. ÎNTRE ENTUZIASM ȘI DECEPȚIE

În pofida angajării sale militante, Bălcescu se dovedea, ca istoric, un spirit realist și lucid, capabil a observa carențele domeniului și a-și interzice „aventura" sintezei. S-a putut vedea însă că istoricul n-a rămas în afara acesteia, sinteza fiind o necesitate continuă, fie și în direcții tematice restrînse, ca acelea asumate de el. Colegii săi de generație pendulau îndeobște între entuziasmul declanșat de marile speranțe ale unei epoci revoluționare și decepția inevitabilă de după 1848. De pe înalte culmi, învăluite în „neguri romantice", ei au trebuit să coboare în „cele mai proaste adîncuri ale vieții "[68], cum observa N. Iorga, vorbind de aspectul „veșted" al perioadei pașoptiste. „Jeunes et vieux, nous sommes fatigués" [69]. Mărturisirea lui J. Michelet, cel mai entuziast dintre istoricii contemporani, spune ceva despre starea de spirit ce se înstăpînise pe continent a doua zi după revoluție. Cu atît mai mult trebuia să se resimtă dezamăgirea în spațiul românesc, unde orizontul, deschis o clipă fără margini, se întuneca iarăși. Ea s-a răsfrînt inevitabil în istoriografie, colorînd-o cu nota specifică a epocii și coborînd-o în orice caz de pe înălțimile unde o proiectase romantismul. De la distanța impusă de exil, foștii *căuzași* încercau totuși să reanime spiritele, în timp ce în țară Kogălniceanu îndemna consensual: „Il faut ranimer l'esprit public"[70]. Era rîndul unor tineri ca Al. Odobescu și D. Berindei să intervină, în *România jună*, pentru a fortifica entuziasmul slăbit. Încercînd a defini starea de lucruri existentă, Kogălniceanu avea să evoce în *Jurnalismul românesc* (1855) „greutățile împregiurărilor politice care au trecut peste țările noastre, materialismul vîrstei coapte, visurile ambiției neîmplinite sau orgoliul pozițiilor cîștigate" ca factori de discordie, nu fără a căuta să-și solidarizeze din nou comilitonii în jurul unui program național [71].

Lupta politică absorbind mai toate resursele militante, istoriografia a rămas un timp să fie practicată cu intermitență sau de spirite mediocre. Epoca a dat totuși lucrări demne de luat în seamă atît ca orizont, cît și ca informație [72]. Un straniu amestec de luciditate și exaltare se resimte în prefața lui V. Maniu la *Disertațiunea* din 1857. Luciditatea îl făcea să observe situația precară a istoriografiei noastre, marile datorii pe care aceasta le avea față de popor. Exaltarea îl făcea să atribuie neamului său, în linia *Școlii ardelene*, calități superlative, din care deducea argumente pentru un optimism combativ [73].

În genere, lăsîndu-l la o parte pe Kogălniceanu, care încheia tipărirea *Letopisețelor Țării Moldovei* cu o luminoasă prefață (1852) și mai dădea un bun studiu de istorie socială, istoriografia nu se mai ridica acum la nivelul decadei precedente. Ce se putea reține din „haosul atîtor materiale, așa de înfelurite, așa de împrăștiate, așa de încurcate și cîteodată așa de sărace"? [74]. Fostul profesor al lui Bălcescu și coleg de redacție la *Magazin istoric*, A. T. Laurian, a continuat un timp munca începută împreună, însă fără acel orizont vast pe care Bălcescu a știut să-l impună în oricare din inițiative. El a publicat o *Istoria românilor* (1853) foarte exactă în detalii, dar falsă în ansamblu, căci situa această istorie în prelungirea celei romane, creînd o cronologie absurdă

[68] J. Michelet, *Le peuple*, Paris, 1846.
[69] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, 1934, p. 174.
[70] Idem, *Studii și documente*, XVI, București, 1909, p. 173–174.
[71] *România literară*, I, 1855, p. 52–54.
[72] Cf. Al. Zub, *A scrie și a face istorie*, 1981.
[73] Apud I. Lupaș, *Cronicari și istorici*, I, 1933, p. 199.
[74] M. Kogălniceanu, *Opere*, II, 1976, p. 392.

şi identificîndu-le, ca şi S. Bărnuţiu, una cu alta. „Grija tipăririi documentelor istorice cade pe seama lui Teodor Codrescu, care n-avea o noţiune mai înaltă a lucrului, precum îi lipseau spiritul de ordine şi cunoştinţele pregătitoare", aprecia N. Iorga, observînd că noua etapă aducea pe tărîmul istoriografiei un declin desăvîrşit [75].

Nimic mai semnificativ, sub acest unghi, decît „vestita falsificaţie a cronicii lui Huru", tipărită în 1856 ca anexă la *Gazeta de Moldavia*, care n-a primit totuşi admonestarea critică ce i se cuvenea. O comisie s-a constituit atunci, din înalt ordin, însă din „chibzuirile" ei n-a ieşit nimic în scris [76]. Decadenţa constatată de N. Iorga după moartea lui Bălcescu nu era totuşi atît de deplină, de vreme ce Al. Papiu-Ilarian, tînăr serios, cu studii la Viena, stăpînea destul de bine metoda ştiinţifică, pe care a ştiut să o aplice atît la *Istoria românilor din Dacia Superioară*, cît şi la restituţia unor documente şi cărţi rare despre români aflate în depozitele străine. Orientalistul Zinkeisen i-a înlesnit chiar intrarea în *Königliches Geheimsarchiv*, în timp ce Eudoxiu Hurmuzaki făcea acelaşi lucru cu alte mijloace, sprijinit şi el, între alţii, de Grillparzer. Informaţia adunată astfel avea să alimenteze excelentul *Tezaur de monumente istorice pentru România*, care abundă în ştiri şi note critice de un real interes [77].

Peste munţi, în provincia intracarpatină, preocuparea esenţială a celor mai de seamă cărturari se îndrepta tot spre adunarea documentelor, condiţie prealabilă oricărei întreprinderi serioase pe tărîm istoriografic. Asupra acestei exigenţe atrăgea luarea-aminte G. Bariţiu în foaia braşoveană, ca şi Timotei Cipariu, care insista asupra necesităţii de a se aduna din risipa lor documentele, căci numai aşa se putea face un pas important şi salutar către *istorie*. În acelaşi timp, Vasile Maniu publică o *Disertaţiune istorico-critică şi literară* (1857), în care sesiza mai multe niveluri de înţelegere a istoriei şi dificultatea istoricului de a satisface pe toată lumea. „Constrînsă între termini categorici şi sentinţe contrare", ea se adresează studentului amator de „comentări istorice şi anotaţiuni doctrinare", ca şi omului cu „simţul cel mai amorţit". De unde marea exigenţă pe care istoricul trebuie să şi-o impună. „Chemarea unui istoric, diserinte nepărtinitoriu, e foarte grea; importanţa misiunii sale, ce condiţionează prejudecare corectă şi matură, pretinde perfecţiune", conchidea autorul, convins că prea puţini corespund pe deplin acestei misiuni [78]. Fiindcă „nici se mărgineşte chemarea unui istoriograf numai la concuisiţiunea simplă de date, în coadunarea, reţinerea, rostirea şi compunerea diliginte a materiei sale istorice; ea pretinde şi cunoştinţă lingvistică, sinceritate, căci va ca să poată dejudeca istoricul din punctul culminaţiunii sale toate acţiunile omeneşti, caracterele, referinţele şi interesele naţiunilor diferite, să poată fără părtinire, liber de toată pasiunea, colauda ver mustra sau condamna după merit faptele omeneşti; să poată în fine publica lumei adevărul, de care e pătruns fără reţinere chiar şi supt împrejurările cele mai critice, de şi-ar atrage prin întrebuinţarea autorităţii sale şi mânia potentaţilor şi ura plebeilor, de ar fi chiar să-şi risce viitorul sigur, expunîndu-se persecuţiunilor neprerupte" [79]. Ţintă înaltă, magistratură implacabilă, care presupune „toate prerogativele capa-

[75] N. Iorga, *Despre adunarea şi tipărirea izvoarelor istorice*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, p. 50.

[76] *Ibidem*, p. 51—52; Al. Zub, *M. Kogălniceanu istoric*, Iaşi, 1974, p. 749—751.

[77] N. Iorga, *op. cit.*, p. 54—60.

[78] Vasile Maniu, *Disertaţiunea istorico-critică şi literară tratînd despre originea românilor din Dacia Traiană*, Timişoara, 1857. Apud I. Lupaş, *Cronicari şi istorici români din Transilvania*, I, p. 198—199.

[79] *Ibidem*, p. 199.

cităţii, a spiritului şi cordialităţii". Ca să se ajungă la atingerea ei, insista V. Maniu, nu trebuie să se urmărească dintr-odată sinteza, mai ales că aceasta implică, prin cauzalitatea şi consecuţia evenimentelor, o bună parte a Europei. „Mai întîi însă şi înainte de ce s-ar da publicităţii o lucrare atît de măreaţă, înainte de ce s-ar proşterne un asemenea tezaur naţiunei însetate după dînsul, debuesc toate obiecţiunile cenzurate şi resuflate, toate încurcăturile respicate şi ambiguităţile delăturate, debuesc toate specialităţile concurinde în chestiunea istorică naţională destins pertractate". Rostul? Unul pedagogic şi regenerativ, căci „istoria naţională va avea să-l pună în seria naţiunilor europene civilizate, să-l ridice pe român din întunecimea seculilor, să-l reîntoarne în sînul familiei latine de care a fost despicat". Istoria avea deci să servească drept „document pentru persistenţa neîntreruptă în patria sa", menirea ei fiind eminamente civică [80].

Aşa o înţelegea şi un alt cărturar transilvănean, Ion V. Rusu, căutînd în trecutul patriei „normative de viaţă pentru viitor", ceea ce îl îndeamnă să restituie „cu toată sinceritatea" evenimentele înseşi, fără comentarii [81]. Se înţelege însă că „a enara adevărul istoric" nu e lucru uşor, cercetătorul avînd a restabili „nexul natural al evenimentelor", trama lor evolutivă. În acelaşi sens se rostea bănăţeanul N. Tincu-Velia, care atribuia istoricului datoria de „a desface cu toată agerimea spiritului adevărul de către minciună, de a urma firul roşu al faptelor adevărate istorice prin toate labirintele" şi de a nu se sfii să combată ceea ce contravine veracităţii [82]. Adevărul fiind scopul suprem al istoriei, critica făcută în vederea acestui scop e legitimă. „Se poate ca cineva să critice ceva şi din suieptul cărţii în specie; ca nescavi oameni delicaţi să nu poată rumega vreun pasagiu, care-i atinge chiar pre dînşii şi pre amicii lor, şi să ne impute că repeţim cele de atîtea ori repeţite, că nu cruţăm ş. a. cîte toate şi netoate, verzi şi uscate. La cei dintîiu, asigură autorul, le vom fi mulţămitori dacă d-lor vor produce şi demonstra ceva mai bun şi mai interesant; iară criticaştrilor din urmă le răspundem: că supresiunile cele d-lor neplăcute nu le-au născut nicidecum mânia, răzbunarea ori alte pasiuni, că noi condamnăm şi despreţuim tot ce e scris cu patimă sau, după zisa străbunului Tacitus, *fatali quodam modo seu prava solertia*, că noi repeţim numai adevărul, iară Goethe a zis-o mai demult: că adevărul niciodată nu se poate repeţi deajuns şi că minciuna, viclenia şi înşelăciunea nicicînd nu sînt îndestul combătute" [83]. Am reprodus întregul pasaj, fiindcă ceea ce N. Tincu-Velia afirmă aici despre funcţia criticii constituie un bun cîştigat pentru epocă şi anunţă o dezvoltare pozitivă a spiritului critic. Autorul previne, cu bun simţ, că „precum nu este carte bună să nu aibă şi ceva rău, aşa nu este nici carte rea să nu aibă şi ceva bun" [84].

De cele mai multe ori, spiritul critic se exercită însă contra defăimărilor şi insultelor proferate de unii istorici şi filologi la adresa poporului român. Un profesor din Heidelberg, Wattenbach, întors din Transilvania, unde vizitase în treacăt cîteva oraşe, ţinu o astfel de conferinţă denigratoare, ceea ce l-a făcut pe Ioan Bechinţ să protesteze în ziarul *Heidelberger Zeitung* (278/1869) şi să determine pe această cale un răspuns. *Telegraful român* (79/1869) făcu loc întregii discuţii, iar Ion Micu Moldovan combătu drastic, *en historien*,

[80] *Ibidem*, p. 200.

[81] *Ibidem*, p. 213–215; *Compendiu de istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1864.

[82] *Ibidem*, p. 217; N. Tincu-Velia, *Istorioară bisericească politico-naţională*, Sibiu, 1863, p. 3–29.

[83] *Ibidem*, p. 222.

[84] *Ibidem*, p. 223.

conferința lui Wattenbach în revista cipariană de la Blaj, condamnînd lipsa de probitate a acestuia [85].

Expresia cea mai clară a acestei exigențe, transpusă în termeni de directivă națională, de program, aparține însă lui G. Barițiu. Ca și indivizii, popoarele ce-și uită trecutul trăiesc în provizorat și în confuzie deplorabilă, afirma cărturarul, atent la conduita altor neamuri și întristat că inteligența românească s-a vădit adesea ineficientă tocmai pentru că nu și-a exercitat judecata prin istorie și n-a făcut din trecut un nex esențial. „Și mai crede cineva că aceasta se poate întîmpla fără ajutorul unei istorii critice? [86]. Aceasta voia să însemne nu numai sinteze, oricînd necesare, dar și luări de atitudine, studii combative la adresa istoricilor străini care ne deformează trecutul. Indolența, nepăsarea fatalismul oriental, servilismul nu puteau fi decît nocive, conchidea luminosul polihistor, îndemnînd la o atitudine mai energică. Lista publicațiilor străine ce ne priveau mai mult sau mai puțin direct fiind considerabilă, nici o întîrziere nu mai putea fi tolerată. Era nevoie de o sinteză, iar aceasta nu se putea aștepta, la un nivel onorabil, fără studii pregătitoare și mai ales fără acel „material" care garantează îndeobște seriozitatea oricărei construcții. Fără aceasta și fără o atitudine perfect obiectivă, care implică și critica propriilor acte, nu era de conceput sinteza: „Istoria noastră trebuie să ne spună adevărul întreg, întru toată golătatea și, dacă voiți, splendoarea sa, fără ca istoricul să întrebe dacă acel adevăr place cuiva sau nu, dacă-l lumină sau îl arde. Apărarea noastră în contra minciunilor și calomniilor străine, zău însă și critică dreaptă, nepărtinitoare, a faptelor noastre, are să meargă alăturea cu descrierea evenimentelor" [87].

O asemenea istorie, implicînd un cumul considerabil de fapte și un efort nu mai puțin important de selecție critică, eficace, nu era însă posibilă. Încercările mai vechi (Șincai, Aaron, Kogălniceanu), sau mai noi (A. T. Laurian, Papiu-Ilarian ș. a.) erau desigur elocvente în această privință. Sinteza istorică nu se putea obține decît la capătul multor eforturi, care se cereau, acum, organizate, instituționalizate, coordonate, proiectate în perspectiva evoluției însăși a domeniului.

6. ÎN PERSPECTIVA UNEI ISTORII CRITICE

Împrejurări noi au făcut ca după Unirea Principatelor istorigrafia să-și poată concerta mai bine eforturile. Este vorba de crearea *Societății Literare Academice*, iar peste munți de *Astra*, care își asuma aproape concomitent sarcini analoage, cu accentul plasat pe adunarea izvoarelor istorice. Societatea *Junimea*, de numele căreia se leagă o fază distinctivă în evoluția spiritului critic, a avut și ea preocupări similare, propunîndu-și chiar, în entuziasmul începuturilor, să reediteze sistematic întregul corpus narativ [88]. Vom avea prilejul să revenim asupra momentului junimist, a cărui importanță n-a scăpat nici unuia din cei care s-au oprit asupra epocii sub unghi cultural. Ceea ce trebuie spus acum este că nici *Junimea*, nici universitarii din capitală, cu care ea a polemizat îndelung, n-au fost în măsură să dea sinteza cerută de epocă, în pofida îndemnurilor oficiale și a premiilor instituite ad-hoc. Decadență?

[85] *Ibidem*, p. 251–255; Ion Micu Moldovan, *Disertațiunile poporale și d. Wattenbach*, 1870.
[86] N. Tincu-Velia, *op. cit.*, II, p. 265.
[87] *Ibidem*, p. 271.
[88] Cf. Al. Zub, *Junimea, implicații istoriografice*, Iași, 1976.

„Vestejire"? Cuvintele au mai fost rostite, dar ele nu definesc, desigur, realitatea întreagă.

Era firesc ca după Unire spiritele mai active să se îndrepte spre alte activități decît istoriografia și era, de asemeni, firesc ca noua epocă să resimtă exigențe sporite în ce privește restituirea trecutului național. Refuzul angajării în direcția unei sinteze ce nu putea fi decît prematură era, în acest caz, o expresie a spiritului critic și un semn bun pentru evoluția istoriografiei. Kogălniceanu dăduse cel dintîi semnalul, abandonînd la jumătatea drumului sinteza începută la Berlin, pentru a se dedica publicării izvoarelor și studiilor preparatorii. După el, Bălcescu a adoptat aceeași atitudine, refuzînd să se angajeze la o operă pentru care, în modestia lui, nu se știa chemat. Studii de amănunt, menite a fixa cronologia și a lămuri critic împrejurările, monografii capabile să restituie momente și personalități istorice, aceasta era direcția pe care avea să se angajeze istoriografia română și în deceniile următoare.

Al. Papiu-Ilarian era un spirit destul de viguros și de tenace pentru a iniția sinteza și totuși el n-a făcut-o, convins că timpul ei nu venise și că mai întîi trebuia alcătuit „tezaurul" documentelor. B. P. Hasdeu, care se arătase extrem de sever în judecata asupra istoriografiei noastre încă înainte de a se stabili la Iași, a făcut promisiuni, pe care însă nu le-a putut împlini și, față de amploarea acestora, nici nu era de așteptat să poată. În umbra lor, „puteri științifice mai slabe dădeau sau încercau să dea contribuții la viitoarea istorie a poporului românesc": V. A. Urechia, T. Codrescu, Melchisedec-Ștefănescu, Al. Papadopol-Calimah, pentru a nu aminti decît pe unii care s-au ilustrat în ambele direcții. G. Panu se manifesta unilateral, preocupat deocamdată să submineze prestigiul lui Hasdeu și al „școlii" de la București. Abia mai tîrziu el va aborda și chestiuni de istorie socială, sub presiunea evenimentelor de la începutul secolului nostru.

Sinteza lui Laurian, aberantă în revendicarea antichității romane ca parte a istoriei noastre, exaltantă sub unghi patriotic, a servit multă vreme nu numai ca manual de școală, dar și ca hrană sufletească pentru marele public. Noua generație, „romantică și încrezătoare, mai ușuratecă decît cealaltă", după opinia lui Iorga, dorea o altă sinteză și se credea în drept să o aștepte de la Hasdeu. Cînd, la 1872, apăru întîiul tom, de o fastidioasă erudiție, din *Istoria critică a românilor*, lumea a crezut că așteptarea se împlinește, parlamentul îi oferi un premiu și votă numaidecît credite pentru continuarea operei, în timp ce domnitorul îi decernă „marea medalie de aur" pentru istoria națională. Opera fu însă abandonată, rămînînd doar ca „fragment simbolic al unei epoce de silinți titanice pentru a atinge culmi către care știința n-are drumuri", observă N. Iorga, adăugînd că o asemenea operă a avut chiar o mai mică audiență decît manualul lui Laurian [89]. Mai rezistentă ar fi cealaltă inițiativă hasdeiană: *Arhiva istorică*, al cărei prim-volum îndeosebi a rămas exemplar pentru editarea vechilor documente.

Izvoarele sînt desigur, cele care interesează acum cel mai mult. E. Hurmuzaki, A. T. Laurian, B. P. Hasdeu, Al. Papiu-Ilarian, T. Cipariu ș. a. se îndreaptă mai ales spre depistarea și tipărirea acestora, ca o etapă prealabilă oricărei sinteze. Spirite mai puțin riguroase li se alătură: G. Ioanid, G. Sion, N. Istrati, Cezar Bolliac, T. Codrescu etc., totuși nu fără merite, mai cu seamă ultimul dintre cei amintiți, căruia istoriografia îi datorează o întreagă colecție de documente. Pledînd nu numai pentru cunoașterea mai adîncă a istoriei social-politice, dar și a celei spirituale și culturale, Timotei Cipariu atrăgea

[89] N. Iorga, *op. cit.*, p. 77.

atenţaia asupra nevoii de a valorifica „monumentele şi documentele singuratice, care sunt temeiul şi materialele a tot edificiul istoric", ca să nu se mai petreacă risipa întîmplată cu arhiva Blajului, deşi exista acolo un „cartofilace", pus anume ca să o îngrijească. În întîmpinarea acestei nevoi a iniţiat el însuşi acea ediţie de *Acte şi fragmente latine româneşti pentru istoria bisericii române* (Blaj, în 1855), convins că cea mai bună securitate pentru asemenea bunuri este tiparul. „Ele nu fac una istorie sistematică, adăuga eruditul canonic, însă fiecare lector trecînd printr-însele şi combinîndu-le îşi va face de sine una idee, deşi nu complectă, dar chiară"[90].

De la o atare observaţie pleca şi Al. Papiu-Ilarian atunci cînd, evocîndu-l pe Şincai la Academie, punea în lumină „metodul" lui „de a produce documente, diplome, tractate, de a lăsa pe inamici să vorbească, de a aduna din toate părţile toate elementele de certitudine şi a lăsa apoi pe lector să judece". Acest „metod", elogiat mai înainte şi de E. Quinet, e cu atît mai meritoriu cu cît la vremea respectivă „operele criticei contemporane încă nu apăruseră", iar „în istorie domnea un stil cu totul diferit"[91]. Cu toate acestea Şincai procedase astfel condus mai mult de un instinct sănătos, decît de o metodologie severă. În urma lui, Kogălniceanu a resimţit aceeaşi necesitate şi n-a ezitat să părăsească o sinteză ce-i părea prematură, pentru a restitui mai întîi, după exemplul marelui său înaintaş, izvoarele indubitabile ale acesteia. Şincai adunase „cea mai mare colecţie de documente româneşti care putu fi vreodată", iar pe temeiul ei scrise, fără a părăsi nicicum litera textelor, acea *Cronică a românilor*, despre care acelaşi Kogălniceanu afirma că „este un lucru atît de mare, atît de preţios, încît cuvintele îmi lipsesc spre a-mi arăta mirarea. Mii de documenturi necunoscute, rare, se află adunate; şi nu stau la îndoială de a zice că, cît *Hronica* aceasta nu va fi publicată, românii nu vor ave *Istorie*"[92]. Era în 1840, anul cînd Kogălniceanu însuşi întocmea, pe urmele lui Şincai, marele său proiect de editare a izvoarelor narative şi publica un prim tom din *Arhiva românească*, destinată şi aceasta valorificării surselor. Acelaşi bun simţ care îl îndrumase pe Şincai lucra şi acum, cînd tînărul învăţat se vedea confruntat cu penuria ştirilor, în clipa chiar cînd motive patriotice îi cereau să încheie sinteza începută cu cîţiva ani în urmă la Berlin. Documentele mai întîi!

Există o fascinaţie a documentului, de la care nici un istoric nu se poate sustrage, fiindcă documentul mijloceşte un contact efectiv cu viaţa de odinioară, iar fără acest contact nici o restituţie autentică nu e posibilă. O extindere a orizontului documentar intră în vederile fiecărei generaţii. Evocînd sintezele existente (Gebhardi, Engel, Fotino, Kogălniceanu, Aaron), Bălcescu observa că, înfeudate în bună măsură aceloraşi surse, „aceste istorii se aseamănă prea mult unele cu altele". Or, „cel dintîi merit al unei istorii este de a se deosebi de istoriile precedente sau prin descoperiri reale, sau prin faptele puse la locul lor şi completate, sau prin rătăciri refutate". În plus, asemenea sinteze îi păreau deficitare şi sub unghi tematic, fiindcă, exceptîndu-l pe Kogălniceanu, autorii citaţi „nu ne-au dat decît biografia stăpînitorilor, care cu toate acestea încă e nelămurită şi chiar şirul domnilor e nehotărît, iar partea cea mai interesantă a istoriei, instituţiile, industria, comerciul, cultura intelectuală şi morală, obiceiurile şi chipul de viaţă s-au trecut sub tăcere"[93].

[90] Timotei Cipariu, *Acte şi fragmente latine*, Blaşiu, 1863, p. VII—VIII.

[91] *Discursuri de recepţie la Academia Română*, ed. Octav Păun şi Antoaneta Tănăsescu, Bucureşti, 1980, p. 8.

[92] M. Kogălniceanu, *Opere*, I, Bucureşti, 1974, p. 304—305.

[93] N. Bălcescu, *op. cit.*, p. 89.

Este aici o întreagă critică, formulată din perspectiva istoriografiei moderne. Bălcescu nu făcea însă decît să reia opinii mai vechi, exprimate de Kogălniceanu în a sa *Histoire de la Valachie* și — mai timid — chiar de alți istorici. Critic față de înaintași, în măsura în care era exigent cu propria-i creație, Bălcescu recomanda „să nu osîndim fără pricină pe bărbații cărora le sîntem datori respect și mulțumită, ci să întrebăm dacă ei puteau să facă altmintrilea". Nu, desigur, răspundea cărturarul, invocînd, justificativ, lipsa documentelor, care sînt „materialele istoriei". Acestea trebuiau adunate și tipărite mai întîi, „ca să putem compune o adevărată istorie" [94]. Dar adevărata istorie este o țintă intangibilă și e nevoie de tărie morală pentru a accepta sinteza sub specia nedesăvîrșirii. Bălcescu, chiar, convine imediat că „o bună istorie națională" era ceea ce se putea dori spre a fortifica poporul în patriotism și curaj. O atare istorie era posibilă, iar pentru realizarea ei se impunea o întoarcere la surse, „la izvoarăle originale" [95]. Asupra acestora insista Bălcescu, convins că cercetarea documentelor din țară va trebui să fie întregită cu cele aflate în depozitele străine, ceea ce necesita o „societate istorică" [96], pe de o parte, studiu metodic pe de alta. El n-a ezitat să condamne, de pildă, pe acei istoriografi care „necăutînd printr-o critică sănătoasă a se orienta prin întunericul ce din mulțimea fabulelor acoperă începutul istoriei noastre", acceptaseră ideea absurdă că primii noștri domni „au fost niște concheranți, ce au coprins aceste țări și le-au împopulat, găsindu-le pustii" [97].

O critică sănătoasă, iată condiția prealabilă a restituției, fiindcă istoria nu înseamnă cumul haotic de fapte, ci interpretare, iar interpretarea presupune discernămînt critic în raport cu faptele. „Vom judeca fără patimă și fără părtinire tot", promitea Bălcescu însuși, referindu-se la „starea socială a muncitorilor plugari" [98]. Romantic în atitudinea generală, el manifesta în același timp un spirit critic destul de viu pentru a regîndi istoria națională, în ideea de a-i extinde temeiurile documentare și a-i insufla noua direcție a istoriografiei. Confruntînd sintezele existente cu mulțimea surselor încă neutilizate, susceptibile să modifice imaginea de ansamblu, eruditul putea spune, „în conștiință, că pînă acum n-aveau deloc istorie" [99]. Neputînd-o scrie nici el, a încercat doar să-i fixeze jaloane, tratînd monografic probleme de cea mai mare însemnătate și unul din momentele ei decisive: epoca lui Mihai Viteazul.

Confratele și emulul său Alexandru Odobescu s-a străduit încă de la începutul carierei să-i restituie opera capitală, cu gîndul, rămas neîmplinit de a întocmi apoi „un studiu mai adîncit asupra omului și a lucrărilor sale" [100]. Gîndirea odobesciană se resimte, la rîndul ei, de acest prim-impuls, care implica mai întîi o perspectivă critică asupra domeniului. O atestă din plin programul de cercetări, cel mai amplu pînă atunci, întocmit de tînărul învățat în 1861 [101]. Format la școala savantă franceză, Odobescu a introdus în cercetarea antichităților noastre un punct de vedere științific, refractar la fabulații și diletantism. Înainte chiar ca spiritul critic maiorescian să fi prins contur, el

[94] *Ibidem*.
[95] *Ibidem*, p. 95.
[96] *Ibidem*, p. 101.
[97] *Ibidem*, p. 154.
[98] *Ibidem*, p. 161.
[99] *Ibidem*, p. 89.
[100] Al. Odobescu, *Opere*, II, București, 1967, p. 33.
[101] *Ibidem*, p. 185–189.

propunea istoriografiei o structură modernă, de o vastitate remarcabilă. Cu el începe, în fond, arheologia științifică, iar prelegerile sale de *Istoria arheologiei* constituie un monument remarcabil nu numai de știință, dar și de cultură. În felul acesta, s-a spus, „stabilind riguros hotarul dintre amatorism și arheologie", Odobescu a pregătit drumul școlii critice în domeniul respectiv. Pornind din zonele istoriografiei romantice, el a evoluat spre o istorie critică, bazată pe studiu interdisciplinar și subsumată unui larg orizont de cultură [102]. Nimic mai caracteristic, sub acest raport, decît felul sagace, modern, în care își definea domeniul predilect: arheologia este „știința care cercetează datinele și monumentele ce au rămas de la oamenii din secolii trecuți și s-au păstrat pînă la noi sau în relațiuni scrise, sau în tradițiuni orale, sau mai ales în obiecte reale, plastice și grafice; ea are sarcina de a aduna și de a controla aceste rămășițe, pentru a extrage din studiul lor, special sau comparativ, o cunoștință cît se poate mai deplină despre credințele, instituțiunile, practicele, uzurile, industriile și artele societății vechi, adică despre starea morală și intelectuală a omenirei, la diferitele epoce ale dezvoltării sale" [103]. Astfel definită și dispunînd de o metodologie proprie, arheologia își asumă sarcini care sînt ale istoriografiei în genere, din sistemul căreia face parte. O și declară de altfel lămurit: „Ca istorie a culturii popoarelor din trecut, adică ca expunere a credințelor, așezămintelor și moravurilor vechimii, arheologia este dar soră geamănă cu istoria pragmatică sau politică". Arheologul era, el însuși, un istoric veritabil, dublat de un editor scrupulos, așa cum se recomandă mai ales din cele trei tomuri de documente externe publicate în colecția *Hurmuzaki*. Notele lui istorico-culturale culese pe la mănăstiri sînt, în bună măsură, autentice studii, interesante prin referiri la antichitate, ca și prin relații privitoare la timpuri mai noi. *Bibliografia Daciei* (1872) merită nu mai puțin să fie amintită, spre a sugera doar felul metodic în care Odobescu a înțeles să se ocupe de problemele care îl interesau. Orice istoric riguros era dator, atunci și chiar mai tîrziu, să-și întocmească singur instrumentele de lucru, dat fiindcă nu existau instituții specializate care să-i scutească de un asemenea, ingrat, travaliu.

La fel a procedat, pentru numismatică [104], D. A. Sturdza („omul de severă muncă și de aprigă autoritate", cum îl știa N. Iorga), unul dintre cărturarii căruia istoriografia noastră îi datorează enorm, nu atît pentru studiile întreprinse, cît pentru structurile organizatorice pe care i le-a asigurat. Ca istoric, el a inițiat mari culegeri de documente, abordînd teme dificile de istorie contemporană, ca aceea despre renașterea națională, problema Dunării etc., chiar dacă n-a putut adînci nici una din ele. Dedicîndu-i un volum aniversar, școala critică din jurul lui N. Iorga a ținut să fixeze merite ca acestea, de care depindea, în pragul secolului nostru, însăși dezvoltarea istoriografiei. Față de capriciile unui Hasdeu pe acest tărîm, septuagenarul din 1903 întruchipa rigoarea însăși, disciplina cea mai severă, pe care a profesat-o mereu, impunîndu-o și celor din jur.

Aceasta nu înseamnă că temerarul autor al *Istoriei critice a românilor* a fost cu totul lipsit de spirit critic. În realitate, Hasdeu a stăruit pînă la obsesie asupra aspectului critic al muncii sale, căreia dorea chiar să-i fixeze normele. În prefața la opera mai sus amintită, el a formulat zece principii, un veritabil „decalog" al tagmei. Nu e dincolo de asemenea exigențe cine afirmă că „afară de fîntîni scuturate de orice dubii nu există nici o autoritate în istorie și

[102] P. Teodor, *op. cit.*, p. 181.
[103] *Ibidem*, p. 193.
[104] D. A. Sturdza, *Bibliografia numismaticei române*, București, 1869.

cu atît mai puţin nici o nefailibilitate". Dimpotrivă, principiile formulate de Hasdeu recomandă, se va vedea, un spirit critic activ şi fecund, fără de care nu s-ar putea înţelege şcoala ce se revendica tocmai de la acest spirit, deşi polemizînd cu autorul *Istoriei critice*. Şi el s-a lovit de lipsa informaţiei, şi el a încercat să o rezolve prin cercetări proprii de arhivă şi prin editarea de documente. A iniţiat restituiri parţiale şi a realizat în parte o sinteză, deşi era convins de caracterul ei prematur. Din cele trei faze succesive („culegerea datelor, dislușirea lor în parte şi, în fine, clădirea edificiului"), istoriografia română nu străbătuse cum se cuvine, atunci, încă nici una. Ceea ce exista, în prima fază, era risipit şi incongruent, încît „critica cea mai isteaţă şi geniul cel mai pătrunzătoriu n-ar fi în stare să le strîngă în un lanţ" [105]. Sinteza, în aceste condiţii, nu putea creşte decît anevoie, „după limpezirea acestei avuţii de fîntîni", şi numai prin colaborarea întregii comunităţi istoriografice. „Am fi fericiţi, declara istoricul, dacă ne-ar ajuta din cînd în cînd şi alţii prin cîte o critică luminată, completînd lacunele sau corijînd erorile ce ne vor fi scăpat din vedere" [106]. El condamna pe cei ce se aventurează cu prea multă frivolitate în „cea mai grea dintre toate ştiinţele", situînd istoria în fruntea clasificării pozitiviste, ca „cea mai supraordinată" şi cea mai complex determinată de concursul celorlalte discipline [107]. Nu poate fi cineva istoric fără un „studiu preparator în ştiinţele biologice şi sociologice", nici fără cunoaşterea limbilor care îi asigură accesul la izvoare. Lui G. Panu, care îi atacase *Istoria critică*, Hasdeu îi reproşa deopotrivă lipsa de pregătire, slăbiciunea de judecată şi reaua-credinţă, critica sa fiind un „mixtum-compositum de fantezie, nelealitate şi ignoranţă", o „parodie de critică", tolerabilă doar în „beletristica creolă de la San Diego" [108]. Dar Hasdeu însuşi recunoştea că *Istoria critică* nu era fără cusur, că „o adevărată critică, bazată pe o minte matură şi pe cunoştinţe solide, ar fi descoperit destule neajunsuri". Cum însă tocmai acestea n-au fost observate, adăuga intempestivul cărturar, „am fost siliţi noi înşine a ne face propriul nostru critic, îndreptînd şi completînd cu stăruinţă tot ce ni s-a părut a fi necorect sau nesuficient în urma unor cercetări". El a putut constata astfel „unele erori secundare în fond, unele lacune sau prisosuri în distribuţiune, unele viciozităţi în formă" şi n-a ezitat să facă îndreptările cuvenite, îndepărtînd în acelaşi timp ceea ce era disproporţionat în partea polemică [109]. În noua ediţie a primului volum şi în volumul II, Hasdeu a adoptat chiar o diviziune mai sistematică şi mai comodă a materiei [110], invitîndu-şi apoi criticii să judece, pornind de la această „temelie a edificiului", întreaga idee: „Demonstraţi prin ştiinţă acolo unde va fi rătăcit ştiinţa autorului! Îndreptaţi prin bunul simţ ceea ce bunul simţ al autorului va fi putut să nu observe! Examinaţi cu iubirea de adevăr puncturile în cari iubirea de adevăr a autorului nu va fi răzbătut prin toate dificultăţile unui nămol de probleme!" [111]. Îndemnuri mai clare nu erau cu putinţă şi ele atestă, oricît sarcasm ar fi pus autorul în respingerea criticii lui G. Panu, o anume receptivitate faţă de alte opinii.

Cel ce i s-a opus programatic de la început, Titu Maiorescu, venea de la şcoli germane, preocupat de gîndirea evoluţionistă şi dispus să exercite o

[105] P. Teodor, *op. cit.*, p. 202–203.
[106] *Ibidem*, p. 205.
[107] *Ibidem*, p. 206.
[108] *Ibidem*, p. 207.
[109] *Ibidem*, p. 208.
[110] *Ibidem*, p. 209–210.
[111] *Ibidem*, p. 212.

magistratură critică în cultura română, una care să influenţeze toate domeniile creaţiei. Istoriografia îl interesa cu atît mai mult, cu cît în tinereţe voise să scrie el însuşi o *Geschichte der Romänen (Walachen)*, dar n-a ajuns să realizeze decît *Istoria contimporană a României*, care este o mărturie asupra epocii în care şi-a desfăşurat singur activitatea. în schimb, s-a referit în mai multe rînduri, critic, la problemele domeniului, pe alocuri în termeni excesivi. În *Literatura română şi străinătatea* (1882), Maiorescu a consacrat un capitol amplu istoriografiei, pe care o voia sustrasă, în fine influenţelor romantice şi orientată în spiritul evoluţionismului. Prin el şi prin alţi membri ai *Junimii*, direcţia critică a *Convorbirilor literare* s-a extins şi asupra istoriei, pregătind-o pentru etapa propriu-zis critică, reprezentată de N. Iorga, D. Onciul şi I. Bogdan [112]. Bilanţul îi părea însă cu totul deficitar. După începuturile promiţătoare din pragul şi de la mijlocul veacului, istoriografia amorţise. Titularii catedrelor de specialitate (P. Cernătescu, N. Ionescu, V. A. Urechia, A. Vizanti), de la care naţiunea era în drept să aştepte ceva mai mult, n-au făcut mai nimic pentru progresul disciplinei profesate: „nici un studiu prin arhive, nici o publicare de documente, nici o monografie de oarecare valoare asupra vreuneia din multele părţi obscure sau controversate ale trecutului nostru, necum o istorie întreagă — nimic, absolut nimic" [113]. Reţinea totuşi, pe seama altor nume, cîteva „elemente de ajutor pentru studiul istoriei": Al. Odobescu (arheologie), M. Suţu, D. A. Sturdza (numismatică), recomandînd o atenţie specială la editarea izvoarelor [114].

Personalitatea cea mai de seamă care a precedat şcoala critică şi a făcut-o cu putinţă, exercitînd o înrîurire decisivă asupra domeniului, a fost însă A. D. Xenopol, la care vom avea ocazia să ne referim mereu în cursul expunerii, dat fiind că opera sa e în parte contemporană cu istoriografia critică şi nu o dată s-a aflat în tensiune polemică cu ea. Să notăm, deocamdată, preliminar, că A. D. Xenopol a beneficiat de îndrumările lui Maiorescu, în primii ani, şi că la Berlin, unde şi-a desăvîrşit studiile, el a fost elev al lui Mommsen, Curtius, Gervinus etc. şi a respirat atmosfera impregnată de criticism din jurul lui Ranke. Noua direcţie etnopsihologică, iniţiată de Steinthal şi Lazarus, a contribuit de asemenea la formarea istoricului român, care se şi vedea aplicînd, împreună cu Maiorescu, aceleaşi principii în istoriografia română. Nu mai puţin receptiv s-a arătat faţă de istoria civilizaţiei, urmărită prin studiile lui Guizot, Buckle, Draper, Lecky, pe care le-a şi examinat critic, încercînd să-şi fixeze o atitudine personală în marile probleme [115]. Orizontul filosofic şi perspectiva interdisciplinară caracterizează demersurile lui Xenopol în materie de istorie şi aceasta le explică rezistenţa. Studiile juridice, încununate cu o disertaţie despre societăţile romane de publicani (1871), l-au ajutat de asemenea în activitatea sa de istoric. Dacă lecturile din Hermann Paul, A. Comte, A. Cournot ş. a. i-au pigmentat concepţia filosofică, istoricii civilizaţiilor i-au influenţat mai direct, în spiritul pozitivismului, gîndirea istorică, în timp ce Ranke şi Mommsen au contribuit la definirea spiritului său critic. Opera celui dintîi, *Zur Kritik neuerer Geschictsschreiber* (1824), pare a-l fi stimulat mai ales, prin îndemnul de a porni orice studiu de la restituţia critică a faptelor şi de a le subsuma apoi unei viziuni istorice, pe baza unei metodologii cît mai riguroa-

[112] *Ibidem*, p. 217.

[113] *Ibidem*, p. 221.

[114] *Ibidem*, p. 222.

[115] A. D. Xenopol, *Scrieri sociale şi filozofice*, Bucureşti, 1967, p. 156–203; *Istoriile civilizaţiunei* (1869).

roase[116]. Important e faptul că pentru Xenopol istoria era o disciplină aspirînd la treapta de știință *sui generis*, menită să conducă la *înțelegerea* trecutului, nu la reproducerea lui[117].

Ideea de *reproducere* a trecutului era un deziderat romantic, pe care „pozitivismul" începuse a-l adînci la modul factologic. Se va vedea că nu numai Xenopol, care face o figură aparte în peisajul istoriografic al epocii, dar și alți istorici români, N. Iorga în primul rînd, au socotit necesar să ia distanță și față de romantismul întîrziat și față de asiduitățile „pozitiviste", preconizînd diverse formule de a transgresa limitele acelor curente. *Școala critică*, cristalizată în jurul celor mai de seamă istorici care profesau, la finele secolului trecut, la Universitatea din București, e desigur cea mai importantă prin opera produsă și deopotrivă prin consecințele acesteia. Înainte de a-i urmări mai de aproape geneza, structura, metoda, impactul, să încercăm a schița problematica istoriografiei noastre la finele secolului trecut, spre a defini mai precis aportul acelei *școli*.

[116] P. Teodor, *op. cit.*, p. 227.
[117] *Ibidem*, p. 235.

IV. SFÎRȘIT DE VEAC ÎN ISTORIOGRAFIE

1. SPECTRU TEMATIC

Ce reprezintă ultima treime de secol sub unghi tematic, în evoluția istoriografiei române se poate deduce din raportarea ei, fie și sumară, la ambele limite. În mod absolut, nici una nu comportă o semnificație particulară. Căci anii 70 n-au adus nimic spectaculos, în acest domeniu, după cum nici sfîrșitul de secol. În mare însă, limita dintîi coincide cu o diversificare a problemeticii istorice și cu un spor de spirit critic, impus îndeosebi de atitudinea tranșantă, polemică, a cercului junimist. Cealaltă, 1900, poate apărea, iarăși în linii mari, ca momentul de recunoaștere al *școlii critice*, cu efecte ce nu s-au mărginit la centrul ei de iradiere, ci au cuprins întreaga arie de cultură românească.

Ar fi greu să configurăm, într-un cadru atît de restrîns, întreaga paletă de preocupări a *școlii critice*. Fiindcă în ciuda ideii foarte răspîndite că această școală, de esență „pozitivistă", avea un repertoriu tematic restrîns, analiza lucrurilor publicate și a informațiilor de arhivă arată o diversificare considerabilă sub acest unghi, potrivit cu exigențele istoriografiei contemporane de pe continent. A schița conturul problematic al istoriografiei noastre în ultimele decenii ale secolului XIX e totuși necesar, pentru a putea desprinde apoi cîteva concluzii privitoare la concepțiile proferate și la metodologia istorică pusă în lucru de coriferii școlii critice. Un examen amănunțit nu e posibil, nu numai fiindcă el ar necesita un spațiu mult mai vast, dar și pentru că lipsesc, pentru cei mai mulți dintre istoricii timpului, monografiile de rigoare și chiar studiile analitice, interesul cercetării orientîndu-se spre vîrfurile domeniului, îndeosebi spre N. Iorga.

Școala critică e cea care dă tonul, în interstițiul amintit, fără ca ea să acapareze toate disponibilitățile istoriografiei. Continuă să se manifeste, în mod firesc, *vechea direcție romantică*, prin istoricii care se aflau deja la crepusculul vieții. *M. Kogălniceanu*, a cărui stea politică se afla în declin, pentru a nu mai străluci intens decît în anii războiului de independență, aflase în Academia Română un refugiu onorabil și un reconfort sufletesc. El s-a silit să dea o nouă ediție, întregită și revizuită, a *Cronicelor României*, chiar la începutul etapei, și avea să joace apoi un rol de stimulator al activității de cercetare pînă la stingerea sa, în 1891 [1].

Al. Papiu-Ilarian, mai tînăr, dar tot pe curba descendentă a carierei sale, dăduse intempestiva monografie a lui Gheorghe Șincai (1869), pentru a luneca apoi în aproape deplină uitare, fără să fi putut încheia vechea sinteză de *Istoria românilor din Dacia Superioară*, abandonată din motive conjuncturale [2].

[1] Cf. Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu istoric*, Iași, 1974.

[2] V. Netea, *Alexandru Papiu-Ilarian și locul său în dezvoltarea istoriografiei române*, în *Studii*, XVII, 1974, 6, p. 1 371—1 389.

Mai activ și mai norocos în ultima parte a vieții s-a dovedit a fi *George Barițiu*, căruia îi datorăm, între alte contribuții mai mărunte, un studiu despre revoluția pașoptistă, un altul despre răscoala de la Bobîlna, încă unul despre bătălia de la Varna (1444), o *Istorie a regimentului al 2-lea* (1874) și mai ales acele *Părți alese din istoria Transilvaniei* (I—III, 1890—1891), cu care și-a încheiat în mod strălucit cariera. În afară de aceasta dînd curs noilor întrebări pe care le punea istoria, el s-a ocupat de toponomastică [3] și de istorie socială, publicînd *Noțiuni relative la economia socială și la istoria civilizației în Transilvania* [4] (1877—1878): teme de interes actual, menite să diversifice ancheta istorică asupra teritoriului intracarpatic, la care Barițiu își limitase preocupările [5].

Din seria „bătrînilor'' romantici, *A. T. Laurian*, încă trebuie amintit, cu toate că preocupările sale, în deceniul care i-a precedat moartea, au fost mai ales filologice, ca și cele ale canonicului de la Blaj, *Timotei Cipariu*. *Archivul* acestuia, reunind și în titlu filologia cu istoria, continuă să apară pînă în 1872, cu numeroase izvoare noi, erudit comentate, mai ales în direcția dezvoltării conștiinței naționale.

Constantin D. Aricescu și *Cezar Bolliac* țin de aceeași preocupare de a spori tezaurul documentar: primul îndeosebi pe baza arhivelor și celălalt punînd la contribuție și documentele arheologice. Ca director al Arhivei Statului, pînă la 1876, Aricescu a putut strînge în adevăr numeroase informații noi, din care a selectat un volum pentru *Istoria revoluțiunii române de la 1821* (1874), altul cuprinzînd *Corespondență secretă și acte inedite ale capilor revoluției române de la 1848 și ale administrațiunii de la Balta-Liman* (3 vol., 1873—1875); altul de *Acte justificative la istoria revoluțiunii de la 1821* (1874), și încă unul privitor la *Capii revoluției de la 1848 judecați de propriile lor acte* (1874); două momente așadar din ceea ce Bălcescu numise *mersul revoluției*, momente semnificative pentru angajamentul ideologic al editorului. În afară de volumele menționate, Aricescu a mai tipărit o *condică de visterie* de la 1694—1704 (1873) și un volum de *Satire politice care au circulat în public, manuscrise și anonime între anii 1840—1866* (1884). Ca și alți contemporani, el înțelegea să aducă istoria la zi și nu ignora documentele de nici un fel, profesînd o idee foarte largă în ce privește rostul istoricului de judecător chiar al vremii sale. Așa se face că într-un volum aparte s-a ocupat de *Politica d-lui Ion Ghica, ex-bey de Samos* (1870), sub unghi polemic, însă atent la aspectul documentar al tratării [6].

În ce-l privește pe *Bolliac*, el avea preocupări mult mai variate, fiind membru al Societății geografice și al Societății de numismatică și arheologie de la Paris. Poetul temelor sociale se interesa de istorie sub diverse aspecte, memorislistul avea ambiții de istoric, ca mulți dintre contemporanii săi: I. Heliade-Rădulescu, I. Ghica ș. a. Diletant, el a fost totuși unul din cei mai energici căutători de vestigii străvechi, ajunse mai tîrziu (1881) în patrimoniul Muzeului Național. În ultimii ani de viață, țintuit la pat de boală, el n-a mai putut lucra [7].

Epocii pe care o studiem îi aparține, într-o foarte mică măsură, căci s-a stins în 1872, și *D. Bolintineanu*: poet romantic și acesta, el era poet și în abor-

[3] G. Barițiu, *Numele proprii gentilice, geografice, topografice*, în *AARMSI*, 1871, 193 p. (extras).
[4] *AARMSI*, t. X, 1877, 196 p. — t. XI, 1878, 165 p.
[5] Cf. N. Netea, *George Barițiu. Viața și activitatea sa*, București, 1966.
[6] V. Maciu, *Activitatea istoriografică a lui C. D. Aricescu*, București, 1957 (extras).
[7] O. Papadima, *Cezar Bolliac*, București, 1966.

darea unor teme istorice de actualitate. Cîteva lucrări despre Ştefan cel Mare, Vlad Ţepeş, Mircea cel Bătrîn, Mihai Viteazul, Cuza Vodă au apărut într-un singur an, la 1870, împlinind un gol în literatura de educaţie patriotică mai mult decît în bibliografia de specialitate, unde diletantismul său era o supravieţuire explicabilă din altă epocă. Dar, mai puţin încă decît Bolliac, el n-a fost cercetat temeinic sub acest unghi şi literatura de popularizare istorică nu trebuie depreciată, mai ales pentru acei ani de prefaceri şi nesiguranţă [8].

Aceleiaşi perioade îi aparţine, prin memorialistica sa, care e în acelaşi timp şi o restituţie istorică *sui generis*, *Ion Ghica*, a cărui viaţă aproape că acoperă secolul, identificîndu-se cu marile lui tendinţe liberale şi democratice. Spirit realist şi scriitor de talent, el a reuşit să dea prin cunoscutele *Scrisori către V. Alecsandri* (1884, ²1887) şi prin *Amintiri din pribegie după 1848* (1889) o frescă a trecutului apropiat, unică în felul ei şi indispensabilă pentru cunoaşterea stărilor de spirit din prima jumătate a secolului XIX [9]. Din păcate, ele n-au făcut încă obiectul unei analize istoriografice, care să le fi circumscris exact valoarea documentară.

Ion Heliade-Rădulescu nu e revendicabil pentru ultima treime a secolului decît prin doi ani de viaţă, în care scriitorul nu mai era destul de activ. Pregătise totuşi o istorie a românilor de la daci şi pînă la finele secolului XVIII, iar pentru perioada mai nouă dăduse memorii şi documente, în care subiectivismul său era mereu prezent, iar un compendiu de istorie românească *(La Dacia e la Romania)* avea să apară, la Napoli, abia în 1876, pigmentînd astfel peisajul istoriografic al epocii de care ne interesăm aici [10].

Din aceeaşi generaţie *Eudoxiu Hurmuzaki* părăsise scena la 1874, înainte de a putea face din fragmentele de istorie a românilor, elaborate de-a lungul anilor, sinteza pe care o visa. Celeritatea cu care T. Maiorescu şi D. A. Sturdza au pus în lucru editarea acelor *Fragmente zur Geschichte der Rumänen* (I—V, 1878—1886), şi traducerea lor (neîncheiată) denotă nevoia pe care o resimţea epoca în direcţia sintezei şi deopotrivă în aceea a sporului documentar [11].

Contribuţii mai ales documentare au adus apoi *T. Codrescu*, prezent în mişcarea culturală din epoca luptelor pentru Unire şi consacrat îndeosebi prin seria *Uricariului* (25 vol.) [12], iar concomitent cu el încă mai tînărul *V. A. Urechia*, care a publicat numeroase documente de istorie culturală şi îndeosebi de acte privitoare la secolul XVIII, fiind cel dintîi care a conturat astfel o imagine mai realistă a epocii fanariote şi a impus nuanţări de care istoriografia avea să profite [13]. Masiva *Istoria românilor* de la 1774 la 1821, apărută în 13 volume (1891—1902), era în fond o colecţie adnotată de documente, ca şi *Istoria şcoalelor* (4 vol.) sau volumul despre *Şcoalele săteşti din România*. Toate vădesc un mare efort documentar, insuficient preţuit în epocă şi încă nu destul pus în valoare chiar pînă azi [14]. V. A. Urechia s-a mai ocupat şi de istoriografie, editînd opera lui Miron Costin şi scriind între altele despre codexul bandinian şi despre Vartolomei Măzăreanul. Dar nu i-a fost străin

[8] T. Vîrgolici, *Dimitrie Bolintineanu şi epoca sa*, Bucureşti, 1971.

[9] D. Păcurariu, *Ion Ghica*, Bucureşti, 1965; Ion Roman, *Viaţa lui Ion Ghica*, Bucureşti, 1970.

[10] *Bibliografia istorică a României*, III, *Secolul XIX*, t. 5, *Biografii*, Bucureşti, 1974, p. 148—150.

[11] Dan Berindei, *Eudoxiu Hurmuzaki et l'historiographie roumaine*, în *Rev. roum. d'hist.*, XIII, 1974, 5—6, p. 755—763.

[12] D. Ivănescu, *Teodor Codrescu*, în *Revista arhivelor*, IX, 1966, 1, p. 213—226.

[13] Al. Iordan, *Bibliografia scrierilor lui V. A. Urechia*, Bucureşti, 1942, 63 p.

[14] Vistian Goia, *V. A. Urechia*, Bucureşti, 1979.

nici interesul pentru teme încă puţin acreditate la noi, precum breslele, arta medievală şi istoria femeii [15].

Mai puţin prolific, mai riguros ca metodă, însă oarecum din aceeaşi familie spirituală, *Ioan G. Sbiera* a tipărit şi el documente, ocupîndu-se îndeosebi de *Mişcări culturale şi literare la românii din stînga Dunării* (1896), temă pentru care adunase o informaţie enormă, dar pe care a tratat-o prea puţin clar ca să se poată impune [16]. A avut şi neşansa ca N. Iorga să vină curînd cu o sinteză pe aceeaşi temă care i-a pus în umbră cartea, scoţîndu-i în lumină caracterul stufos şi lipsa de orizont.

De aceeaşi vîrstă, dar situat la antipod în ce priveşte ambiţia de a sparge vechile orizonturi ale disciplinei, şi de o modernitate a gîndirii indiscutabilă, *B. P. Hasdeu* e poate figura cea mai fascinantă a istoriografiei noastre moderne pînă la ivirea lui N. Iorga. Contemporanul său, A. D. Xenopol, mai tînăr cu zece ani, a fost mai norocos în construcţie şi are un nume mai bine consolidat în domeniul sintezei pragmatice, ca şi în teoria istoriei, însă Hasdeu a conceput proiecte de o vastitate tulburătoare, în perspectiva cărora era firesc să nu poată da decît „pilaştri", mostre metodologice. Ar fi destul să amintim aici, pentru a rămîne în limitele de timp ale lucrării, *Istoria critică a românilor* (1873—1875), *Cuvente den bătrîni* (1878—1881) şi *Etymologicum Magnum Romaniae* (1886—1898) pentru a sugera monumentalitatea unei construcţii istoriografice dintre cele mai îndrăzneţe. Însă valoarea lui Hasdeu rezidă şi în a fi sugerat teme noi, lărgind sensibil aria problematică a domeniului. Istoria instituţiilor, a ideilor, a moravurilor, a sensibilităţii etc. are în el un precursor de autoritate. El s-a voit *istoric total* [17] şi s-ar putea spune că nimic din ce interesa ancheta istorică la acea vreme, nu i-a rămas străin. Unele teme nu s-au impus decît mai tîrziu ca fiind legitime. El ţine de tradiţia enciclopedică a culturii române [18], dar în acelaşi timp de înnoirile pe care istoriografia le propunea la confluenţa şcolii filosofice cu „pozitivismul". Să amintim e. g. doar cîteva iniţiative. La 1870, scotea *Columna lui Traian*, în care a publicat de-a lungul anilor documente, studii şi note din cele mai diverse, în care istoria politică stă alături de cea economică şi de cea culturală, revista urmărind „educaţia ştiinţifică, literară şi industrială a poporului". Istoriei, Hasdeu îi asocia mai ales dreptul, dînd expresie unei exigenţe care mai ales peste munţi, în Transilvania, devenise tot mai acută după 1848. Prin el începea la noi arheologia sistematică, iar în domeniul construcţiei istorice tot prin el se aducea o iscusită îmbinare a efortului analitic cu vocaţia sintezei.

Ceva mai în vîrstă şi de un echilibru spiritual mai bine păzit, *Alexandru Odobescu* s-a manifestat, în ultimul sfert de veac al vieţii sale, mai ales ca arheolog, istoric al artelor şi editor de documente. *Istoria arheologiei* (1877) exprimă adeziunea cărturarului la acea *Kunstarchäologie* ce domina (nu numai) spaţiul german, direcţie prezentă în monumentala, inimitabila monografie *Le trésor de Petrossa* (1889—1900). Ca şi Bolliac, a cărui lipsă de metodă a criticat-o cu umor, el a cercetat antichităţi şi monumente din Romanaţi, Argeş, Vîlcea, Dorohoi şi a adunat o vastă documentaţie „arheologică" prin intermediul unui chestionar. Contribuţiile sale bibliografice nu sînt mai puţin importante, mai ales cele aduse pe seama fondurilor de carte păstrate în mănăs-

[15] V. A. Urechia, *Sculpturi de la B. Dragoş Vodă*, în *Bul. Instr. Pub.*, aug. 1866, p. 613—616; idem, *Femeia română după istorie şi poezie*, Bucureşti, 1865.

[16] Al. Procopovici, *I. G. Sbiera*, Cernăuţi, 1936, 22 p.

[17] M. Drăgan, *B. P. Hasdeu*, Iaşi, 1972.

[18] Mircea Eliade, *Introducere* la B. P. Hasdeu, *Scrieri literare, morale şi politice*, I, Bucureşti, 1937, p. XXXVII sqq.

stirile Curtea de Argeş, Călui, Govora, Arnota, Bistriţa—Vîlcea. Înnoitoare sub unghiul metodei sînt apoi acele *Studii arheologice asupra artelor din România* (1874), ca şi cele de iconografie, heraldică etc. [19]. În peregrinările de la mănăstiri, începute pe la 1870, eruditul căuta „modele numeroase şi notaţii dezvoltate despre arhitectura, artele, industriile, poligrafia şi relaţiile intelectuale şi comerciale ale României în timpii trecuţi". Era un mod de a se face util ţării şi de a contribui la progresul unei dscipline pe care a înţeles-o în cadrele cele mai generale.

Cel care a evocat, în faţa mormîntului prematur deschis, rodul, bogăţia şi frumuseţea muncii lui Odobescu a fost elevul său *G. Ionescu-Gion*, din noua generaţie, care văzuse lumina zilei în anii luptelor pentru Unire. Era istoric şi el, dar i-a lipsit rigoarea maestrului şi studiile sale, remarcabile ca talent literar au intrat repede în uitare, afară poate de *Istoria Bucureştilor* (1899), la care s-a făcut multă vreme apel şi se mai face pentru pitorescul evocărilor. Sînt de reţinut însă şi contribuţiile lui la istoria secolului XVIII şi cele cu privire la epoca lui Brîncoveanu, în care N. Iorga vedea polemic „manifestări nouă ale unei şcoale vechi" [20].

Din acea *şcoală veche*, combătută riguros de Iorga în ultimii ani ai secolului, făceau parte ardelenii *Ioan Puşcariu, Iosif Hodoş, Atanasie Marienescu, N. Densusianu* ş. a. Epitetul nu comportă acelaşi grad de valabilitate pentru toţi. Primul dăduse la iveală importante ştiri noi de istorie socială şi economică a Transilvaniei, mai ales despre vechile familii nobiliare româneşti din provincie şi adusese argumente noi în problema continuităţii [21]. Al doilea, stins la 1880, se manifestase ca istoric diletant mai cu seamă în ultimul deceniu de viaţă [22]. Al treilea, bănăţeanul de fervoare latinistă, cu preocupări de folclor şi etnografie, s-a dovedit, ca istoric, un spirit dogmatic, care vehicula idei depăşite încă de pe atunci de cercetarea istorică [23]. Ultimul e şi cel mai important din seria menţionată. Căci Nicolae Densusianu a fost în adevăr un istoric cu solidă informaţie, care a explorat numeroase arhive, îndeosebi cu privire la răscoala lui Horea şi la Ţara Făgăraşului. Cîteva volume din colecţia *Hurmuzaki* au fost întocmite de acest laborios, care a avut ambiţia să lămurească singur şi trecutul nostru cel mai îndepărtat, elaborînd strania sinteză *Dacia preistorică* (publicată postum: 1913), cu unele informaţii şi ipoteze care mai intrigă istoriografia. Părăsind cercetările asupra Transilvaniei, el se îndreptase în ultima parte a vieţii spre antichitatea cea mai neguroasă, pentru care nu dispunea de instrumentarul necesar, încît sinteza pe care a lăsat-o şi pe care dr. C. I. Istrati a publicat-o pios denotă un ciudat amestec de examen acribic, exhaustiv, şi fantezie necontrolabilă. Evocîndu-l, Al. Lapedatu avea să deplîngă îndepărtarea istoricului din spaţiul natal spre „lumea uitată a vechilor pelasgi", căci socotea că „trudnicul lucrător ar fi putut da încă multe lucrări folositoare pentru ţara sa de peste munţi" [24]. Totuşi, nici *Dacia preistorică* n-a fost o experienţă fără folos. Ea arată pînă unde poate merge ambiţia unui

[19] D. Tudor, *Alecxandru I. Odobescu arheolog*, în *Istoria arheologiei*, Bucureşti, 1961, p. 7–46.

[20] N. Iorga, *Manifestări nouă ale unei şcoale vechi*, în *Convorbiri literare*, 37, 1903, p. 435–444, 626–641.

[21] *Enciclopedia istoriografiei româneşti*, Bucureşti, 1978, p. 276–277.

[22] I. Breazu, *Studii de literatură română şi comparată*, I, Cluj, 1970, p. 456–475.

[23] Traian Topliceanu, *Dr. Atanasie Marinescu 1830–1914*, în *Analele Banatului*, III, 1930, 3, p. 1–14.

[24] Al. Lapedatu, *Activitatea istorică a lui Nic. Densusianu (1846–1911)*, Bucureşti, 1912, p. 60.

explorator al istoriei şi descoperă căile înfundate ale acesteia. Orice eşec, dacă e privit cu spirit lucid, devine un cîştig pentru domeniul în cauză.

Lăsînd la o parte alţi cărturari transilvăneni care s-au ostenit pentru recuperarea trecutului naţional în epocă (Vincenţiu Babeş, I. Micu-Moldovan, Silvestru Moldovan, S. Mangiuca ş. a.), un nume trebuie amintit încă din seria celor care au contribuit la progresul disciplinei: *Ioan Slavici*. Scriitorul din constelaţia *Junimii* a fost şi unul dintre cei mai harnici cercetători pe tărîm istoric. El a publicat în *Convorbiri literare* o serie de studii asupra maghiarilor (1871, 1873), iar pentru străinătate a dat o sinteză despre românii din Imperiul habsburgic *(Die Rumänen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukowina*, Wien, 1881). În cadrul Comisiei monumentelor istorice şi mai ales la Academia Română, el a lucrat la punerea în valoare a corpului documentar rămas de la E. Hurmuzaki şi a strîns el însuşi noi documente pentru colecţia respectivă, îngrijind multe din volumele acesteia [25]. L-au sprijinit în această muncă T. Maiorescu, I. Bianu şi mai ales D. A. Sturdza, la rîndul său un mare muncitor în acest domeniu.

D. A. Sturdza deţinea o poziţie socială importantă şi era destul de bine echipat ca istoric (a întemeiat Cabinetul numismatic şi a tipărit numeroase studii şi documente) pentru a exercita o influenţă pozitivă asupra cercetării istorice. Ca secretar general al Academiei, el a contribuit esenţial la publicarea unor colecţii documentare, aducînd el însuşi contribuţii însemnate pe acest tărîm, precum şi în istoria social-politică şi economică a epocii moderne. Marele corpus dedicat istoriei renaşterii României, colecţia Hurmuzaki, documentele privitoare la chestiunea Dunării ş. a. îi datorează enorm. Studiile de numismatică, iconografie, heraldică se cuvin iarăşi amintite. Nimic mai semnificativ decît faptul că în 1903 *şcoala critică* se solidariza oferindu-i un volum de contribuţii, pe frontispiciul căruia N. Iorga a ţinut să formuleze astfel dedicaţia: „Lui Dimitrie A. Sturdza, ca aceluia care, el însuşi autor de lucrări preţuite pe terenul istoric, întemeietor al numismaticei române, a sprijinit necurmat tipărirea izvoarelor externe ale istoriei româneşti, făcînd din colecţia Hurmuzaki una din grijile sale de căpetenie; a dat o bază bogată şi sigură cercetărilor asupra epocii de regenerare a poporului român în *Acte şi fragmente relative la renaşterea României* şi mai presus de toate, îmbogăţind Academia Română cu nepreţuite izvoare, cuprinzînd viaţă din viaţa neamului nostru, aducînd, împreună cu prinosul său, prinosul prietenilor de veşnică amintire, a pus temelii nezguduite Academiei Române, menită să întrupeze unirea sufletească a poporului român, adunînd întru încheierea curată a ştiinţei pe aleşii neamului, ca prinos la împlinirea a şaptezeci de ani de lucru, alcătuitorii acestui dar de recunoştinţă ştiinţifică" [26].

Volumul era semnificativ pentru evoluţia istoriografiei noatre, căci reunea contribuţii ale unor cărturari legaţi de Biblioteca Academiei, dacă nu prin state de plată, măcar prin obişnuinţa apelului metodic la fondurile acesteia. Nicăieri noua direcţie critică nu se exprimase mai limpede ca în acest *Prinos lui D. A. Sturdza*, la care de opt decenii se face mereu apel pentru o contribuţie sau alta şi care în întregimea lui e semnificativ pentru noua direcţie a istoriografiei. Culegerea omagială debuta cu un larg excurs privitor la adunarea şi tipărirea izvoarelor, întreprins de Iorga însuşi, iniţiatorul volumului, care avea astfel ocazia nu doar să treacă în revistă preocupările mai vechi şi

[25] Al. Zub, *Ioan Slavici. Note istoriografice*, în *Revista de istorie*, XXVIII, 1975, 11, p. 1 725–1 733.

[26] *Prinos lui D. A. Sturdza la împlinirea celor şaptezeci de ani*, Bucureşti, 1903.

mai noi, de la cele mai vechi pînă la ale sale, în domeniul amintit, dar și să schițeze un întreg program de viitoare explorări arhivalice. Academiei îi revenea, în aceste cercetări, rolul cel mai de seamă. „Singură Academia poate organiza pentru mai multă vreme silințele individuale", pe care Universitatea se silește a i le pune la dispoziție, pregătind „tineri competenți, harnici și dezinteresați" [27].

Cîțiva din acei tineri harnici și devotați colaborau chiar la acest volum, fiecare în direcția spre care se credea chemat: *V. Pârvan* cu un studiu despre activitatea politică a lui Al. Papiu-Ilarian [28]; *Al. Lapedatu* cu o contribuție relativă la încercarea lui Brâncoveanu de a-i împiedica pe românii transilvăneni să treacă la greco-catolicism [29]; *Eugeniu de Barwinski* cu știri noi despre familia Ureche [30]; *G. Munteanu-Murgoci*, care avea să împartă cu Iorga și Pârvan conducerea inițială a Institutului sud-est european, cu niște considerații asupra unei viitoare geografii a țării [31].

Mai vîrstnici, dar cu vădite afinități pentru noua direcție a istoriografiei, participau la *prinosul* oferit lui D. A. Sturdza, cu subiecte diverse: *Augustin Bunea* cu o temă de istorie ecleziastică [32]; *George Popovici*, cu un studiu de istoria vechiului drept românesc [33]; *I. Sîrbu*, cu un studiu despre relațiile externe ale țărilor române la finele secolului XVI, care anunța viitoarea monografie a Viteazului unificator [34]; *I. Tanoviceanu* cu un studiu despre originea proprietății funciare în Moldova [35]; *O. Lugoșianu* cu pagini despre un aventurier din secolul XVII (Ioan Mihail Cigala) [36], la care Iorga adăuga niște note explicative [37].

În afară de aceștia, *triada critică* venea cu propriile ei contribuții la volum: *N. Iorga* cu o largă trecere în revistă, deja menționată, a preocupărilor legate de tipărirea izvoarelor; *D. Onciul* cu un istoric al Arhivelor Statului [38]; *I. Bogdan* cu cîteva documente de la Mihai Viteazul [39]. În sfîrșit, *I. Bianu* adăuga niște comentarii la cărți vechi slavone (sec. XVI—XVII), grecești, arabe, georgiene, mărturisind puterea de iradiație culturală a principatelor române în veacul de mijloc [40].

Volumul *Prinos lui D. A. Sturdza* se înfățișa astfel cu o structură compozită, semnificativă pentru preocupările istoriografiei noastre din acel început de secol. Cîțiva din istoricii care dădeau autoritate noii direcții critice se aflau reuniți în volum, iar doi dintre ei, Iorga și Onciul, formulau un întreg program cu privire la instrumentarul domeniului. Vom reveni asupra acestor contribuții fiindcă ele exprimă și o solidaritate de direcție, așa cum aceasta se schița la 1903. Școala critică se născuse ca reacție la lipsa de metodă și de rigoare documentară a istoriografiei de factură romantică și era firesc ca programul ei să se închege pe această direcție, vitală pentru destinul științei noastre istorice.

[27] *Ibidem*, p. 126—127.
[28] *Ibidem*, p. 373—395.
[29] *Ibidem*, p. 301—310.
[30] *Ibidem*, p. 197—211.
[31] *Ibidem*, p. 311—326.
[32] *Ibidem*, p. 129—146.
[33] *Ibidem*, p. 355—372.
[34] *Ibidem*, p. 397—410.
[35] *Ibidem*, p. 411—433.
[36] *Ibidem*, p. 279—290.
[37] *Ibidem*, p. 290—300.
[38] *Ibidem*, p. 327—353.
[39] *Ibidem*, p. 147—170.
[40] *Ibidem*, p. 173—195.

Nu se pot uita aici studiile întreprinse de *N. Iorga* pînă la acea dată. Era cel mai îndrăzneţ şi cel mai fecund istoric al nostru, afirmat în polemica deschisă cu Tocilescu şi alţi corifei ai vechii „şcoli", iar în ultimul deceniu, care era şi primul în prodigioasa lui carieră, el desfăşurase o activitate extraordinară, explorînd arhive din ţară şi din afară, lămurind un fapt, o conjunctură, o epocă, schiţînd conturul unui vechi aşezămînt, evocînd o bătălie, o carte, o personalitate, o răscoală, tot ce-i ieşise în cale prin explorarea directă a izvoarelor, de la foi de zestre şi diate pînă la memorialistică şi rapoarte diplomatice. Cel despre care G. Călinescu avea să scrie că e un istoric ce „a supt din apa tuturor", abordînd orice subiect şi aducînd în toate o lumină nouă, o precizare, o relaţie utilă, dăduse deja într-un deceniu de activitate dovezi de energie extraordinară, devotament ştiinţific, putere de comprehensiune şi de expresie. În decurs de zece ani, Iorga explorase o parte din arhivele europene şi dăduse la iveală o masă enormă de informaţie nouă, adnotată, introdusă repede în circuitul ştiinţific prin seria de *Acte şi fragmente*, colecţia *Hurmuzaki*, documentele unor mari familii, precum Cantacuzinii şi Callimachi, la care se adaugă seria de *Studii şi documente*, toate de o nespusă bogăţie. În introduceri sau monografii apărute, istoricul restituia astfel epoci întregi, evenimente, personalităţi, conjuncturi de cel mai viu interes în perspectiva sintezei pe care avea să o elaboreze doar peste cîţiva ani pentru colecţia lamprechtiană *Allgemeine Staatengeschichte* [41].

Disciplinele auxiliare, îndeosebi filologia slavo-română, diplomatică şi arheografia, făceau concomitent un important pas înainte prin *Ioan Bogdan*, care pînă la 1900 s-a ocupat îndeosebi de începuturile statale româneşti din evul mediu şi de vechile cronici, unele puse abia acum în circulaţie. Eforturile sale de a crea o şcoală paleografică se cuvin de asemenea menţionate, fiindcă de succesul lor depindeau şi viitoarele explorări în arhive [42].

Noua şcoală istorică îi datora la fel de mult, sub raportul metodei şi al spiritului de rigoare, lui *Dimitrie Onciul*, învăţatul bucovinean care studiase la Viena cu unul dintre elevii lui Ranke şi aducea în istoriografia română maximum de acribie în ce priveşte folosirea izvoarelor, alături de îndrăzneala de a aborda în primul rînd marile teme. El a început prin a se ocupa de întemeierea statelor feudale româneşti (*Dragoş şi Bogdan*..., 1884, *Radu Negru*..., 1891—1893) şi de spinoasa problemă a continuităţii (*Teoria lui Rösler*, 1885), pentru a ajunge la o sinteză despre *Originile principatelor române* (1899). Cu argumente de ordin istoric, lingvistic şi toponimic, el a susţinut continuitatea populaţiei daco-romane la nordul Dunării după retragerea aureliană, oferind un model de cercetare aplicată, riguroasă, în spiritul căreia a îndrumat serii după serii de studenţi [43]. Unul din ei, V. Pârvan, avea să-şi amintească mai tîrziu de cît interes arăta profesorul pentru orice lucire de gînd nou în mintea ucenicilor săi, cît de sever şi totuşi blînd putea fi el în acţiunea formativă căreia se devotase, stimulîndu-şi elevii să nu ezite a angaja bătălia cu „sfinxul" [44]. O riguroasă metodă critică i-a înlesnit elaborarea de studii extrem de utile, rămase pînă astăzi modele în medievistica noastră.

[41] Barbu Teodorescu, *Nicolae Iorga*, Bucureşti, 1968.

[42] P. P. Panaitescu, *Ioan Bogdan şi studiile de istorie slavă la români*, în *BCI*, VII, 1928, p. XXI—XXXII.

[43] Şt. Ştefănescu, *Concepţia şi metoda istorică a lui Dimitrie Onciul*, în *Studii*, XII, 1963, 6, p. 1237—1251; A. Sacerdoţeanu, *Viaţa şi opera lui D. Onciul*, în *Dimitrie Onciul. Scrieri istorice*, I, Bucureşti, 1968, p. 13—86.

[44] V. Pârvan, *Memoriale*, Bucureşti, 1923.

Studiul care i-a adus lui D. Onciul întîia recunoaştere mai largă în lumea savantă, era de fapt o critică, deferentă şi obiectivă, a cărţii lui A. D. Xenopol despre *Teoria lui Rösler*. Istoricul ieşean, care din 1883 era titularul catedrei de specialitate, îşi asumase obligaţia deloc uşoară de a examina lucrarea lui Rösler asupra continuităţii (*Romänische Studien*, 1871) şi a făcut-o în modul cel mai serios, invocînd fapte şi argumente din diverse domenii, pentru adunarea cărora apelase şi la alţi specialişti. Onciul însă era mai bine pregătit să trateze o temă ca aceasta, ca unul ce îşi limitase cercetările chiar la începuturile poporului român şi era deci apt să sondeze mai adînc. Critica lui a putut trece (aşa au vrut s-o înţeleagă T. Maiorescu şi N. Iorga) drept o anulare a cărţii lui Xenopol, ceea ce nu era tocmai exact. Obiecţiile formulate nu priveau structura generală a demonstraţiei şi oricum nu-i anulau valoarea generală. ,,Întîlnirea'' dintre cei doi istorici într-o problemă ca aceasta e semnificativă atît pentru tabloul istoriografic pe care încercăm a-l contura, căci atestă seriozitatea abordărilor, cît şi pentru spiritul perfect academic în care putea să aibă loc o confruntare de idei. Xenopol se afla atunci în plină ascensiune, colabora la publicaţii franceze, devenise cunoscut prin *buletinele* anuale tipărite în *Revue historique* şi printr-o serie de studii privitoare la marile probleme ale istoriei românilor. Erau paşi către sinteza ce avea să apară, an de an, începînd din 1888, în şase mari volume, abreviate apoi într-o versiune franceză (2 vol., 1896), care îi va aduce, împreună cu sinteza teoretică (*Principes fondamentaux de l'histoire*, 1899), cea mai mare recunoaştere în lumea savantă. Definindu-se prin opoziţie cu ,,bătrînii'', Iorga avea să pună sub semnul caducităţii sinteza pragmatică a fostului său profesor, declarînd chiar în *Prinos lui D. A. Sturdza* (1903) că ,,răpedea ieşire din circulaţia ştiinţifică'' a sintezei respective impunea un nou efort în aceeaşi direcţie [45]. Se perimase în adevăr atît de curînd *Istoria românilor din Dacia Traiană?* Aprecierea criticului era, desigur, exagerată. Sinteza lui Xenopol şi-a păstrat pînă azi valabilitatea, în ce priveşte cadrul general, liniile de forţă, viziunea de ansamblu. Ea a putut fi completată şi ajustată conform cu noile descoperiri, cum şi aştepta autorul, dar nu scoasă din uz. Xenopol însă dăduse destule alte lucrări de istorie politică, social-culturală şi chiar economică, pe care şi-a întemeiat sinteza. Ele recomandă nu numai un spirit lucid şi penetrant, dar şi un studios cum rar se pot întîlni, unul care din excesul analitic al lui Hasdeu a tras concluzia că trebuie să-şi asume riscul unor sinteze mai puţin spectaculoase, dar realizabile. În fond, atitudinea lui era implicit polemică, efortul spre sinteză era demonstrativ. Lungile discuţii de la *Junimea*, din primii ani, îl avertizaseră în acelaşi sens, revelîndu-i riscul de a rămîne la discuţii, de a amîna fără termen sinteza. El intra cel mai puţin în vederile lui Maiorescu, sub acest unghi, dar avea să rămînă singurul care a dat totuşi o sinteză cuprinzătoare şi — în ciuda unor carenţe inevitabile — destul de rezistentă. ,,Este netăgăduit — afirma Xenopol însuşi — că eu sînt cel dintîi şi singurul pînă acuma, de la Şincai încoace, care am întreprins a scrie o istorie deplină a poporului român de la primele ei începuturi pînă la 1866 şi că singura carte din care se poate dobîndi o cunoştinţă unitară a întregii noastre dezvoltări este a mea'' [46]. Vom avea prilejul să-i scrutăm eforturile mai de aproape, căci, după cît se pare, distanţa dintre el şi criticii săi de la 1900 era mult mai mică decît şi-au închipuit-o aceştia. Personaj de mare suprafaţă, infatigabil în construcţiile pe care le-a întreprins, Xenopol a pregătit calea şcolii critice, în ceea ce

[45] N. Iorga, *Despre adunarea şi tipărirea izvoarelor istorice*, *loc. cit.*, p. 126.
[46] *AAR. Dezb.*, II, t. XXVII, 1904—1906, p. 231.

privește exigența rigorii, și a depășit-o prin viziunile lui sintetice. Istoria istoriografiei trebuie să distingă între ceea ce protagoniștii unui curent, ai unei direcții, școli etc. cred despre sine și imaginea detașabilă din examenul obiectiv al scrierilor. În cazul lui Xenopol, el rămîne exemplar prin efortul de acumulare metodică, dar mai ales prin îndrăzneala de a construi monumental [47].

De pe urma excesului critic al noii școli istoriografice a suferit și *Gr. Tocilescu*, a cărui „omniprezență" în atîtea compartimente ale disciplinei jena, desigur, lăsînd impresia de diletantism și superficialitate. Istoric, arheolog, epigrafist, numismat, folclorist, arheograf, ce n-a fost Gr. Tocilescu în destul de scurta lui existență? Îi recunoaștem urmele în toate aceste domenii și încă în altele: urme demne de stimă, care ar fi putut fi mai profunde, firește, dacă energicul cărturar nu se lăsa ispitit în prea multe direcții. Ca medievist a publicat studii despre epoca lui Mihai Viteazul, iar mai tîrziu un volum de documente slavo-române. Un studiu despre *Țăranul român* a rămas în manuscris. Ca istoriograf a colaborat la ediția academică a scrierilor lui D. Cantemir, publicînd *Hronicul vechimii*, și a scris o biografie a lui N. Bălcescu. Latura cea mai rezistentă, căreia i-a consacrat multă energie, e însă arheologia. Sinteza *Dacia înainte de romani* (1880), studiile despre antichitățile dobrogene, întemeiate mai mult epigrafic, colaborarea la *Corpus Inscriptionum Latinarum* (III). Prestigiul său pe acest tărîm era indiscutabil. Cum se face că la 1900, încă relativ tînăr, trecea drept învechit? Ca și în cazul lui Xenopol, polemica dusă contra sa de noua școală îngroșase peste măsură anumite scăderi din operă, impunînd un curent de opinie pe care succesele spectaculoase ale școlii critice în anii următori n-au făcut decît să-l consolideze, pînă la reevaluările mai obiective din ultimul timp [48].

Direcția critică n-a început, desigur, cu *triada* care o definește în conștiința istoriografică. *Junimea* voise să imprime aceeași direcție și în parte a izbutit [49]. *G. Panu* s-a distins în cadrul ei ca un spirit vehement polemic și destul de cutezător pentru a-l înfrunta pe Hasdeu, la început de carieră, și pe R. Rosetti, spre sfîrșitul vieții. Primul puseu critic se explică în parte prin atmosfera de la *Junimea*, incitantă, care dispunea la frondă și negație. Al doilea pare a fi consecința unei convingeri de substrat politic, în ce privește regimul proprietății la români. Între ele G. Panu n-a avut răgaz să se mai ocupe de istorie și speranțele *Junimii* de a avea în el pe Istoricul *en titre* nu s-au putut împlini [50].

Cîteva nume, cel puțin, ar trebui încă amintite, spre a completa imaginea pe care ne-am propus să o schițăm preliminar: *N. Blarenberg*, *V. Boerescu*, *George Popovici*, *A. C. Cuza* și *I. Tanoviceanu*, toți juriști la origine, dar afirmați și în istoriografie prin studii asupra vechiului drept românesc. Cel dintîi publicase, între altele, un masiv volum despre *Instituțiile și legile românești* (1885), volum amplu recenzat în *Convorbiri literare* (1886) de George Popovici, cel mai dotat dintre tinerii învățați ce se interesau de istoria vechilor așezăminte, dar care s-a stins din viață prematur. Studiul despre *poporație*, elaborat de A. C. Cuza, aducea o perspectivă demografică demnă de luat în seamă, autorul fiind economist și putînd să aprofundeze astfel cu mai multă acuitate structurile sociale. Nu era singurul. Din afara istoriografiei propriu-zise veneau în același timp Spiru Haret, P. Poni, S. Fl. Marian, Aug.

[47] Pentru amploarea operei, cf. Al. Zub, *A. D. Xenopol, biobibliografie*, București, 1973. Pentru semnificația ei generală, cf. Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei române*, București, 1976, p. 180–195.

[48] Radu Vulpe, *Grigorie G. Tocilescu, arheolog și istoric*, în *Revista de istorie*, 28, 1975, 10, p. 1 547–1 562.

[49] Al. Zub, *Junimea, implcații istoriografice*, Iași, 1976.

[50] Lucian Boia, *op. cit.*, p. 172–177.

Bunea, V. Mangra, N. A. Bogdan, A. Philippide ş. a., pentru a nu mai vorbi de Melchisedec Ştefănescu şi A. Şaguna, de M. C. Suţu şi Al. Papadopol-Calimach, de C. Meissner, T. Ştefanelli, S. Mehedinţi şi chiar de T. Maiorescu, fără contribuţiile cărora tabloul istoriografic al epocii ar rămîne incomplet.

Doi universitari de la Iaşi, A. Vizanti şi N. Ionescu, pe cît de zgomotoşi în epocă pe atît de repede intraţi în uitarea cea mai deplină, amîndoi stigmatizaţi de Maiorescu pentru ,,beţia de cuvinte", încă trebuie amintiţi, ca unii ce indică o anomalie flagrantă, aproape de neînţeles, căci epoca dispunea totuşi de resurse în combaterea mediocrităţii. E drept, nici unul din ei n-a scăpat neredus la juste proporţii. Partea curioasă e că ambii debutează în carieră sub bune auspicii, primul cu nişte studii despre etnogeneza noastră, scoase la Madrid (1867), urmate de o disertaţie din istoria românilor (1868); al doilea ca orator de succes, de la care însă, afară de nişte conferinţe, n-a rămas mai nimic. Ultimul a fost şi membru al Academiei, unde avea să-i succeadă cel mai riguros dintre istoricii noi generaţii: D. Onciul. Mai interesant, ca istoric, e însă fratele lui, agronomul I. Ionescu de la Brad, a cărui *excursie* dobrogeană cuprinde şi relaţii asupra vechilor vestigii din provincie, dar care mai ales ne-a lăsat patru volume privitoare la dezvoltarea agriculturii noastre [51].

Să notăm, în fine, pentru a încheia această sumară trecere ln revistă, numele lui C. Giurescu, V. Pârvan, I. Nistor, I. Peretz, I. C. Filitti, I. Bărbulescu, Ilie Minea, N. Bănescu, Al. Boldur, Al. Lapedatu, I. Lupaş, I. Ursu, C. Bobulescu, C. Mătasă, Şt. Meteş, N. Popescu, N. Dobrescu etc., care ţin de noua direcţie, dar a căror activitate se încheagă după 1900.

În genere, istoriografia sfîrşitului de secol, pe fondul căreia s-a dezvoltat direcţia critică, se arată a fi inegală, cu iniţiative modeste, totuşi caracteristice pentru interesul sporit al epocii faţă de trecut şi pentru eforturile mai sistematice de a-l pune în lumină. Epoca incită desigur la reflecţie. Marile elanuri ale romantismului se stinseseră. Cîteva figuri proeminente dispar acum din scenă, lăsînd un gol anevoie de împlinit. Cronologia îşi are elocvenţa ei. Timotei Cipariu (1887), M. Kogălniceanu (1891), Melchisedec (1892), G. Bariţiu (1893), Al. Odobescu (1895) se sting, pe rînd, înainte de a se încheia secolul. Alţi istorici din vechea generaţie intră în noul secol, fără să mai însemne ceva pentru evoluţia disciplinei, pentru a se adăuga treptat la strămoşi: V. A. Urechia şi Vasile Maniu (1901), G. Ionescu-Gion (1904), N. Ionescu (1905), Vincenţiu Babeş, Frederic Damé şi B. P. Hasdeu (1907), Augustin Bunea, Şt. Greceanu şi N. Popea (1908), G. Panu (1910), N. Densusianu (1911), Ion Puşcariu (1912), C. Erbiceanu şi P. Răşcanu (1913), D. A. Sturdza (1914), At. Marienescu (1915), I. G. Sbiera (1916). Cîţiva s-au stins mult prea devreme pentru a da măsura capacităţii şi devotamentului lor: Şt. Orăşanu (1903), C. Popovici (1905), Teohari Antonescu (1910), P. Eliade (1914), I. Grămadă (1917), C. Giurescu (1918). Prematur s-a stins şi neobositul G. Tocilescu (1909), înainte de a fi sexagenar. I. Bogdan, căruia *şcoala critică* îi datorează poate cel mai mult pe tărîm formativ, n-a ajuns să atingă 55 de ani, stingîndu-se în anul cînd România îşi realiza visul unităţii sale de stat. A. D. Xenopol a mai ajuns să respire un timp bucuria victoriei, stingîndu-se din viaţă în 1920, dar el nu mai era demult în situaţia de a fi activ profesionalmente. D. Onciul i-a supravieţuit pînă la 1923 încheind (dacă lăsăm la o parte cazul lui N. Iorga, special) seria istoricilor de orientare critică, în sensul asumării unui program preponderent critic.

[51] Gh. Bogdan-Duică, *Viaţa şi opera întîiului economist român: Ion Ionescu de la Brad*, Bucureşti, 1921.

Nu e cazul să continuăm lista pierderilor pe care istoriografia română le-a suferit în răstimpul formării și activității *școlii critice*. Am amintit atîtea nume doar spre a sugera că epoca nu se rezumă, pe tărîmul cercetării istorice, la această școală, ea reunind direcții și stiluri diferite, de la retorica universitară a lui A. Vizanti sau N. Ionescu pînă la ținuta de mare sobrietate a lui D. Onciul și I. Bogdan. Învățămîntul superior a putut tolera un timp figuri de totală insignifianță, precum P. Cernătescu, predecesorul lui Iorga la catedra de istorie universală, pentru a se înnoi serios spre finele secolului. Se va vedea că faptul acesta a avut urmări deopotrivă în învățămînt și în cercetare.

2. ORIENTĂRI ȘI TENDINȚE

Am reținut cîteva nume de istorici, semnificative într-o măsură mai mare sau mai mică pentru finele secolului XIX, fără preocuparea de a-i defini sub raportul direcției. Vom încerca să o facem acum, nu fără un anume scepticism în ce privește putința de a compartimenta foarte strict demersurile pe acest tărîm.

„În istoriografie, ca în toate celelalte științi, observa I. Bogdan, fiecare epocă e supusă curentului de idei contemporane" [52]. Dacă vechile *anale* mănăstirești reprezentaseră o fază *religioasă*, ca interes spiritual major, și dacă în a doua etapă ea a devenit *politică* (sau *provincială*), concentrîndu-se asupra evenimentelor politice și militare, iar în a treia *națională*, extinzîndu-și interesul asupra întregii zone românești, în a patra ea trebuie să devină *sociologică*, fără a-și pierde caracterul național. Faza ultimă, avînd deci un dublu caracter, era, după opinia unuia dintre corifeii *școlii critice*, tocmai faza pe care o străbătea istoriografia română, preocupată în chip firesc de restituția cît mai riguroasă a evenimentelor și de o analiză a structurilor sociale. *Sociologică*, istoria avea a se interesa de o cunoaștere aprofundată a trecutului; *națională*, ea trebuie să participe la formarea conștiinței civice, să solidarizeze pe cît mai mulți în jurul unui ideal de cultură.

Bilanțul făcut de I. Bogdan asupra istoriografiei noastre (1905) exprima deci cît se poate de clar dubla finalitate a domeniului: de cunoaștere pe de o parte, ceea ce presupunea concepție și metodă; de îndrumare sănătoasă a spiritului public, prin sporirea conștiinței de sine a colectivității [53]. Perioada pe care o examina el coincide în mare cu perioada de care ne ocupăm și noi. Căci, fondată în 1867 și reorganizată în 1879, Academia Română străbătea același drum cu istoriografia în efortul ei de modernizare. Prin însăși legea de întemeiere, Academia era chemată să asigure „cultura istoriei naționale" și desigur că ea și-a împlinit această misiune, participînd astfel la înflorirea culturii române îndeobște. „O educație temeinică națională, o încredere nestrămutată în puterea de viață și în trăinicia neamului noatru, insista recipiendarul, nu le putem cîștiga însă fără cunoașterea aprofundată a trecutului, fără conștiința clară a primejdiilor ce au întîmpinat și a faptelor mari ce am săvîrșit" [54].

Ce se putea spune despre perioada cea mai recentă a istoriografiei noastre? Mai întîi că ea a însemnat o preocupare obsesivă de a spori tezaurul documentar prin studiu arhivalic, prin călătorii menite să descopere noi surse de informații și prin eforturi, nu mai puțin lăudabile, în direcția valorificării. Lăsînd la o parte, deocamdată, acest aspect, să reținem preocuparea de sinteză istorică, din care au rezultat cele șase volume ale lui Xenopol, la care curajosul, harnicul și perseverentul autor avea să mai adauge două prin *Domnia*

[52] I. Bogdan, *Scrieri alese*, București, 1968, p. 103.
[53] *Ibidem*, p. 104.
[54] *Ibidem*, p. 93.

lui Cuza Vodă, aducînd astfel istoria la zi, cu o siguranță a viziunii admirabilă. Că unele generalizări s-au perimat, nimic mai firesc. Pe urma lui Xenopol au venit D. Onciul și I. Bogdan, adîncind cu mai mult folos partea de început, ceea ce nu înseamnă totuși ultimul cuvînt. „Cît timp nu se vor descoperi izvoară nouă — nădejdea noastră în această privință e foarte redusă — problema nu va face nici un progres simțitor, oricît de mult s-ar reveni asupra argumentelor scoase la iveală de cei ce s-au ocupat cu așa-zisa *chestiune română*" [55]. În adevăr, sfera izvoarelor scrise nu promitea noutăți senzaționale, iar arheologia cantonase cu predilecție în studii pentru perioade mai vechi. Continuitatea românească la nordul Dunării era logic incontestabilă, după opinia slavistului, însă demonstrația trebuia făcută cu *documente*. Studiul limbii, al toponimiei, al instituțiilor putea să aducă, desigur, lumini noi. O indicație de metodă rezulta: a cunoaște profund epocile pentru care există documente, fiindcă din acest studiu se vor trage unele concluzii valabile pentru epocile mai obscure. Este ceea ce făcea N. Iorga, cumulînd o masă enormă de informație extrasă din marile biblioteci și arhive europene, publicînd studii și monografii, în perspectiva unei noi sinteze.

Faptul că la cîțiva ani numai după monumentala sinteză a lui Xenopol, pe care A. Rambaud o salutase ca pe o reușită a istoriografiei europene, se simțea nevoia unei alte sinteze dovedește că istoriografia română dispunea de forțe redutabile, în stare să-și asume răspunderea unui nou efort de cuprindere globală. Cei mai realiști, I. Bogdan și D. Onciul în primul rînd, nu sperau să vadă prea curînd o nouă istorie a românilor, fiindcă aceasta nu avea rost decît gîndită în alt spirit sau întemeiată pe o mult mai largă investigație documentară. Spiritul nu se schimbase atît de repede: Xenopol le era contemporan și avea chiar să-i supraviețuiască un an celui dintîi, iar în afară de această *istoria* pe care o dăduse răspundea exigențelor istoriografiei curente. Pe cale pragmatică, el ajunsese să conceapă evoluția poporului român în *serii istorice*, ultimele volume din sinteză *(Domnia lui Cuza Vodă*, I — II, 1903) fiind concepute și ca o demonstrație a ideii respective. O altă concepție clară, în ciuda unor rezerve formulate la adresa operei xenopoliene, nu exista încă. Iorga însuși avea în vedere nu atît un nou spirit, cît o nouă excerptare a surselor cunoscute și o extensie a lor considerabilă.

Schițînd, în prelegerea inaugurală din 1894, o *istorie a istoriei*, N. Iorga observa o anume scădere a interesului teoretic în favoarea erudiției pure, ceea ce presupunea studiul domeniilor conexe și un accent mai decis pe aspectul documentar. Dar în același timp, el vorbea de caracterul sistematic al disciplinei, reluînd o idee mai veche a lui A. L. Schlözer *(Weltgeschichte*, 1786), iar acest caracter implică viziune integratoare [56]. Semnificativ însă pentru epocă îi părea avîntul documentar, stimulat de școala lui Ranke și de o tendință mai generală a istoriografiei de pe continent. Prima condiție i se părea a fi cunoașterea desăvîrșită a izvoarelor, unită cu o comprehensiune cît mai largă și cu mijloace de expresie adecvate [57]. Încrederea în eficiența muncii lor, pe care istoricii o manifestau acum, în contrast cu „pesimismul disperat al romanticilor", setea lor de activitate și exactitudine dădeau bune speranțe [58]. Temele pe care le aducea în discuție tînărul savant în ce privește chestiunile de teorie și metodă sînt semnificative: demnitatea istoriei, utilitatea generală a studiilor istorice, frumusețea în scrierea istoriei, moralitatea și armonia istoriei. Cu ultima temă, el intra în secolul XX și s-ar putea spune că ea defi-

[55] *Ibidem*, p. 102.
[56] N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. III, București, 1944, p. 10.
[57] *Ibidem*, p. 28.
[58] *Ibidem*, p. 38.

nește o concepție închegată [59]. Însă nu speculația pe marginea istoriei îl interesa pe Iorga, ci în primul rînd *metoda* și, prin aplicarea ei, o extensie considerabilă a informației. Dacă vorbea totuși de rolul ideilor în istoria universală [60], era numai pentru a-și dispune ascultătorii la reflecție, creîndu-le un cadru de înțelegere a faptelor. Ceva mai tîrziu, dar spre a conchide asupra experienței secolului ce se încheiase, Iorga a definit prin contrast *Două concepții istorice* (1911), punînd față în față *școala romantică*, prelungită și în acel secol, și *școala critică*. Pe amîndouă Academia le îmbrățișa sub cupola ei generoasă, asigurînd în același timp o continuitate de spirit și variația necesară unei autentice mișcări spirituale. „Încolo, noi curente filosofice, direcții literare nouă vor avea totdeauna o acțiune mai puternică ori mai slabă, mai bună ori mai rea, asupra ei. Astfel, încheia noul recipiendar, istoria unui așezămînt ca acesta e și urmărirea viscisitudinilor teoretice, *filosofice*, ale științei la un popor" [61]. Înlocuirea unei orientări prin alta e legitimă și ea se reflectă în structura eruditului corp, ca și în programul pe care îl urmează. Prezența lui Iorga însuși la Academie, după o „anticameră" exasperantă, explicabilă tot prin lupta de idei ce se desfășura de la un timp cu mai multă vigoare, putea să indice izbînda direcției pe care o reprezenta strălucit. Care era aceasta și cui se opunea cu atîta vehemență? Era o directivă *critică* și ea se opunea deliberat supraviețuirilor „romantice". Erau însă cele *două concepții* atît de diferite? Și mai ales eticheta de *romantică* fusese ea bine atribuită directivei pe care o contesta? Sînt întrebări la care nu s-ar putea răspunde în cîteva cuvinte. Nici o etichetă nu poate acoperi realitatea, care se vădește mai complexă întotdeauna, dar dacă trebuie să admitem asemenea compartimentări didactice, un spirit romantic se recunoaște lesne la Hasdeu în monumentalitatea proiectelor, în cutezanța ipotezelor, în felul chiar de a prezenta, în compoziții savante, vremurile de odinioară. Același spirit se poate întrezări la Gr. Tocilescu, în anvergura inițiativelor sale, în ambiția cuprinderii globale, ca și la V. A. Urechia și la alți istorici din epocă. Loc pentru nuanțe există, desigur, căci fiecare e singular în felul său și numai abstrăgînd diferențele se poate ajunge la clasificări cît de cît rezonabile.

Singulară mai ales e poziția lui A. D. Xenopol, care începuse prin a se interesa de școala etnopsihologică germană (Steinthal, Lazarus), pentru a sfîrși prin a edifica un sistem propriu, nu fără sugestii absorbite din filosofia secolului, un sistem ce avea să vădească mai multă rezistență chiar decît sintezele lui pragmatice [62]. Dacă avem în vedere faptul că de aceeași *Völkerpsychologie*, prin care se încerca o substituție a hegelianismului în filosofia istoriei, s-au interesat Eminescu și Maiorescu, opțiunea lui Xenopol e cu atît mai semnificativă, ca și refuzul categoric al determinismului de tip bucklean. Mai tîrziu, el avea să se ocupe în mod special de implicația psihologică a istoriei, recenzînd cartea lui Gustave le Bon și scriind el însuși un studiu pe aceeași temă: *Psychologie et histoire* (1901). El făcea parte din seria optimiștilor, atribuind istoriei sens și coerență, instilîndu-l preocuparea de a înnobila pe oameni. Dascăl și elev, Xenopol și Iorga se regăseau astfel în efortul comun de a desluși finalitatea disciplinei pe care o serveau, cu deosebirea că primul se declara pentru un *sistem* explicativ, pe cînd celălalt refuza orice sistem, pentru a nu recunoaște ca *maestru* indefectibil și infailibil decît viața însăși.

[59] *Ibidem*, p. 59–67.
[60] *Ibidem*, p. 69–76.
[61] *Ibidem*, p. 79.
[62] Al. Zub, *A. D. Xenopol — orizont bibliografic și documentalist*, în vol. *A. D. Xenopol Studii...*, București, 1972, p. 23.

Un elev al celui din urmă, V. Pârvan, avea să reia întreaga problematică, din altă perspectivă, construind o întreagă teorie a *Ideilor și formelor istorice* (1920). Dar și în pragul secolului, la început de carieră, pe cînd A. D. Xenopol își încheia sinteza teoretică, iar N. Iorga schița doar niște linii orientative, Pârvan a știut să vadă că distincția netă între istoria pragmatică și istoria speculativă era arbitrară și că numai prin abuz se putea vorbi de *adunători de izvoare, istorici* și *filosofi* ca de niște categorii distincte, netransgresabile. Căci nu poți strînge izvoare fără a fi istoric și nu poți fi istoric fără a cunoaște filosofic, gîndurile și faptele omenești [63]. Nu e întîmplător, desigur, că și el începuse prin a medita pe marginea trăsăturilor etnopsihologice ale poporului nostru [64], fiindcă aceasta a fost o preocupare obsedantă la istoricii români, a căror obligație era să participe la autodefinirea noastră etnică. Unii au făcut-o chiar cu destul curaj, luînd act și de trăsăturile negative manifestate într-o circumstanță sau alta. Un progres în ordinea recunoașterii adevărului ca imperativ suprem al istoriei se făcuse și ar fi destul să amintim *Cuvîntul introductiv* (1843) al lui M. Kogălniceanu, alături de răspunsul lui Pârvan la un chestionar lansat de *Noua revistă română* (1900), pentru a marca două limite provizorii, înlăuntrul cărora s-a putut deplasa interesul de la funcția formativă, civică, a istoriei la acea cognitivă. I. Bogdan avea să fie și mai categoric în recunoașterea aceluiași imperativ al veracității: „Orice alt scop trebuie înlăturat. Tendințele greșite ale secolului trecut, care își au explicarea în situația politică de atunci a poporului român și în prejudițiile Școalei ardelene, trebuiesc evitate pe viitor"[65]. Istoria se cuvenea adusă la demnitatea de știință, fie și o știință *sui-generis*, cum a definit-o Xenopol și cum se acceptă în genere.

Față de temerarele inițiative din deceniile precedente, care nu puteau să ducă decît la eșec, la abandon sau la construcție șubredă, o atitudine mai realistă, mai pragmatică se definea spre finele secolului tot mai precis, iar la conturarea ei, în măsură diferită, au participat numeroși istorici. S-a spus pe bună dreptate: „Istoriografia românească nu putea evolua numai pe calea aleasă de Xenopol. Spiritul sintetic, interesul pentru marile probleme ale istoriei, pentru ideile generale, trebuiau completate cu munca migălitoare a cercetătorului de arhivă. Descoperirea și sistematizarea documentelor, interpretarea lor în spiritul unei critici severe, tratarea exhaustivă a unor probleme sau epoci mai restrînse erau, spre sfîrșitul secolului XIX cerințele obligatorii care stăteau în fața științei istorice române. Exista tendința spre o tehnică tot mai riguroasă a cercetării istorice, care să dea aceleași garanții de precizie și obiectivitate ca cercetarea de laborator în alte ramuri științifice" [66].

Firește că asemenea tendințe se pot sesiza și înainte de școala critică. Al. Papiu-Ilarian le manifestase cu putere, stîrnind admirația lui N. Iorga, iar Hasdeu din faza *Arhivei istorice*, nu mai puțin. Xenopol însuși n-a fost doar omul sintezelor, ci și un spirit analitic, a cărui seriozitate și rigoare n-au fost puse la îndoială decît în momente de polemică declarată sau implicată. Epitetul de *romantic*, altminteri atît de labil [67], se cuvine deci folosit cu prudență, ca și acela de *pozitivist*. A fost N. Iorga un romantic, cum s-a pretins? A fost omul noii direcții, adică al „pozitivismului" atotstăpînitor la finele secolului XIX, așa cum se dorea el însuși, cel puțin în faza inițială, polemică?

[63] V. Pârvan, *Scrieri*, București, 1981, p. 64.
[64] *Ibidem*, p. 51.
[65] I. Bogdan, *op. cit.*, p. 110.
[66] Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei române*, București, 1976, p. 196.
[67] Paul Cornea, *Oamenii începutului de drum*, București, 1974, p. 263, 274: *Tribulațiile unui cuvînt: romantic.*

O personalitate ca a sa nici un epitet n-o cuprinde şi trebuie să vorbim poate de o structură temperamentală romantică, supusă la o disciplină de tip pozitivist. Rezultatele ar putea fi puse în lumină sub acest unghi. Unul din elevii săi, C. Marinescu, îl apropia în acelaşi timp de Voltaire şi de Ranke [68], stabilind unele corespondenţe secrete între raţionalismul secolului XVIII şi concepţia genetică profesată de romantici. Raţionalismul adusese „lărgirea orizontului istoric, stabilirea de mari linii de sinteză enunţarea principiilor istoriei genetice, apariţia unei istorii a filosofiei, a artei (Winckelmann) a literaturii, a dreptului, a instituţiilor (Dubos, Montesquieu), a industriei şi comerţului (Heeren), a obiceiurilor sociale", fixînd aşadar „bazele istoriei *culturale* atît de înfloritoare în veacul următor". Nu se anunţau astfel chiar direcţiile mari ale istoriografiei din secolul XIX? Exagerările produse de un curent sau de celălalt erau inerente, dat fiind contextul prin excelenţă polemic în care au evoluat [69].

Directiva genetică a fost însă extrem de fertilă în cultura română. În sensul ei au gîndit Kogălniceanu, Hasdeu, Iorga, pentru a nu aminti decît pe marii corifei. Substratul era evident raţionalist. Iorga considera raţiunea umană ca o permanenţă istorică şi pretindea istoriei să fie „dreaptă"[70], să exercite o magistratură obiectivă şi implacabilă [71], căci ea comentează şi judecă, asemeni corului din tragedia antică [72]. În acelaşi timp, Iorga era sensibil la rolul ideilor conducătoare, al tendinţelor dominante de care vorbea, într-un sens mai abstract, Ranke. „Ceea ce ţine în picioare societăţile şi complicatele clădiri pe care ele se reazimă, observa el, nu e numărul, nici forma, nici organizarea strînsă, ci *justificaţia* lor", cu alte cuvinte ideea, „o idee care a fost un ideal şi a devenit un principiu, care sprijină o tradiţie, care consfinţeşte. Dar tradiţia nu e neatacabilă şi nici forma de viaţă socială ce se razimă pe dînsa nu e eternă. Această viaţă nu are imutabilitatea morţii; ea se schimbă, se preface, evoluează"[73]. O concepţie dinamică cu analogii în vitalismul bergsonian şi în spiritul romantic care recunoştea pretutindeni un *Volksgeist*, un suflet naţional care se cere definit şi încurajat în manifestările lui creatoare [74]. Apropierea de Lamprecht, la început, îl făcu să arate interes legilor psihologice, de care s-a îndepărtat apoi, socotindu-le *metaistorice* şi negîndu-şi aderenţa lamprechtiană [75].

E, oricum, un punct de contact, fie şi pasager, cu poziţia lui Xenopol din anii de ucenicie şi cu o directivă extrem de rodnică la începutul secolului XX. Fostul său profesor era mai sistematic în gîndire şi tindea spre construcţia de sistem. Distingînd între ştiinţele teoretice (de legi) şi cele istorice (de fapte irepetabile), acesta socotea istoria ca o ştiinţă a spiritului menită să lege între ele faptele individuale, să le atribuie sens şi coerenţă prin intermediul seriilor istorice [76]. Şi la el ideile generale joacă un rol de seamă, seriile înseşi comportînd fiecare ideea sa. O evoluţie s-a putut sesiza şi în gîndirea lui Xenopol, de la adeziunea la etnopsihologie şi refuzul lui Buckle la recunoaşterea unei legităţi sociale nestrămutate, pentru ca în faza ultimă să acorde, sub influenţa lui Cournot şi a lui Hartmann, mai mare însemnătate factorului individual [77].

[68] C. Marinescu, *Şcoala istorică raţionalistă*, Cluj, 1925, p. 10.
[69] *Ibidem*, p. 19.
[70] N. Iorga, *op. cit.*, p. 67, 306.
[71] *Ibidem*, p. 328.
[72] *Ibidem*, p. 344.
[73] *Ibidem*, p. 75.
[74] *Ibidem*, p. 231, 263.
[75] *Ibidem*, p. 115, 216.
[76] A. D. Xenopol, *Principiile fundamentale ale istoriei*, Iaşi, 1900, p. 29.
[77] O. Botez, *Alexandru Xenopol teoretician şi filosof al istoriei*, Bucureşti, 1928, p. 83–89, 204–208.

Spre deosebire de Rickert, la care funcţia structurantă o are *valoarea*, gînditorul român introduce noţiunea de *serie* evolutivă, construind pe temeiul ei un sistem destul de bine închegat, la care participă şi sociologia pozitivistă şi filosofia speculativă [78].

În ce-l priveşte pe D. Onciul, gîndirea lui istorică, desfăşurată în limite pragmatice, a fost influenţată mai ales de aceea a istoricului vienez O. Lorenz [79]. Şi el s-a interesat de etnopsihologie, ca şi Xenopol, elaborînd o teză de licenţă *(Über die Aufgaben der Völkerpsychologie und ihre Beziehungen zur Geschichtswissenschaft*, 1882) despre problemele acesteia în raport cu ştiinţa istorică [80]. Pentru el individul şi societatea joacă deopotrivă un rol important, factorul decisiv al istoriei fiind forţa spirituală. „Istoria este domeniul libertăţii şi al progresului, domeniul spiritului, în timp ce natura este domeniul fatalităţii". Este concepţia proferată de maestrul său, care ţinea la şcoala lui Ranke. Secolul apare la el ca o unitate istorică plauzibilă, ca unul ce cuprinde trei generaţii organic legate între ele. Dincolo de această tentativă teoretică, dependentă de concepţia profesorului amintit, Onciul n-a mers, rezumîndu-se la cîteva lecţii inaugurale şi la studii aplicate, de o rigoare desăvîrşită, care constituie un model pentru medievistică [81].

Celălalt corifeu al direcţiei critice, I. Bogdan, n-a formulat o concepţie istorică aparte, ataşîndu-se doar directivei care punea accentul pe chestiuni de istorie socială şi instituţii. Din acest punct de vedere, el era mai modern decît Onciul, care a cantonat aproape exclusiv în istoria politică [82]. Preferinţa lui mergea deci spre factorii interni ai dezvoltării şi spre clasele sociale, ca fiind laturi mai relevante decît personalităţile. Desigur, studiul istoriei sociale şi al culturii nu exclude interesul pentru alte zone ale istoriei, pentru cea externă de exemplu. Ca şi Onciul el credea că sarcina cea mai urgentă a istoriografiei noastre, ajunsă în faza sociologică, consta în editarea sistematică a izvoarelor, amînînd sintezele pentru o epocă mai fericită sub acest unghi. El nu nega însă nici legitimitatea acestora, nici putinţa de a fi realizate de istorici mai activi. Activitatea lui N. Iorga îl îndreptăţea să aştepte de la dînsul o nouă sinteză asupra istoriei române, una menită să asimileze toate cîştigurile istoriografiei de pînă atunci [83].

Exigenţele documentologice şi de metodă primează în noua şcoală. Iorga însuşi se dedicase un deceniu întreg — şi avea să o continue — activităţii de depistare şi valorificare de noi surse, şi dacă s-a decis pentru sinteza ce avea să apară în 1905, a făcut-o la solicitări externe şi poate fiindcă adversarii săi erau înclinaţi să-l circumscrie prin opera de editor mai mult decît prin aceea de restitutor.

Vom avea prilejul să insistăm asupra ideilor emise ori asumate de alţi istorici din epocă. Schiţînd aici, doar principalele preocupări şi direcţii, în cadrul unui tablou care nu putea fi decît sumar, este locul să subliniem mai apăsat interesul pentru restituţia izvoarelor, ca fiind definitorii pentru momentul pe care îl traversa istoriografia română. Vom putea distinge astfel şi alte direcţii de interes, complementare, întemeiate pe discipline conexe.

[78] Alexandru Boldur, *Ştiinţa istorică română în ultimii 25 de ani*, în *Studii şi cercetări istorice*, XX, 1947, p. 51.
[79] T. Balan, *Dimitrie Onciul*, Cernăuţi, 1928, p. 105.
[80] *Ibidem*, p. 29—32.
[81] I. Minea, *Locul lui D. Onciul în istoriografia românească*, în *Cercetări istorice*, XIII—XVI, 1940, p. 597—604.
[82] Cf. Lucian Boia, *op. cit.*, p. 210.
[83] I. Bogdan, *op. cit.*, p. 103.

Era firesc ca față de excesele romantismului pe tărîm istoriografic — excese susceptibile a discredita o disciplină ce se voia tot mai mult ridicată la rang de știință — să survină o reacție contestatară, una care să tindă spre cealaltă extremă. Dacă direcția romantică făcuse loc marilor viziuni, imposibil de acoperit documentar, dacă ea se dovedise rebarbativă și capricioasă în selecția izvoarelor, noua direcție nu putea fi decît un apel la limitare realistă a planurilor, la aprofundare maximă a surselor pe spații și durate mici, fiindcă numai așa poate fi „epuizat" cîmpul faptelor. Era o iluzie, desigur, dar ea trebuie înțeleasă ca un protest față de un tip de investigație care își dovedise deja neajunsurile. Nici o sinteză nu se închegase pînă la capăt, iar din proiecte fastidioase nu se poate hrăni nici o istoriografie. S-a putut vedea, iarăși, că eforturile individuale, oricît de meritorii, nu pot duce la rezultate eficiente, dar fiind că tărîmul faptelor este inepuizabil, iar zăcămintele arhivalice încă atît de bogate. Accentul se va deplasa, deci, în noua etapă, spre organizarea instituțională a cercetării, singură susceptibilă să asigure mijloacele respective și continuitatea lucrului. Cîteva date în această privință sînt relevante [84].

Proiecte mai vechi arătaseră că fără sprijinul unor instituții specializate nu s-ar putea ajunge la rezultate convenabile. S. Marcovici publică încă la 1838 un apel pentru alcătuirea unei societăți cu scopul de a tipări manuscrise și cărți relative la istoria românilor [85], iar un francez pripășit la Botoșani Emile Kohly de Guggsberg, propunea în aceeași epocă înființarea unei *academii* moldo-muntene, urmărind studiul limbii, și a unui *institut* cu mai multe departamente, dintre care unul urma să se ocupe cu adunarea izvoarelor (medalii, stampe, tablouri, manuscrise etc.), iar un altul avea să se îngrijească de inscripții și de înregistrarea evenimentelor curente [86].

O asemenea instituție nu se putea realiza efectiv decît după Unirea Principatelor, dar ea a fost pregătită oarecum de proiectele anterioare și de eforturile insistente ale unor cărturari preocupați de lărgirea orizontului documentar. Amintim încă, dintre aceștia, pe inimosul colecționar Alexandru Popovici, care intenționa să scoată și o revistă de istorie la Turnu Severin *(Dacia veche și nouă)* [87], G. Barițiu, S. Bărnuțiu, T. Cipariu, A. T. Laurian, G. Sion, N. Istrate, Neofit Scriban, G. Ioanid, V. A. Urechia, B. P. Hasdeu, T. Codrescu etc. [88]. Cu o rîvnă inegalabilă, ultimul a adunat de pretutindeni documente, tipărindu-le în cele 25 volume ale *Uricariului* (1852—1895). În 1856, s-a proiectat publicarea unei colecții bilingve de *Documente privitoare la istoria românilor*, cuprinzînd cele mai diverse categorii de izvoare: hărți, tratate politice și comerciale, condici, regulamente organice, mărturii ale călătorilor și diplomaților străini, cîntece populare, portrete istorice, numismatică etc., spre a înlesni familiarizarea celor interesați, îndeosebi a lumii diplomatice, cu problemele istoriei noastre [89]. Colecția urma să apară în străinătate, după

[84] Cf. Al. Zub, *Problema editării izvoarelor în istoriografia română în epoca modernă*, în *Carpica*, Bacău, 1971, p. 375—411.

[85] *Muzeul național*, București, II, 1837—1838, p. 47—49.

[86] N. Iorga, *Cea dintîi idee a Academiei Române*, în *Neamul românesc literar*, I, 1909, p. 295—296.

[87] *Arhiva românească*, I, 1841, p. 369.

[88] Cf. Al. Zub, *op. cit.*

[89] Aurelian Sacerdoțeanu, *Documente privitoare la istoria românilor. Un proiect de editare din 1856*, în vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, București, 1944, p. 442.

modelul „Panteonului franțez al lui Firmin Didot", dar a fost abandonată din lipsă de susținători.

O atare sarcină nu putea fi realizată decît sub patronajul unei instituții specializate și inițiativele nu vor întîrzia. În 1859, A. T. Laurian propunea înființarea unei societăți cu mai multe secții dintre care una urma să se ocupe de culegerea, publicarea și studiul critic al documentelor [90]. În același sens se pronunța, peste un an, G. Sion, propunînd înființarea unei Academii cu rost filologic și istoric, iar I. Maiorescu se gîndea la o „societate academică sau literară" urmărind aceleași scopuri. Ideea plutea în aer, ca o necesitate urgentă, căci o enunțau în același timp și V. A. Urechia, D. A. Sturdza, G. Crețianu etc. [91]. Constituiți în comisie pentru adunarea documentelor istorice, Laurian, Sion, Maiorescu, Aaron, Odobescu, ș. a. întocmesc chiar statutele unei asemenea societăți [92]. În același an, V. A. Urechia înființa la Iași, din îndemnul lui Kogălniceanu, *Societatea Ateneului Român* (1860), în timp ce peste munți G. Barițiu, T. Cipariu, I. Pușcariu și A. Șaguna făceau demersuri pentru înființarea unei *Asociații culturale,* urmărind emanciparea prin cultură a românilor din Transilvania [93] și astfel a putut lua ființă *Astra,* cu o secție filologică, prefigurînd viitoarea alcătuire a Academiei Române. În 1863, V. Boerescu și N. Crețulescu stăruiau pentru fondarea unei *Societăți academice* sau *literare.* Sub numele din urmă, ea a și luat ființă în 1866 (transformată curînd în *Societatea Academică,* (1867), cu scopul de a îndruma studiile lingvistice și istorice.

Dominată la început de filologi, Societatea Academică, din care se va dezvolta Academia Română (1879), s-a preocupat stăruitor de adunarea, conservarea și valorificarea mărturiilor istorice. În rîndurile ei au activat personalități pentru care studiul istoriei reprezenta o constantă a vieții: Kogălniceanu, Barițiu, Odobescu, Papiu-Ilarian, Hurmuzaki, Hasdeu, Urechia, Tocilescu, Xenopol, D. A. Sturdza ș. a., precum și noua generație de istorici care avea să constituie, la sfîrșitul secolului XIX și începutul celui următor, *școala critică* a istoriografiei naționale: D. Onciul, I. Bogdan, N. Iorga, V. Pârvan, C. Giurescu ș. a. Realizările Academiei pe acest tărîm se cunosc [94] și nu vom stărui asupra lor. Am evocat începuturile fiindcă în acele începuturi, situate într-o epocă de transformări structurale, pot fi recunoscute, în germene, marile inițiative pe tărîm documentologic de la începutul secolului nostru [95].

De o organizare a documentării în sens modern nu poate fi vorba, la noi, decît spre sfîrșitul secolului trecut, în perioada în care publicațiile periodice cunosc o specializare tot mai accentuată, confuzia genurilor începe să se risipească, iar predarea disciplinelor în Universități urmează aceeași cale. Istoriografia n-a putut înregistra progrese importante decît după ce catedrele de istoria românilor și istoria literaturii române au fost disjunse, dînd posibilitatea unei abordări mai temeinice [96]. Se adaugă la aceasta inițiativa trimiterii unor tineri pentru specializare la universități europene, ceea ce a contribuit la abandonarea diletantismului, în profitul unei cercetări metodice, specializate.

[90] Dan Berindei, *Proiecte de înființare a unei Societăți Academice în vremea lui Alexandru Ioan Cuza,* în *Studii și articole de istorie,* III, 1961, p. 221.

[91] Șt. Pascu, *Centenarul Academiei,* Extras, din *Anuarul Institutului de istorie,* Cluj, II, 1966, p. 5.

[92] Dan Berindei, *op. cit.,* p. 225–226.

[93] Șt. Pascu, *op. cit.,* p. 6.

[94] Dan Simonescu, *Publicarea izvoarelor istoriei naționale în preocupările Academiei Române,* în *Studii,* t. 19, 1966, nr. 6, p. 1121–1129.

[95] Cf. Al. Zub, *op. cit.*

[96] Vasile Maciu, *Unirea Moldovei și Țării Românești în opera istoriografică a lui A. D. Xenopol,* în *Studii privind Unirea Principatelor,* București, 1960, p. 200.

Faptul cel mai important, în această orientare a activității științifice, l-a constituit însă crearea Academiei Române, care a permis „cooperarea strînsă a celor mai alese inteligențe și talente din toate provinciile românești" [97]. Mai ales din 1879, cînd Academia deveni *Institut național*, iar biblioteca ei fu încredințată tînărului venit de la Blaj, Ioan Bianu, se poate vorbi de o activitate metodică în direcția amintită. Dar și mai înainte, Odobescu atrăsese atenția asupra nevoii de a se concentra toate fondurile documentare, pînă atunci aflate în primejdia nimicirii și a risipei, într-o *bibliotecă națională* [98]. Condiții prielnice pentru realizarea acestui deziderat nu s-au ivit decît mai tîrziu, iar în această privință I. Bianu și-a cîștigat mari merite. „Studiul trecutului neamului, al limbii și literaturii și al instituțiilor lui, argumenta el, fără o bibliotecă bogată și bine organizată nu se poate face" [99]. Făcîndu-i elogiul, N. Iorga avea să releve contribuția inestimabilă a bibliotecarului care se identificase atît de mult cu destinul instituției: „Acolo, la Academie, în cele două căsuțe dăruite, în care se păstrează cu neasemuită grijă comorile fără de care nu s-ar putea scrie nimic despre acest neam, un om și-a închis viața pentru a da o operă și recunoscătorilor și nerecunoscătorilor. A intrat tînăr, avînd tot ce poate da cultura apuseană și cel puțin tot atît talent cît și alții, care s-au ocupat numai cu vădirea însușirilor proprii; a intrat tînăr, lăsînd pe prag orice vanitate, orice preocupare și a făcut ca azi să putem lucra cu toții în liniște, în ordine, ca în orice țară civilizată". [100]

Nu era vorba însă doar de organizarea și completarea fondurilor, ci și de evidența lor precisă și metodică, de crearea instrumentelor bibliografice care să înlesnească valorificarea acestora. Pornind de la principiile schițate cu un an mai înainte de Hasdeu [101], într-o largă viziune documentologică, I. Bianu, a întocmit, în 1895, planul bibliografiei naționale, întemeiat pe metodele cele mai moderne. Operă începută cu entuziasm, sub auspiciile Academiei, ea a necesitat o muncă uriașă, impusă de volumul și varietatea surselor, trebuind să cuprindă: I. Cărțile vechi de la 1507 pînă la 1830; II. Cărțile moderne de la 1831 pînă la zi; III. Cărțile străine privitoare la români [102]. În afară de aceasta, planul prevedea cataloage de manuscrise și repertoriul publicațiilor periodice. Realizarea lui necesita un personal numeros, specializat, și este meritul inițiatorului de a-și fi apropiat colaboratori de nădejde: A. Petruțiu (1887), Nerva Hodoș (1891), Șt. Orășanu (1895), Al.-Sadi Ionescu (1902), Al. T. Dumitrescu ș. a. [103] Pârvan însuși va trece pe acolo, ca „scriitor" al Bibliotecii.

Academia a devenit astfel un focar de iradiație culturală și științifică, spre care gravitau cele mai alese energii, iar progresele pe tărîm istoriografic n-au întîrziat să se producă. Patronînd colecția *Hurmuzaki* și sprijinind totodată unele inițiative private (ale lui N. Iorga în primul rînd), ea a adus

[97] Șerban Cioculescu, *Biblioteca Academiei la o sută de ani*, în *Studii și cerc. doc. bibl.*, IX, 1967, nr. 2–3, p. 137.

[98] Al. Odobescu, *Opere*, II, București, 1967, p. 424–425.

[99] Dan Simonescu, *Ioan Bianu – bibliograf*, în *Studii și cerc. doc. bibl.*, IX, 1967, nr. 2–3, p. 184.

[100] N. Iorga, *Oameni care au fost*, vol. III, București, 1936, p. 436–437.

[101] *AAR. Dezb.*, s. III, t. 16, 1893–1894, p. 199–200.

[102] Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, București, 1903, p. VII–VIII.

[103] Cf. Dan Simonescu, *op. cit.*, p. 184–186. Vezi încă Ileana Băncilă, *Nerva Hodoș și Biblioteca Academiei*, în *Studii și cerc. doc. bibl.*, IX, 1967, nr. 2–3 p. 191–195; Ioachim Crăciun, *Alexandru-Sadi Ionescu*, ibidem, p. 197–201; Nicolae Istrate, *Gheorghe Nicolăiasa*, ibidem, p. 203–205; Elena Ciornea, *Ioan C. Băncilă*, ibidem, p. 207–208; Petre Popescu-Gogan, *Ioan Bianu „bibliotecarul Academiei"*, în *Contemporanul*, 1967, nr. 39, p. 9.

servicii imense cunoașterii trecutului nostru, lărgind considerabil aria documentară a istoriei naționale și stimulînd, prin acordarea de premii, studiul anumitor teme de interes prioritar. Cei mai de seamă istorici, de la Kogălniceanu, Hasdeu, Xenopol, pînă la noua pleiadă critică din pragul secolului XX, au activat în sînul ei și au putut influența astfel cercetarea. Chiar și mai modestul Ghibănescu a făcut parte din savantul corp, ca membru corespondent, ceea ce indică gradul de sensibilitate al acestuia față de orice devotament real pentru istoriografie.

A fost un noroc, desigur, faptul că multă vreme Academia a avut în fruntea ei, ca secretar general, pe D. A. Sturdza, omul de ,,aprigă autoritate'', care a știut să insiste pentru realizarea marilor proiecte de extensiune documentară și să pună astfel temelia unui nou avînt constructiv. Grupul de istorici, în cea mai mare parte tineri, care îi dedicau *prinosul* din 1903, au știut să vadă acest lucru și să recunoască în venerabila instituție pe care septuagenarul o reprezenta, acel factor de solidaritate intelectuală ce trebuie să stea la baza oricărui program de interes național. N. Iorga se afla în fruntea grupului, ca inițiator al volumului, dar și ca autoritate științifică. Totuși nu Iorga e cel mai caracteristic pentru faza pe care o traversa istoriografia noastră la 1900, ci D. Onciul, I. Bogdan, G. Popovici și alți istorici de structură ,,pozitivistă'', care își impuseseră o strictă delimitare a domeniului de investigație și înțelegeau să acorde prioritate absolută documentului. G. Ghibănescu începuse prin a tipări un ,,studiu istoric și arheologic'' despre document [104], pentru a se angaja apoi într-o vastă operație de explorare a arhivelor, spre a recupera vechile *surete, izvoade, ispisoace, zapise* și a întocmi monografiile de rigoare. Faza monografică: așa s-ar putea defini, simplificînd desigur, momentul respectiv, iar sub acest unghi, oricîte monografii a elaborat el însuși, N. Iorga nu poate fi exemplar, căci depășea cu mult cadrul în care se complăcea *școala critică*, năzuind spre vaste sinteze, mai întîi pe epoci și domenii de activitate, apoi pentru întreg spațiul etnocultural românesc cu toate legăturile lui externe, cu proiecția sa atît de greu definibilă în istoria universală. Între ambițioasa *istoriologie umană* proiectată mai tîrziu și ideile de tinerețe nu e deosebire de fond, căci N. Iorga se gîndea de la început la cea mai largă integrare, avînd în vedere umanitatea ca ansamblu, în termenii lui Schlözer, ca ,,un întreg continuum''.

Efortul documentar impus de școala critică a avut însă rostul său, care nu trebuie nicidecum subestimat. ,,Prin activitatea lui D. Onciul, I. Bogdan și a celor grupați în jurul lor, istoriografia română a ajuns cu adevărat la maturitate în jurul anului 1900. Față de momentul 1870, dominat de erudiția cînd critică și constructivă, cînd fantezistă a lui Hasdeu, momentul 1900 ne pune în fața unui progres cu totul remarcabil, realizat numai în cîteva decenii, progres care își are, firește, limitele lui. Folosind o tehnică mult mai precisă și renunțînd la fantezie, reprezentanții *școlii critice* au înțeles documentația istorică în chip mai îngust decît Hasdeu limitîndu-se în genere la mărturiile scrise, iar stăruința analitică i-a împiedicat să dea lucrări de sinteză. ,,Rigoarea critică, observă L. Boia, a dus astfel la o anumită limitare a muncii fiecărui istoric, preț care trebuia să fie plătit pentru stabilirea studiilor istorice pe o bază trainică. Istoricului *universal* de pînă atunci îi ia locul specialistul într-un anumit domeniu'' [105].

[104] G. Ghibănescu, *Documentul. Studiu istoric și arheologic*, în *Revista contimporană*, I, 1873, p. 259–294.

[105] Lucian Boia, *op. cit.*, p. 213–214.

Fireşte, *şcoala critică* nu ocupa întreg spaţiul istoriografic şi protagoniştii ei nu s-au mărginit strict la documentul scris, se va vedea, ci au avut în vedere şi altfel de surse. Datele etnologiei, ale folclorului, lingvisticii, istoriei dreptului, arheologiei etc. nu le-au fost străine. În definitiv, nici nu se puteau detaşa de exigenţele disciplinei, aşa cum se constituiseră ele spre finele secolului XIX, iar tendinţa de a restitui perfect ştiinţific trecutul impunea un apel tot mai stăruitor la serviciile altor discipline. I. Bogdan era în acelaşi timp şi filolog, editor de documente, slavist, iar D. Onciul se interesa de argumentele continuităţii în sfera lingvisticii şi a folclorului. G. Popovici, atît de riguros în demonstraţiile lui istorice, era în acelaşi timp jurist şi poet. *Şcoala critică* nu şi-a reprimat cu totul ispitele ce veneau din alte îndrumări ale spiritului, lăsînd o marjă de contact şi coabitaţie cu alte domenii, care o face mai puţin rigidă şi mai interesantă. Tendinţa şi — de ce nu? — iluzia de a ajunge la o istorie perfect ştiinţifică se cuvine însă a fi subliniată, ca un semn al timpului, un semn de maturitate, însă şi de naivă încredere în putinţa de a scientiza domeniul. Desprinderea de politică (la D. Onciul, de pildă) era încă o iluzie, al cărei preţ se va vedea din examenul mai strîns al faptelor [106].

[106] Pentru tot ce ţine de istoriografia ultimei părţi a secolului XIX, a se vedea Pompiliu Teodor, *Evoluţia gîndirii istorice româneşti*, Cluj, 1970, p. 107–434; V. Maciu, Şt. Pascu, Dan Berindei etc., *Introduction à l'historiographie roumaine jusqu'en 1918*, Bucarest, 1964, p. 53–75.

V. ÎNTRE ROMANTISM ȘI ȘCOALA CRITICĂ

1. INERENȚA ENCICLOPEDISMULUI

Dacă cei mai de seamă cărturari români din epoca modernă s-au manifestat pe mai multe planuri, adesea cu rezultate remarcabile, faptul se datorește nu atît unei vocații, cît nevoii pe care o resimțeau de a umple prea multele goluri în știință și cultură, la o vreme cînd sincronizarea cu civilizația apuseană devenise o necesitate stringentă. Enciclopedismul lor, după cum a observat deja Mircea Eliade, era un răspuns adecvat comenzii sociale, lesne sesizabil și mai înainte, de exemplu la Dimitrie Cantemir. Secolul XIX a constituit însă o adevărată tradiție în acest sens, una ce numără figuri proeminente ca G. Lazăr, Heliade, Kogălniceanu, Odobescu, Hasdeu, Eminescu, Iorga ș. a. [1]. Istoria deține preeminența în cele mai multe cazuri, ea fiind oarecum disciplina regentă într-un *saeculum historicum*. O atare poziție decurge din finalitatea pragmatică ce i se atribuia pretutindeni pe continent, unde istorismul se dezvolta pe temeiuri etnofolclorice, asociindu-și în cele din urmă și argumente de alt ordin. Filosofia va fi la rîndul ei convinsă a-i legitima ambițiile, cu atît mai mult cu cît istoria se voia, ea însăși, filosofică.

În cazul nostru, o dură și stringentă nevoie i-a constrîns pe numeroși istorici să se ocupe și de literatură, lingvistică, drept, economie politică etc., pentru a nu mai vorbi de politica însăși, pe care cei mai mulți și-o asumă ca pe un destin. De îndată ce „corsajul" vechilor structuri feudale a mai slăbit, oamenii de carte, fie și de origine socială mai modestă, și-au impus o participare activă la viața publică, spre a influența astfel mersul lucrurilor în acord cu ceea ce ei numeau „duhul veacului". Marea *Enciclopedie* franceză putea fi găsită în case de boieri și de clerici, alături de alte scrieri „subversive", contra cărora se luau măsuri de prohibiție. Intensificarea contactelor cu lumea apuseană a adus un spor de sensibilitate în ce privește ideile noi și o conștiință mai clară a decalajului existent între societatea românească și occidentul european. Față de acest decalaj, sensibil pe mai multe planuri, atitudinea celor mai luminați și mai cu iubire de țară era una: a milita din răsputeri pentru a grăbi etapele și a înălța cultura națională la nivelul cerut de epocă. Puținii oameni de carte existenți trebuiau să-și asume rosturi foarte diverse, de specializare pe domenii încă nu putea și nu va fi multă vreme vorba.

Enciclopedismul lor coincide acum cu setea de creație monumentală, menită să edifice în scurt timp o patrie demnă de stima lumii. Să o edifice și să o apere, fiindcă ea avea de învins adversități redutabile, moștenite din alt veac. Nu e de mirare deci că istoria și filosofia dețin un loc atît de mare în sistemul defensiv și că ele au putut duce la exagerări inerente. Istoric cu bună școală și un debut strălucitor, Kogălniceanu e și filolog, literat, politolog,

[1] Mircea Eliade, *Introducere* la B. P. Hasdeu, *Scrieri literare, morale și politice*, I, București, 1937, p. XXXVII.

atent la mulţimea trebuinţelor existente, atît de numeroase încît, mărturisea el, făceau să i se ,,întunece mintea''. Este şi cazul lui Bălcescu, a cărui moarte pretimpurie a frînt un elan de creaţie dintre cele mai puternice. Amîndoi s-au preocupat de economie politică, de folclor şi de tot ce priveşte fiinţa morală a poporului. La fel au procedat, în provincia intracarpatică, G. Bariţiu, S. Bărnuţiu, Al. Papiu-Ilarian, pentru a nu aminti decît puţine nume dintr-o impunătoare galerie.

Vastitatea proiectelor e o trăsătură caracteristică acestei epoci de vaste deschideri. Totul era de făcut, iar curajul întreprinderii nu lipsea. Un Heliade concepe o serie largă de traduceri din cultura universală şi se dedă el însuşi la creaţii multiple, care îl recomandă deopotrivă ca literat, filolog, istoric, filosof, politolog, trecînd de la un domeniu la altul cu dezinvoltură şi lăsînd în toate urme notabile. Nici un complex nu-i subminează setea de creaţie şi nici o operă nu i-o satisface. La fel se comportă Hasdeu, uriaş în proiecte, ,,colosal'' şi năzuind la construcţii monumentale, cum singur ne spune, înfiorîndu-se la gîndul că ,,meşterul Manole'' ar putea să cadă de pe schele înainte de a-şi încheia zidirea. Ca şi Heliade sau Bălcescu, el e dispus la dialog deschis cu alteritatea, faţă de care nu se simte deloc mai prejos. Kogălniceanu afirmă chiar, pedagogic, priorităţi în diferite domenii de creaţie, spre a-şi stimula compatrioţii la faptă. Invocarea priorităţilor voia nu să măgulească orgoliul acestora, ci să le refacă încrederea în sine, să-i elibereze de complexe şi să-i pună la lucru. Eminescu nu e mai puţin ilustrativ sub acest unghi. Parcimonios în expresia publică, el a citit şi studiat enorm, iar ,,caietele'' sale păstrează urmele acestor lecturi de o varietate incredibilă (filosofie, folclor, lingvistică, economie politică, politologie, istorie etc.), exersîndu-şi la rîndul său pana în diverse domenii. Numai că pe el criticismul sporit al epocii îl îndemna, ca şi pe Maiorescu, la o atitudine rezervată, faţă de valorile străine, ceea ce n-a rămas fără urmări în evoluţia culturii noastre, alimentînd marea, falsa dispută *pro* sau *contra* Europei.

Totuşi cele mai autentice valori ale acestei culturi s-au înfiripat la contactul cu şi prin asimilarea unor culturi europene. Heliade, Kogălniceanu, Bălcescu au fost în primul rînd oameni de vastă cultură, atenţi la mişcarea de idei din lume şi preocupaţi de sincronizarea cu aceasta. Ei au creat fără complexe, acolo unde se simţea mai multă nevoie şi n-au ezitat chiar să coboare în arena luptelor politice. ,,Atunce n-am mai avut a scrie, *am făcut istorie*'', mărturisea Kogălniceanu [2], avînd sentimentul că acceptase un sacrificiu inevitabil, căci făcea parte dintr-o ,,generaţie care s-a deprins din tinereţe cu studiul'', una pentru care activitatea spiritului era o condiţie vitală [3].

În adevăr, generaţia paşoptistă a manifestat multă energie în activităţile spiritului, promovînd un enciclopedism care era un răspuns firesc la nevoile epocii. Generaţia care i-a urmat, mai critică şi mai dispusă la specializare pe domenii, dar încă departe de a atinge un profesionalism riguros, s-a manifestat şi ea în acelaşi mod, dînd naştere unui tip de polihistor capabil să treacă de la un domeniu la altul. V. A. Urechia, mult mai preţuit la vremea sa decît în posteritate, a fost un atare polihistor, preocupat de istorie şi filologie, de învăţămînt şi politică, de literatură şi misionarism cultural. La fel Gr. Tocilescu, elev al lui Hasdeu, reuneşte în activitatea sa, deconcertant, istorie şi arheologie, diplomatică şi folclor, epigrafie şi istorie literară, în timp ce

[2] M. Kogălniceanu, *Prefaţa* la *Cronicile Romîniei*, 1872 (*Opere*, I, Bucureşti, 1946, p. 682).

[3] Idem, (*Programul ziarului Steaoa Dunării, 1855*), în *Tainele inimei. Scrieri alese*, Bucureşti, 1964, p. 262–263.

A. D. Xenopol se deschidea încă spre mai multe domenii, adăugînd la istorie și textologie literatura însăși în diverse ipostaze, filosofia istoriei și a culturii, dreptul etc.

Figura cea mai interesantă din perspectiva tradiției noastre enciclopedice în epoca modernă e desigur B. P. Hasdeu. Spirit renascentist, solicitat de cele mai diverse domenii ale cunoașterii, de la istorie și lingvistică pînă la biologie, drept, religie ș. a., el și-a extins mereu orizontul și a conceput proiecte imposibil de realizat într-o viață de om. Constatînd lipsa unei sinteze cuprinzătoare de istorie a românilor, el a voit să o întocmească singur, dar, concepînd-o „critic", i-a atribuit dimensiuni enorme și n-a ajuns în cele din urmă decît să pună fundația edificiului. Sesizînd același lucru în materie de limbă, el a gîndit un alt edificiu, nu mai puțin vast, în care a așezat doar cîteva „propilee", mai mult probe caracteristice pentru felul cum concepuse el aceste domenii decît sinteze care să mulțumească spiritul public, jubitor de narațiuni limpezi și coerente. Folclorul, etnologia, geografia istorică, dreptul îi datorează nu mai puțin. Esențiale pentru el, ca și pentru destinul culturii noastre, rămîn însă istoria și filologia, prin care mai ales se puteau apăra drepturile istorice, onorabilitatea originii poporului său și a culturii acestuia. Cum activitatea lui Hasdeu se plasează mai ales după Unirea Principatelor, ea se resimte în chip firesc de preocupările și obsesiile acelei epoci de mari reforme menite să așeze temeliile României moderne. Pe tărîm științific și cultural, epoca avea nevoie de sinteze care să justifice unitatea națiunii și să-i sprijine aspirațiile creatoare. Hasdeu a înțeles perfect acest lucru, iar programul său de creație, așa cum se poate deduce din vasta operă întreprinsă, denotă asumarea unui destin de pionier, de precursor ambițios și nestînjenit de complexe. Dimpotrivă, ca și la Bălcescu, ca și la Heliade, ca și la Iorga mai tîrziu, el se știa purtător al unei misiuni profitabile și pentru Europa. Examenul operei sale dezvăluie în adevăr elemente deplin integrabile în tezaurul universal și dă o idee despre ce a fost și ce ar fi putut să fie o creație românească de asemenea dimensiuni în circumstanțe biografice și de epocă mai favorabile. *Istoria critică a românilor*, oricît de fragmentar realizată, e la fel de semnificativă, sub unghi programatic, ca și *Etymologicum Magnum Romaniae* sau *Cuvente den bătrîni* în materie de filologie ori ca *Răzvan și Vidra* și *Ursita* în domeniul creației literare. Ajunge să aruncăm o privire peste proiectele de tinerețe (folclor, literatură comparată, filosofie, genealogie, istorie, astronomie, biologie, textologie ș. a. m. d.) pentru a înțelege cît de larg comprehensiv era acest spirit de Renaștere și la cîte a trebuit să renunțe de-a lungul unei vieți nu lipsite de seisme, dar atît de bogate în inițiative. Din marea operă visată, care ar fi avut desigur unitatea ei ascunsă, Hasdeu n-a realizat decît fragmente, motiv pentru care un confrate i-a și spus, în toiul unei polemici, „omul-fragment", cu alte cuvinte cărturarul constrîns de mulțimea proiectelor sale să se rezume la fragmente ca acelea deja invocate. Monumentalitatea acestor proiecte, gigantismul lor ține, fără îndoială, și de propensiunea romantică a acestui spirit în continuă ebuliție, creator și efervescent pînă la marea dramă intimă care i-a rupt resorturile sufletești și l-a aruncat în încercări disperate de a sonda insondabilul, de a cunoaște incognoscibilul. S-a putut vedea în această sete de cunoaștere și în această ambiție de cuprindere colosală, un impuls romantic, din care trebuie să deducem, nu fără temei, și acea intuiție magică a istoriei, cu diferitele ei registre de existență, cu pasiunea pentru origini, pentru zone aurorale, pentru spațiul legendelor și al mitologiei. O asemenea cuprindere e fără pereche în epocă și ea îl recomandă pe Hasdeu ca pe un precursor al acelei istorii globale visată astăzi doar de spiritele îndrăznețe. El e un precursor nu

mai puțin în materie de filologie și în alte domenii care îi configurează vocația enciclopedică.

Dar o asemenea atitudine nu riscă să condamne pînă la urmă știința la diletantism? O reacție contra enciclopedismului, care amenință să consolideze un tip de erudit polivalent, dar superficial în demersurile sale, trebuia să se producă. Ea s-a produs spre finele secolului trecut, cînd o nouă generație de intelectuali, mai riguroasă, mai aplicată, se instala în cultura română. Purtătorul ei de cuvînt cel mai reprezentativ, prin puterea combativității, era N. Iorga, ale cărui *Opinii sincere* (1899) din *Epoca* și *Indépendance roumaine*, completate cu *Opinii pernicioase* (1900) ofereau un bilanț în prag de nou secol, un bilanț critic, pe baza căruia tribunul se credea îndrituit să ceară „o nouă epocă de cultură". Dar el însuși, temperament romantic, se manifesta în mai multe domenii ale culturii, fiind în același timp istoric, editor de izvoare, poet, memorialist, gazetar etc. Ca și Hasdeu, „el e un specialist total, un istoric care a sorbit apa tuturor", precum s-a spus, pornindu-se de la „monstruoasa" lui prezență în mai toate registrele istoriografiei: monografii de sate și mănăstiri, de tîrguri și orașe, de familii și dinastii, de spații geopolitice, de culturi și evenimente, de instituții, atitudini, idei etc. Nimic n-a scăpat curiozității sale avide, de la modeste vestigii arhivalice „scînteind de viață vie" pînă la destinul marilor imperii, de la anodine manifestări de viață colectivă pînă la impunătoare personalități ale vieții social-politice și ale culturii. Elemente de strategie geopolitică stau alături de observații etnopsihologice, viața cărților reprezentative în vecinătatea „eroilor" din diverse epoci, structurile social-economice alături de cele mai delicate manifestări ale spiritului. Apelul la diverse domenii de cunoaștere era deci legitim. Dar era enciclopedismul său unul real? În sens strict, de translație faustică de la un cîmp la altul, pentru a le epuiza pe toate, în perspectiva cunoașterii „absolute", desigur că nu. Nu fuseseră astfel nici predecesorii săi, incontestabil erudiți, dar fără acel element de coeziune ce transformă erudiția în enciclopedism autentic [4]. Nu putea fi nici el, decît ca nostalgie romantică a totalității, cu toate marile însușiri personale, într-o epocă deschisă oarecum către specializare pe domenii, dar încă destul de amorfă pentru a tolera supraviețuirea vechiului tip de erudiție, fie și plasat la o altă scară.

În ce-l privește pe Iorga, multitudinea preocupărilor sale ține de sensul larg pe care îl atribuia istoriei, ca disciplină regentă, infinit cumulardă și deci interesată să-și aservească elemente din alte zone de cunoaștere. Cel al filologiei era mai apropiat de istorie prin natura preocupărilor și prin problematica pe care cercetarea o urmărea la finele secolului XIX. Istorici și filologi totodată sînt mulți dintre slujitorii domeniului, în virtutea unei tradiții „clasice" și nu mai puțin pornind de la exigențele curente ale cercetării. I. Bogdan e un slavist de prestigiu, iar D. Onciul apelează cu ușurință la argumentele lingvistice în problema etnogenezei și continuității românești. Dar nu făcuse la fel Kogălniceanu, scriind încă la 1837 despre limba și literatura română? Și nu oferea încă A. D. Xenopol un exemplu de apel măsurat și salutar la aceeași categorie de argumente? Totuși apelul la argumente din sfera filologiei sau din alte sfere de cunoaștere (drept, economie politică, folclor etc.) nu însemna propriu-zis enciclopedism, ci interdisciplinaritate. Conștiința critică impunea acum o tratare mai complexă a problemelor și de aceea o colaborare mai strînsă cu disciplinele conexe. Sigur e sporul de conștiință critică, menit să facă

[4] Cf. Florin Mihăilescu, *Conceptul de critică literară în România*, București, 1976, p. 50.

mai riguroasă conlucrarea cu unele discipline [5]. Un atare spor îl determina pe Ștefan Orășanu, discipol al școlii critice, să distingă între *critica literară* și cea *științifică*, pentru a deplînge nivelul scăzut al acesteia din urmă, nivel determinat și de prelungirea excesivă a enciclopedismului. „Spiritele enciclopedice, care să se îndeletnicească în același timp cu lucrări științifice de naturi diferite, cum ne arată antichitatea sau evul mediu, nu se mai întîlnesc decît la națiuni unde știința e rudimentară", conchidea criticul, nu fără a recunoaște progresele pe care spiritul critic aplicat la istoriografie le făcuse în ultimul timp [6]. Observația lui exprimă o atitudine și o exigență de epocă.

2. ATITUDINE ROMANTICĂ ȘI PROPENSIUNE CRITICĂ

Se opune îndeobște romantismul, pe tărîm istorico-literar, clasicismului. Dar ambii termeni, o știm încă din veacul trecut, comportă sensuri și evoluții diverse care îndrituesc extrapolarea lor la domenii paraliterare. Între nume și sens, dezacordul se menține pînă în vremea noastră, atît un curent cît și celălalt fiind înțelese în mod diferit, după înclinația celor care le folosesc [7]. Antiteza e mai puțin fermă decît părea să fie și unii exegeți înclină chiar să vorbească nu atît de *curente*, cît și de *atitudini*. Atitudinea clasicului implică mai multă armonie între conținut și formă, altfel spus mai multă rigoare; atitudinea romanticului e mai liberă de canoane, mai insurgentă în raport cu valorile stabilite. G. Barițiu știa să scrie astfel, încă la 1838, despre clasicism: „Mai înainte de toate, se poftește la o clasicitate, ca materia și forma să-și răspunză una la alta deplin, ca fieștecare cuget să-și aibă expresia sa vie și ca armonia ce se află în părți să se afle și în lucrul tot" [8]. Dar ce înseamnă această adecvație a formei la fond decît atitudine critică, tentativă de a stabili un necesar acord între conținut și expresie? Antiteza *clasic — romantic* trimite, într-un anume sens, la confruntarea mereu actuală dintre *vechi* și *nou*.

Pe tărîm istoriografic, noul voia să însemne acum un plus de rigoare în cunoaștere, o veghe mai trează în ce privește transmisia experienței acumulate. Istoria, ca disciplină, nu era mai puțin atentă decît literatura față de răspunsul pe care ea îl putea oferi nevoilor sociale, nevoi consonante, sub unghiul sensibilității și al mijloacelor de expresie, cu directiva romantică de pe continent. Depășind dialectic contradicția dintre *tradiție* și *inovație*, dintre *național* și *universal*, generația din jurul lui Kogălniceanu a avut destul discernămînt critic pentru a asimila noile direcții ale spiritului în raport cu realitatea autohtonă, făcînd astfel „romantismul plauzibil conștiinței românești"[9].

Aceeași stare de spirit se află la originea manifestărilor literare de tip romantic ca și a celor istorice, iar rezultatul avea să fie, în ambele domenii, vasta deschidere problematică de la jumătatea și din a doua parte a secolului XIX. Romantismul a sporit sensibil interesul pentru trecut și trebuie spus că acest interes a îmbrăcat, în spațiul carpato-dunărean, haina intereselor locale. Ampla deschidere a noii direcții consuna în chip fericit cu deschiderea cerută îndeobște de împrejurările istorice și nu mai puțin cu nevoia de a insufla domeniului un spirit filosofic. Căci dacă iluminismul stimulase o *istorie filosofică*,

[5] Cf. Ovidiu Densusianu, *Opere*, I, București, 1968, p. 700—710: *Istorici și filologi* (1911).
[6] Ștefan Orășanu, *Critica științifică*, în *Lui Titu Maiorescu. Omagiu*, București, 1900, p. 582.
[7] Cf. Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*, București, 1972, p. 533—574.
[8] *Ibidem*, p. 542.
[9] *Ibidem*, p. 574. Vezi idem, *Tribulațiile unui cuvînt: romantic*, în *Oamenii începutului de drum*, București, 1974, p. 263—274.

cristalizată deja prin opera lui Voltaire și rodnică în primele decenii ale secolului trecut, romantismul a generat o *filosofie a istoriei*, deschisă domeniului devenirii și fecundată de istorismul ce impregna epoca [10].

O rădăcină vitală a acestei filosofii îndrumă spre ciclurile spiralate ale lui Vico, pe cînd emergența ei propriu-zisă trebuie căutată la Cesare Cantù și Michelet, atît de prețuiți în istoriografia română. Pe cel dintîi, Bălcescu îl cita în monografia dedicată lui Mihai Viteazul, pe celălalt mai toți istoricii noștri l-au adulat și el însuși, Michelet, a avut ocazia să scrie cuvinte frumoase despre palingenesia românilor și chiar despre Bălcescu, în care vedea o mare promisiune frîntă înainte de timp. Heliade, preocupat și el de largi spații ale istoriei universale, se sprijină pe amîndoi. Înclinația e însă mai largă, apelul la tablouri și ,,icoane'' sugestive, la monumente și episoade simbolice fiind de aceeași origine. Heliade se leagă astfel de Eminescu, Tăutul îl anunță oarecum pe Hasdeu. Istoricul artist se bucură de stimă în epocă, efortul cognitiv caută veșmînt ales. *Românii subt Mihai Voievod Viteazul* era și o operă de artă în care s-a putut observa o tehnică a basoreliefului [11].

Înseamnă aceasta că romantismul era refractar la exigențele spiritului critic? Întrebarea e, desigur, mai mult retorică, întrucît în afara acestui spirit nu există nici creație. Pe de altă parte, a spus-o deja G. Călinescu, fenomene artistice pure nu există, iar romantismul comportă destule ,,impurități structurale''[12]. Căci după cum secolul XVIII a putut coexista cu critica raționalistă, în prima jumătate a secolului următor el s-a asociat cu liberalismul politic și chiar cu *filosofia pozitivă* [13]. Regresivi (cînd propun evadarea în trecut) sau revoluționari (cînd manifestă propensiune spre viitor), romanticii doreau să cuprindă întreaga durată, vocația lor era globalizantă.

O asemenea vocație rima perfect cu enciclopedismul impus de nevoile culturii naționale, cultură aflată în plin proces de înnoire și avînd de răspuns la numeroase întrebări. Cazul lui Hasdeu e cel mai caracteristic pentru coincidența dintre vasta deschidere tematică adusă de romantism și formula enciclopedică adoptată *volens nolens* de cărturarii români. Erudit și polivalent, el s-a desfășurat prodigios în mai multe domenii, lăsînd impresia unui proteism comparabil cu cel întîlnit la Cantemir și la Iorga. S-a spus, de aceea, că nu poate fi vorba la Hasdeu, ca și la Odobescu, de o concepție critică activă, ci de vechea erudiție romantică, ridicată la rangul epocii și servită de mai multă disciplină intelectuală. ,,Ceea ce îl deosebește însă de înaintași este o aplicare mai statornică spre latura concretă, pozitivă, a diferitelor domenii de investigație. În acest sens, ei sînt în chip cu totul evident moderni'' [14].

Un consens al seriozității și al rigorii se instala treptat în cultură, nu fără concursul istoriografiei, care avea să devină și unul din principalii săi beneficiari. Evoluînd spre criticism, acesta a putut deosebi mai clar aportul predecesorilor, dînd fiecăruia ce i se cuvine, după vechiul principiu de drept, invocabil și ca deviză a istoricului: *suum cuique tribuere*... Iată de ce Xenopol și Urechia au crezut că trebuie să revizuiască vechea opinie, excesivă, cu privire la epoca fanarioților, iar N. Iorga să facă același lucru pentru Școala ardeleană,

[10] Edgar Papu, *Existența romantică*, București, 1980, p. 138—149.

[11] T. Vianu, *Arta prozatorilor români*, București, 1973, p. 31.

[12] G. Călinescu, *Clasicism, romantism, baroc*, în vol. *Clasicism, baroc, romantism*, Cluj, 1971, p. 10.

[13] T. Vianu, *Romantismul ca formă de spirit*, în *Romantismul european*, București, 1931, p. 11—12.

[14] Florin Mihăilescu, *Conceptul de critică literară în România*, București, 1976, p. 50.

apreciind că „profitul patriotic" adus de aceasta a fost mai mare decît „paguba științifică"[15]

O definire mai precisă a conceptelor și a instrumentarului aferent înlesnea „magistratura" exercitată de istoriografie. În sinteza lui Șincai, N. Iorga știa să distingă între ceea ce se datora unui „timp de erudiție nesăbuită" și scăderile personale. „El n-are noțiunea clară a unui izvor și nici capacitatea de înțelegere sufletească pentru a pătrunde prin litera scrisă și a zări fărîma de adevăr ce se ascunde în ea, licărirea de lumină autentică ce tremură în fund"[16]. Vastă, prolixă, întortocheată, o asemenea sinteză nu poate fi decît o „greoaie piramidă funerară, înălțată de mîini pioase și harnice pe mormîntul trecutului nostru", „o zidire moartă și pustie"[17]. Totuși această zidire și-a împlinit rostul, unul pozitiv, căci elibera de complexe spiritul național, înlesnindu-i zborul. Exagerarea purității latine se justifică astfel prin nevoia reabilitării, limba fiind un liant miraculos pentru toți românii, „curcubeul vremurilor mai bune"[18].

Principiul criticii cîștigase drept de cetate și el acționa cu folos. Kogălniceanu încă, examinînd o lucrare de istorie mai veche, scria: „Sîntem siguri că domnul Asachi nu ne va lua în rău însemnările noastre: după secerători fieștecare are voie de a spicui"[19]. Dreptul la critică e legitim și el condiționează orice avans în cultură. „Numai insuficiențele devin probleme", observa același Kogălniceanu, lărgind cadrul motivării. În istoriografie, aceste carențe deveniseră nu numai evidente, dar și stînjenitoare, fiindcă ele împiedicau să se ajungă la rîvnita sinteză, în cadrul acelui instrumentar al regenerării, dar și ca exigență strict profesională.

Romantismul evocase un ev mediu mai mult sau mai puțin imaginar și idealist, cu scopul de a contribui la educația civică. Era acum timpul să se corijeze această perspectivă poetizantă, pentru ca apropierea mai intimă de adevăr să genereze o nouă platformă conștiinței naționale. O atare nevoie stă în legătură cu dezvoltarea generală a științelor, care impunea un mod mai realist de privire și a fenomenologiei istorice. Atît concepția asupra trecutului, cît și metoda de lucru se resimt profund de noua orientare. Nu mai interesează tabloul, descrierea plastică, eroii în acțiune, ca în istoriografia romantică, ci cauzele mai adînci ale fenomenelor, aspectele structurale, așa cum le intuise Bălcescu și cum aveau să fie repuse în discuție de noua școală, mai ales de I. Bogdan, N. Iorga, C. Giurescu.

Totodată, „încercînd să se ridice deasupra puzderiei de fapte, istoria tinde să îmbrățișeze aspectele mai generale ale dezvoltării omenirii, să devină cu adevărat o știință a societății"[20]. Tinde numai, fiindcă științificitatea e un statut ce se cucerește și se impune prin eforturi îndelungi, care la finele secolului XIX erau încă departe de a-și fi atins ținta. Ca și în cazul *criticii*, epitetul de *științific* se aplică abuziv, prin asumarea ofertei pozitiviste, care în istoriografie făcuse și ea apel la o mai veche *scienza nuova* pentru a-și legitima demersul. Frecvența epitetului e însă caracteristică pentru orientarea epocii. Totul trebuia pus acum sub semnul științei, cu o încredere naivă, cu speranța că spiritul „pozitiv" va aduce răspunsuri complete și definitive. Știința devine program, speculat uneori demagogic, obiectivitatea o deviză, însă

[15] N. Iorga, *Istoria literaturii române*, III$_1$, București, 1933, p. 324.
[16] *Ibidem*, p. 230–231.
[17] *Ibidem*, p. 235.
[18] *Ibidem*, p. 324.
[19] M. Kogălniceanu, *Bătălia de la Războieni*, în *Arhiva românească*, I, 1840, p. 93–120.
[20] Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei române*, București, 1976, p. 137.

acoperirea lor e la fel de precară ca și aceea privitoare la spiritul critic. Nu oricine își ignoră lanțurile e liber, observase Lessing. Și nu oricine își declară domeniul de activitate drept știință a și izbutit să-l scientizeze. Kogălniceanu voia ca politica însăși să devină o știință, cea mai înaltă, căci are a hotărî asupra destinului colectiv, însă ea era departe de a-i împlini dezideratul.

Oricum, impulsul romantic, iubitor de ansambluri armonioase și pitorești, începuse a ceda pasul unei atitudini mai critice, sesizabilă și la unii istorici romantici. O erudiție răbdătoare se impunea pe încetul, asociată cu un spor de spirit critic, așadar cu o veghe sporită în ce privește analiza izvoarelor și efortul reconstructiv. Însă acel impuls coexistă la istoricii de seamă cu propensiunea critică, așa cum se și observă la Kogălniceanu, Bălcescu, Al. Papiu-Ilarian, Hasdeu ș. a. Fenomenul arderii etapelor, al sincronizării intempestive cu mișcarea culturală din apus, a făcut ca etape succesive, desfășurate aiurea în largi interstiții, să se comprime în activitatea aceluiași istoric. Este ceea ce s-a numit „paradoxul simultaneității", caracteristic pentru epoca regenerării noastre naționale și chiar mai tîrziu [21]. Romanticul Bălcescu se știa destul de realist pentru a învinui de inadecvație la realitate „școala romantică" (C. A. Rosetti, Heliade ș. a.) a unora dintre *căuzași*. Spiritul său comportă o dimensiune critică, asemeni lui Kogălniceanu și Hasdeu, iar școala critică de la finele secolului nu e lipsită de impulsuri romantice, mai ales în cazul lui Iorga. Spiritul critic îl împiedica pe Bălcescu să treacă la sinteză, după cum același spirit îl făcuse pe Kogălniceanu s-o întrerupă pe aceea începută. Se știe apoi cît de sever a judecat cel dintîi *Histoire de la Valachie*, pe care o socotea, fără îndoială, prematură [22]. Pentru el însuși sinteza a rămas, ne asigură Quérard și Ubicini [23], o aspirație de neîmplinit.

Obsedat de perspectiva critică, singura convenabilă progresului istoriografic, Hasdeu lăuda „modul critic" în care începuse Tocilescu să se manifeste, socotind că aceasta trebuia să fie calea, oricît de aspră, și „singura călăuză" către „templul istoriei naționale" [24]. Aceeași perspectivă i-a impus mai apoi să condamne pe arheologul care publicase *Dacia înainte de romani* [25] și să critice cu severitate o operă sau alta. Xenopol chiar, cel mai eficient dintre istoricii din epocă, n-a scăpat de sarcasmele criticului, după cum nu va scăpa de răutățile lui Maiorescu.

În fond, o trăsătură a romantismului a supraviețuit la mai toți istoricii din noua epocă: caracterul pragmatic al istoriei, legătura acesteia cu prezentul, activismul ei. Xenopol se situează oarecum la mijloc între o epocă și alta, iar atenția cu care a răspuns la comandamentele amîndurora e semnificativă [26]. „Opera distrugătoare de idoli" a tînărului Iorga [27] nu i-a putut clătina autoritatea, dar i-a umbrit cîțiva ani la începutul secolului nostru. Căci la critica pe care acesta i-o făcea, fără o analiză metodică, se adăuga contestația mai calmă a lui I. Bogdan, al cărui discurs academic din 1905 era o severă critică a istoriografiei tradiționale. Se va face cu timpul deosebire între amănuntele discutabile și

[21] Sorin Alexandrescu, *Le paradoxe roumain*, în *International Journal of Rumanian Studies*, Amsterdam, I, 1976, p. 11–12.

[22] V. Cândea, *„Histoire de la Valachie" de M. Kogălniceanu adnotată de N. Bălcescu*, în *Studii și cercetări de bibliografie*, II, 1957, p. 71–136.

[23] Ubicini, *Valachie, Moldavie, Bukovine*, Paris, 1856, p. 163; J. M. Quérard, *La Roumanie. Moldavie, Valachie et Transylvanie*, Paris, 1857, p. 15.

[24] *Columna lui Traian*, I, 1870, 18.

[25] *Binele public*, martie–aprilie 1881.

[26] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, I, 1912, p. 10.

[27] S. Pușcariu, *Memorii*, București, 1980, p. 476.

vederea de ansamblu, bine întemeiată filosofic şi metodologic, din marea sinteză, căreia şi Iorga avea să-i recunoască valoarea [28].

Noua sinteză îl afla însă în viaţă, cu prestigiu de mare senior al culturii pe T. Maiorescu, al cărui bilanţ critic primea, în 1908, un adaos încurajator pentru istorie, o adeziune în fond la *şcoala critică*, ale cărei iniţiative le protejase, încredinţînd *Convorbirile literare* unuia dintre corifei: Ioan Bogdan. Dar el însuşi nu mai era activ în cîmpul culturii, prelegerilor şi conferinţele pe care le rostea, elegante, frumoase, nu mai tulburau pe nimeni. Îi lipsea spiritul istoric, cum crezuse Bariţiu ?[29]. Nu s-ar zice, judecînd după *Istoria contemporană a României*, scrisă la intersecţie de veac. Prea aspru? Probabil, cel puţin faţă de istoricii de seamă, ca Hasdeu şi Xenopol, cărora era înclinat să le nege orice aport serios.

O întărire a spiritului critic venea şi din direcţia *Contemporanului*, în jurul căruia s-au adunat, timp de un deceniu, adepţii unei gîndiri materialiste, aplicată şi la istorie. Operaţia de asanare ,,morală a ştiinţei a fost extinsă şi asupra istoriografiei. Compendiul de istorie semnat de P. I. Cernătescu fu executat de I. Nădejde, pe motiv că plagiase un manual al lui Duruy. Denunţînd erori de perspectivă, vicii de metodă, ,,monstruozităţi ştiinţifice şi literare", revista grupării socialiste a făcut o operă de igienă morală, contribuind la instituirea unui climat de muncă şi de rigoare cărturărească [30].

Cel care a contribuit însă mai mult la formarea unor deprinderi de studiu ştiinţific a fost D. Onciul ale cărui daruri de profesor erau excepţionale. Colaborînd la aceeaşi operă cu alţi dascăli (N. Iorga, I. Bogdan, I. Bianu), el a avut norocul unor elevi eminenţi (Şt. Orăşanu, V. Pârvan, Al. Lapedatu, I. Minea etc.), care aveau să asigure triumful noii şcoli. Critică prin excelenţă, această şcoală nu era totuşi lipsită de un filon romantic, cel puţin atîta vreme cît idealul unităţii politice româneşti mai era neîmplinit, iar istoricii se simţeau solidari cu aspiraţia naţională.

Tabloul nu era însă unitar şi nici nu putea fi astfel. Alături de tînăra generaţie ,,critică", mai era încă activă seria de istorici ,,tradiţionali", precum T. T. Burada, N. A. Bogdan, Gh. Ghibănescu, I. Kalinderu, N. Popea, I. G. Sbiera, N. Densusianu ş. a. O anume însufleţire ,,romantică" supravieţuia, prin ei, şi avea să se mai prelungească un timp. Supravieţuia totodată predilecţia pentru compulsarea izvoarelor, adesea fără acea critică internă care le validează şi le relevă adevărata valoare. Dar ,,documentul reprezintă ceea ce reprezintă orice manifestare a spiritului uman; el trebuie interpretat după regulile logicii şi potrivit unui anume sens psihologic", observă N. Iorga [31], el însuşi un mare adunător de documente, unul care însă nu s-a mărginit să le strîngă din diaspora lor, ci le-a aşezat într-o construcţie. După marele efort de sinteză făcut de Xenopol, o nouă compulsare a documentelor de orice fel era indispensabilă, mai ales în ce priveşte documentele de arhivă. Iorga a făcut-o cu pasiune extraordinară, asociind şi alte energii, convins că ,,modesta legiune a *eruditilor*" trebuie să fie pusă acum la lucru, înlocuind energia ,,metafizicilor şi profeţilor", aşa după cum aceasta din urmă o înlocuise pe aceea a ,,coloriştilor şi poeţilor" [32]. Însă nu erudiţia ostentativă,

[28] *Ibidem*, p. 476.

[29] *Transilvania*, Braşov, I, 1868, p. 366.

[30] Z. Ornea, *Curentul cultural de la ,,Contemporanul"*, Bucureşti, 1977, p. 271–283.

[31] N. Iorga, *Les études d'histoire en Roumanie pendant le XIXe siècle*, în *Revue historique du Sud-Est européen*, X, 1933, 4–6, p. 107.

[32] Idem, *Generalităţi*, 1944, p. 43.

trufașă, suficientă, era de dorit, ci una capabilă să creeze pe temeiul faptelor stabilite.

În sensul acesta distingea și Pârvan între *adunători de izvoare, istorici și filosofi* ai istoriei, ipostaze complementare, greu de întîlnit la o singură persoană și totuși indispensabile în sinteza istorică [33]. Istoriografia noastră mai întîrzia, legitim, în prima ipostază, dat fiind că îi lipseau instrumentele de lucru, iar cea de a doua era încă precară. Lipsa corpurilor diplomatico-narative și a monografiilor subminau orice sinteză de amploare. O servitute reală, la îndepărtarea căreia noua generație de istorici trebuia să contribuie masiv. A și făcut-o, în bună măsură, cantonînd adesea excesiv în această direcție. ,,Pozitivismul'' îi oferea consensual și o justificare teoretică. O asemenea directivă a cercetării încuraja factologia și trebuia să trezească reacții potrivnice. ,,A face știință astăzi, observa Pârvan, se cheamă a strînge materiale. Se uită că nu poate strînge material decît acela care-l înțelege și valorifică principial, cauzal, efectiv. Real-criticismul, înțelept ca gînd prim și vechi ca însuși Socrates, deplin îndreptățit ca sistem de înțelegere a lumii, numai pe baza perfectei și adîncei ei cunoașteri efective a dus la epigonii de astăzi, la un hamalîc stupid al tuturor nechemaților, cari adună fără nici un spirit superior ordonator în haosul faptelor, tot ce le cade sub simțuri, fiindu-le totul indiferent și neinteligibil de-i caracteristic ori zadarnic și mut'' [34]. Autorul *Ideilor și formelor istorice* se referea astfel la o anumită categorie de cercetători și la o tendință ultrapozitivistă ce amenința să înăbușe sub mormane de documente orice idee și se cuvenea a fi așadar combătută, redusă la juste proporții.

În adevăr, *școala critică* a generat și o categorie de istorici înclinați să se limiteze la exercițiul nud al spiritului critic, împins la exces și sterilizat prin interzicerea oricărei propensiuni imaginative. Critica textelor, analize minuțioase de fapte, restituiri evenimențiale, genealogii, rectificări de date etc. sînt preocupări ce acaparează istoriografia, în bună măsură justificat, alarmînd însă pe istoricii iubitori de sinteze cuprinzătoare. Observația lui Pârvan trebuie luată ca un semnal de alarmă, un aviz contra hipercriticismului.

O ,,nouă școală de istorie'' se va constitui, în perioada interbelică, avînd tendința de a spori exigențele criticii și de a nutri mai intens efortul monografic. Sub deviza obiectivismului, ea va pune accent pe restituții limitate și tipărire de izvoare, acordînd o mai mare pondere studiilor socio-culturale [35]. Bine situată socialmente, această *nouă școală* se va dovedi redutabilă în polemici și constructivă, fără să aibă însă marele suflu creator al ,,bătrînilor''.

S-a putut deduce, din rîndurile de mai sus, că spiritul critic este indispensabil în orice demers creator, fie acesta și istoriografic, și că dimensiunea romantică a istoriografiei noastre a coexistat îndelung cu cea critică. Kogălniceanu, romantic, era în același timp un spirit realist și critic, al cărui atașament față de trecut era mai mult funcțional. Aspirația monumentală, viziunea organicistă, exaltarea istoriei îl leagă de romantism, dar programul său social-politic îl arată bine ancorat în realitate. Mutînd discuția la 1900, două spirite congeniale, amîndouă de o aproape miraculoasă energie creativă, Hasdeu și Iorga se resping mutual sub acuza de romantism. Erau ele atît de diferite? Structură romantică în ambiția totalității, în obsesia originilor, în modul de a dispune lumini și umbre în vaste tablouri, ca și în subiectivismul său spec-

[33] V. Pârvan, *Scrieri*, 1981, p. 59—64.

[34] Idem, *Idei și forme istorice*, București, 1920, p. 40.

[35] Cf. D. Bodin, *Priviri generale asupra istoriei românilor*, în *Revista istorică română*, XV, 1945, 1, p. 2.

taculos, şi provocator, Hasdeu a încercat să-şi îngrădească totuşi efuziunile romantice, compensînd prin rigoare şi analiză critică ispita evazionistă. A pus de aceea mare accent pe critică, noţiune prezentă la el cu ostentaţie, atît în revuistică, în demersurile publicistice curente, cît şi în cunoscuta încercare de sinteză. S-ar spune că, oarecum conştient de panşantul său romantic, încerca el însuşi un retuş, opunîndu-i un anume criticism de program, fie şi fără acoperire consecventă. Era Hasdeu un romantic pur? Era un spirit critic? Ar trebui poate să ne gîndim la o formulă intermediară, admiţînd că nici o etichetă nu cuprinde integral marile spirite şi că romantismul nu e incompatibil cu existenţa reală, limitativă, a spiritului critic.

Vorbim de Hasdeu, dar acelaşi fusese oarecum cazul lui Kogălniceanu şi la fel va fi cel al lui Iorga: trei generaţii în care fibra romantică, definitorie, coexistă cu fibra criticistă, în măsuri variabile, pigmentîndu-le personalitatea. În cazul dintîi, legîndu-l de romantism, exegeza a pornit de la datele epocii şi de la propriile confesiuni. Examenul operei conduce însă la încheieri de nuanţă, în care apartenenţa „pozitivistă", în sensul şcolii lui Ranke, circumscrie mai bine pe istoric decît romantismul. Avîntul e romantic desigur, instrumentarul profesional ţine însă, măcar în parte, de noua directivă a istoriografiei. Cazul Iorga nu e mai puţin caracteristic. Spirit avîntat, de o creativitate de tip romantic, ambiţionînd să cuprindă multiple domenii, să ia în stăpînire spaţii şi durate mari, el se revendica totuşi, în prima etapă, de la pozitivism". În numele acestei directive a şi început marea campanie contra „romanticilor" (Hasdeu, Tocilescu ş. a.), personalităţi greu de cuprins totuşi, unitar, sub aceeaşi etichetă, Hasdeu nu era un romantic de pură speţă, după cum nici Tocilescu, deşi amîndoi aveau în structura personalităţii o atare componentă. Nici chiar Urechia n-ar putea fi socotit pur şi simplu romantic, fără a lua în consideraţie receptivitatea lui la ofertele „pozitiviste". Sînt cazuri semnificative, toate, prin modul variat şi personal în care cumulează elemente diverse, adesea contradictorii. Spiritul critic hasdean coexistă cu aspiraţia romantică spre totalitate, cu interesul pentru zonele aurorale ale istoriei etc. Tot astfel, multilateralul Tocilescu, atît de fecund în iniţiative, oferă analizei laturi complementare şi derutante.

Şcoala critică însăşi, aşa cum s-a cristalizat ea la finele secolului XIX, comportă structuri nu mai puţin contradictorii. Am evocat cazul, imposibil de redus la un curent sau o formulă, oferit de Iorga. El e caracteristic pentru o vîrstă a culturii. Romantismului crepuscular, celebrînd „zgomotoase triumfuri", i se opunea un spirit ironic, atent la datele realului, înţelegător. Însă ironia şi distanţa critică nu sînt prin ele însele creatoare. „Din îndoieli şi negaţiuni nu se poate hrăni vreodată o societate", nota marele istoric, convins că sistemul comtean nu s-a putut impune fiindcă a simplificat excesiv datele realului, prea încrezător cum era în puterea raţiunii şi în infailibilitatea metodei. Destule alte sisteme, din preajma acestuia şi din generaţia următoare, se pretează la interpretări contradictorii. Filonul romantic continuă să alimenteze atitudini, reacţii, aspecte de operă. Cel critic, în plină ascensiune, se afirmă acum prin vigoarea sa militantă, pe baza unui program şi în perspectiva unei reconsiderări integrale a domeniului. Orientarea *pozitivă* spre creaţie alternează, în această dialectică a ideilor, cu alta *negativă*, de *critică*. Prima afirmă valorile cu entuziasm, cealaltă le cerne, selectînd. *Acţie* şi *reacţie*, în termenii lui Kogălniceanu [36], termeni ce definesc o realitate profundă a spiritului. Direcţia romantică şi cea critică exprimă, de multe ori într-o sincronie aparent

[36] M. Kogălniceanu, *Apărarea Ministeriului*..., Iaşi, 1861, p. 7–8.

paradoxală, această alternanță, de natură să diminueze o mișcare culturală. Contemporani, cel puțin în parte, Odobescu se deosebește atît de mult de Hasdeu, iar acesta de triada critică [37]. Tabloul e colorat și complex. Ce-i separă componentele și ce le unifică pentru a-i conferi sens? Iată o întrebare ce merită a fi examinată mai de aproape.

3. SPIRIT CRITIC, CONSTRUCȚIE ȘI RECONSTRUCȚIE

Istoria, ca disciplină, e un act de creație și presupune, ca orice act creator, un exercițiu critic și o perspectivă, care e aceea a reconstrucției. Teoretizată sau nu, istoria aceasta *se face*. Ea *devine* pe măsură ce subiectul cunoscător se adîncește în cercetarea trecutului și adoptă o atitudine reconstructivă. Critica îi este deci inerentă.

N. Iorga distingea patru elemente într-o operă istorică: *material, critică, organizare, stil*. Primele două i-ar asigura soliditatea sub unghiul veracității, celelalte frumusețea, adică puterea de a impresiona și convinge [38]. Gradul de participare a fiecărui element la construcția istoriografică diferă însă de la o „școală" la alta și comportă un timbru individual. Simplificată, problema ar putea fi redusă la raportul dintre *conținut* și *formă*, adică dintre *adevăr* și *expresie*, ambii termeni implicînd nevoia de critică. Această nevoie presupune, în termenii lui Iorga, „comparația atentă și scrupuloasă a izvoarelor, eliminarea scoriilor din metalul prețios al adevărului, prin înțelegerea spiritului celui care-l transmite" [39]. Ea presupune încă eforturi de autodefinire în raport cu alteritatea și o veghe continuă la observarea acelor proporții, dincolo de care nu se poate ridica nici un edificiu, în nici un domeniu.

Romantismul a tolerat fuziunea istoriei cu literatura, uneori pînă la confundare. Thierry era tulburat de *Martirii* lui Chateaubriand, iar Chateaubriand însuși își închipuia că face istorie scriind *Le génie du christianisme*. Michelet, nu mai puțin, a scris numeroase lucrări de istorie, pe care beletristica le revendică la rîndu-i, și nu fără temei. R. Barthes a avut curiozitatea să le urmărească „obsesiile", excerptînd pasaje ce motivează convingător dubla condiție a creatorului [40]. Voga „istoriei estetice" începe să scadă însă pe la jumătatea secolului și „istoria", care invadase literatura și politica, fu invadată, la rîndul ei, de metafizică. „Asalturile epice către culmile neinteligibilului lăsară în spiritul timpului — observa din nou N. Iorga — iubirea pentru generalizare și abstracție" [41]. Devierea literară făcu loc unei devieri filosofice. În ambele cazuri însă *adevărul* rămînea pe un plan secund, ceea ce interesa fiind frumusețea construcției. A trebuit să vină o provocare brutală din partea științelor naturii, pentru ca istoria să-și reamintească de imperativul veracității absolute, așa cum fusese el proclamat cu cîteva decenii în urmă de un Ranke: adevărul „așa cum a fost" *(wie es eigentlich gewesen)*. Exaltării romantice, capabilă de construcție, dar oarecum indiferentă la exigențele adevărului, îi urmă deci o etapă mai riguroasă, aceea a „pozitivismului, nici ea scutită de exagerări reducționiste. „După generația coloriștilor și poeților, după a metafizicilor și profeților—conchidea Iorga—veni modesta legiune a muncito-

[37] Cf. I. Minea, *Adevăr și neadevăr relativ la istoria românilor*, în *Cercetări istorice*, VIII—IX, 1932—1933, 2, p. 3.
[38] N. Iorga, *Generalități*, 1944, p. 41.
[39] *Ibidem*, p. 42.
[40] R. Barthes, *Michelet par lui même*, Bourges, 1965.
[41] M. Iorga, *op. cit.*, p. 42.

rilor, a *eruditilor*" [42]. Şi aceasta din urmă va fi contestată, fiindcă punînd un accent excesiv pe *document* şi pe scrupulul *critic* ea a ajuns să trădeze rostul esenţial al istoriografiei, acela de a restitui nu fragmente şi detalii precise, ci ansamblul viabil, totalitatea organică, iar ansamblul necesită viziune, imaginaţie, spirit constructiv. Nu ajunge să explorezi arhive, să întrebi monumentul medalia, inscripţiile, ci e nevoie de o perspectivă integratoare, capabilă să împace exigenţa adevărului cu aceea a formei, dincolo de care nici un edificiu nu se constituie. În termenii aceluiaşi N. Iorga, la care trebuie să revenim mereu, *forma* implică mai ales *organizare* şi *stil*, dar ea nu e conceptibilă fără *entuziasm* şi *talent*, fără acea fantezie reproductivă, inerentă oricărui discurs istoric. Numai astfel se poate parveni la ceea ce marele istoric numea „frumuseţea lucrurilor organizate, cu legături intime şi multiple, cu dependenţe complete, cu un spirit unic, format din nesfîşite acţiuni şi reacţiuni" [43].

Ce loc ocupă *critica* în demersul istoriografic şi în ce raport stă ea cu opera constituită? Întrebarea ar merita desigur o analiză sistematică, imposibil de întreprins aici. Să notăm totuşi în treacăt cîteva elemente, pornind de la constatarea că epoca *revelaţiilor* în cultura română a fost urmată de aceea a *iniţiativelor*, iar aceasta din urmă de vremea *construcţiilor* [44]. Succesiunea e legitimă într-un spaţiu al regenerării ciclice, iar palingenezia traversată de români în secolul trecut o confirmă.

În nici o etapă desigur nu lipseşte spiritul critic, nu poate lipsi, dar densitatea, acuitatea lui diferă de la una la alta. „Orice cultură autentică, spunea M. Eliade, e polară" [45]. *Logosul* iubitor de *precizie* şi distincţie se află într-o continuă tensiune cu *patosul* marilor deschideri. Perioadele de înnoire masivă alternează cu cele de cult al tradiţiei. Momentului în care I. Heliade Rădulescu îşi îndemna compatrioţii să scrie, numai să scrie, i-a urmat un moment în care critica ocupa un loc preponderent. „După un avînt plin de entuziasm, dar fără deplină calculare a mijloacelor — observa Maiorescu —, vine un timp de amorţire şi poate de dezgust, dar în fine se reia vechea problemă cu inima mai stîmpărată, cu multe iluzii pierdute, dar cu mare siguranţă de succes într-un cerc mai restrîns" [46]. Criticul avea în vedere, desigur, mai ales tărîmul culturii, însă această dialectică ce alternează ofensiva culturală cu reculul critic se poate observa în toate domeniile. Ea ţine nu numai de modul cum înaintează cunoaşterea, dar şi de un resort psihologic elementar: entuziasmul conduce la exagerări, exagerările provoacă acel „dezgust" de care vorbea Maiorescu, iar dezgustul pune în acţiune acel spirit critic care diminuează sfera iluziei şi o sporeşte pe aceea a lucidităţii. De la *inimă*, accentul se deplasează spre *minte* şi invers, într-o pendulare continuă, care e aceea a „dublei frenezii" bergsoniene. O epocă e mai critică, după cum alta e mai entuziastă, mai „culturală", alternanţa lor putînd fi lesne verificată în istoria ultimelor două secole. Iluminismul şi cultul său pentru raţiune a fost urmat de romantismul atît de generos în deschideri şi atît de receptiv la comandamentele inimii. Punînd accentul pe critică, junimismul deplasa interesul din nou spre *minte* spre *logos*, fără să ignore totuşi determinaţia etică a demersului său. Tot astfel sămănătorismul se va opune, în virtutea aceluiaşi tip de reacţie, junimismului, acuzîndu-l de scepticism şi sterilitate.

[42] *Ibidem*, p. 43.
[43] *Ibidem*, p. 44.
[44] Idem, *B. P. Hasdeu*, Vălenii de Munte, 1927, p. 10.
[45] *Luceafărul*, Paris, I, 1948, 1, p. 21: *Două tradiţii culturale româneşti*.
[46] T. Maiorescu către V. Alecsandri, 26 VI 1874.

Schema e desigur mai complexă. Stînd sub semnul inimii, paşoptismul nu fusese lipsit de spirit critic, după cum raţionalismul *Junimii* n-a rămas în afara unor experienţe metafizice şi nu şi-a interzis efuziunile lirice [47]. Junimist *sui generis*, Eminescu reclama, de aceea, o ,,înamorare specifică" în studiul istoriei. În acelaşi timp, Hasdeu scria o *istorie critică*, fixînd norme de cercetare şi reclamînd primatul absolut al adevărului. Concepînd însă totul grandios, el n-a putut da decît pilaştrii unei catedrale, fragmente dintr-o imensă construcţie şi avea motiv să se teamă că ,,meşterul" se va prăbuşi înainte de a termina zidirea. Mai realist, acordînd criticii externe un loc mai redus, ca şi monografiilor exhaustive, copleşitoare prin întindere, A. D. Xenopol îşi acuza confratele mai vîrstnic de *fragmentarism*, întristat că spiritul critic al acestuia opera într-un sens prea puţin constructiv. În judecata lui, Xenopol pornea de la ideea că între latura critică şi cea constructivă a istoriografiei trebuie să existe un raport care să permită înălţarea edificiului. Căci fiece epocă e datoare să-şi scrie istoria, să înalţe monumentul trecutului, potrivit cu viziunea sa proprie. A aştepta ca toate documentele să fie mai întîi compulsate şi stoarse de informaţie prin monografii e o conduită absurdă. Avem aici un raţionament analog cu acela prin care acelaşi isotric respinsese doctrina maioresciană a formelor fără fond, doctrină pe care o criticase fiindcă plasa perfecţiunea la începutul dezvoltării, pretinzînd ca totul să fie bun, adevărat şi frumos din capul locului.

Aşadar, două tipuri de spirit critic: unul înclinat să dărîme, să curețe terenul, negînd tot ce nu e desăvîrşit; altul avînd înțelepciunea relativismului, care știe că nu putem spera mai mult decît o îmbunătățire progresivă, inegală și fluctuantă a stării de lucruri în orice domeniu. Examinînd îndelung poezia românească, în vederea unei antologii, *Junimea* n-a putut alcătui pînă la urmă lucrarea propusă. Ea s-a dovedit atunci la fel de severă ca și Maiorescu în aprecierea *direcției* contemporane a culturii. Xenopol, în schimb, optă pentru o atitudine echilibrată, exercitînd critica cu măsură și păstrîndu-și disponibilitățile cele mai mari pentru sinteză. Pentru el, Hasdeu era ,,omul-fragment", incapabil să articuleze un sistem și să ducă pînă la capăt o construcție de anvergură, în timp ce propria-i sinteză cu privire la istoria națională nu era, pentru Hasdeu, decît o ,,papară tahigrafică". N. Iorga mai aproape de Hasdeu ca structură, a început printr-o vastă operaţie critică şi documentară, însă a avut tăria să întrerupă efortul monografic, preponderent în primul deceniu, pentru a închega diferite sinteze, unele de o amploare puțin obișnuită. Prefaţînd-o pe cea dintîi, *Geschicte des rumänischen Volkes*, destinată colecţiei lamprechtiene, el atrăgea luarea aminte asupra datoriei istoricului nu numai de a se informa corect, dar și de a ține cumpănă dreaptă între acest nivel al muncii sale și efortul sintetic, creator. S-a întîmplat ca el însuși, spirit cu mari resurse și de o mare vitalitate, să aducă istoriografiei numeroase lucrări monumentale, de la amintita sinteză, din 1905, pînă la sinteza de istorie națională care i-a precedat tragica stingere din 1940, într-o epocă devenită mai disponibilă pentru actul critic și deopotrivă pentru construcția monumentală.

O nouă generație își făcuse loc în cultura română, o generație eliberată provizoriu de obsesiile politice și dispusă într-o mai largă măsură la integrare. Vechiul postulat național, care consumase resursele unui șir de generații, fiind acum împlinit, se putea începe marea operă de construcție culturală, așa cum preconizau, în cadrul Institutului Social Român, V. Pârvan, D. Gusti, V. Madgearu ș. a. Primul formulase încă înainte de Războiul Întregirii reperele

[47] Al. Zub, *Logos und Ethos in der rumänischen Kultur*, în *Saeculum*, Freiburg/München, II, 1981, p. 172–184; *Biruit-au gîndul* Iași, 1983, p. 35–51.

unui atare program, pentru a-i schița apoi *Ideile fundamentale* (1919) și acel cod etic (*Datoria vieții noastre*, 1919), dincolo de care nici un efort nu capătă consistență. L. Blaga întrevedea, în viitor, substituirea vechii „solidarizări organice," cu „solidarizarea pe temei axiologic" [48], menită să dea un nou impuls culturii, să-i extindă orizontul, să o monumentalizeze [49]. G. Călinescu a vorbit chiar de *faza monumentalului* ca de un imperativ al epocii, pornind tocmai de la personalitatea lui V. Pârvan, exemplară și sub acest unghi. Minți strălucite România avusese și mai înainte, destule, ea simțea acum nevoie de tăria caracterelor, de suflete mari, capabile să asigure, dincolo de tăgadă, sentimentalism și jovialitate, edificarea unei culturi monumentale. În alternanța dintre *minte* și *inimă*, evidentă din a doua parte a secolului XVIII, era din nou rîndul *minții*. Școlii istorice a lui N. Iorga, încă legată în plan cultural de supremația sămănătoristă a *ethosului*, i se opunea acum o *nouă școală*, reprezentată îndeosebi de C. C. Giurescu și P. P. Panaitescu, una care tindea să redreseze balanța în favoarea *logosului* [50]. Criticismul înfiripat la finele secolului XIX genera un hipercriticism, care nu aducea în esență nimic nou, ci impunea doar o cantonare mai severă în analiză și un zbor mai prudent pe tărîmul sintezei.

Primul impuls al criticii e negația polemică, refuzul. O critică matură se ferește însă de extreme și acordă nuanței cinstea ce i se cuvine. „Car nous voulons la nuance/ Pas la couleur, rien que la nuance". E un distih baudelairean pe care istoricul, atent să distingă, să circumscrie și să integreze, l-ar putea adopta ca motto al profesiei sale. Nuanța presupune măsură, discreție și dacă vreți acea detașare ironică față de lucruri care garantează obiectivitatea. „Scopul criticii e negativ; ea are de dărîmat tot ce nu poate sta față cu adevărul" observa Xenopol [51], atent deopotrivă la aspectul teoretic și la „calea cea adevărată", adică la *metodă*. Dar trebuie să spunem că simpla negație pe acest tărîm, oricît de salutară, nu e suficientă. Un critic în materie de istorie trebuie să fie oricînd în măsură a oferi și soluții, iar pe de altă parte, să nu ignore caracterul ambiguu al realității studiabile care determină condiția precară a criticii.

Oscilînd între negația sterilă și afirmația creatoare, critica istorică — și orice critică — se justifică în măsura în care contribuie la o mai bună cunoaștere a realității. „În critica literară — spunea G. Călinescu — cel mai frumos omagiu e de a-ți spune opinia în toată violența, chiar dacă este defavorabilă". În critica istorică însă, afirmarea violentă a unei opinii nu servește la nimic, dacă nu e însoțită de argumente scoase din analiza faptelor, din logica desfășurării lor. Creația, pe acest tărîm, nu e atît o „radicală ruptură", cum s-a spus relativ la mentorul *Junimii* [52], cît continuitate solidară cu eforturile breslei întregi. „Un zid părăsit/ Și neisprăvit", distihul popular în care s-a recunoscut nevoia de a relua totul de la capăt, ar putea să releve, din contra, cum s-a și observat, „un simț adînc al continuității" [53].

În materie de istoriografie, critica deține un loc mai modest decît în creația literară, dar nu mai puțin important. Fiindcă orice istoric autentic e

[48] L. Blaga, *Trilogia cunoașterii*, București, 1944, p. 92.

[49] G. Călinescu, *Ulysse*, București, 1967, p. 41.

[50] Al. Zub, *Constantin C. Giurescu und der Ursprung seiner Synthese der rumänischen Geschichte*, în *SOF*, 38, 1979, p. 191–205.

[51] A. D. Xenopol, *Istoria civilizațiunilor*, în *CL*, III, 1869, p. 293.

[52] N. Manolescu, *Contradicția lui Maiorescu*, București, 1970, p. 269.

[53] E. Simion, *Scriitori români de azi*, I, București, 1978, p. 729.

înainte de toate un critic, iar sensul criticii sale, explicit sau nu, e fără îndoială constructiv. Mai mult încă, el trebuie să aibă un *spirit creator*, fie acesta de natură ideologică sau portretistică, pentru ca opera concepută să și dureze [54]. „A critica e lesne, a construi e greu". Reflecția maioresciană e valabilă și în istoriografie. Ea îndrumă pe istoric deopotrivă spre critică — unic mijloc de a valida faptele — și spre construcție, ca unică modalitate de a le face să vorbească inteligibil. Termenii sînt complementari, succesul operei ține de armonia lor. „Știința istoriei, observă un exeget, are atît o funcție păstrătoare cît și una critică. Ea s-a înarmat metodic, în decursul evoluției, pentru ambele funcții, dar le poate împlini suficient pe amîndouă numai dacă rămîne fundamental ambivalentă" [55]. Funcția critică disociază, certificînd sau eliminînd, cea păstrătoare construiește, într-un efort mereu reînnoit de a asigura o viziune coerentă asupra trecutului.

În cazul școlii critice românești, accentul a căzut, în prima etapă, mai ales pe întîia funcție, care o ajuta să se delimiteze de „romantici", fără să-i interzică demersul reconstructiv. Este faza care o definește, în fond, căci ceea ce urmează stă sub semnul drepturilor cîștigate, care n-ar putea fi înțelese fără aportul critic al înaintașilor. Aport practic îndeosebi, fiindcă disponibilitățile de teoretizare erau încă prea reduse. V. Pârvan constata, în 1903 „înapoierea criticii istorice ca doctrină", punînd această slăbiciune pe seama lipsei de specializare strictă [56]. În alte domenii, procesul specializării era mai avansat. O jerbă de „istorii" s-au putut naște astfel, într-un moment de grație pentru cunoașterea științifică, iar această specializare purta în sine pericolul fragmentarismului și al incoerenței. Un remediu potrivit nu putea să vină decît dinspre sinteză, ca mijloc de integrare a fragmentelor și relevare a sensurilor.

Se cerea deci ca munca de recuperare a faptelor să fie dublată de efort constructiv, oricît de precare s-ar anunța rezultatele, vederea de ansamblu fiind mereu necesară. Istoricul trebuie să tindă mereu spre un ansamblu solidar și organic, nu spre „scolastica școlilor de simplă erudiție" [57], care îl mutilează. *Critica* se cuvine așadar să aibă ca pandant firesc *construcția*. Lucrul acesta îl spusese și Hasdeu, atunci cînd recomanda să se înalțe, după culegerea datelor și deslușirea lor parțială, edificiul istoric. Chiar și cei care și-au propus anume să suspende momentan judecata de ansamblu în favoarea analizei concrete (D. Onciul, I. Bogdan, C. Giurescu) s-au văzut siliți uneori să facă apel la sinteză. Dilema aceasta l-a preocupat în primul rînd pe N. Iorga a cărui ambivalență era mai pregnantă. „Critica — spunea el — trebuie să se oprească îndată ce a găsit pămîntul bun pe care să poată clădi. A-l scormoni și pe acesta, a-l arunca în lături, a-l subția astfel, nu înseamnă a da siguranță zidirii ce se va înălța pe urmă". Istoricul știa că „sînt mulți cari nici n-ajung să puie pietrele, așa de mult îi pasionează jucăria cu sapa în adîncimile unde o mai mare pătrundere e numai o mai mare pierdere de timp". Ajunsă un scop în sine, o „pasiune", critica istorică era condamnată la rezultate aberante. Ea l-a dus pe Hasdeu la „înlocuirea unei prejudecăți printr-o iluzie, a unei tradiții printr-o fantasie, a unui adevăr admis printr-o viziune personală". Pe acest drum, el nu putea fi urmat multă vreme fără a compromite istoriografia prin „construcții ingenioase" dar nefondate și prin „combinații zadarnice" [58]. Discipolii l-au părăsit pe rînd, în frunte cu Gr. Tocilescu, pentru a

[54] G. Călinescu, *Istoria literaturii române*, București, 1940, p. 542.
[55] Ernst Schulin, *Traditionskritik und Rekonstruktionsversuch*, Göttingen, 1979, p. 23.
[56] V. Pârvan, *Scrieri*, București, 1981, p. 65–66.
[57] N. Iorga, *Generalități*, p. 148.
[58] *Ibidem*, p. 87.

urma o cale de mijloc. Rămînea însă exemplul hasdean de cutezanță a proiectelor, de „aventură" științifică, în contrast cu prudența excesivă ce se înstăpînea asupra domeniului. Chiar cuvîntul *sinteză* era ocolit, ca prezumțios și subiectiv, în favoarea unei sintagme: *construcție istorică* [59]. Se dorea evitată orice imixtiune personală și orice aproximație, dar nu era posibil. Nici registrul faptelor n-a putut fi epuizat, nici sinteza amînată pînă la împlinirea condițiilor ideale. Resurecția integrală a trecutului, așa cum o visa, pe urmele lui Michelet, un Iorga, se dovedi irealizabilă nu numai în spațiul românesc [60]. Procesul de învechire a informației se vădea mai grăbit decît sperase „istoria savantă". Căci „tot ce se bizuie pe progresul de informație se vulnerează prin același principiu" [61].

Construcția trebuie să devină prin urmare o *reconstrucție* perpetuă, întemeiată pe critica mereu reînnoită a eforturilor anterioare, a tradiției istoriografice [62]. Acumularea neselectivă, depozitarea fără gînd structurant impune un exercițiu critic continuu, o operație de curățire ce însoțește de regulă munca istoricului. Critica nu trebuie privită de aceea doar ca o sumă de prohibiții, ci ca o parte organică a acestei munci. În materie de critică nu se fac economii, s-a spus cu drept cuvînt, critica fiind o condiție indispensabilă a progresului în orice domeniu.

Evoluția spiritului critic aplicat la istorie, din secolul XVII, cînd se constată germenii unei conștiințe critice în cultura română [63] pînă la geneza *școlii critice*, indică o însumare continuă de eforturi, pe traseul căreia se pot identifica momente, modalități, figuri caracteristice. Un Șincai, a cărui operă îi părea lui N. Iorga fără suflet („zidire moartă și pustie") [64], se vădește azi mai modern prin grija de a etala probe, cîte existau, ale mișcării neamului său în durată, prin accentul pe care știa să-l pună pe *înțelegere* și pe *cunoaștere*, ceea ce presupune în același timp demers critic și reconstrucție. De la el pînă la Iorga însuși, care duce eforturile mai departe, într-un orizont incredibil de vast, calea e lungă, sinuoasă, discontinuă, dar semnificativă pentru evoluția unui domeniu de însemnătate capitală. Alături de modernul Bălcescu își desfășoară activitatea anacronicul Drăghici, iar lîngă spiritul critic atît de pătrunzător al unui Augustin Bunea stă acel „călăreț singuratic, îmbătat de vîntul culmilor propriei închipuiri" care e N. Densusianu [65]. În preajma zborurilor înalte, capricioase, imprevizibile, întreprinse de Hasdeu se află, în bună tovărășie dialectică, opera discretă și tenace a unui Șt. Orășanu. Despre aceasta din urmă N. Iorga a ținut să observe că ea „distingea cu siguranță, printr-o logică implacabilă, de o puritate liniștită, cum nu se mai găsește la altul, toată confuzia și toată minciuna", dar fără să se încheie vreodată negativ. „Alături de concluziile nimicitoare, el amesteca lucrarea sa de înălțare a clădirii adevărate, și rămîneai uimit cînd o vedeai desfăcîndu-se întreagă la capătul luptei. Iar el se înfățișa pînă la capăt, ca și cum n-ar face decît a curăți terenul de o zidire netrebnică" [66]. Operația de curățire comportă oricum un sens pozitiv, căci pregătește locul pentru un nou edificiu, mai bine conceput

[59] Cf. Ch. O. Carbonell, *L'historiographie*, Paris, 1981, p. 97.

[60] H.-I. Marrou în *L'histoire et ses méthodes*, Paris, 1961, p. 1470.

[61] G. Călinescu, *Istoria literaturii române. Compendiu*, București, 1968, p. 373.

[62] Cf. Ernst Schulin, *op. cit.*

[63] Cf. Valentina Marin Curticeanu, *Originile conștiinței critice în cultura română*, București, 1981, passim.

[64] N. Iorga, *Istoria literaturii române. Sec. XVIII*, vol. II, București, 1969, p. 190–191.

[65] Idem, *Oameni cari au fost*, I, 1934, p. 373; IV, 1939, p. 254.

[66] *Ibidem*, I, p. 42.

și mai solid întemeiat. *Omnis determinatio negatio est.* Reversul adagiului [67] nu e mai puțin valabil. Negația critică presupune, în istoriografie, afirmarea unei formule, a unui răspuns pozitiv, cum și prevenea Pârvan într-un articol despre *Critica istorică* [68]. Elaborînd sinteza din 1905, Iorga a știut să îmbine cele două laturi. A făcut-o „nu cu condei îngăduitor sau măgulitor" [69], ci polemizînd cu tot ce „ura și exagerarea de sine" a putut inspira pe tărîm istoriografic contra noastră [70]. „În acel moment va mărturisi autorul — cunoștințele mele în acest domeniu erau ale unui om de treizeci de ani, care nu și-a cruțat timpul ca să adune material în toate direcțiile, care l-a cercetat critic dar care n-a avut încă vreme să ajungă la acele idei generale care sînt răsplata unei familiarizări îndelungate cu subiectul și a unei meditații stăruitoare asupra lui. Totuși, încheia el, mi s-a spus că în țară și în străinătate cartea a putut aduce servicii. Ea a fost întrebuințată în informații pe care le mijlocește. *Sistemul* ei, care pentru mine avea cel mai mare preț, căci era partea mea mai personală, acela după binecuvîntatele obiceiuri ale vremii noastre, care face filosofie fără istorie, dar și istorie fără filosofie, nu l-a discutat nimeni" [71]. *Sistemul*, adică structura ce se degajă dintr-un anumit fel de a înțelege durata românească și inserția ei în istoria lumii. Două decenii mai tîrziu, după ce dăduse deja o altă sinteză [72], cînd i se traducea opera de tinerețe, Iorga a ținut să spună că n-ar mai recurge acum, la acel *sistem*. O înțelegere mai largă a lucrurilor, înlesnită mai ales de preocupările de istorie universală îi dictau desigur un *sistem* mai nuanțat. Vechea *construcție* trebuia înlocuită cu alta, *reconstrucția* fiind o datorie permanentă a istoricului. Xenopol hotărîse, către sfîrșitul carierei, să-și aducă sinteza ca informație, la zi și a reușit în parte. Iorga se considera obligat să conceapă o alta, în acord cu „teoriile mai nouă" și cu sporul de informație la care s-a ajuns între timp.

Nu e locul să explicăm aici *sistemul* adoptat, nici dacă istoricul a reușit în noua lui întreprindere. Am amintit cîteva fapte numai pentru a sugera că în acest caz, ca și în altele, demersul critic merge mînă în mînă cu opera de construcție și că aceasta din urmă e supusă ea însăși, unei revizuiri permanente. Critică, construcție și reconstrucție! Trebuie să vedem aici, la nivelul oricărei epoci, nu o succesiune, ci sincronie, legătură organică, efort de a depăși într-una nivelul atins de sinteză prin valorificarea informației noi și printr-o metodologie adecvată. Iar sinteza presupune o idee centrală, spirit constructiv, arhitectură proprie, un sistem [73]. Istoricul care își asumă sinteza trebuie să fie un spirit larg, nu doar „un elucidator de puncte mărunte, un cioplitor de cornișe sau un adunător de materiale, un lucrător de substrucții". Vederea de ansamblu e apanajul său, iar aceasta reclamă însușiri deosebite [74].

Ideea reconstrucției permanente în istoriografie ar fi scandalizat desigur o generație mai încrezătoare în puterile rațiunii. Ea apărea ca firească în secolul XX, marcat de un scepticism salutar ce avea să deschidă, în acest domeniu, căi noi de investigație. „În nimic nu putem ști și nu putem crea definitiv" [75]. E o mărturisire ce îndeamnă nu la abandon, ci la rezervă, modes-

[67] Apud I. Lupaș, *Studii, conferințe și comunicări*, I, Sibiu, 1927, p. 43.
[68] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 66.
[69] N. Iorga, *Generalități*, p. 186.
[70] Idem, *Istoria poporului românesc* (1905), trad., I, București, 1922, p. 7—8.
[71] *Ibidem*, p. 5; prefață la ed. rom.
[72] Idem, *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, Paris, 1919.
[73] Idem, *Generalități*, p. 186—187.
[74] *Ibidem*, p. 47.
[75] Idem, *Oameni cari au fost*, III, 1936, p. 292.

ție, reluare continuă a efortului cognitiv. Făcînd-o, N. Iorga se rostea în spiritul timpului său, mai disponibil pentru reviziuiri de cum fusese veacul trecut. Un elev al său, Ilie Minea, avea să-i întărească spusele fără echivoc: „și după opere clasice, după personalități mari în istoriografie, aceeași reconstrucție istorică a trebuit să fie reluată, revizuită, adaosă sau remaniată" [76]. De aici pînă la a face din revizuirea periodică a domeniului un imperativ nu era decît un pas [77], iar în direcția acestuia *școala critică* reprezintă un moment aparte.

4. AVENTURA UNEI SINTAGME: ISTORIA CRITICĂ

Cunoaștere mediată de documente și filtrată de critică, istoria e prin definiție un demers critic de la începuturile ei cele mai modeste [78]. În doze și forme infinit variabile, spiritul critic îi este inerent, așa încît s-ar putea spune că este virtutea ei primordială. Însă de o *istorie critică*, în sens propriu, nu se poate vorbi decît în epoca modernă și numai ca afirmare progresivă, în funcție de evoluția generală a științelor despre om. „Dintr-un anumit punct de vedere, observă H.-I. Marrou, istoria științifică și istoria critică sînt sinonime" [79]. Marea bătălie pentru constituirea ei s-a dat în a doua jumătate a secolului trecut, sub impactul „pozitivismului", cînd istoria a trebuit să-și apare teritoriul de asalturile sociologiei, ale cărei sugestii îi favorizau totuși dezvoltarea. Erudiția a putut pune accentul multă vreme pe analiza izvoarelor, obsedată cum era să evite erorile. Ceea ce avea de făcut istoria, mai ales spre finele secolului XIX, era să-și asigure un statut de știință, în care să primeze capacitatea de a stabili adevărul. Erudiția și critica se subsumau astfel — servante inseparabile — unui țel de cunoaștere mai înalt, vizînd reconstrucția. Un atare țel era de neatins fără empatie și imaginație [80]. Partea aceasta, mai strict circumscrisă în raport cu deprinderile romantismului, avea să rămînă totuși greu de stabilit. Dar nu mai miră pe nimeni legătura, aparent paradoxală, dintre critică și simpatie, legitimă și în studiul istoriei [81].

Accentul pus de romantici pe divinație, accent sincron în istoriografia română cu ofertele „pozitivismului", cunoaște o estompă semnificativă. El nu mai putea dăinui decît contracarat de critică. „Fără critică", observa Hasdeu, istoria este o minciună; fără divinație istoria este un fragment; fără critică și fără divinație istoria este cu neputință" [82]. Raportul e complementar. În remarca lui Oscar Wilde că „imaginația imită, spiritul critic crează" se va recunoaște, dincolo de aparența paradoxului, un adevăr profund, valabil și în cercetarea istoriei [83]. Căci istoria înseamnă construcție, iar orice construcție implică fantezie și putere devinatorie. Ea necesită nu mai puțin spirit critic [84], alături de acea perspectivă filosofică asupra existenței, dincolo de care nici un

[76] I. Minea, *Adevăr și neadevăr relativ la istoria românilor*, în *Cercetări istorice*, Iași, VIII–IX, 1932–1933, nr. 2, p. 4.

[77] Cf. Stephen R. Graubard, *Preface*, în *Historical studies today*, New York, 1972, p. VII.

[78] „Le premier critique est peut-être aussi difficile à découvrir que le premier homme", observa Oscar Wilde (*Les origines de la critique historique*..., Paris, 1914, p. 13).

[79] H.-I. Marrou, *Le métier de l'historien*, în *L'histoire et ses méthodes*, Paris, 1961, p. 1518.

[80] Cf. J.-H. Plumb, *The Death of the past*, London, 1973, p. 12.

[81] H.-I. Marrou, *op. cit.*, p. 1517.

[82] B. P. Hasdeu, *Vladislav Basarab*, în *Columna lui Traian*, II, 1871, 37, p. 144.

[83] Cf. André Gide, *Nouveaux prétextes*, în *Mercure de France*, 1911, p. 134.

[84] Hans Albert, *Konstruktion und Kritik*, Hamburg, 1975.

demers intelectual nu devine creator. Se va ajunge chiar, făcînd şi criticii o largă parte, la înţelegerea istoriei ca „o atitudine creatoare", de valorificare şi construire spirituală"[85].

Pînă să ajungă la acest mod de implicare în actul creaţiei istorice, conceptul de *critică* a străbătut însă un drum lung, ale cărui începuturi se pierd în timp, fiind recognoscibile la izvoarele istoriografiei însăşi. Istoria lui se confundă cu istoria istoriografiei. Îl recunoaştem activ în opera cronicarilor, chiar dacă timid [86], şi îi putem urmări evoluţia, cu G. Ibrăileanu, în cultura română mai nouă [87]. E o predispoziţie spontană a spiritului şi o formă a inteligenţei, totodată, una căreia progresele istoriografiei i-au înlesnit forme de expresie tot mai diverse, asigurîndu-i preeminenţa în deceniile „pozitivismului". Ea presupune interes pentru metodă, pentru ceea ce Cantemir numise „canoane", înţelegînd că fără acestea nu se poate ajunge la adevăr. Cînd, la 1791, Kant afirma *(Kritik der reinen Vernunft)* că toate trebuie să se supună criticii, el procalama un principiu a cărui autoritate s-a tot extins de atunci şi al cărui „motor" e desigur îndoiala. S. Micu *(Loghica,* 1799), G. Şincai *(Învăţătură firească spre surparea superstiţiei norodului,* 1806), D. Ţichindeal *(Filozofice şi politice prin fabule învăţături morale,* 1838) o evocă în termeni limpezi, primul întemeiat pe Baummeister, ultimul pe Pierre Bayle [88]. Conştiinţa critică dobîndise o anume acuitate (Pope scrisese încă la 1711 *Essay on criticism)* şi ea va impune treptat o directivă şi în istoriografie. Ranke e reprezentantul ei cel mai prestigios, de a cărui îndrumare a beneficiat, între alţii, M. Kogălniceanu. Cursul de enciclopedie literară (1847) întocmit de Heliade marchează o dată în aceeaşi direcţie, care îi va pune alături pe A. T. Laurian, T. Maiorescu, C. Dobrogeanu-Gherea ş. a. [89], pentru a nu mai vorbi de istoricii propriu-zişi. Pentru ei, concluzia lui Ranke că numai istoria critică merită numele de istorie [90] era o normă acceptată şi o aspiraţie.

„Ni-ar trebui să avem o istorie dreaptă şi critică a locului nostru", scrisese încă la 1826 Ionică Tăutul [91], proclamînd drepturile unei sintagme ce avea să se impună doar mai tîrziu. Tacit sau explicit, Kogălniceanu, Bălcescu şi alţi istorici îi fac loc în scrierile lor, preocupaţi de verificarea izvoarelor şi de analiza lor critică. Ideea era obsedantă, dar reflexul ei pragmatic încă modest. Împrejurarea că Heliade proiecta în 1851 o *Istorie critică universală,* din care aveau să apară postum două volume, nu vrea să spună decît că spiritul său fantast dădea curs aceleiaşi obsesii. Ea ţine de un proces cumulativ, la capătul căruia se va înfiripa o veritabilă *şcoală critică.*

Istoria acestui proces e semnificativă pentru felul în care noţiunea de critică, primită prin lecturi şi exprimînd o exigenţă reală, capătă cu vremea conţinut şi defineşte o vîrstă a istoriografiei. Acea *Disertaţiune istorico-critică şi literară* asupra etnogenezei noastre, pe care V. Maniu o publica la Timişoara (1857), voia să însemne şi prin titlu o nouă atitudine. Că autorul n-a mers, practic, mult mai departe faţă de predecesorii săi imediaţi nu interesează aici. Faptul în sine e semnificativ, căci exprimă nevoia de a marca o nouă vîrstă, una stînd sub zodia criticismului. Demersul era sincron cu ceea ce îşi propunea atunci istoriografia europeană, mai ales cea stimulată de gîndirea

[85] V. Pârvan, *Idei şi forme istorice,* Bucureşti, 1920, p. 67.
[86] Cf. Dan Simonescu, *Spiritul critic în istoriografia românească,* Bucureşti, 1943.
[87] Cf. G. Ibrăileanu, *Spiritul critic în cultura românească,* Iaşi, 1909.
[88] Adrian Marino, *Spiritul critic* (I), în *Iaşul literar,* XIX, 1968, 1, p. 67–69.
[89] Idem, *Dicţionar de idei literare,* I, Bucureşti, 1973, p. 17–19.
[90] Ranke, *Weltgeschichte,* II, p. IX (apud. N. Iorga, *Generalităţi...,* 1944, p. 24).
[91] Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice,* Bucureşti, 1974, p. 159.

lui Ranke, pentru a nu mai aminti marele impuls dat cercetărilor, în toate domeniile, de către „pozitivism" [92].

Dar şi mai înainte de V. Maniu, accentul mai apăsat pus pe metodă în unele scrieri voia să spună că istoriografia avea nevoie de mai multă rigoare. Cazul lui Neofit Scriban, care la 1851 publica nişte *Urziri istorice* pentru a servi ca manual de istorie universală, „urziri" pe care le subintitula, ostentativ şi prezumţios, „curs metodic de istorie compus după un mare plan şi cuprinzînd prescurtări gradate de istoria celor mai principale popoare ale globului, cu tabele cronologice despre regi şi despre toate statele însemnate, cu exerciţii şi observaţiuni despre metoda de a urma în prelecţie". Lucrarea a apărut la Iaşi, unde în aceeaşi vreme Eforia Învăţăturilor Publice depunea stăruinţe pentru a dobîndi un bun manual de istorie, iar Kogălniceanu se oferea (fără urmări) să întocmească el unul. Nu putem şti cum ar fi arătat un asemenea manual, însă faptul că un cleric ca Neofit Scriban se aventura în direcţia unei primeniri de metodă e semnificativ pentru epocă şi denotă exigenţe la care Kogălniceanu ar fi răspuns cu atît mai mult.

I. Maiorescu era preocupat în acelaşi timp de nevoia unei directive mai critice în studiul istoriei şi încerca să schiţeze el însuşi o sinteză. Cursul pe care l-a predat Petre I. Cernătescu la Bucureşti, începînd din 1866, se chema *Istorie critică universală*, în timp ce Bonifaciu Florescu, urmaş direct al marelui defunct de la Palermo, ţinea (la 1874) un curs de *istorie modernă critică*. Încercări modeste, ca şi aceea a lui D. Chebapci (*Istoria critică a românilor,* 1881), pe care A. D. Xenopol o examina critic în revista *Junimii* [93]. Epitetul circulă obsesiv, de cele mai multe ori fără acoperire. El se va încărca treptat de conţinut, mai ales prin opera critică întreprinsă de T. Maiorescu, ale cărui articole polemice, conferinţe şi cursuri au contribuit în bună măsură la instaurarea noului climat [94]. Criticul s-a ocupat în analizele sale nu numai de producţia literară contemporană, dar şi de istoriografie, faţă de care se arăta extrem de sever. În 1882, cînd apărea studiul *Literatura română şi străinătatea*, situaţia istoriei îi părea alarmantă. O notă la ediţia din 1893 recunoaşte anumite progrese în direcţia sintezelor, iar o alta, din 1908, relevă existenţa unei şcoli noi ,în jurul tinerilor profesori N. Iorga, D. Onciul şi I. Bogdan [95]. Deosebirea de ton de la o ediţie la alta indică însuşi progresul realizat de istoriografie într-un sfert de secol, progres ce implică în orice caz o dezvoltare a spiritului critic. Examenul critic întreprins de Maiorescu, asupra căruia vom reveni, e demn de toată atenţia. El pune în discuţie nu numai starea diverselor compartimente ale istoriografiei, dar şi modalităţile criticii, atitudinea faţă de o operă sau alta. Chiar *Istoria critică a românilor*, din care Hasdeu publicase cîteva articulaţii (1873, 1875), îi părea, prin exces de ipoteze, lipsită de acoperire şi de echilibrul necesar oricărei construcţii viabile. El însuşi a scris o *Istorie contimporană a României*, care tot critică trebuia să fie, ilustrînd ceea ce severul critic înţelegea, de fapt, prin istorie. Se voia prudent, metodic, obiectiv, dar s-a văzut cît de personal şi nedrept se arată autorul în unele episoade şi cît de anevoie tangibilă e deplina imparţialitate [96].

Conceptul de *critică*, teoretizat în treacăt şi pe o arie mai vastă de Xenopol [97], a cunoscut deci o evoluţie sinuoasă, de la sensul vag întîlnit la

[92] Cf. H. E. Barnes, *A History of historical writing*, New York, 1962, p. 239–276.
[93] *Convorbiri literare*, XV, 1881, 9, p. 352–355.
[94] Cf. S. Ghiţă, *Titu Maiorescu filozof şi teoretician al culturii*, Bucureşti, 1974, p. 16.
[95] T. Maiorescu, *Critice*, II, Bucureşti, 1967, p. 253–267.
[96] Cf. N. Manolescu, *Contradicţia lui Maiorescu*, Bucureşti, 1973, p. 121–140.
[97] A. D. Xenopol, *Criticismul*, în *Convorbiri literare*, XI, 1877, 7, p. 260–269.

începutul secolului XIX într-un text de Ionică Tăutul pînă la cel atribuit spre finele aceluiaşi secol de T. Maiorescu sau de N. Iorga. De la sensul larg, sugerînd o aplicare nediferenţiată a spiritului critic la diverse discipline, se ajunge la o critică analitică pe domenii, în sensul evocat de un H. Taine, pe care N. Iorga îl lua de exemplu [98]. De ce n-ar opera critica — atît de fertilă în ştiinţele pozitive — şi în cîmpul fenomenelor noologice? Adaptînd-o, exemplifica Iorga, ,,studiul operelor antice ar ieşi din mîna pedanţilor înguşti la inimă, pentru ca, oglindindu-se în mintea unui adevărat om de ştiinţă, care să trateze aceste manifestări ale spiritului unei epoce precum naturaliştii tratează fenomenele lumii fizice, să ni le dea cu relieful trebuincios, pentru a deveni văzute, şi cu toate culorile de nevoie, pentru a face din tipurile lor şterse ceva viu încă după atîta curgere de vreme'' [99].

Referinţa directă era la cîmpul literaturii, dar aplicabilitatea evident mai largă. Hasdeu, Iorga, Maiorescu, Gherea, pentru a nu mai vorbi de Xenopol aveau în vedere fenomenul global, asupra căruia încercau să se aplece cu interes egal, cu toată deosebirea de temperament şi de metodă. Mai aplicat la domeniul istoriei, dar excesiv în concluzii, se arătase, scurt timp, Gh. Panu, ale cărui critici la adresa operei lui Hasdeu promiteau un istoric reprezentativ pentru noua direcţie critică. Dar el însuşi era ispitit în multiple direcţii şi criticile din *Convorbiri literare* au rămas nişte promisiuni. Semnificativ e că Panu se revendică de la Bălcescu, pe care îl considera ,,întemeietorul criticii în ţara noastră'', capabil ,,să concretizeze fenomene sociale la noi, cu o lărgime de vederi şi cu o pătrundere care îl fac să aibă un loc deosebit printre istoricii noştri'' [100].

În adevăr, asupra istoriografiei române planau două mari umbre: aceea a lui Bălcescu, marele defunct de la 1852, şi cea a lui Kogălniceanu, încă în viaţă la data cînd G. Panu privea critic *Studiul istoriei la români* (1874) sau cînd Maiorescu făcea acelaşi lucru dintr-o perspectivă mai amplă (1882). ,,Umbra lui Kogălniceanu'' o evocase şi Hasdeu, cu ocazia noii ediţii a textelor narative [101], legînd-o în altă parte de aceea a lui Bălcescu, pe care se mîndrea a-l fi ,,auzit''. Amîndouă semnificau în primul rînd spirite critice fertile, repere de neocolit în dezvoltarea istoriografiei noastre.

Totuşi, de la ,,vîrsta'' reprezentată de romantici în acest domeniu pînă la *şcoala critică* distanţa era considerabilă şi ea presupune acumulări treptate, o evoluţie a domeniului însuşi. B. P. Hasdeu reprezintă, sub unghiul amintit, o verigă esenţială, atît ca editor (*Arhiva istorică a României*), cît şi ca istoric preocupat de vaste construcţii, cea mai însemnată şi mai ambiţioasă fiind, desigur, *Istoria critică a românilor*. Lucrarea din urmă, scrisă doar fragmentar, se anunţa ca o vastă sinteză, monumentul aşteptat de toată lumea, recunoscut din capul locului ca atare. Era o replică, cea dintîi replică serioasă, pe care un învăţat român o dădea lucrării roesleriene *Romänische Studien* (1871). Spre deosebire de Xenopol, a cărui critică va mai întîrzia, şi de Onciul, a cărui luare de poziţie avea să fie provocată de replica profesorului ieşean, Hasdeu procedă fără întîrziere la o vastă construcţie menită a opune tăgadei lui Roesler imaginea spaţiului românesc în secolul XIV, revelînd un edificiu politic şi etnocultural ce nu mai putea fi contestat. Precum Herodot, descriind expediţia lui Darius contra sciţilor, dăduse o frescă a lumii antice, precum Buckle a voit să

[98] N. Iorga, *Critica impersonală* (1890), în *Pagini de tinereţe*, II, Bucureşti, 1968, p. 115–118.

[99] Idem, *Critica literară şi anticii*, în *Pagini de critică din tinereţe*, Craiova, 1921, p. 87.

[100] G. Panu, *Amintiri de la Junimea din Iaşi*, II, Bucureşti, 1971, p. 10.

[101] *Columna lui Traian*, III, 1872, p. 274.

dea seama de istoria civilizaţiei prezentînd-o pe cea engleză, aşadar *totul* răsfrînt în *parte*, Hasdeu a voit să facă din secolul XIV „o prismă generală a romanităţii" în raport cu spaţiul geopolitic din jur. „Orice fracţiune a neamului românesc va fi aprofundată sub toate raporturile: teritorial, etnografic, dinastic, nobiliar, ostăşesc, religios, juridic, economic, literar şi artistic", prevenea autorul, mărturisind că şi-a „înţeles misiunea pe o scară colosală". În adevăr, fragmentul de istorie reconstituit cu minuţie şi grandoare de Hasdeu constituie o dovadă elocventă a puterii sale de creaţie şi totodată un mod de a polemiza, tacit şi convingător, cu adversarii continuităţii noastre. Model structural, dincolo de polemică, i-au fost acele *Antichităţi slave* ale lui P. V. Šafarik (1837, versiune germană 1843): aceeaşi minuţie analitică, aceeaşi acumulare de texte, acelaşi efort comparatistic, acelaşi apel la critica izvoarelor, dar fără acea rezervă metodică a savantului slovac care împiedicase la acesta orice exuberanţă [102]. Nici un model, nici o formulă nu-l putea sili pe Hasdeu să-şi desfăşoare „discursul" în voie, să deschidă fascinante paranteze, să construiască monumental. Prea multă fantezie? Opera, se va vedea, a stîrnit entuziasmul unora şi decepţia altora, aducînd autorului în acelaşi timp gloria şi discreditul. Căci ceea ce a publicat din marele proiect (un volum în 1873 şi o fasciculă din al doilea în 1875) făcea să se închipuie splendoarea monumentului, dar a şi oferit destule ocazii şi critică, pe care G. Panu, atunci proaspăt discipol al *Junimii*, n-a ezitat să le folosească. N. Iorga, în multe privinţe congenial, a criticat destul de aspru opera hasdeană, identificînd în ea prea multe libertăţi de tip romantic. Noua „şcoală" critică va fi şi mai aspră. „Acest om, care trecea drept genial, pentru că o spunea el, observă P. P. Panaitescu, a crezut că geniul constă în a descoperi prin *intuiţie* faptele pe care nu ni le dau izvoarele istorice, nu în a lega într-o sinteză faptele cunoscute". Nimic bun nu era de găsit în somptuoasele construcţii; doar „praf strălucitor, aruncat în ochii admiratorilor, descoperiri senzaţionale, titluri senzaţionale, lipsă completă de spirit autocritic, stil pompos şi de prost gust" [103]. Nici un merit? S-au putut înşela atît de mult admiratorii de altădată? Analiza atentă a operei însăşi, privită fără pasiunile deformante ale contemporanilor, a impus o apreciere mai justă, în cadrul unei explicaţii globale asupra omului şi a operei [104]. Omul irita, opera era scrisă într-un limbaj diferit de cel al noilor istorici. Ruptura se săvîrşise încă înainte de reacţia lui N. Iorga şi ea se va adînci cu timpul, pînă la restituţia întreprinsă de Mircea Eliade, căruia îi datorăm cea dintîi reconsiderare amplă şi competentă [105]. Epoca noastră, cu deschiderile ei spre istoria problematizată, de tip neevenimenţial, e mai aptă să-l recepteze pe Hasdeu decît au fost contemporanii săi de la finele secolului trecut. Nu în stabilirea de fapte trebuie căutat deci aportul său principal, ci în efortul de a conceptualiza istoria, în orizontul sensibil extins pe care ştie a-l contura şi în metoda folosită [106].

Istoria critică a lui Hasdeu încheie astfel o lungă şi sinuoasă evoluţie a sintagmei, folosită adesea fără nici o acoperire în planul conţinutului şi al metodei. Era timpul ca istoria să devină în adevăr critică. Misiunea aceasta

[102] Cf. Dan Zamfirescu, *Accente şi profiluri*, Bucureşti, 1983, p. 279—284.

[103] Lucian Boia, *Istoria critică a românilor — fantezie şi ştiinţă*, în *Analele Universităţii Bucureşti*, istorie, XXVII, 1978, p. 47—54. Consideraţii mai ample ale aceluiaşi, în vol. *Evoluţia istoriografiei române*, Bucureşti, 1976, p. 147—161.

[104] P. P. Panaitescu, *Nicolae Bălcescu şi istoriografia română*, în *Scrisul românesc*, Craiova, I, 1928, p. 39.

[105] Mircea Eliade, *Introducere* la B. P. Hasdeu, *Scrieri literare, morale şi politice*, I, Bucureşti, 1937, p. XXXVII—LXXX.

[106] Lucian Boia, *Istoria critică a românilor — fantezie şi ştiinţă*, p. 49.

şi-au asumat-o un grup de tineri care, profitînd de o formaţie mai riguroasă la şcolile Apusului şi de impactul criticist al *Junimii*, au înţeles să insiste pentru o restituire cît mai severă a trecutului. Acumulările produse consensual în secolul XIX arată că noţiunea de critică e deschisă la interpretări diverse şi că ea trebuie luată în consideraţie prin raportare continuă la texte. Avansurile făcute de unii istorici modeşti şi foarte modeşti nu înseamnă existenţa reală a unei direcţii critice. O atare direcţie nu s-a putut înfiripa decît spre finele secolului, odată cu noul contingent de istorici care intra în scenă cu mai multă libertate de spirit şi cu un mai bun exerciţiu critic [107].

5. SINTEZA NECESARĂ

Dacă trecutul participă la structura intimă a fiinţei noastre şi dacă el nu e conştientizat plenar decît prin istorie, istoria devine o componentă indispensabilă a fiecărei epoci, a fiecărei clipe chiar, un bun de care nu te poţi separa, cum nu se pot separa, în piesa lui Ed. Albee, personificate, viaţa şi istoria [108]. Dar aceasta vrea să însemne că indispensabilă e sinteza, formula integratoare, şi că detaliul factologic, multiplicabil la nesfîrşit, constituie doar un suport constructiv.

Partea ultimă a secolului trecut a avut dizgraţia să separe excesiv efortul analizic de sinteză, ca şi cum ar fi vorba de momente distincte, succesive, fără punţi de comunicare. Se credea, anume, că o sinteză n-ar trebui să fie concepută decît atunci cînd principalele „fîntîni" ar sta, fără rest, la îndemîna istoricului, ca să le soarbă apa, materia *quantitate signata*, dacă ne e permis să folosim o sintagmă din alt tărîm, dar care indică tot o dilemă ireductibilă. Dilema istoriografiei moderne a formulat-o Fustel de Coulanges, unul din cei mai străluciţi slujitori ai ei, atunci cînd recomanda „une vie d'analyse pour une heure de synthèse". Istoricul reacţiona astfel contra diletantismului, a improvizaţiei ce făcuse a prolifera o întreagă „literatură" istorică. Reacţie de bun simţ, dar ea nu voia să însemne un refuz fără termen al sintezei. Practic nici un s-a întîmplat aşa, în cazul său ca şi în alte cazuri, fiindcă orice istoric adevărat tinde către sinteză, fie aceasta şi parţială, iar Fustel de Coulanges nu s-a putut sustrage, nici el, nevoii de a arunca priviri de ansamblu, fie că era vorba de lumea antică sau de instituţiile din vechea Franţă [109].

Am amintit un nume ilustru, fiindcă la data cînd „triada critică" încerca să formeze la noi o şcoală în acelaşi spirit de adiţie factologică, de examen atent şi de construcţie cît mai riguroasă, convingerea că sinteza nu e încă posibilă era destul de răspîndită şi ea trebuie să fi descurajat multe elanuri. Era spiritul şcolii lui Ranke, spirit cu care Kogălniceanu, îndrăzneţ la primii săi paşi în istoriografie, se întorcea în patrie, la 1838, pentru a se dedica, multă vreme, adunării de surse diplomatice şi narative, iar mai tîrziu a unei întregi colecţii muzeistice, de cea mai variată factură, de la monede şi inscripţii pînă la piese etnografice şi de artă plastică. Sinteza începută la Berlin el n-a mai fost în măsură să o termine, prins cum era în activităţi de alt gen, însă şi handicapat de lipsa izvoarelor [110]. Trăda sinteza în favoarea acestora? Reţinerea lui Kogălniceanu este exemplară pentru procesul de maturizare a

[107] *Ibidem*, p. 52–53.
[108] Cf. J. - H. Plumb, *Crisis on the humanities*, London, 1964, p. 24.
[109] Cf. Ch. O. Carbonell, *Histoire et historiens*, p. 295–298, 319–322.
[110] Cf. Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu istoric*, Iaşi, 1974, p. 263–392, 440–476, 769–784.

istoriografiei, ajunsă prin el și prin Bălcescu la înțelegerea faptului că o bună sinteză trebuia să fie în adevăr pregătită. Amîndoi o socoteau, de aceea, prematură și s-au străduit să o facă posibilă în viitor prin recuperarea a cît mai multe informații.

Impresia curentă punea lipsa sintezei pe seama carenței de îndrăzneală. Kogălniceanu, acum evoluînd mai ales pe scena politică, o punea pe seama factorului uman, declarînd că nu s-a ivit, după Bălcescu, nici un ,,mare talent'' care să dea țării ,,o istorie națională'' [111]. El însuși scotea — substitut necesar — o nouă ediție, lărgită, a cronicilor românești, cu o densă introducere, menită a da seama de evoluția generală a societății noastre.

Dacă nici Kogălniceanu, nici alți contemporani n-au ajuns să ofere sinteza de care lumea noastră avea atîta nevoie, într-un moment de profunde schimbări, este nu atît din cauza factorului uman, invocat și de T. Maiorescu, cît din aceea a împrejurărilor obiective. Sinteza, o nouă sinteză, nu se putea mărgini la datele strînse de Șincai, nici la achiziții întîmplătoare. Am căutat să lămurim în altă parte situația de după 1848 și ea apare mai puțin criticabilă decît au crezut-o, polemic, junimiștii [112]. Istoriografia nu ,,a amorțit cu desăvîrșire'', cum socotea Maiorescu [113], ci ea se afla în curs de a-și pregăti instrumente de lucru mai perfecționate și un orizont tematic mai larg. Nimic mai semnificativ pentru noua etapă decît vastele inițiative ale lui B. P. Hasdeu și preocuparea lui Maiorescu însuși (definită încă la 1856) de a scrie o sinteză a istoriei naționale. Din templul pe care îl visase, grandios, cel dintîi n-a putut ridica pînă la urmă decît ,,propilee'': somptuoase porți și încăperi adiacente, cu mărețe porticuri și scări, destule spre a sugera grandoarea monumentului. Celălalt a trebuit să se limiteze la un bilanț critic și la însemnări despre istoria contemporană, pe marginea propriilor discursuri rostite în parlament. Ca și alți cărturari, Maiorescu a preferat să facă istorie, înțelegînd că etapa pe care o străbătea țara avea nevoie de concursul celor mai buni acolo unde se făureau legile, direcțiile dezvoltării, spiritul public. Ceea ce nu înseamnă că lipsa sintezei nu era resimțită, dureros resimțită. Maiorescu se neliniștea în fond de această lipsă atunci cînd, ministru fiind, le reproșa profesorilor de specialitate (1875) că nu sînt destul de activi, cerînd indirect să li se desființeze catedrele. Vizat era, între aceștia, V. A. Urechia, care a și răspuns atacului printr-o scrisoare deschisă [114], menită să arate că o sinteză era atunci prematură și că nu putea fi concepută decît mai tîrziu, după ce se vor fi tipărit destule documente. Oare nu de aceea trimisese chiar Maiorescu ,,vreo 6 ori 7 juni'' peste fruntarii, spre a face din ei ,,exploratori ai arhivelor în interesul ilustrării istoriei naționale''? Și nu tocmai de aceea Gr. Tocilescu și G. D. Teodorescu atrăseseră atenția binevoitoare a criticului? Erau însă elevi ai lui V. A. Urechia, meritele lor îl priveau desigur și pe profesor. În plus, se întreba acesta, oare Maiorescu publicase după atîția ani de predare, o sinteză, un curs de filosofie? [115]. Întrebarea nu era fără rost, mai ales că în domeniul respectiv textele marilor gînditori se puteau procura mai lesne decît documentele necesare unei sinteze istorice. E drept că de la profesori ca P. I. Cernătescu, A. Vizanti, N. Ionescu, ajunși să dețină catedrele de specialitate fără să fi dat dovezi clare nu numai de aptitudini pentru știință, dar și de devotament pentru aceasta, nu se

[111] M. Kogălniceanu, *Opere*, II, București, 1976, p. 506.

[112] Al. Zub, *Junimea, implicații istoriografice*, Iași, 1976; *A scrie și a face istorie*, Iași, 1981.

[113] T. Maiorescu, *Critice*, București, 1966, p. 410.

[114] *Românul*, 12 martie 1875.

[115] Cf. Alexandru George, *Prefață* la V. A. Urechia, *Scrieri literare*, București, 1976, p. XXIV.

putea aştepta marea sinteză. „Misiunea superbă de a compune analele române în una istorie naţională", pentru a folosi expresia exaltată a transilvăneanului V. Maniu [116], nu ei o puteau îndeplini.

Nici asumarea acestei misiuni de către Societatea Academică (1866), devenită curînd *Academia Română* (1879), n-a putut da rezultate imediat. Pînă a se institui un premiu pentru acea sinteză (el va purta numele lui Alexandru Ioan Cuza), pînă ce emulaţia stîrnită în acest sens să poată rodi, priviri sintetice ca aceea a braşoveanului I. A. Lapedatu din *Orientul latin* (1874, nr. 7—27) împlineau un gol, contribuind la problematizarea „destinului" românesc în durată.

Abia aducerea lui A. D. Xenopol la catedra de istoria românilor (Universitatea din Iaşi, 1883) a sporit sensibil şansele unei sinteze. Profesorul, atunci în vîrstă de 36 de ani şi deja notoriu în viaţa culturală a ţării, nu numai ca istoric, făcuse din această sinteză „scopul vieţii" sale, proclamat astfel încă din vremea studiilor berlineze [117]. Marea sinteză i-a disciplinat munca deopotrivă în studiul unor discipline conexe, în adunarea sistematică de informaţii, ca şi în restituiri fragmentare, menite să-i formeze „mîna" şi să-i verifice metoda [118]. Studii despre cultura naţională, despre anumite izvoare narative, despre etnogeneza şi continuitatea românilor, între altele, l-au pregătit în direcţia sintezei. Cinci ani mai tîrziu, în 1888, el scotea primul volum din *Istoria românilor din Dacia Traiană*, masiv, somptuos, dintr-o serie de şase ce aveau să apară, an după an, într-o cadenţă remarcabilă. În 1893, marea operă era gata, la îndemîna oricui, supusă deopotrivă criticii şi admiraţiei. Pentru o cultură ce se afla încă în curs de instituţionalizare modernă nu era puţin lucru. Autorul însuşi era convins de aceasta atunci cînd declara, în pragul unei noi ediţii, că era singurul, după Şincai, care scrisese o istorie completă a poporului român [119].

În adevăr, Xenopol era primul şi mai trebuie spus că sinteza lui se ridica la nivelul marilor lucrări ale epocii. Realizări mai modeste o pregătiseră, desigur, şi autorul însuşi cita consensual *Şcoala ardeleană*, istoriografia romantică şi pe Hasdeu, cel plin de iniţiative şi de idei, dar care n-a avut tăria să le ducă pînă la capăt. Însuşiri personale (viziune clară, forţă comprehensivă, rigoare, tenacitate etc.), dar şi îndrumări primite, direct sau indirect, de la Ranke, Mommsen, Curtius, i-au asigurat reuşita, alături de progresul pe care spiritul critic îl făcuse în ultimele decenii, înlesnind apropierea şi pe acest tărîm de marile valori ale lumii.

Monumentul a fost ridicat suprinzător de repede şi se anunţa de la început ca o etapă distinctă a sintezei [120]. „Lucrarea ce o înfăţişez naţiei mele — se spune în prefaţă — este un sistem întreg, care caută să-şi dea seama de succesiunea tuturor împrejurărilor prin care ea a trecut. Acest sistem însă nu este impus de o concepţie aprioristică a faptelor istorice, ci este rezultatul firesc al înlănţuirii lor". Autorul ştia bine că opera e perfectibilă, dar că „liniamentele" sintezei erau acum trasate şi că „la atîta numai poate năzui timpul în care trăim". Temelia era în adevăr destul de rezistentă pentru ca după un sfert

[116] V. Maniu, *Disertaţiune istorico-critică şi literară*, 1857. Apud I. I. Lupaş, *Cronicari şi istorici români din Transilvania*, I, Craiova, 1933, p. 201.

[117] I. E. Torouţiu, *Studii şi documente literare*, II, Bucureşti, 1932, p. 117.

[118] Cf. Al. Zub, *A. D. Xenopol — orizont bibliografic şi documentalist*, în vol. *A. D. Xenopol, studii privitoare la viaţa şi opera sa*, Bucureşti, 1972, p. 21—34.

[119] I. E. Torouţiu, *op. cit.*, IV, 1933, p. 392—393; A. D. Xenopol, *Istoria ideilor nule*.

[120] Cf. Al. Zub, *L'historiographie roumaine à l'âge de la synthèse: A. D. Xenopol*, Bucarest, 1983, p. 36—45.

de secol Xenopol să constate cu mulțumire că „ideile fundamentale, canavaua pe care am țesut expunerea a rămas aproape neschimbată" [121]. Fapt cu atît mai semnificativ, cu cît epoca dispunea de prea puține resurse pentru sinteză, iar criticismul junimist, înclinat mai curînd să dărîme decît să construiască, nu era de natură să o stimuleze.

Reacția lui Maiorescu la apariția *Istoriei* lui Xenopol a fost negativă, ca și aceea a lui Hasdeu, care o găsea scrisă *à la vapeur*, considerînd că sinteza era încă prematură. Dar așa cum o gîndea el, în dimensiuni monstruoase, sinteza era și imposibilă. Mai realist, Xenopol a restrîns-o în limite convenabile și a reușit să-i dea contur integral. El a cuprins nu numai întreaga durată, dar și întreg spațiul de desfășurare a istoriei românilor, *Dacia Traiană* fiind, ca și la Kogălniceanu, conceptul ce indica în același timp geneză și continuitate etnoculturală. Era o idee scumpă istoriografiei pașoptiste și Xenopol a pus-o în evidență, pregnant, subliniind valoarea definitivă și structurantă a *ideii latine* pentru istoria românilor.

Periodizarea după criterii raționale, analiza cronologică a stării economice, social-politice și culturale, viziunea unitară asupra evoluției, claritatea discursului sînt cîteva din însușirile acestei sinteze de mare răsunet. Viziunea, în acord cu noile tendințe ale domeniului, era aceea a unui istoric al civilizației românești, abordată sub toate aspectele și pe toată întinderea duratei. Problematica fusese schițată și anterior (Kogălniceanu, Bălcescu), însă nimeni n-o urmărise sistematic și pe întreg teritoriul țării, nimeni nu îmbinase organic substratul economic cu viața social-politică și culturală. Cadrul geografic, bogățiile, producția, clasele sociale, așezămintele juridice și de cultură, biserica, administrația, armata, toate erau cuprinse în sinteza lui Xenopol, în ideea de a circumscrie legătura dintre elementele de cadru și „mersul obștesc al poporului". Pentru elaborarea acestei sinteze istoricul se pregătise îndelung și publicase destule studii de amănunt, alături de monografii și considerații critice [122].

Oricum, cele șase volume tipărite într-un scurt interstițiu (1888—1893), completate apoi cu *Domnia lui Cuza Vodă* (1902) și *Istoria partidelor politice în România* (1910), prezumă un efort informațional și de sistematizare cu totul aparte. A fost nevoie, în același timp, de curaj și de obstinație pentru a încheia o asemenea operă, ale cărei scăderi inerente se datorau stadiului precar al documentării, ca și sărăciei lucrărilor pregătitoare. Asemenea lipsuri nu-i diminuează semnificația și istoricii din școala critică n-au întîrziat să o recunoască. „Alexandru Xenopol ne-a dat cea dintîi formă sintetică a istoriei naționale, în expunerea ei cea mai largă pînă acum, pe temeiul materialului cunoscut pînă atunci și adunat de dînsul după izvoare de întîia mînă", avea să scrie D. Onciul [123], întărind încă o dată aprecierea lui I. Bogdan din cunoscutul bilanț istoriografic. N. Iorga estima, la rîndul său, „marea operă, plină de un spirit național, mai *abstract* decît al nostru, dar de o perfectă consecvență" [124]. Lucrarea oferea totuși destule pagini de caldă simpatie pentru cei asupriți, respirînd pretutindeni un patriotism luminat și exemplar.

Se *grăbise* autorul, cum credea Hasdeu? Trebuia să aștepte pînă ce se vor fi tipărit toate documentele și studiat toate problemele? Asemenea întrebări erau previzibile și Xenopol le-a opus, preventiv, observația din prefață: fiecare epocă e în drept să aibă istoria ei, iar „istoria unui timp se clădește

[121] I. E. Torouțiu, *op. cit.*, p. 393.
[122] Cf. Al. Zub, *A. D. Xenopol, biobibliografie*, București, 1973, p. 65—189.
[123] *AAR. Dezb.*, XL, 1919—1920, p. 45.
[124] N. Iorga, *România contemporană de la 1904 la 1930*, București, 1932, p. 68, 95.

întotdeauna cu materialul adunat pînă atunci". Viitorului îi incumbă sarcina să adauge date noi, să modeleze cu mai multă finețe „corpul viu al trecutului", însă efigia de ansamblu se putea concepe de pe acum.

Publicată în mai multe ediții și într-o versiune franceză prescurtată (1896), care a fost distinsă cu un premiu al Academiei Franceze, această operă se anunța, sub raportul concepției și al metodologiei, ca un rod matur al istoriografiei noastre. Efortul de a rămîne obiectiv în judecarea faptelor nu e mai puțin remarcabil. Istoricul era conștient însă de caracterul relativ al obiectivității sale, de vreme ce lua măsura judecății din propria-i epocă pentru a o aplica duratei întregi. Spirit militant, el afla totuși o împăcare în identitatea dintre „convingerea științifică" și imperativul național, depășind astfel vechea dilemă. Morala profesiei cere ca o asemenea dilemă să fie soluționată oricînd în favoarea adevărului, care e întîia poruncă a istoriografiei.

Să mai observăm încă o calitate a sintezei xenopoliene: urmărirea evenimentelor pînă „în pragul actualității, unde istoria se frămîntă și se produce din luptele contemporane". Procedînd în felul acesta, autorul se arată credincios ideii că istoria e una singură și trebuie studiată pe toată întinderea ei, din cele mai vechi timpuri pînă în prezent. Căci, observa Xenopol, „un popor are nevoie totdeauna de a-și cunoaște trecutul, dacă vrea să-și deie seama despre starea sa de față și să găsească sensul în care el trebuie să-și îndrepte silințele în viitor" [125].

Convingerea că istoria are o finalitate pragmatică și că sinteza pe care o întocmise putea servi de îndrumar, ca privire globală asupra destinului românesc, l-a făcut să pregătească, în pragul crizei ce avea să ducă la întîiul război mondial, o nouă ediție, adusă la zi sub unghi documentar, ceea ce înseamnă, în fond, asimilarea cercetărilor istorice din ultima pătrime de veac: „o inițiere fulgerătoare, care inspiră respectul", observă Iorga, adăugînd că un asemenea efort i-a fost fatal. „Trăsnit, el însuși a căzut. Niciodată căderea unui învățat n-a fost mai nobilă ca aceasta:" [126]. Ca și Bălcescu, Xenopol voise să facă din istorie un mijloc de înălțare a poporului său, iar aceasta însemna, în noua etapă istorică, desăvîrșirea unității de stat. În plan istoriografic, *Istoria românilor din Dacia Traiană* reprezintă tocmai prefigurarea marei Uniri, la care Xenopol a mai putut asista, de pe patul suferințelor sale, pentru a se stinge curînd, împăcat, ca după împlinirea unei mari misiuni, poate amintindu-și de cuvintele lui Cato, care îl frapaseră în tinerețe: „Fie, devine ușoară sarcina bine purtată" [127]. Sarcina lui A. D. Xenopol, ferm asumată încă din anii școlarității, a fost aceea de a da poporului român sinteza istorică pe care acesta era în drept să o aștepte de la cărturarii săi. Sarcină grea, pretinzînd nu numai eminente însușiri intelectuale, dar și tăria morală de a o duce pe umeri toată viața. Alții trebuiau să aducă „tabloul" la împlinire [128].

Xenopol n-a fost însă numai un mare istoric, ci și un gînditor pe tărîm filosofic, sociologic, economic. Legitimînd sinteza în toate aceste domenii, opera lui constituie un răspuns clar, pozitiv, la toate negativismele din epoca sa și o dovadă în plus, nu mai puțin evidentă, a resurselor creatoare ale poporului român [129]. Ne putem imagina desigur și o altă evoluție: un istoric atent la

[125] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, I, ed. II, București, 1912, p. 10.
[126] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, II, București, 1967, p. 172.
[127] I. E. Torouțiu, *op. cit.* II, p. 98.
[128] A. D. Xenopol, *op. cit.*, I, ed. III, 1925, p. 13—14.
[129] Cf. Al. Zub. *op. cit.* p. 45.

detalii, preocupat să adune cît mai mult din risipa inerentă a izvoarelor, adus în cele din urmă în trista situație de a se recunoaște victimă a unei strategii eronate. Istoriografia s-ar fi ales atunci cu ceva mai multe fapte puse în circulație și ar fi tînjit încă o vreme după indispensabila sinteză.

Prin natura ei, sinteza e un punct terminus, dar și unul inaugural. Căci trăgînd concluziile unor eforturi cumulative, analitice, ea atrage atenția *ipso facto* asupra slăbiciunilor documentării și stimulează noi impulsuri în această direcție, ca și în aceea a unei noi sinteze. Nimic mai semnificativ decît modul cum tînărul Iorga lua notă de încheierea vastei lucrări a profesorului său. În sinteza xenopoliană, descifra mai întîi un gest exemplar, o demonstrație de devotament cărturăresc într-o zonă ce nu excela deloc sub acest unghi. Societatea noastră nu-i părea destul de matură pentru a încuraja marile opere născute din pasiune lucidă și stăruință eroică. În ce privește istoria națională, „cea mai întinsă ca proporții, cea mai modernă ca formă de prezentare, cea mai definitivă în unele părți ale sale" îi părea a fi *Istoria românilor din Dacia Traiană*, „o izbîndă neobicinuită la noi", mai ales că autorul a fost constrîns să lucreze în condiții atît de vitrege. Lipseau monografiile și restituțiile fragmentare sau pe domenii, lipsea chiar o bibliotecă specială pe care să se poată pune temei. Dacă totuși Xenopol a perseverat, faptul s-ar datora unor însușiri personale de excepție. „Cartea — nota tînătul comentator — are părțile ei trainice și acele care-și vor pierde sau își vor micșora cel puțin folosul; trăinicia celor dintîi e datorită talentului istoricului; caracterul provizor al celorlalte — timpului în care sistematizarea a fost făcută". Iorga ținea să prevină că materialul inedit este enorm și că va veni o vreme cînd mulțimea informațiilor va fi stînjenitoare pentru istoric. Dar „pagini definitive" nu se vor putea scrie decît atunci, pe temeiul atîtor culegeri de documente și atîtor monografii. Ceea ce nu înseamnă că sinteza *Istoria românilor din Dacia Traiană* ar putea fi lesne depășită. Opera se anunța durabilă în viziunile ei largi, și mai ales în capitolele de istorie intelectuală și socială, capitole susceptibile de întregiri, firește, dar rezistente prin caracterul lor luminos și pătrunzător[130].

Elogii, așadar, însă și rezervă critică, întemeiată pe recenta lui experiență arhivalică din timpul călătoriei de studii. Atîtea fonduri încă neatinse urmau a fi cercetate și el însuși, Iorga, avea să se dedice multă vreme cu predilecție regăsirii și compulsării sistematice a noilor surse. Un nou stadiu al istoriografiei începea, pe temelia solidă a sintezei lui Xenopol. Oricîte critici i se puteau aduce, această sinteză exista, bogată, sugestivă, reconfortantă prin optimismul ei funciar, dincolo de așezarea „omului sub vremi" pe chiar frontispiciul ei. *Istoria* xenopoliană spunea lămurit că analiza și sinteza nu sînt etape succesive, ci concomitente, mai ales într-o cultură ca a noastră, aflată pe calea de a-și organiza instrumentarul cercetării.

Dacă în interior această sinteză a stîrnit și rezerve critice, în afară ea a fost apreciată cu drept cuvînt ca o izbîndă a istoriografiei. Alfred Rambaud lua notă de ea, prezentînd-o călduros publicului și Academiei ca pe „un adevărat eveniment", fiindcă era prima istorie a românilor — după încercările mai modeste ale lui Regnault (1855) și Ubicini (1856) — în limba franceză, una întreprinsă cu știință și cu metodă[131]. *Histoire des Roumains de la Dacie Trajane* avea însă, pentru prestigiosul comentator, și o valoare simbolică: „Fiul unuia dintre acei coloni romani, poate al unuia dintre acei

[130] N. Iorga, *O istorie a românilor* (1893), în *Pagini de tinerețe*, I, 1968, p. 252—253.

[131] Alfred Rambaud, *Latinii de la Dunăre. Un nou istoric al românilor*, în *Arhiva*, Iași, VII, 1896, nr. 1—2 p. 81—88.

coloni gali pe care Traian îi îndrumă, acum douăzeci de secole, spre malurile Dunării, ne povestește uimitoarea *Odisee* a poporului său din timpii plini de barbarie, uimitoarea *Iliadă* a luptelor sale contra atîtor hoarde din Asia, exilul său secular în chiar acele pustietăți unde fu exilat poetul Ovidiu"[132]. Cedînd spiritului epocii — o epocă de funest colonialism ce avea să antreneze mereu alte conflicte — comentatorul a ținut să adauge, nu fără orgoliu național: „Aceasta e o dare de seamă a unei încercări de colonizare întreprinsă de noi într-un timp cînd noi nu purtam încă numele de francez; aceasta e minunea unei Franțe dunărene, tot atît de uimitoare ca aceea a Franței canadiene"[133]. Dacă nu mai putea fi vorba de o „Europă franceză", ca în secolul XVIII, se puteau imagina insule, „colonii" franceze risipite oriunde. Cea de la Dunărea de Jos, cu marea ei vitalitate („Românul nu piere", cita Rambaud), putea fi chiar o necesară încurajare pentru latinitatea apuseană, într-un moment cînd aceasta resimțea dureros presiunile altor rase.

Un an mai tîrziu, deschizîndu-și cursul la Universitate, D. Onciul declara, surprinzător, că „nu avem o istorie a românilor și omul care trebuie să o scrie nu s-a născut încă"[134]. Socotea oare sinteza lui Xenopol ca o reușită de neatins multă vreme? Mai curînd e vorba de masivele acumulări de fapte introduse în circuit de istoricii tineri, alături de noile exigențe metodologice pe pe care aceștia înțelegeau să și le asume în spiritul școlii savante. Onciul nu gîndea altfel decît gîndise G. Monod la 1876, atunci cînd recomanda să se tipărească mai întîi documentele înainte de a se iniția lucrări de ansamblu [135]. Și gîndea la fel ca aceia dintre contemporanii săi, care, terorizați de noul aflux documentar, nu-și puteau închipui sinteza în perspectivă imediată. E. Hurmuzaki dăduse doar *fragmente*, publicate postum din inițiativa lui T. Maiorescu și D. A. Sturdza, cu o versiune românească menită a suplini tocmai lipsa de sinteză [136]. G. Barițiu aprecia, spre finele secolului trecut, că o sinteză a istoriei naționale nu putea fi gîndită decît în perspectivă depărtată [137], iar Anghel Demetriescu socotea, pe pragul noului secol, că trebuie să așteptăm încă mult pînă să se poată crea o sinteză onorabilă a istoriei noastre [138].

Teama de sinteză, prudența excesivă în raport cu orice generalizare, era în spiritul epocii. Tocmai de aceea, H. Berr scotea la 1900 *Revue de synthèse historique*, în ideea de a stimula depășirea factologiei și a evenimențialului, pentru a asigura ceea ce Lucien Febvre avea să numească „perpetua insurecție contra a tot ceea ce sfarmă unitatea spiritului uman"[139]. Minuția excesivă și fragmentarismul nu subminau oare această unitate? Față de pendularea istoriografiei germane între „un filosofism temerar" și „o erudiție meschină" (vétilleuse), între istoria universală și „micrografie", același H. Berr propunea o cale de mijloc, acel „juste milieu" de care știința are mereu nevoie [140].

Între erudiția care identifică, sistematizează, recompune și spiritul de sinteză menit a integra nu e de ales, ci de înfăptuit o profitabilă alianță, punînd la lucru mai vechiul îndemn de a observa scrupulos amănuntele înainte de a propune interpretări de ansamblu și de a face ca efortul sintetic să atîrne

[132] *Ibidem*, p. 87.
[133] *Ibidem*, p. 87–88.
[134] Apud A. D. Xenopol, *Istoria ideilor nule*, în I. E. Torouțiu, *op. cit.*, IV, p. 399.
[135] Cf. Ch. O. Carbonell, *L'historiographie*, Paris, 1981, p. 91.
[136] E. Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, I–IV, Bukarest, 1878–1886. Versiune românească de M. Eminescu și I. Slavici, I–III, 1879–1900.
[137] I. Lupaș, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, II, 1933, p. 265.
[138] Cf. V. Pârvan, *Scrieri*, București, 1981, p. 78.
[139] Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*, ed. II, Paris, 1965, p. 340.
[140] H. Berr, *La synthèse en histoire*, Paris, 1911, Préface.

de o îndelungată stăruință analitică. ,,Une vie d'analyse pour une heure de synthèse" [141]. Formula lui Fustel de Coulanges voia să răspundă, în fond, unei dileme fără soluție prin recomandarea de a atribui analizei prioritate cronologică și cantitativă. Cîtă analiză, cîtă sinteză? Nimeni n-ar putea spune, fiindcă raportul diferă nu numai în funcție de tema aleasă, de documentele existente, dar și de subiectul cercetător. De la un pol la altul, de la analiză la sinteză e ,,o scară așa-zicînd genetică" pe care istoricul trebuie să urce, cum observa tînărul V. Pârvan (1903), deosebind între spiritul monografic, preocupat de restituiri parțiale pe de o parte, și spiritul de sinteză, atent la reconstrucție, pe de alta.

Desigur, o monografie nu se poate întocmi fără un anume efort de sinteză, după cum nici o sinteză nu e de închipuit fără contribuția analizei [142]. Termenii sînt complementari, orice demers istoriografic îi conține în grade variate pe amîndoi. Dar accentul poate cădea pe unul sau pe altul în funcție de moment. În primii ani ai secolului nostru, cînd V. Pârvan discuta *Rolul monografiilor în studiile istorice* (1903), problema sintezei redevenise actuală, în ciuda scepticismului deja exprimat de D. Onciul, Demetriescu etc. și reînnoit de I. Bogdan în discursul de recepție (1905). Căci o sinteză se și afla în lucru și ea avea să apară curînd [143], însă pe temeiul unei vaste acumulări. ,,Pista documentologiei" (cum o numea Perpessicius) nu poate fi evitată. Ea a putut ispiti pe unii excesiv, sterilizîndu-i sub latura construcției, după cum ispita sintezei fără un suport destul de solid a condamnat și ea multe eforturi. A recunoaște însă prioritatea unei formule sau alta într-un moment anume este legitim.

Pe un plan mai larg, P. Valéry vorbea de primatul analizei, în timp ce H. Berr legitima cu autoritate sinteza: sinteza istorică inițial, apoi sinteza pur și simplu. De fapt, cele două modalități se întrezăresc și devin inseparabile. Spiritul analitic a nutrit multă vreme erudiția. El se reconcilia acum, la începutul secolului XX, cu nevoia de sinteză integratoare [144]. Dacă se părăsea tot mai mult ideea de istorie-tablou, dacă istoria evenimențială nu mai putea satisface, privirea în adîncime devenea o exigență, ca și adaptarea metodologică a cercetătorului. Vechiul tip de erudit era supus contestației, redus în cele din urmă la dimensiuni mai modeste. Sinteza, ea însăși, devenea un proces tot mai complicat, coerența internă din ce în ce mai greu de atins [145]. Căci imensitatea faptelor inhibă și uneori paralizează pe creator. ,,Hipnotizat de ceea ce-i rămîne să facă" [146], el se pierde adesea în noianul documentar și nu o dată își trădează vocația.

Linia de echilibru? Istoricii cu adevărat mari au știut să o descopere întotdeauna, fie și intuitiv, ca în cazul lui Xenopol, care după ce a ajuns empiric la un sistem menit să puie ordine în trecutul românesc s-a angajat și în direcția unei sinteze teoretice. Tot astfel, sintezele lamprechtiene preced opera teoretică a marelui istoric. N. Iorga a presimțit de la primii pași în carieră, după ce explorase mari biblioteci și arhive europene, că aglomerarea enormă a știrilor va spori, pînă la imposibilitatea de cuprindere, sarcinile istoricului. Calea pînă acolo era însă lungă și Iorga însuși avea să-i străbată, spectaculos, cîteva ,,etape", cu urmări din cele mai de seamă pentru istoriografie. În 1903,

[141] Fustel de Coulanges, *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France*, Paris, 1875, p. 4.
[142] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 74–75.
[143] N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, 2 vol., Gotha, 1905.
[144] Cf. G. Lefebvre, *La naissance de l'historiographie moderne*, Paris, 1971, p. 110.
[145] Cf. Paul Veyne, *Comment écrit l'histoire*, Paris, 1971.
[146] H.-I. Marrou, *Le métier d'historien* în *L'histoire et ses méthodes*, Paris, 1961, p. 1768.

el constata repedea ieşire din circulaţia ştiinţifică a cărţii de *Istoria românilor*, în care totuşi d. A. D. Xenopol a pus atîta pătrundere în ce priveşte liniile generale, atîta mlădiere în formă şi atîta muncă"[147]. Se învechise în adevăr aşa de mult într-un deceniu? La data cînd făcea acest bilanţ excesiv, tînărul istoric avea înscrise în palmaresul său ştiinţific numeroase volume de documente, a căror substanţă provenea din marile depozite de arhivă europene. Era firesc ca orizontul său documentar să se fi extins considerabil, după cum era firesc iarăşi ca modul de anchetă să sufere schimbări în raport cu generaţia mai vîrstnică. Remarca lui privitoare la sinteza xenopoliană n-ar putea fi de aceea înţeleasă corect fără a avea în vedere programul său istoriografic, aşa cum s-a constituit aceasta în primul deceniu de activitate. Căci bilanţul din 1903 se încheia cu un îndemn, acela de a explora sistematic arhivele străine şi cu un apel insistent ca Academia Română să concerteze, ea, noile eforturi, căci numai înaltul aşezămînt era în măsură să adune laolaltă atîtea „silinţe individuale" şi să dea „posibilitatea redactării unei durabile opere istorice", durabilă „pînă în mici amănunte". Noua sinteză îi apărea deci ca „un mare scop naţional", pentru realizarea căruia se cereau puse la lucru toate energiile şi toate devotamentele [148]. După un deceniu de intense eforturi documentare, ţinta nu-i mai părea intangibilă, nici atît de departe, dacă se conta pe o întinsă colaborare, menită a împăca tendinţele extreme şi a solidariza breasla în jurul unui proiect. „Poate că niciodată nu s-au întîlnit într-o generaţie — avea să remarce Iorga — două tendinţe aşa de deosebite: de o parte, călăreţii tuturor norilor, de altă parte adunătorii tuturor nisipurilor". Asemenea tendinţe extreme îi păreau a fi cu totul nepotrivite: „admir tot aşa de puţin erudiţia care nu merge către înţelegerea totalului, a ceea ce se numeşte ansamblu, cît de puţin preţuiesc şi aceste rătăciri zadarnice în regiuni. . . neexplorabile"[149]. În cazul dintîi, critica lui Iorga se adresa unora dintre foştii săi elevi, cantonaţi peste măsură în restituţia de amănunt. În celălalt, critica rebarbativului istoric îl privea, încă o dată, pe Hasdeu. Extreme între care ilustrul cărturar înţelegea să caute o linie de mijloc, spre a împăca exigenţele analizei cu nevoia inexorabilă de sinteză.

Nu e locul să ne interesăm aici de evoluţia acestei atitudini la N. Iorga sau la alţi istorici din epocă. Vom observa numai că deşi se admitea necesitatea sintezei şi chiar urgenţa ei, totuşi epoca a manifestat (exceptîndu-l pe Xenopol, iar apoi pe N. Iorga şi V. Pârvan) o excesivă reţinere faţă de aceasta. Impactul documentar intimida spiritele prea riguroase ori lipsite de rigoare, iar progresul specializării n-a făcut decît să sporească acea timiditate. Se va vedea însă că epoca n-a fost lipsită de iniţiative în direcţia sintezei, nici de reuşite notabile, în pofida criticismului, adesea inhibant, pe care îl cultiva.

[147] N. Iorga, *Despre adunarea şi tipărirea izvoarelor istorice*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, Bucureşti, 1903, p. 126.
[148] *Ibidem*, p. 126–127.
[149] Idem, *Istoria literaturii romîne. Introducere sintetică*, Bucureşti, 1977, p. 6.

VI. GENEZA ȘCOLII CRITICE

1. MODELUL JUNIMIST

Legătura dintre *școala critică* și *Junimea* ține de ordinea evidenței. Creatorii noii *școli* au trecut toți pe la *Convorbiri literare*, iar unul dintre ei avea să și conducă, la începutul secolului nostru, prestigioasa publicație. Cei mai de seamă istorici care s-au raliat amintitei direcții au fost și ei colaboratori ai organului junimist, dacă nu și membri ai cenaclului respectiv. Faptul că nu exista un periodic de specialitate îi silea oarecum pe istorici să scrie în paginile *Convorbirilor*, acum instalate în capitală și polarizînd condeie dintre cele mai diverse.

Nu însă la această legătură ne referim aici. O relație genetică se poate recunoaște ușor între spiritul care a dus la formarea *școlii critice* pe tărîmul istoriei și spiritul *Junimii*. Același criticism generalizat, aceeași frondă, aceeași dispoziție sceptică menită a încuraja rezerva și judecata critică. S-a putut vedea cu temei în junimism nu atît o grupare literară strict circumscrisă, cît un *spirit* o *forma mentis* ce indică însușirile deja amintite, alături de luciditate, ironie, interes filosofic [1], însușiri la care trebuie să adăugăm atitudinea ostilă față de ifos și grandilocvență, spiritul deschis, temeinicia, pentru a nu reține decît ceea ce frapează cu deosebire [2].

Sîntem înclinați azi a acorda mai mult loc continuității decît rupturii, căci dincolo de schimbările produse în diferite registre ale societății, se observă cum persistă un spirit, același spirit, născut din necurmatele aluviuni ale istoriei. Generația pașoptistă preconizase, fără complexe, un sincronism european, iar ideea avea să-i înfierbinte și pe mulți din noua generație. Era însă firesc ca aceasta din urmă, care a produs *junimismul*, să fie mai cumpănită, mai critică, mai reținută. Dincolo de structuri, acum impuse, ea era obsedată pe drept cuvînt de nivel, calitate, valoare [3]. Proclamînd această exigență, polemic, junimismul a reușit să provoace un frison salutar, ale cărui efecte aveau să se prelungească mult peste generația care l-a produs.

Noua generație, aceea care în momentul mutării *Convorbirilor* în capitală abia își începea cariera, și-a asumat un program critic care în planul culturii era consonant cu acela al *Junimii*. Fiindcă amintita societate avea un caracter destul de larg cultural pentru a putea reuni tendințe și stiluri diverse pe de o parte, a stimula noi energii în direcția unei profesionalizări a culturii pe de alta. S-a spus despre Maiorescu, nu fără temei, că a fost „un om de idei generale, cu preocupări largi, predominant civice și pedagogice" [4]. Pe această linie, el poate fi pus în legitimă relație atît cu înaintașii pe care i-a negat așa

[1] Alexandru Paleologu, *Ipoteze de lucru*, București, 1980, p. 263–265.
[2] Cornel Regman, *Spiritul Junimii*, în *Junimea*, antologie, I, București, 1971, p. 5–34.
[3] Alexandru Paleologu, *op. cit.*, p. 266.
[4] Alexandru George, *La sfîrșitul lecturii* (I), București, 1973, p. 137.

de aspru, cît și cu noua generație, pe care a dorit să o îndrume. I. C. Negruzzi, director al *Convorbirilor* pînă în 1895, era și el o bună punte de legătură cu această generație, mai erudită, mai profesionalistă, însă nu mai puțin preocupată de chestiunile de fond ale societății noastre. Corespondența cu amîndoi e semnificativă sub acest unghi, atestînd un efort continuu din partea *Junimii* de a-și apropia noi condeie și a-și asigura mai departe iradiația culturală. Ea depășise faza *ideologică* (1873) și pe aceea *tranzitorie* (1880), intrînd în faza *politică* [5]. O „strategie a organizării", mai atentă la plasarea fiecărui discipol acolo unde ar fi putut servi mai bine în noua etapă, înlocuia vechea „strategie a contestației", cum a demonstrat judicios Sorin Alexandrescu, descifrînd în epocă un *model* junimist de transformare a științei în putere.

Noul bilanț întreprins de Maiorescu (*Poeți și critici*, 1886) înregistra progresele aduse în cîmpul literelor de ultimul deceniu, reținînd între acestea studiile lui B. P. Hasdeu, N. Densusianu, Al. Lambrior, Gr. Tocilescu, alături de „cercetările critice ale d-lor Onciul și Bogdan" [6]. Asemenea cercetări mai erau desigur necesare, dar „sinteza generală în atac, izbirea unui întreg curent periculos o credem acum ștearsă de la ordinea zilei pentru părțile esențiale în literatura proprie și în știința teoretică"[7]. Rătăcirile filologice primiseră o lovitură de moarte prin *cuvente den bătrîni*, iar istoriografia se afla pe un drum bun. „Trebuința unei critice generale" scăzuse deci, contestația radicală nu-și mai avea rostul. Începea, cum s-a spus, „era nouă", accentul trebuia să cadă pe organizare [8].

Criticii îi revenea acum misiunea de „a deștepta tinerimea încă prea amorțită de pîcla trecutului și de a îmbărbăta spiritele spre lucrarea roditoare"[9]. Semnele bune, deja manifeste, se cuveneau folosite într-o direcție constructivă. Numele citate de Maiorescu pentru a ilustra domeniul istoriei nu erau singurele. O întreagă mișcare era pe cale să se înfiripe potrivit cu exigențele unei epoci care a născut mai pretutindeni școli savante, erudite, critice. D. Onciul și I. Bogdan erau însă tinerii pe care criticul îi remarcase, încurajîndu-i direct sau indirect pentru a revitaliza cercetarea istorică. El va merge chiar pînă la a-i încredința celui din urmă conducerea *Convorbirilor* (1902—1906) și a lăsa ca revista să devină, pasager, o publicație de istorie. Dar pe cît de satisfăcut părea Maiorescu la 1886 de progresele istoriografiei, pe atît de sceptici se arătau noii slujitori ai domeniului, întorși de curînd de la studii și preocupați să imprime cercetării istorice mai multă rigoare. Pentru ei, știința istorică se afla doar în pragul unei renovări esențiale, iar dacă ne referim la Iorga, întreaga cultură și întreaga societate românească aveau nevoie de această înnoire. El va atribui mai tîrziu *școlii critice* sens de *revoluție*, spre a-i motiva excesele [10], însă și pentru că avea sentimentul unui impact serios asupra mentalității epocii. „O nouă epocă de cultură" era cuvîntul său de ordine și o credea necesară sub pedeapsa extincției, în timp ce Maiorescu înțelegea doar să adîncească ceea ce începuse. „Este cu mult prea îngustă albia curentului celui nou: în dreapta și în stînga trebuiesc desfundate alte șiroaie, care să întărească mișcarea principală, mișcarea însăși trebuie să pătrundă mult mai afund" [11].

[5] Sorin Alexandrescu, „*Junimea*": *discours politique et discours culturel*, în vol. *Libra. Etudes roumaines offertes à Willem Noomen*, éd. par I. P. Culianu, Groningen, 1983, p. 59—60.
[6] T. Maiorescu, *Critice*, București, 1966, p. 434.
[7] *Ibidem*, p. 434—435.
[8] Sorin Alexandrescu, *op. cit.*, p. 72.
[9] T. Maiorescu, *op. cit.*, p. 435.
[10] N. Iorga, *Generalități*, ed. III, 1944, p. 43.
[11] T. Maiorescu, *Critice*, II, 1967, p. 286—287.

Între a adînci și a renova fundamental e o deosebire ce marchează distanța de la o generație la alta. Una aflată în plină putere creatoare, adusă la înțelepciunea recunoașterii structurilor existente. Cealaltă încercînd să le bruscheze, în profitul unei lărgiri de orizint. Deosebirea însă era departe de a fi dramatică. Maiorescu a fost acela care a contribuit la instalarea tinerilor istorici la Universitatea din capitală, după ce îi făcuse colaboratori ai *Convorbirilor*, și i-a fost dat lui să-l prezinte pe N. Iorga studenților, la început de carieră.

Desigur, prezența în coloanele revistei junimiste nu trebuie socotită, prin ea însăși, ca un fapt decisiv. ,,Pe acele vremuri — ne asigură Vlahuță — convorbelnicii de la București erau grozav de împestrițați" [12]. Însă împrejurarea că ,,triada critică" a istoriografiei noastre a ucenicit la acea publicație, că a conlucrat didactic, în cadrul aceleiași facultăți, cu Maiorescu și că acesta îi recomanda, la 1893, ca și la 1908, ca reprezentînd un nou spirit în domeniul respectiv nu e fără semnificație. Strateg lucid, criticul a căutat să și-i apropie, pentru a adînci o directivă salutară și a-i asigura durata. I. Bogdan mai întîi, apoi D. Onciul și N. Iorga au ajuns în coloanele *Convorbirilor* nu doar prin simplul fapt că acestea existau, ci în virtutea unei politici de captare a noilor energii, politică dusă consecvent de *Junimea* și ajunsă, în pragul secolului XX, la impas. Ea trecuse de faza delimitărilor polemice și încerca să consolideze terenul. Strategia ,,concurenței" îi motivase excesele [13], era acum timpul unui echilibru mai cuminte între critică și creație. Ceea ce noul eșalon primise (nu numai) de la *Junimea* era în primul rînd dispoziția critică, respectul pentru adevăr în toate domeniile, norma competenței și a profesionalismului. Un atare program a prins nu doar la istoricii din sfera *Junimii*, ci într-un spațiu cultural mai larg, devenind un cîștig al epocii. Rămîne semnificativ însă faptul că principalii promotori ai direcției critice în istoriografie au avut un stagiu ,,junimist", fie și redus la contribuții în paginile *Convorbirilor literare*.

Curios, *Junimea* n-a dat nici un istoric care să-i reprezinte integral spiritul [14]. Din prima serie, A. D. Xenopol a intrat repede în dizidență, urmărit de ura nestinsă a mentorului. G. Panu, o vreme speranța grupării în polemica cu Hasdeu, s-a desprins curînd din sfera *Junimii*, asumîndu-și un destin propriu și abandonînd pentru multă vreme istoriografia. A doua serie importantă se plasează spre finele secolului, cînd *Junimea* nu mai avea de mult vigoarea inițială. Intrată deschis în politică, datoare să fie mai atentă la complexitatea realului, ea căuta să-și păstreze o anume influență în cultură, atrăgînd tineri de valoare, mai ales că în felul acesta își putea spori și numărul partizanilor politici. D. Onciul, adus la Universitatea din capitală cu sprijinul lui Maiorescu, i-a rămas fidel acestuia pînă la capăt [15], refuzînd tocmai de aceea să adere la mișcarea politică inițiată de Iorga. Alt corifeu, I. Bogdan, a avut chiar, timp de cîțiva ani, în grijă redacția *Convorbirilor* (la care colabora din 1885), ceea ce denotă în orice caz încredere din partea lui Maiorescu, dacă nu și rațiuni de politică universitară. În ce-l privește pe N. Iorga, el a început prin a iscăli în revista *Junimii* studii critice (1890), pentru a se îndepărta încet de influenta grupare și a-și croi propriul drum, în istoriografie, dar și în sfera mai largă a culturii și a vieții sociale românești.

De remarcat că *școala* din jurul lor, ca și *Junimea* de odinioară, și-a constituit programul pe un fond de critică socială, mai puțin evident la Bogdan

[12] Apud Valeriu Râpeanu, *Al. Vlahuță și epoca sa*, București, 1966, p. 32.
[13] Sorin Alexandrescu, *op. cit.*, p. 57.
[14] Cf. Al. Zub, *Junimea : implicații istoriografice*, Iași, 1976.
[15] I. Minea, *Paralipomena*, Iași, 1939, p. 7.

și Onciul, însă foarte pregnant la Iorga și la unii dintre discipolii săi. Ispita bilanțieră la sfîrșit de veac era firească și cel care i-a dat curs cu mai mult aplomb a fost chiar N. Iorga. Seria de articole din *Indépendance roumaine*, strînse sub copertă (*Opinions sincères*, 1899; *Opinions pernicieuses*, 1900), constituie cea mai severă critică a epocii sub unghi cultural și social. „Cette lamentable période de notre développement", afirmă analistul [16], convins că înainte de a proceda la tratarea unei boli se cuvine ca ea să fie cît mai strict definită. Examinînd starea de spirit, instituțiile de cultură, orientările și rezultatele mai de seamă pe tărîm literar și științific, el ajungea la concluzia că o renovație morală trebuia să preceadă programul ameliorativ. Cum să schimbi starea de lucruri existentă fără a părăsi deprinderile care au creat-o? Cum să determini un progres mai rapid fără a înfrînge inerția adusă de o istorie vitregă? Situația cercetării istorice trebuia dedusă deci dintr-un context mai larg, acela al mentalității și structurilor sociale. Procedînd astfel, Iorga păstra convingerea legitimă că a făcut bine și spera să aibă audiență, fie și mai tîrziu, pe calea înnoirilor propuse. Cine crede că „tout est pour le mieux" [17] nu e dispus a sacrifica nimic pentru progres.

În această privință, ca și în altele, exemplul *Junimii* era la îndemînă și el recomanda, în principiu, atitudine critică, rigoare, stăruință („pousser tout vers la fin", după cunoscuta expresie), așadar un program ce presupunea mai întîi de toate o disciplină intelectuală, un cod al rigorii și al tenacității pe care puțini discipoli au fost în stare să-l respecte.

Această afinitate de grup cu *Junimea* și această intersecție de destin nu l-au împiedicat pe N. Iorga să ia distanță critică, să condamne îndeosebi excesul negator de sursă maioresciană. El va vorbi, prin urmare, de momentul cînd s-a trecut de la „criticismul sterp" al *Junimii* la „un realism constructiv" [18], care era programul său.

Nu e locul să definim cît de sterp era ciriticismul junimist, nici cît de constructiv a fost realismul propus de tribun. Fapt e că stăruința obstinată a *Junimii* de a impune primatul veracității și un scrupul metodologic cît mai sever n-a putut rămîne fără ecou în noua generație, mai ales că aceasta era sensibilizată de aspra inițiere la școlile savante ale Apusului. Elaborînd un program propriu, de vastă iradiație socială, Iorga intra în polemică cu programul de început al *Junimii*, un program pe care îl găsea negativist, dar care, trebuie să spunem, nu mai era actual, căci Maiorescu îl reformulase deja în *Poeți și critici*.

Deplasînd accentul de la negația polemică la oferta constructivă, Iorga își legitima, în fond, propriul demers, care nu era mai puțin critic. S-a putut vedea din analizele întreprinse la finele secolului cît de aspru a fost cu mai toate instituțiile de cultură și cît de puțin i se părea atunci, la 1899, că poate reține din opera înaintașilor imediați. *Junimea* nu era pentru noul tribun un model. Voind să schimbe o mentalitate, să determine o nouă direcție, ea se pretase la exagerări ce subminau puterile creatoare. Rostul noii generații era deci să refacă echilibrul stimulînd tocmai acele puteri. Venise „vremea constructiilor", cum a numit-o chiar Iorga, fără a ignora faptul că el însuși fusese și a rămas un critic redutabil. Chestiune de accent.

Construind cu frenezie, cum n-a mai făcut nimeni pînă la el în cultura română, Iorga avea să se expună în perioada interbelică la severe critici din

[16] N. Iorga, *Opinions sincères*, Bucarest, 1899, p. 217.
[17] *Ibidem*.
[18] Idem, *Oameni cari au fost*, II, 1935, p. 447.

partea noii generații, care se voia mai riguroasă, mai exigentă în raport cu faptele. O ironie a destinului a făcut ca noii contestatari să se întoarcă, pentru a-și croi „modelul", la vremea cînd Iorga însuși, profesorul lor, tînăr, rebarbativ, îndrăzneț, contestase „romantismul definitiv răsuflat" și în același timp critica negativistă. *Junimea* arătase mai mult „ce nu trebuie să credem". Tinerii de la 1900 ambiționau să dea contur unui crez constructiv [19]. Era acest program atît de diferit de al *Junimii?* O analiză sumară indică mai curînd similitudini decît deosebiri, elementele de continuitate solidară prevalînd asupra celor de diferențiere. Cine a scăpat, în fond, de seducțiile *Junimii?* Adversarii săi cei mai notorii încă i-au călcat pragul. Hasdeu a citit acolo o parte din *Istoria critică*, împotriva căreia prestigiosul cenaclu a îndreptat apoi critica lui G. Panu. D. A. Sturdza, redutabilul adversar de mai tîrziu, a frecventat inițial „șezătorile" *Junimii*, ca și V. A. Urechia. S-a observat chiar că apariția la Iași a tînărului doctor de la Giessen a fost salutată mai ales de cei care mai apoi aveau să-i fie ostili: G. Mîrzescu, Pantazi Ghica ș. a. Eteroclită ca structură, *Junimea* tolera pluralismul opiniilor și s-a putut întîmpla ca despărțirea de G. Panu să aibă loc tocmai fiindcă societatea ignorase, practic, un principiu de care făcuse mult caz: „cameleonul" se vădea mai consecvent decît societatea care îl va eticheta astfel [20].

Ce-i unea totuși pe *junimiști* și ce putea răzbate din programul acestora, în conștiința noii generații? Spiritul critic, care uneori putea să aducă (la Pogor, la Carp) a negativism și care voia să însemne de obicei mai multă rigurozitate în orice domeniu. Sub acest unghi, *școala* istoriografică de la finele secolului XIX continuă opera *Junimii*, mai mult decît îi plăcea lui N. Iorga să recunoască. O lecție de înțelepciune cînd e vorba de studiul curentelor de opinie, vine de la același puțin sapient G. Panu: „De multe ori o generație se înșeală asupra propriilor sale idei și crede că ceea ce urmărește este cu totul deosebit de ceea ce a urmărit generația dinaintea ei, fiindcă drumul pe care a plecat este croit de ea și mijloacele ce le întrebuințează îi sînt deosebite. Preocupată peste măsură de aceste forme, ea nu ia seama că același spirit o însuflețește și că fără să știe duce mai departe mișcarea cea veche"[21]. Este o reflecție valabilă și în ceea ce privește raportul dintre *școala critică* a istoriografiei noastre și mișcarea junimistă. Exegetul de azi surprinde mai lesne asemănările decît elementele distinctive și înclină să observe continuități acolo unde protagoniștii au crezut că e vorba de rupturi dramatice.

Exemplul *Junimii* a putut lucra asupra noii generații și sub un alt unghi, acela al strategiei de grup, indispensabilă în orice mișcare ce tindea să depășească domeniul unei specialități pentru a imprima o direcție spiritului public. Maiorescu îndeosebi putea oferi un exemplu de înțelegere a acestei exigențe. Ideile singure nu pot răzbi dacă un spirit abil nu știe să le caute promotori. Timp de cîteva decenii, cît a fost în viața publică, Maiorescu a acordat cea mai mare atenție acestui fapt, ca profesor, ca animator cultural, ca ministru, interesîndu-se de soarta celor „aleși", ajutîndu-i să se manifeste cu șanse cît mai bune. La fel a procedat și D. A. Sturdza, fără să aibă o „strategie" tot așa de clară. Cu mijloace mai modeste, I. Bogdan a urmărit și el să adune în jurul său tineri înzestrați și doritori de muncă, pe care să-i poată folosi în marile planuri ale Academiei. Ultimul era desigur și purtătorul unei solidarități

[19] Idem, *Dezvoltarea ideii unității politice a românilor*, București, 1915, p. 78.
[20] Alexandru George, *op. cit.*, p. 55.
[21] G. Panu, *Studiul istoriei la români* (1874), în *Junimea*, antologie, I, p. 288.

specifice, ca unul ce venise, cu un spirit de echipă mai pronunţat şi o tenacitate exemplară, din provincia intracarpatică. Sînt nume la care va trebui să revenim, fiindcă ele au influenţat enorm atmosfera intelectuală a vremii, contribuind la succesul *şcolii critice*.

2. STRATEGIA „ŞCOLII CRITICE"

Lăsînd la o parte sporul firesc de informaţie şi progresele de metodă ce determină înnoiri periodice în toate domeniile, un conflict între generaţii se poate observa la sorgintea oricărei direcţii noi. Ceea ce vrea să însemne: schimbare de perspectivă şi de atitudine, asumarea unui program în concordanţă cu noul orizont de idei [22]. În cazul de faţă, acest conflict exista latent în momentul cînd „triada critică" pătrundea în scenă. Pe rînd, mai întîi D. Onciul (n. 1856), apoi I. Bogdan (n. 1864) şi în fine — *last but not least* — N. Iorga (n. 1871), istoricii din noua generaţie şi-au făcut sensibil mesajul critic, fiecare în felul său şi din iniţiativă proprie. D. Onciul debuta în 1884, cu un studiu despre *Iuga Vodă*, publicat în *Convorbiri;* I. Bogdan, un an mai tîrziu, cu o teză de licenţă despre *Istoria coloniei Sarmizegetusa*, urmată de recenzii şi note critice în aceeaşi revistă, unde în 1890 avea să-şi facă apariţia şi N. Iorga cu un studiu de istorie literară legat de epoca şi de atmosfera *Junimii*. Un mariaj timpuriu şi de scurtă durată (cu Maria Tasu, fiica junimistului) l-a introdus şi mai intim pe viitorul savant în această atmosferă. Un ardelean venit să studieze la Iaşi, cu Xenopol, un bucovinean cu bune studii în Viena lui O. Lorenz şi un moldovean format în metropola provinciei natale, înainte de a-şi lua zborul spre cetăţile ştiinţei apusene, se întîlneau astfel în paginile *Convorbirilor*. Cîmpul lor de luptă va fi însă altul: Universitatea din Bucureşti. Acolo au ajuns, pe rînd, în împrejurări asupra cărora nu putem stărui, I. Bogdan (1891), N. Iorga (1894) şi D. Onciul (1895), într-un moment cînd nevoia unei primeniri se simţea în toată lumea universitară. O lege de reorganizare a învăţămîntului se va impune spre finele acelui deceniu care însemna şi sfîrşit de veac. În atmosfera decepţionistă a epocii („melancolia secolului care moare"?), tinerii istorici aduceau un aer proaspăt, care nu i-a scăpat lui Maiorescu. „Lucrurile au început să se îndrepteze" oarecum, nota criticul în 1893, consemnînd încheierea sintezei xenopoliene („o dovadă cel puţin de mare stăruinţă") şi eforturile lui V. A. Urechia de a îmbogăţi documentar domeniul [23]. Mai tîrziu, la o nouă ediţie a *Criticelor* (1908), cînd noua *şcoală* era deplin închegată, el avea să adauge, ca o confirmare faptică a previziunii sale: „Însă renaşterea şi întemeierea istoriografiei noastre naţionale se datoreşte profesorilor universitari mai noi, d-lor N. Iorga şi D. Onciul, cărora li se poate adăuga din partea studiilor paleoslavice d. I. Bogdan. Comoara de documente descoperită şi pusă la îndemîna publicului de nepilduita sîrguinţă a d-lui Iorga, soliditatea cercetărilor, claritatea şi cumpătarea expunerii în scrierile d-lui Onciul, precum şi — alături de ele — monografiile d-lui Bogdan au făcut să se nască o literatură istorică din cele mai însemnate şi au avut totodată darul să producă, drept rezultat al înrîurirei asupra tinerimii universitare, un şir de scriitori mai noi, cari de pe acum garantează continuarea ei în acelaşi spirit şi cu aceeaşi conştiinţă" [24].

[22] Cf. P. P. Negulescu, *Conflictul generaţiilor şi factorii progresului*, Bucureşti, 1941.
[23] T. Maiorescu, *op. cit.*, p. 254.
[24] *Ibidem*, p. 265.

Am reprodus întregul pasaj, fiindcă Maiorescu a surprins aici, cu obișnuita-i pătrundere, geneza unei școli istorice. El n-a numit-o astfel, dar toate elementele definiției se regăsesc în citatul de mai sus: preocuparea documentară și analitică, efortul spre claritate, „șirul" de istorici avînd același spirit și dorința de a continua această operă colectivă. Criticul avea perfectă dreptate atunci cînd punea acel spirit în legătură cu dispoziția epocii spre lucru mai metodic, evidentă și în alte domenii. El amintea cu bun temei contribuțiile bibliografice ale lui I. Bianu și Nerva Hodoș, studiile de arheologie ale lui T. Antonescu, cele de folclor ale lui S. Fl. Marian și mai cu seamă progresele în adevăr spectaculoase ale filologilor Al. Philippide, Ovid Densușianu, Sextil Pușcariu, la care adăuga și acțiunea aceluiași spirit în domenii conexe prin S. Mehedinți, L. Mrazec, G. M. Murgoci, Gr. Antipa [25]. Este vorba de o nouă vîrstă a științei românești, căreia criticul a știut să-i observe „solidaritatea" internă, legătura dintre diversele ei ramuri. Firește, nu era un fenomen local. Pretutindeni unde știința ajunsese la un anumit grad de maturizare, s-a resimțit nevoia comunicării interdisciplinare. În spiritul scientist și pozitivist al epocii, Maiorescu a sesizat ideea fără să o dezvolte. În adevăr, cel puțin „evenimentele" din cîmpul filologiei se cuvin legate de aceea ce se întîmpla în domeniul istoriei. În spiritul vechii alianțe dintre istorie și filologie, unii au crezut chiar că trebuie să definească *școala critică* și prin aportul filologilor, al lui O. Densusianu mai ales. Ceea ce interesează aici e consonanța de spirit, preocuparea ambelor domenii de a deschide căi (adică metode) noi de a pune în lucru instrumentarul fiecăruia: în istorie, mari colecții de documente și serii monografice; în filologie, dicționarul limbii române, reluat acum pe alte baze decît o făcuse, eșuînd spectaculos, magul de la Cîmpina.

Deceniul ultim al secolului XIX e răstimpul în care s-a înfiripat *școala critică*. Reprezentanții ei și-au formulat programul pe măsură ce au putut dispune de o catedră la Universitate. Vom avea prilejul să examinăm mai jos ideile cu care a venit fiecare pentru a da contur programului colectiv. Să notăm pentru moment că *școala* lor nu s-a impus de la sine, ci e rezultatul unei lupte, în care formația, temperamentul, specialitatea fiecărui corifeu și-au spus cuvîntul. I Bogdan, primul venit la Universitate, excela în analize filologice. D. Onciul era exemplar în anchetele întreprinse asupra începuturilor evului de mijloc. N. Iorga aducea în discuție, după explorări acribice în arhive și biblioteci, o masă enormă de informații, înnoitoare prin ea însăși, dar mai ales prin orizontul sensibil lărgit al exegezelor sale.

După studii de specializare efectuate în Germania, Polonia și Rusia, I. Bogdan a ajuns să se bucure, grație studiilor publicate, de un frumos nume în slavistica europeană. Considerat de la început ca autoritate în materie, elevul lui V. Jagić și-a propus din capul locului să facă din filologia slavă un domeniu respectat al cercetării istorice, de a renova prin aportul specialității sale însăși această cercetare. Trebuia înfrîntă mai întîi prejudecata din care a rezultat minimalizarea vechii culturi slavone în istoria noastră, ceea ce nu se putea obține decît prin studii temenice și prin discipoli capabili să se dăruie programului științific. Nu era deloc simplu. Cînd I. Bogdan demonstră originea slavo-bizantină a instituțiilor noastre feudale, V. Maniu protestă numaidecît, ca în fața unui lucru inadmisibil: nu se întemeia oare Europa toată pe „instituțiunile romane"? Concluzia îi părea neștiințifică, contrară bunului simț și insultătoare pentru sentimentul național [26]. Acest amestec de planuri,

[25] *Ibidem*, p. 265–267.

[26] Cf. Damian P. Bogdan, *Ioan Bogdan, activitatea științifică și didactică*, în *Romanoslavica*, III, 1958, p. 188–189.

curent în epocă, nu va dispărea nicicînd integral. Dar un progres se înregistră destul de repede, căci la 1895 Șt. Orășanu lua poziție[27] în sensul preconizat de I. Bogdan în lecția inaugurală din 1891. Publicînd această lecție trei ani mai tîrziu, tînărul profesor motiva întîrzierea prin nevoia de a gîndi cît mai serios asupra *programului* enunțat, spre a nu trebui să-l modifice ulterior [28]. Un program deci. El însemna nu numai cursuri și seminarii, cu accent pe paleoslavă, dar și un spirit nou, capabil să scoată știința istorică română din „faza romantică a copilăriei", pentru a o ridica prin recunoașterea absolută a adevărului, la nivelul istoriografiei apusene [29].

Un plan explicit de creare a unei *școli critice* avea D. Onciul în clipa cînd s-a decis să vină la catedra de la Universitatea din București. Și aici se afla la mijloc T. Maiorescu. Fiindcă, ministru, acesta îi oferea catedra de istorie veche a românilor, pe care voia să o creeze. Retragerea de la minister a compromis momentan planul, care fu asumat însă de noul titular, Take Ionescu. Așa se face că acesta i-o oferea din nou în 1894, cînd catedra nu exista încă. Creată un an mai tîrziu, prin lege, ea a ispitit o clipă pe I. Bogdan, care se gîndea să treacă la noua catedră. L-a convins să renunțe D. Onciul, cel în favoarea căruia dealtminteri se și crea catedra. Scriindu-i, la 8 iulie 1895, el îl prevenea pe slavist că a primit oferta ministerului, cu condiția de a nu fi supus la examen, fiindcă era funcționar în alt stat, ci numai pe baza lucrărilor. Îl sfătuia totodată să nu renunțe la catedra de slavistică, pe care numai el o putea onora și care era atît de necesară. „Predilecțiunile d-tale pentru istorie le poți îndestul cultiva la această catedră și, oricum, venind eu la catedra ce mi s-a oferit, ne-am înțelege foarte bine despre o conlucrare colegială și serioasă. Ar fi de creat chiar, adăuga Onciul, un institut de istorie, după modelul celui vienez, un institut în care chestiunile de metodă ar fi preeminente"[30].

Institutul pe care îl preconiza Onciul n-a putut fi creat, însă argumentele invocate l-au convins pe slavist că rămînerea la vechea catedră era necesară pentru planurile comune de a îndruma studiul istoriei pe un făgaș mai pozitiv. În ce-l privește pe învățatul bucovinean, el era dispus să și înceapă, din toamnă, cursurile [31]. Le-a început efectiv abia în februarie 1896, abordînd „istoria veche a românilor", într-un spirit care era acela al istoriografiei savante, pozitive, de pe continent. Împreună cu N. Iorga și I. Bogdan, el avea să renoveze fundamental studiile de istorie, ocupîndu-se de perioada cea mai obscură a istoriei noastre [32].

Solidaritatea celor trei istorici, activă de-a lungul unui sfert de secol, deși nu lipsită de vicisitudini, a făcut ca *noua direcție* să devină *școală* în sensul larg al cuvîntului și ca istoriografia să profite esențial. Pe I. Bogdan și pe D. Onciul i-a ajutat Maiorescu să vină la Universitate, ba s-ar putea spune că a fost ideea lui de a înnoi corpul didactic superior, mai ales în capitală, prin ceea ce noua generație oferea mai serios și mai temeinic. Pe N. Iorga l-a primit cu rezervă, din pricina colaborării la *Lupta* și *Revista nouă*, publicații scoase de G. Panu și B. P. Hasdeu, cu care criticul se afla în veche, redutabilă polemică. Îl supărase, mai ales, faptul că îi opunea „critica de construcție a lui

[27] *Convorbiri literare*, XXXII, 1895, p. 276.
[28] I. Bogdan, *Însemnătatea studiilor slave pentru români*, București, 1894, p. 3.
[29] *Ibidem*, p. 39.
[30] I. Lupaș, *I. Bogdan în lumina unor fragmente din corespondența sa*, în *AAR, MSI*, s. 3, t. 27, 1945, p. 162.
[31] *Ibidem*, p. 163.
[32] Cf. Aurelian Sacerdoțeanu, *Viața și opera lui Dimitrie Onciul*, în D. Onciul, *Scrieri istorice*, I, 1968, p. 23.

Gherea", definindu-i propriul mesaj ca o ,,critică de catedră și de tribunal", căci îi lipseau ,,sensul dezvoltărilor istorice și neapărata lor perspectivă" [33]. De aceea, cînd a fost să-l prezinte studenților, la 1 noiembrie 1894, în calitate de rector, a făcut-o fără bucurie, spunînd doar atîta: ,,vă recomand pe d. Iorga, chemat să vă facă lecții de istorie"[34]. Apropiați n-au putut fi niciodată, deși istoricul a ținut să participe la *omagiul* ce i se dedica lui Maiorescu, ceva mai tîrziu, oferind cîteva pagini despre un pretendent domnesc [35]. Reflecțiile ulterioare pe marginea acțiunii maioresciene sînt mai degrabă negative, iar după tipărirea scrisorilor lui Xenopol către I. C. Negruzzi el avea să-l opună pe cel dintîi, ca gîndire sistematică și realistă, lui Maiorescu. Acesta din urmă consimțea, la rîndu-i, să laude aportul documentar al istoricului [36], dar se arăta nemulțumit de *generalitățile* rostite la începutul fiecărui an academic [37].

Îl găsim deci pe Maiorescu la originea *școlii critice* pe tărîm istoriografic nu numai datorită spiritului de adevăr, precizie, măsură pe care a voit să-l inculce culturii noastre, dar și prin politica sa universitară — activă, convergentă — de care au profitat îndeosebi I. Bogdan și D. Onciul. Au profitat ca sprijin oportun la început de carieră, însă și ca sugestie *strategică*. Oriunde un grup izbutește a se impune, în știință, în cultură, trebuie să bănuim nu numai interese solidare, dar și o strategie a plasării membrilor săi dacă o cere programul respectiv. O strategie s-a putut observa în jurul celebrei *Revue historique*, care a grupat în jurul lui G. Monod, la Paris, serii după serii de discipoli profesînd respectul deplin pentru adevăr și o disciplină de metodă corespunzătoare [38]. *Școala Analelor* din perioada interbelică dezvăluie un discurs colectiv ce presupune, nu mai puțin, o *strategie* a puterii [39], ca și *noua istorie* din vremea noastră [40]. Numai că *școala metodică* de la *Revue historique* era doar una din școlile epocii, în spațiul francez, pe cînd *școala critică* din spațiul românesc era, după eșecul *Junimii* pe acest tărîm, singura tentativă de a grupa forțele istoriografiei noastre în jurul unui program.

Urma ea un model? D. Onciul, care o sugera în 1895, avea în vedere Institutul de istorie austriac. I. Bogdan aducea cu sine o experiență ce cumula diverse modele din lumea germană și din cea slavă. N. Iorga venea cu un bun stagiu de erudiție și de metodă franceză, completat cu un ,,semestru german", interesant doar prin apropierea de Lamprecht. Nici un model nu pare a se fi impus în chip absolut. Interesa spiritul, acel spirit de rigoare, de precizie documentară, de construcție judicioasă, iar acest spirit plutea în aer așa-zicînd, căci putea fi sesizat pretutindeni, inclusiv la unii dintre istoricii noștri de ,,școală veche".

Comentatorii au pus accent pe metoda germană, pornind de la împrejurarea că cei mai mulți dintre istorici de seamă s-au instruit în spațiul respectiv. Dar școala metodică a lui Monod n-a avut, pe cît se pare, o mai mică influență, cel puțin asupra lui N. Iorga, al cărui popas parizian avea loc la

[33] N. Iorga, *O viață de om*, ed. 1972, p. 170.
[34] *Ibidem*, p. 237.
[35] Idem, *Un pretendent la tronul muntean: Dumitrașcu Vodă Cercel*, în *Lui Titu Maiorescu. Omagiu*, București, 1900, p. 154—162.
[36] T. Maiorescu, *op. cit.*, II, 1967, p. 265.
[37] N. Iorga, *O viață de om*, p. 237.
[38] Ch.-O. Carbonell, *L'histoire dite positiviste en France*, Paris (f. a.) p. 183—184 (extras din *Romantisme*).
[39] T. Stoianovich, *La scuola storica francese. Il paradigma delle ,,Annales"*, Milano, 1978.
[40] Hervé Couteau-Bégarie, *Le phénomène ,,Nouvelle histoire": stratégie et idéologie des nouveaux historiens*, Paris, 1983.

zece ani după începutul colaborării lui Xenopol la *Revue historique*[41]. Odată cu el, studiau în Franța D. Evolceanu, căruia Maiorescu avea să-i încredințeze un timp *Convorbirile*, Theohari Antonescu, C. Rădulescu-Motru, Pompiliu Eliade[42]. La *École des Hautes Études*, unde autoritatea lui Monod era încă deplină, alături de aceea a lui L. Duchesne, Ch. Bémont ș. a., a putut constata el că metoda „fastuos romantică" a lui Hasdeu nu se bucura de stima unui slavist ca Louis Leger, ceea ce nu-l mira cîtuși de puțin[43]. Va trebui să constate ulterior că propria lui tendință de a cuprinde prea mult intra în conflict cu tradițiile acelei *școli*[44]. Dar nici o *școală* nu putea conveni perfect unei personalități ca aceea a lui N. Iorga, refractară la tot ce devine constrîngător în manifestarea geniului. Nici nu și-a propus de altfel să creeze, la rîndul său, o *școală*, căci *școala* înseamnă supunere strictă la exigențele unei metode, în timp ce concepția sa despre istorie era una deschisă, cumulardă, susceptibilă să facă apel la mijloacele cele mai diverse pentru a-și atinge scopul. A dorit în schimb să creeze o *direcție* de opinie, din care (nu numai) istoriografia ar fi tras profit. Legăturile de început cu socialiștii, diversele popasuri la o publicație sau alta, ca și apropierea de „grupul celor trei" (Caragiale, Vlahuță, Delavrancea)[45] definesc, la finele secolului, o perioadă de căutări, în care speranțele tînărului învățat se deplasează pe tărîm istoriografic, de la Odobescu, Hasdeu și Xenopol la colegii săi de generație.

În legătură cu maestrul său de la Iași, A. D. Xenopol, el mărturisea la 1899: „Am crezut un moment — și am crezut-o toți tinerii — că munca noastră ar putea merge alături de a sa, că el era singurul dintre scriitorii altei generații cu care am putea face un pact natural de alianță științifică. Nu ne ascundeam defectele marii sale opere, cam neglijentă („un peu bâclé"), mai ales sub raportul informației și al grijei minuțioase pe care o reclamă erudiția modernă; dar găseam explicații: dorința de a da mai curînd publicului o lucrare utilă, lipsa bibliotecilor, ocupații la care n-avea curajul să renunțe. [...] Tăceam pe cît posibil relativ la aceste defecte și îl încurajam cu simpatie pe predecesorul sau fostul nostru maestru, al cărui spirit distins și puțin dispus la iluzii științifice îl apreciam. Dar s-au petrecut lucruri care ne-au arătat că nu trebuie să contăm decît pe propriile noastre forțe. Maestrul și aliatul nu se interesa de lucrările noastre decît dacă ele îi sprijineau opiniile personale; nu înțelegea să-și facă dușmani adoptîndu-le pe ale noastre; a abandonat cel dintîi cauza noastră, care era întrucîtva a lui; nu recunoștea în lucrul nostru ceea ce este acesta în convingerea noastră: o muncă de laborioasă renovație. L-am văzut votînd contra noastră cu dușmanii care ne suscită zilnic activitatea științifică. E un dureros capitol al deziluziilor noastre și eu prefer să-l închei, nu fără a-i fi făcut d. Xenopol, ca istoric dacă nu ca profesor, toată dreptatea pe care o merită"[46]. Avem în față lămurirea cea mai amplă pe care Iorga a furnizat-o în privința raporturilor cu fostul său profesor și — dat fiind momentul rostirii — cea mai demnă de interes. Ea denotă voință de schimbare mai mult decît o idee clară despre „alianțele" cerute de impunerea unei *școli*.

Școală, în sensul la care ne referim aici, preconizau ceilalți companioni, iar strategul ei pare a fi fost I. Bogdan. Inteligență clară, spirit „iezuit", abil,

[41] A. D. Xenopol, *Roumanie*, în *Revue historique*, Paris, VI, 1881, t. 15, p. 439—446: *Bulletin historique*.
[42] N. Iorga, *op. cit.*, p. 178—180.
[43] *Ibidem*, p. 187.
[44] *Ibidem*.
[45] *Ibidem*, p. 221.
[46] Idem, *Opinions sincères*, Bucarest, 1899, p. 206—207.

combinatoriu, acesta a ştiut să-şi facă alianţe, fie acestea de familie (Iorga i-a devenit cumnat în 1901, iar Pârvan se va căsători cu o nepoată de soră), de ordin politic sau pur şi simplu cărturăresc, ceea ce i-a înlesnit strategia. Îndemnul de a forma o *şcoală* în linia erudiţiei ce domina epoca îi venea, se pare, de la profesorul său V. Jagič, care îl sfătuia deschis, la 1895, să profite de faptul că protectorul său, D. A. Sturdza, era prim-ministru, pentru a-şi realiza planurile: „Eu aş dori foarte să întemeiezi d-ta o *şcoală* în Bucureşti, apoi în numele Domnului poţi deveni şi ministru", încheia savantul [47], preocupat de soarta unuia dintre elevii săi cei mai preţuiţi, dar şi de viitorul disciplinei pe care o profesa. Ştim astăzi cît de atent a putut fi şi Constantin Jireček în politica ocupării catedrelor de slavistică şi studii sud-est europene de către elevii săi. I. Nistor, între alţii, a ajuns la catedra universitară cu ajutorul său [48]. Ambele exemple se cuvin reţinute, fiindcă ele par a-l fi întărit pe I. Bogdan în ideea de a crea o *şcoală*. Şi mai este un fapt semnificativ: misiunea pe care acesta a avut-o de a studia organizarea învăţămîntului german. Întors în ţară, el a şi publicat un minuţios raport [49], iar constatările pe care le făcea atunci, în 1886, atestă acel spirit lucid şi realist de care un organizator de *şcoală* are totdeauna nevoie. E drept, acest spirit irita uneori, de vreme ce Iorga a ţinut să observe că „mai tîrziu mediul i-a dat şi lui acea tendinţă spre dominaţia prin oameni devotaţi, prin *ciraci*" [50]. Era tendinţa pe care o remarcase, dezavuînd-o, şi la Maiorescu, alt transilvănean care aducea în cîmpul organizării culturii un spirit practic absolut remarcabil. Adăugîndu-l şi pe I. Bianu, înţelegem ce au putut însemna, la finele acelui secol, prezenţa unor cărturari nu numai de mare energie, dar şi perfect ataşaţi realităţilor culturii. Opera lor n-ar fi dat rezultatele pe care le cunoaştem fără sprijinul unor personalităţi ca D. A. Sturdza, Spiru Haret, I. Bianu ş. a., care au ajutat „triada critică" să fixeze structurile *şcolii*. Era vorba în primul rînd de universităţi, dar şi de Academia Română, Comisia Monumentelor Istorice, Muzeul Naţional de Antichităţi, Arhiva Statului, instituţii în care discipolii *şcolii critice* trebuiau să-şi dezvolte activitatea.

Vom căuta prilejul de a defini mai pe larg spiritul nou ce s-a înstăpînit, la răscruce de veac şi mai tîrziu, în toate aceste direcţii. Să notăm deocamdată că în strategia *şcolii critice* decisive erau catedrele universitare, căci prin ele se putea pune în practică un program formativ şi se puteau furniza cadre pentru instituţiile de resort. Academia Română era în bună măsură o „secreţie" a lor, ca şi o parte din revuistica specială, societăţile de profil etc. Venind fiecare din altă parte (I. Bogdan de la Braşov, D. Onciul de la Cernăuţi, Iorga de la Iaşi) corifeii noi direcţii s-au impus repede, folosind un curent de opinie favorabil schimbărilor, curent care îşi avea adepţii săi în universătăţi, la Academie (D. A. Sturdza şi I. Bianu mai ales), oriunde chestiunea sincronizării noastre culturale era privită la modul serios. Presa, se va vedea, a luat şi ea parte la marea dispută ce încheia un secol şi inaugura un altul. Ultimul deceniu din secolul XIX văzuse instalarea „triadei" la Universitatea din Bucureşti. Cel cu care începea secolul XX a însemnat, odată cu primirea solemnă la Academie a corifeilor, recunoaşterea ei şi în cetatea cea mai greu de cucerit. Ce aducea în

[47] Apud I. Lupaş, *op. cit.*, p. 175.

[48] Cf. W. Leitsch u. M. Stoy, *Das Seminar für Osteuropa—Geschichte der Universität Wien*, Wien/Köln/Graz, 1983, p. 38—59.

[49] I. Bogdan, *Raport asupra şcoalelor secundare din Germania*, Bucureşti, 1886, VIII+260 p.

[50] N. Iorga, *O viaţă de om*, p. 239.

programul *şcolii critice* fiecare dintre ei? Este întrebarea ce ne preocupă acum, înainte de a examina evoluţia şi opera acestei *şcoli*.

3. UN PROGRAM POLIVALENT ŞI DE DURATĂ

„Triada critică" de care vorbea Pârvan[51] reprezintă, în fond, însumarea amiabilă a două direcţii complementare de investigaţie: una meticuloasă, acribică, monografistă (Onciul, Bogdan); alta întemeiată şi pe asemenea însuşiri, dar cu o proiecţie mult mai vastă, capabilă să îngemăneze efortul analitic cu marile construcţii istoriografice (Iorga). Direcţia care a rodit sub formă de *şcoală*, fără ca aceasta să însemne şi o doctrină, e cea dintîi. Aceasta nu înseamnă că Iorga n-a luat parte la geneza şi triumful ei, cum s-a pretins [52]. Dimpotrivă, am putea spune că primul deceniu şi încă o lustră din activitatea sa istoriografică stă sub semnul campaniilor critice pe care le-a purtat, el în primul rînd, contra istoriografiei de tip romantic. Este chiar interstiţiul genezei şi consolidării amintitei *şcoli*, al cărei „strateg" a fost I. Bogdan, însă care a avut ca factor combativ, înnoitor şi dinamizant pe N. Iorga.

De fapt, istoricii „triadei" se completau în chip fericit. Rigorii profesionale şi prudenţei manifestate de Bogdan şi Onciul li se adăuga, prin N. Iorga, un spor de cutezanţă constructivă, de care *şcoala* avea desigur nevoie pentru a nu rămîne la nivelul cenzurii metodologice şi al interdicţiilor de tot felul. Unul aducea cu sine marele beneficiu al filologiei slave, atît de necesară în studiile medievistice, altul acribia metodei în analiza vechilor izvoare, în timp ce al treilea, nu mai puţin erudit şi nu mai puţin atent la imperativul metodologic, propunea construcţii mai largi, mai ingenioase, mai stimulative. Ar fi nedrept să-i separăm punînd geneza *şcolii critice* doar pe seama lui Bogdan şi a lui D. Onciul, cîtă vreme fără acţiunea întreprinsă de Iorga ea nici n-ar fi de înţeles.

Însă istoria colaborării celor trei învăţaţi („cette fameuse trinité") care încercau să se opună exceselor „patriotice ale vechii generaţii şi să restabilească primatul adevărului întemeiat pe izvoare în orice construcţie pe acest tărîm, o istorie fascinantă în orice caz" [53], nu e lesne de scris şi ar trebui să dispunem de multe restituiri parţiale înainte de a putea propune o imagine de ansamblu.

Produs legitim al unei epoci cu exigenţe sporite în cercetarea trecutului, *şcoala critică* nu se putea desprinde prea mult de epocă, ci a accentuat doar o tendinţă a acesteia, făcînd din ea un program şi alimentînd astfel o directivă salutară în istoriografia secolului nostru. Pluralitatea preocupărilor, moştenită de la generaţia lui Odobescu, Hasdeu, Xenopol, era deci firească, şi a vorbi de un progres al specializării în acest răstimp nu înseamnă a ignora laturile complementare, deşi mai puţin caracteristice. I. Bogdan, cel mai prudent şi mai linear dintre istoricii *triadei*, încă a trebuit să se manifeste şi în afara domeniului său, asumîndu-şi chiar, un timp, direcţia *Convorbirilor literare*. Epoca interzicea dealtminteri o profesie foarte sever circumscrisă în cîmpul umanisticii, date fiind solicitările multiple pe care ea le adresa cărturarului.

[51] V. Pârvan, *Scrieri*, Bucureşti, 1981, p. 236.

[52] Paul E. Michelson, *The birth of critical historiography in Romania*, în *AUB*, istorie, XXXII, 1981, p. 59–76.

[53] Andrei Pippidi, *Pour l'histoire du premier Institut des études sud-est eruropéennes*, în *RESEE*, XVI, 1978, 1, p. 145.

Ajunge să parcurgi bibliografia lui I. Bogdan, exemplară pentru noua direcţie a istoriografiei, spre a-ţi da seama că nici el, filologul apreciat pentru înalta lui competenţă şi pentru rigoarea absolută a studiilor întrerprinse, nici el nu s-a putut sustrage unor exigenţe exterioare, legate mai ales de îndatoriri academice [54]. D. Onciul, alt corifeu al rigorii, ,,furibundul centaur'' care îşi admonesta sever ucenicii pentru orice scădere [55], tradusese în tinereţe din Schiller şi chiar din ,,zglobiul Heine''[56], iar N. Iorga şi-a interzis din capul locului cantonarea într-un singur domeniu, chiar dacă ştia bine că nu se poate ajunge la un profesionalism onorabil decît limitînd cît mai strict sfera de investigaţie.

Format în spiritul *şcolii critice*, Ştefan Orăşanu, unul din cei mai înzestraţi istorici din primele serii de elevi ai *triadei*, ştia să observe esenţialul atunci cînd constata că se renunţă la enciclopedism acolo unde s-a putut descoperi, prin studiu atent, întreaga complexitate a realului [57]. Dar el însuşi a scris versuri şi se interesa de literatură, artă plastică, muzică, filosofie, vădind o erudiţie mult apreciată de spiritele cele mai exigente. Fundamental, el aparţine *şcolii critice*, ca şi rigurosul istoric al vechilor noastre instituţii de drept, bucovineanul George Popovici, care — deghizat sub pseudonim — scria versuri bine apreciate în epocă [58].

Triada critică trebuie privită deci nu numai în componentele ei, dar şi ca ansamblu în care părţile se topesc oarecum, pentru a defini o vîrstă a istoriografiei noastre. Ea s-a format ca atare într-un moment cînd se simţea nevoia unei reacţii decise contra exagerărilor de motivaţie patriotică sau patriotardă, ca şi a expresiei grandilocvente pe care o impusese un romantism tardiv. Asemenea exagerări, privite cu indulgenţă de unii, erau incompatibile cu năzuinţa de a atinge, în cercetarea istorică, nivelul ştiinţei moderne, ale cărui postulate se manifestau deja în alte domenii. Să nu se uite că *şcoala critică* e contemporană cu afirmări similare în lingvistică, geologie, ştiinţele naturii şi că spiritul scientist, mai activ în toate domeniile [59], exercita o presiune firească şi asupra istoriografiei. Acest spirit explică ostentaţia cu care se făcea apel la ,,critică'', chiar şi acolo unde spiritul critic se vădea destul de anemic.

Saltul produs în istoriografie sub acest unghi a fost pus cînd pe seama lui I. Bogdan, cînd pe seama lui D. Onciul, după simpatia pe care o inspira, unul sau altul, cercetătorului. I. Lupaş i-a asociat în chip legitim pe amîndoi, ca fiind ,,întemeietorii şcoalei de cercetări critice serioase în istoria românilor''[60], dar îi acorda un rol mai de seamă lui I. Bogdan, observînd că prin el Braşovul îşi lua revanşa asupra Blajului latinoman şi romantic [61]. Alţi comentatori acordă locul întîi lui D. Onciul, ale cărui seminarii au fost evocate de numeroşi elevi ca veritabil atelier de riguroasă ucenicie. ,,Bunul învăţător'' ştia să descopere talente, să le îndrume apoi, în modul cel mai sigur, cum avea să spună Pârvan, îndatorat el însuşi faţă de cel care îşi asumase cu ,,romantică

[54] Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, ed. G. Mihăilă, Bucureşti, 1968, p. 647–661.

[55] *V. Pârvan*, *op. cit.*, p. 493.

[56] N. Iorga, *O viaţă de om*, 1972, p. 243.

[57] Şt. Orăşanu, *Critica ştiinţifică*, în *Lui Titu Maiorescu. Omagiu*, Bucureşti, 1900, p. 582.

[58] N. Iorga, *O lacrimă pentru George Popovici*, în T. Robeanu, *Poezii postume*, Bucureşti, 1908.

[59] Cf. I. Simionescu, *Evoluţia culturii ştiinţifice în România*, Bucureşti, 1913.

[60] I. Lupaş, *Ioan Bogdan în lumina unor fragmente din corespondenţa sa*, p. 155–156; Cf. şi L. Boia, *Evoluţia ştiinţei istorice române*, în *Revista de istorie*, XXXIV, 1981, 7, p. 1239.

[61] I. Lupaş, *Cronicari şi istorici români din Transilvania*, I, Craiova, (1933), p. XXXI.

îndrăzneală" studiul marilor teme obscure ale istoriei noastre [62]. În tot cazul, cele două nume rămîn inseparabile în istoria *şcolii critice*.

Cînd vorbea, în 1895, de un posibil institut de istorie, invitîndu-l pe Bogdan la o strînsă colaborare, Onciul nu putea bănui cît de curînd se vor arăta roadele. Împreună, cei doi istorici au reuşit să creeze o atmosferă de muncă şi emulaţie. „Ne ocupăm amîndoi, şi dl. Onciul şi eu, va spune I. Bogdan, de multă vreme cu istoria veche română, conduşi de acelaşi scop: de aflarea adevărului; şi dacă în unele chestiuni controversate nu suntem de acord, împărtăşim în chestiunile mari aproape aceleaşi păreri: rezultat inevitabil al aceleiaşi metode de cercetări" [63]. Metoda, iată problema de bază a *şcolii critice*, iar aceasta voia să însemne analiza judicioasă a izvoarelor, pentru a defini faptele şi a extrage semnificaţii coerente. Sub unghiul metodei, Bogdan şi Onciul au adus cele mai mari servicii istoriografiei noastre, ei avînd acea disciplină a lucrului sistematic, circumscris la analiza unui număr relativ mic de fapte, astfel ca faptele să poată fi oarecum epuizate, iar organizarea lor cît mai rezistentă. În analize şi restituiri de mică întindere, metoda aceasta şi-a vădit eficienţa. Ea nu poate fi însă aplicată la restituţii de anvergură, acolo unde numărul covîrşitor de fapte face cu neputinţă analiza exhaustivă şi condamnă finalmente sinteza.

Preconizînd la rîndul său un respect absolut pentru adevăr, N. Iorga şi-a dat seama, el care a extins atît de mult sfera documentării, de imposibilitatea practică de a cuprinde întregul cîmp de fapte. Aşteptînd epuizarea acestora, nici o sinteză importantă n-ar mai fi cu putinţă. Gîndind astfel, marele istoric vădea un realism salutar, de pe urma căruia istoriografia (nu numai) română a tras importante foloase. Poziţia lui în cadrul *şcolii critice* e fără îndoială una aparte. Pornind de la fapte, adunîndu-le febril din diaspora lor firească, Iorga înţelegea să le transgreseze în direcţia sintezei cu mai mult curaj decît colegii şi prietenii săi. O firidă specială i se cuvine deci în cadrul *şcolii critice*, căreia spiritul său îndrăzneţ, cuprinzător de vaste orizonturi, i-a dat o respiraţie mai amplă. Cei care l-au avut profesor mărturisesc că atenţia marelui istoric nu se îndrepta atît spre exerciţiul de metodă, cît spre asociaţiile nebănuite pe care documentele în cauză i le puteau sugera. Exerciţiul acesta l-au asigurat, din nefericire prea puţin timp, ceilalţi corifei ai *triadei*. Metodologic, *şcoala critică* e mai mult creaţia lor. Însă această *şcoală* n-ar putea fi înţeleasă fără orizonturile deschise de N. Iorga.

Metodă şi *spirit*. Vechea dilemă se regăseşte şi aici, în geneza direcţiei critice. Cu aproape două decenii în urmă, *şcoala metodică* din Franţa păruse a opta pentru întîiul termen, în lupta ei contra şcolii ultramontane şi legitimiste. Păruse, fiindcă în realitate G. Monod n-a limitat nicicînd efortul istoriografic la exerciţiul metodei, ci doar a impus mai multă observanţă sub acest unghi. Este ceea ce avea să se petreacă ceva mai tîrziu şi în spaţiul românesc, unde nevoia de a descuraja abordările de tip romantic a dus la ofensiva „documentarismului", în sensul unui contact mai strîns cu izvoarele şi al rigorii metodologice în construcţie.

Împrejurarea că trei istorici tineri, formaţi în spiritul erudiţiei metodice, au ajuns să predea în acelaşi timp la Universitatea din Bucureşti a fost decisivă pentru impactul noului spirit şi pentru crearea unei *şcoli critice*. Ascensiunea lor s-a produs într-un moment cînd vechea generaţie, exceptîndu-l pe Xenopol, dispărea de pe scenă (P. Cernătescu mort, A. Vizanti plecat din ţară,

[62] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 494.
[63] *Convorbiri literare*, XLII, 1904, p. 120.

N. Ionescu la pensie, V. A. Urechia pe cale de a se retrage), iar catedrele respective fură încredinţate, printr-un concurs de împrejurări la care ne-am mai referit în treacăt, unor tineri de cea mai bună condiţie intelectuală, care beneficiaseră de stagii la universităţi apusene, iar aceştia au reuşit să imprime destul de curînd învăţămîntului istoric şi istoriografiei un nou spirit, o nouă direcţie. Spiritul acesta nu se explică doar prin contactul unor tineri cu şcolile erudite din afară, ci în primul rînd ca o evoluţie firească a spiritului critic autohton, ajuns la maturitate şi disponibil pentru asumarea unui program mai ambiţios. Un atare program nu se putea înfăptui decît în timp, solidarizînd mai multe generaţii de istorici.

4. SILUETE DIDACTICE: AFINITĂŢI ŞI CONTRASTE

Întîia poziţie cucerită de *şcoala critică* a fost desigur aceea care i-a asigurat *triadei* o înaltă situaţie în învăţămîntul superior: I. Bogdan mai întîi (1891), apoi N. Iorga (1894) şi în urmă D. Onciul (1895) au preluat catedre care le-au oferit cel mai bun mijloc de a forma tineri istorici în noul spirit.

Primul a predat slavistica, punînd accentul pe paleoslavă, organizînd un seminar de specialitate, cu o bibliotecă a cărei dotare avea să facă progrese importante în anii următori. A şi luat parte activă, el care se documentase metodic asupra sistemului de învăţămînt german [64], la reorganizarea facultăţii de litere şi filosofie, al cărei decan avea să fie mai tot timpul, îndeplinind un timp şi funcţia de rector al Universităţii [65].

Al doilea, ajuns la catedra de istorie universală în urma unui faimos concurs, aducea cu sine preocupări ce depăşeau sfera specialităţii şi un temperament combativ, de pe urma căruia viaţa academică avea să se resimtă puternic [66]. Şi el a căutat să-şi organizeze de la început seminarul, care însă n-a devenit atelier de lucru, ca la Bogdan, ci noua scenă pe care spiritul iscoditor şi constructiv al lui Iorga s-a putut manifesta în voie. A trezit vocaţii, a nutrit entuziasme pentru istorie, pentru marea istorie ce aducea aminte de Michelet şi anunţa totodată noile orientări din perioada interbelică. Nu metoda se putea învăţa desigur la cursurile şi seminariile sale, ci arta de a transforma orice detaliu documentar într-un element de viaţă, capabil să sugereze un personaj, o situaţie, o epocă, dacă nu chiar „tragedia acestui neam omenesc" într-una din cele mai cutezătoare concepţii restitutive. Spiritele dotate cu putere de intuiţie şi apte pentru sinteză profitau însă enorm de rondurile întreprinse de profesor şi nu le rămînea decît să caute pe cont propriu a defini metoda corespunzătoare. Faţă de Bogdan, sobru, meticulos, aplicat, urmărind totul pînă la capăt, limpezind cu o mare forţă ordonatoare, Iorga propunea un alt stil de lucru, mai personal şi mai imaginativ, topind în comentarii lecturi imense, investind amănuntele cele mai disparate cu semnificaţii coerente şi „reînviind, cum îi plăcea să spună, personaje, fapte, întîmplări de odinioară". După lipsa totală de relief a expunerilor lui P. Cernătescu (mort în 1892), lecţiile de istorie universală făcute de tînărul profesor cu doctorat în Germania

[64] I. Bogdan, *Raport asupra şcoalelor secundare din România*, Bucureşti, 1886.

[65] Damian P. Bogdan, *Ioan Bogdan: activitatea ştiinţifică şi didactică*, în *Romanoslavica*, 3, 1958, p. 187–207; Constantin N. Velichi, *Ioan Bogdan şi reorganizarea Facultăţii de filosofie şi litere din Bucureşti*, *ibidem*, 15, 1967, p. 219–236; Mihail Dan, *Despre activitatea didactică a lui Ioan Bogdan*, în *Anuarul Institutului de istorie*, Cluj, VIII, 1967, p. 234–272.

[66] Din vasta bibliografie ce i-a fost consacrată, cf. Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga*, Bucureşti, 1968; Vasile Netea, *Nicolae Iorga*, Bucureşti, 1971; Bianca Valota Cavallotti, *Nicolae Iorga*, Napoli, 1977.

surprindeau prin orizontul lor vast, prin nota personală a interpretărilor, prin erudiţia îndeobşte bine strunită, prin forţa lor persuasivă. Ele ofereau un spectacol unic de ştiinţă şi de talent, unul asupra căruia contemporanii ne previn stăruitor.

Al treilea corifeu, D. Onciul, venit la Universitate cu o excelentă armătură ştiinţifică, a organizat — după opinia lui N. Iorga — „cel mai metodic din seminarii", unul din care a ieşit „o întreagă şcoală de cercetări exacte în domeniul istoriei"[67]. Se formase la Viena şi profesa el însuşi metoda filosofică deprinsă acolo, metodă faţă de care Iorga va lua atitudine, apreciind-o ca „puţintel strîmtă". Erudit din specia încurajată de spiritul pozitivist al epocii, el era însufleţit totuşi de o idee înaltă, aceea de a stimula o direcţie critică în studiul istoriei noastre, pentru a-i înlesni sincronizarea cu cercetările de pe continent. Lui I. Bogdan i-a propus numaidecît colaborarea, în perspectiva unui *institut istoric*[68], convins că fără solidarizarea competenţelor nu se pot face progrese notabile nici pe acest tărîm. Fascinat de orizonturile lui Iorga, sedus de proiectele acestuia, bucuros să participe la o treabă colectivă de cel mai viu interes pentru ţară, el îi propunea chiar o „frăţie de cruce", al cărei spirit avea să supravieţuiască în pofida „dogmatismului" pe care învăţatul de şcoală austriacă îl afişa în studiile sale. Efigia creionată mai tîrziu de marele cărturar îl înfăţişează pe Onciul „sigur de tot ce ştia, rebel faţă de orice încercare de a porni în altă direcţie, rigid ca preciziunea, clar şi rece ca ştiinţa absolută, aşa de deosebit sufleteşte de ce era scris în faţa lui mare de zimbru pletos, în ochii lui plini de o lumină şi bună şi tristă" [69].

D. Onciul a fost în adevăr un personaj cu efuziuni romantice pe care a ştiut să le reprime însă mereu, supunîndu-se unei discipline extrem de severe. Era adolescent cînd la mormîntul domnesc cu candela pîlpîindă de la Putna tinerimea se adunase de pretutindeni spre a-şi rosti crezul naţional şi nădejdile în unitatea politică viitoare a neamului. Este spiritul în care a crescut şi a muncit el însuşi, ca profesor şi participant la activitatea multor instituţii de cultură, spiritul în care şi-a îndrumat, cu pasiune, pricepere şi abnegaţie, discipolii. Căci era convins, ne asigură unul dintre aceştia, că „nu acela care aduce cel mai mult e cel mai vrednic, ci acela care are cea mai curată, cea mai sfîntă bucurie de aceea ce aduc alţii"[70]. Cu asemenea convingere, D. Onciul a fost un dascăl capabil să se înduioşeze la descoperirea fiecărui nou talent şi a făcut tot ce-i sta în putinţă ca să-şi sprijine elevii. Aparenţa era însă una de asprime neînduplecată. „Cine ar fi putut crede, văzînd pe uriaşul acela încruntat, dur, violent, hirsut, tunînd în explozii de indignare tragică pentru cîte o virgulă uitată de speriaţii învăţăcei care-şi făceau la el, tremurînd, dovada de vrednicie, spre a se chema şi ei calfe ori meşteri în cercetarea tainelor trecutului; cine ar fi crezut, se întreba Pârvan, că furibundul centaur era mai bun ca Cheiron pentru Achilleus, chiar cu cei mai slabi dintre ucenici, atunci cînd i se părea lui că descoperă în îngăimările lor întîia lucire a aurului noutăţii. Şi el nu-şi uita şcolarii, şi la mulţi le rămînea credincios chiar cînd ei nu mai erau vrednici de credinţa şi iubirea lui" [71]. Regăsim în acest portret, sintetic, afectuos, elementele care au făcut din D. Onciul un dascăl neuitat şi mai ales un creator de şcoală: ştiinţă, rectitudine, devotament, generozitate

[67] N. Iorga, *D. Onciul*, în *Buletinul Comisiei Istorice a României*, 3, 1924, p. VIII.

[68] I. Lupaş, *I. Bogdan în lumina unor fragmente din corespondenţa sa*, în *AAR, MSI*, s. 3, t. 27, 1945, p. 162.

[69] N. Iorga, *O viaţă de om*, 1972, p. 240.

[70] V. Pârvan, *Scrieri*, 1981, p. 493.

[71] *Ibidem*.

umană, însuşiri la care trebuie să adăugăm altele: cuminţenie, tact, îndrăzneală [72]. Scrisorile, cîte s-au păstrat, le confirmă din plin, legitimînd, dincolo de opera în sine, marele prestigiu de care Onciul s-a bucurat în epocă şi mai tîrziu. Constrîns de reguli şi legăminte, „el a fost înlănţuitorul: s-a înlănţuit şi pe sine şi pe alţii în ceea ce era orînduire prealabilă, poruncă legală a oamenilor, desfăşurare minuţioasă a logicei, determinism absolut al metodei. O, de cîte ori nu ne revoltam, noi cei iuţi şi neastîmpăraţi, îşi va aminti Pârvan, de opririle lui în loc pentru perfecta clarificare în corectitudine şi sistemă a mersului lucrărilor noastre! Ci dacă gîndurile cele nouă se nasc din exploziile dezordonate şi nebune ale dezlănţuiţilor, ţările şi naţiunile se păstrează prin opreliştile întîrzietoare ale înlănţuitorilor" [73]. De pe urma acestei însuşiri, istoriografia-a tras profit, căci „înlănţuitorul" ştia să insiste pentru perfecta, metodica limpezire a chestiunii şi procedînd astfel Onciul a modelat un tip de cercetător meticulos, sever, aplicat, care nu ocoleşte marile dificultăţi („lupta cu sfinxul"), dar nici nu cultivă temeritatea frivolă, aventura, pipăind fiecare centimetru cîştigat pentru adevăr din marea necunoscută a trecutului studiabil. Faţă de îndrăznelile romantismului, el opunea un studiu prudent şi metodic, condamnînd „dezlănţuririle" încurajate de fantezia unui Hasdeu. Chiar şi N. Iorga s-a simţit jenat uneori de asprimea rebarbativă a colegului său, istoric intransigent pînă la intoleranţă şi stăruitor pînă la obstinaţie.

Mai apropiat ca structură de I. Bogdan, slavistul preocupat mai ales de izvoarele evului mediu românesc, era Constantin Giurescu: fire austeră şi delicată, care n-a profesat decît prea puţin pe tărîmul şcolii, căci s-a stins prematur, înainte de a fi putut lăsa urme mai adînci în învăţămîntul superior. Numit conferenţiar la istoria românilor (din secolul XVII înainte) abia în 1912, el n-a profesat la Universitate decît prea puţin timp, căci firul vieţii i-a fost curmat pe neaşteptate, în 1918. Dar el fusese un excelent profesor la Liceul „Unirea" din Focşani, apoi la Liceul „Matei Basarab" şi Gimnaziul „Cantemir" din capitală, unde şi-a putut pune în valoare spiritul sistematic, precizia, erudiţia, claritatea. Sînt însuşiri ce se degajă nu mai puţin din serierile sale, elaborate mai ales în cadrul Comisiei Istorice a României, şi din scurta carieră universitară, Făcea expuneri clare, documentate, precise, iar la seminarii punea preţ pe metoda cea mai strictă[74]. Spiritul introdus de Bogdan şi Onciul era astfel adîncit în direcţia unei cunoaşteri cît mai exacte a cîmpului faptic, cîmp extins considerabil prin investigaţii personale în arhive şi prin aprofundarea criticii de texte. Istoric de aleasă erudiţie, produs al *şcolii critice* (care a şi făcut din el primul doctor în materie al Universităţii) şi emul de talent al acesteia, Constantin Giurescu a voit să introducă acelaşi spirit şi în latura administrativă a învăţămîntului, lucrînd febril, în anii războiului, pentru mai multă ordine, justiţie şi cinste în acest domeniu. „Încerc să stăvilesc abuzurile, să înlătur elementele necinstite ori incapabile, să tai de unde e prea mult ca să dau unde nu se ajunge, să infiltrez în mintea dascălului de toate treptele să încercăm să facem dreptate şi administraţie cinstită. Sunt strivit între apucăturile unei administraţii neobişnuite cu controlul şi ale unei lumi politice nărăvaşe şi abuzive, care n-a cunoscut împotrivire" [75]. Confesiune dramatică, cu atît mai mult cu cît ea a precedat doar cu un an stingerea din viaţă a cărturarului, una din marile speranţe ale istoriografiei noastre. Portretul schiţat

[72] *Ibidem*, p. 494.
[73] *Ibidem*.
[74] Constantin C. Giurescu, *Note biografice*, în vol. *În amintirea lui Constantin Giurescu* Bucureşti, 1944, p. 7–17.
[75] *Ibidem*, p. 16–17.

de N. Iorga arată cît preţ se punea, în sfera cea mai calificată, pe marile însuşiri ale defunctului [76]. Polemica cu acesta, desfăşurată în limite fireşti, n-a umbrit dreapta judecată a acelui care îi fusese profesor şi coleg de răspunderi academice. Semnificaţia ei a fost răstălmăcită ulterior, în lumina altor polemici mai puţin urbane şi mai puţin fructuoase pentru ştiinţă. Nu e lipsit poate de interes să amintim aici un episod caracteristic. După tipărirea de către Giurescu a acelor *Contribuţiuni la studiul cronicelor muntene* (1906), Iorga a făcut să apară o notă în care lăuda sîrguinţa autorului, semnalîndu-i „aptitudini pentru critică şi chiar pentru hipercritică" [77]. Hipercritica era probabil aceea care punea în discuţie chiar unele concluzii ale sale. Fapt firesc în dezvoltarea oricărei ştiinţe, numai că deosebirile de opinie au fost exploatate adeseori de cei interesaţi să alimenteze o tensiune artificială între slujitorii domeniului. Profesorul era în fond nemulţumit şi, după firea lui, n-a ascuns acest lucru, aşa încît mai tînărul istoric se crezu dator cu o explicaţie. Şi ea s-a produs după o vizită, în cursul căreia Giurescu şi-a dat seama că atitudinea sa era privită ca o lipsă de consideraţie pentru opera profesorului. „Vă asigur — îi scria la 29 martie 1908 — că cele ce am spus în legătură cu învinuirile lui Xenopol din *Revue historique*[78] nu puteau avea cîtuşi de puţin un asemenea înţeles, cu totul contrariu convingerilor mele. Nu numai eu, ale cărui cunoştinţe istorice şi modeste încercări pornesc şi se sprijină pe lucrările dv., dar nimeni din cei cari cunosc, măcar în parte, aceste lucrări, nu poate să nu recunoască ceea ce istoriografia română datoreşte talentului şi extraordinarei dv. activităţi" [79]. Îl va fi îmbunat această mărturisire pe N. Iorga? O va fi socotit, susceptibil cum era, nesinceră? Dincolo de vicisitudinile unor relaţii care nu puteau fi decît rareori netede, N. Iorga e acela care a scris, la moartea fostului său elev şi coleg, aceste rînduri de senină şi admirabilă preţuire: „Ca învăţat era un puternic spirit critic", ca om „era de o puritană corectitudine, de o mare stăpînire de sine şi de o mîndrie la care desigur că avea dreptul" [80]. Sînt trăsăturile pe care îşi va întemeia frumosul elogiu academic şi V. Pârvan, într-un portret care a putut părea zugrăvit anume ca să fie opus lui N. Iorga: „Şi Giurescu era adînc. Părînd mîndru, el era într-adevăr de-o modestie cu totul sfioasă; părînd numai erudit, şi încă unul pedant de precis, el totuşi era adesea de-a dreptul romantic în avîntul gîndurilor şi ipotezelor sale; părînd rece, el era totuşi senzitiv ca un poet. Dar fiind perfect onest în recunoaşterea neputinţei noastre în faţa atîtor întrebări ale vieţii şi ştiinţei, el ura [...] farsa savantă, stupiditatea pretenţios drapată în erudiţie, aproximaţia grăbită şi sigură de sine, atitudinile solemne ale diletanţilor tari în genealogii" [81].

Desigur, nu trebuie să ne grăbim a identifica personaje reale într-o discuţie ca aceasta. Atitudinile vizate interesează şi ele definesc la limită două tipuri de istorici, aşa cum i-au apărut lui Pârvan: unul interiorizat, contemplativ, modest, dăruindu-se fără zgomot şi fără graba de a obţine recunoaşteri publice; altul expansiv, voluntar, rapace, dispus la aservirea semenilor pentru a-şi realiza ţelurile. Un tip pur nu există însă şi ar fi prezumţios să umplem această schemă cu nume. I. Bogdan nu poate reprezenta decît vag întîia categorie, după cum N. Iorga n-o întruchipează decît schematic pe a doua. Între ele, nuanţe infinite, cei doi istorici fiind ei înşişi nuanţe greu de precizat

[76] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, II, p. 364.
[77] *Sămănătorul*, 1906, p. 719–720. Vezi şi *Neamul românesc*, 1908, p. 112.
[78] *Revue historique*, 1908, t. 96, p. 74–76, 120–121.
[79] *Scrisori către N. Iorga*, II, ed. Barbu Theodorescu, Bucureşti, 1979, p. 512–513.
[80] N. Iorga, *op. cit.*, II, p. 364.
[81] *Răspunsul d-lui V. Pârvan la discursul d-lui Dimitrie Gusti*, în *Fiinţa şi menirea academicienilor*, Bucureşti, 1923, p. 42.

între atîtea. Putem vorbi însă de afinități la un tip sau altul. Lîngă I. Bogdan și D. Onciul ar putea atunci să ia loc C. Giurescu, V. Pârvan, C. Marinescu, V. Bogrea, pentru a nu cita decît nume mai cunoscute și din imediata apropiere a „triadei critice". Tipul veleitar, sensibil la publicitate, preocupat de propria glorie e fără îndoială mai curent. Și oricît de mari se vădesc deosebirile dintre ei, oricît de vii contradicțiile, Maiorescu, Hasdeu, Xenopol, Tocilescu, Iorga îi aparțin. O judecată globală ar fi însă prezumțioasă pentru oricare din ei. Azi știm că dincolo de modestia lui, Pârvan nu era mai puțin ambițios și că multe din criticile pe care le-a rostit la adresa veleitarilor se dovedesc fără temei. Magistrul literaturiza uneori, dînd impresia că epoca nu-i îngăduie să-și pună însușirile în valoare. Cum să-i înțelegem altfel strania confesiune despre „fatalitățile unei vieți neizbutite"? Dacă își gîndea existența în registru intim, poate că era în drept să o facă. Dar el viza și registrul social, cu toate că era profesor la Universitate, director al Muzeului Național de Antichități, al editurii Cultura națională și al Școlii Române din Roma, academician etc., etc. [82] S-a vorbit în termeni dramatici de persecuția lui C. Giurescu, în timp ce palmaresul său, încheiat la 43 de ani, îl arată într-o ascensiune spectaculoasă: membru în Comisia Istorică și corespondent al Academiei în anul cînd își trecea doctoratul (1909), conferențiar la Universitate (1912), membru activ al corpului savant (1914), director în Ministerul Afacerilor Străine și rector al Seminarului Normal Superior. O atare cadență ar surprinde în orice caz epoca noastră. S-a întîmplat să moară înainte de a fi profesor plin la catedra ce i se crease anume. Însemnau toate acestea persecuție?

Dacă ieșim din zona animozităților produse de interese de grup sau de deosebiri temperamentale, peisajul universitar apare, în domeniul istoriei, colorat de o serie de personalități remarcabile. C. Giurescu aducea o notă proprie, o nuanță în desfășurarea acestui peisaj, care fără tensiuni și dispute ne-ar apărea astăzi anost. Un elev, care și-a făcut studiile în acești ani avea să observe tocmai variația în peisajul istoriografic: „Nicolae Iorga, în plinătatea însușirilor sale geniale, vorbea în fața unor săli pline stup de studenți și de ascultători din afara Universității: steaua tînără a lui Vasile Pârvan se urca repede la orizont: Dimitrie Onciul continua să formeze, cu metodă și stăruință, serioasa sa școală de cercetători; slavistul Ioan Bogdan priveghea cu ochii săi senini ridicarea tinerilor înzestrați, cărora instinctul său sigur le descoperea însușirile și le călăuzea pașii" [83]. Un sunet nou în acest concert nu trebuia să mire. C. Giurescu a ajuns să se impună prin munca, onestitatea și darurile sale de cărturar. „Un șir întreg de studenți, cuceriți de metoda strictă, de forma limpede a expunerilor, de focul demonstrațiilor, de părinteasca sa atenție față de străduințele, de grijile lor materiale chiar, începuse a se strînge în jurul tînărului profesor. Se putea crede că cercetarea instituțiilor va intra într-o fază nouă, datorită *școlii istorice* ce sta să se înfiripeze [...]" [84]

Școala aceasta, zădărnicită un timp de vicisitudinile războiului, avea totuși să se înfiripe ulterior, cu excesive accente polemice și ea era perfect sincronă cu exigențele istoriografiei mondiale. Dacă am amintit din atîția elevi ai „triadei critice" pe C. Giurescu și V. Pârvan este nu numai pentru că ei au făcut o carieră mai spectaculoasă, dar și pentru că demersurile lor se situează în prelungirea *școlii critice*, al cărei program îl adînceau și îl diver-

[82] Cf. D. M. Pippidi, *În jurul corespondenței lui Pârvan*, în *Studii clasice*, XIV, 1972, p. 253.

[83] C. Marinescu, *Profesorul C. Giurescu. Amintiri din Universitate*, în vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, p. 61.

[84] *Ibidem*, p. 62.

sificau. Unul în direcția restituirii critice a izvoarelor și vechilor instituții, direcție ce se revendica de la Fustel de Coulanges. Celălalt în direcția studiului antichității, studiu menit a spori considerabil cunoștințele cu privire la preistoria și protoistoria noastră, pentru a da în cele din urmă o imagine mult mai complexă a vechilor culturi ce s-au succedat în acest spațiu. Iar dacă Giurescu n-a mai ajuns să închege *școala* pe care și-o dorea, ca orice istoric autentic, Pârvan a creat una în domeniul arheologiei, domeniu căruia însă i-a dat acea respirație generoasă care face ca vestigiile materiale să intre în consonanță cu mărturiile scrise (pentru anumite epoci) și cu rezultatele altor discipline, pentru a face posibilă sinteza integratoare. Amîndoi dispuneau, pe lîngă obișnuitele achiziții ale culturii, de acel „geniu etic" pe care S. Mehedinți îl atribuia marilor personalități [85].

De fapt, orice *școală* implică o dimensiune etică. În cazul *școlii critice*, lupta pentru adevăr și profesionalism avea desigur o asemenea componentă. Corespondența protagoniștilor și durele polemici contra direcției „romantice" în istoriografie indică o propensiune morală înainte de a se putea vorbi de program științific și de *școală*. Nimic mai semnificativ, sub acest unghi, decît marea „campanie" dusă de N. Iorga, la răscruce de veac,contra vechilor deprinderi din cîmpul științei și al culturii.

5. VICISITUDINI ACADEMICE

Fără a privi mai de aproape contextul cultural în care au avut loc marile confruntări pe tărîm istoriografic nu putem distinge sensul acțiunii de grup care s-a impus mai apoi sub numele de *școala critică*. În cadrul ei, N. Iorga a jucat rolul cel mai de seamă, căci era nu numai cel mai combativ, dar și cel mai înzestrat, mai muncitor și mai fertil dintre toți. Profesor de istorie universală, el primise la catedră o moștenire derizorie, din care a făcut repede un vast program de construcție istoriografică. Trebuie să fi fost la mijloc nu numai vocația unui ins genial și experiența unor contacte prelungite cu școlile apusene, dar și dorința legitimă de a răspunde încrederii ce i se arătase. Hasdeu, Xenopol, Odobescu erau fascinați de amploarea erudiției sale, ca și de modul cum știa să o valorifice, fie că era vorba de istorie și critică literară, de izvoare sau de mari teme ale trecutului. Șt. Vîrgolici, în sfera *Junimii*, îi prevăzuse un mare viitor cultural încă din anii studiilor, iar Xenopol îl stimula anume cu întrebări din afara bibliografiei curente pentru a-i deschide tot mai mult orizontul. Nu s-a mai întîmplat pînă la el ca profesorii să organizeze un banchet în cinstea unui proaspăt licențiat și ca însușiri superlative să-i fie atribuite atît de generos. Anii de studii în Franța și Germania, acolo unde istoriografia dădea cele mai de seamă roade, i-au oferit ocazia de a-și pipăi mai bine limitele prin comparație cu colegii și profesorii săi. Pentru tînărul încă ezitînd între studii clasice și istorie, contactul cu mari somități, îndeosebi cu G. Monod, Ch. Bémont și mai tîrziu K. Lamprecht, a fost salutar, în sensul că l-a prevenit contra pericolului de a improviza cu prea multă ușurință, de a nu ține seama destul de rigorile metodologice. Mîndria lui s-a ales nu o dată cu răni pe care istoricul ajuns celebru nu le va uita, evocîndu-le în *O viață de om așa cum a fost*. Concursul pentru catedra de istorie universală, asaltată în același timp de mai mulți candidați, a adăugat altele. Pentru un tînăr ambițios și de talent nu exista un mijloc mai bun de a-i stimula voința de afirmare. Dacă cetatea rezista, ea trebuia cucerită. Și Iorga n-a ezitat să o asedieze îndelung, fără răgaz, cu

[85] *Ibidem*, p. 78.

toate armele, provocînd (după expresia lui E. Lovinescu) o întreagă „gigantomachie intelectuală". Lumea ultimului deceniu din secolul ce apunea a putut asista la un spectacol unic: un tînăr profesor, erudit și cu nerv polemic, apărînd cu vigoare ideea de competență, profesionalism, moralitate, într-o epocă prea dispusă la concesii. Mai tîrziu, el avea să vorbească de acei „ani de război cultural", distingîndu-i de „războiul politic" purtat ulterior[86].

Nici o exagerare. Din acel război, al cărui moment culminant avea loc la răscruce de veac, a rezultat pentru cultura română cristalizarea mișcării sămănătoriste, iar pentru istoriografie o direcție critică, în spiritul școlii metodice a lui Monod. Pare să fie o contradicție netă între una și alta. Căci sămănătorismul aducea preponderența culturalului asupra esteticului, mergînd așadar contra tendinței de specializare și rafinament, în timp ce pe tărîm istoriografic noua *școală* formula un program de severă observanță, preconizînd respectul absolut față de adevăr, ceea ce voia să însemne un profesionalism cît mai riguros. Contradicție aparentă, fiindcă în deschiderea pe care o propunea Iorga intrau foarte bine și marea acțiune culturală de la *Sămănătorul* și nevoia aprofundării specializate în domeniul cercetării istorice. Literatura fiind, la începutul activității cărturarului, o preocupare marginală, ea putea fi limitată la unele aspecte, mai mult ori mai puțin legate de programul publicațiilor la care colabora. Asumarea întregului, la început de nou veac, avea să-l determine la schimbări de accente care au putut crea impresia de poziție antipodică. S-a vorbit chiar de un *antisămănătorism* al său în anii legăturilor cu cercurile socialiste[87]. În fond, legătura între o poziție și alta trebuie căutată mai în adîncime, acolo unde aspectele cele mai contradictorii intră în comunicație pentru a alcătui o realitate organică. Ar fi prea simplu să punem pe seama naturii politice a cărturarului acele schimbări de atitudine ce par să fi fost dictate numai (sau mai ales) de schimbarea perspectivei, a unghiului de privire.

Oricum, deceniul ultim din secolul trecut reprezintă, în tumultoasa biografie a lui N. Iorga, o etapă de limpezire ideologică, una în care și-a cristalizat programul istoriografic, nu fără a-l raporta la marile probleme ale societății românești. După cum lui Eminescu i-a fost dat să desăvîrșească opera literară a unui veac, dîndu-i expresia cea mai înaltă, Iorga venea la timp spre a-i trage concluziile în domeniul *istoriei*. Și e semnificativ faptul că el s-a menținut, atunci și mai tîrziu, într-un echivoc al termenului, scrutînd *istoria* deopotrivă în latura ei epistemică și în aceea de realitate în mers. Ca să croiască un făgaș pe care îl socotea nou și salutar, el a trebuit să combată vechea istoriografie cu arme ce nu mai țineau doar de logică și argutie formală, ci de substanța însăși a istoriei, într-un moment cînd studiul ei cunoștea un nou avînt în direcția sistematizătii metodologice[88].

Am avut prilejul să observăm că lecția inaugurală a lui I. Bogdan (1891) n-a evitat acest aspect, formulînd exigența alcătuirii unui instrumentar mai riguros la îndemîna cercetării istorice[89]. Oferta lui nu era, desigur, o noutate absolută, însă caracterul tranșant al expunerii și limpezimea programului trasat erau de natură să impresioneze. Cînd, trei ani mai tîrziu, N. Iorga a deschis la rîndul său cursul de istorie universală, el a făcut același lucru, ocupîndu-se de întreg domeniul și într-o perspectivă genetică. Prima lui observație viza un cadru mai larg: circulația înceată a valorilor făcea ca idei deja inactuale în

[86] N. Iorga, *op. cit.*, I, 1934, p. 6.
[87] Z. Ornea, *Sămănătorismul*, București, 1970, p. 266–269.
[88] Cf. Ch.-V. Langlois, Ch. Seignobos, *Introduction aux études historiques*, Paris, 1898, p. V–XVIII.
[89] I. Bogdan, *Însemnătatea studiilor slave pentru români*, București, 1894.

apus să-şi prelungească nefiresc autoritatea în spaţiul nostru de cultură[90]. Ultima afirma primatul absolut al adevărului în cercetarea istorică, pornind de la marile achiziţii ale secolului în ce priveşte recuperarea faptelor şi de la îndemnul, mereu actual, formulat de Ranke sub acest unghi. „Însufleţit de iubirea acestui adevăr şi de dorinţa de a vă fi util, mă prezint înaintea dv.", încheia tînărul dascăl[91], după ce trecuse în revistă, critic, principalele orientări în domeniul istoriei, recomandînd chiar „istoria istoriei" ca un studiu indispensabil oricui se ocupă de cercetarea trecutului.

În numele aceluiaşi adevăr, N. Iorga avea să iniţieze o serie de analize critice care l-au pus în conflict cu mai toţi istoricii mai în vîrstă. Începea „opera distrugătoare de idoli", cum a numit-o S. Puşcariu[92], a unui spirit la fel de erudit şi de combativ, pe cît de îndrăzneţ, un spirit ce avea să acaparez e, pînă la tiranie, scena vieţii noastre culturale. Lui V. A. Urechia îi reproşa lipsa de orizont, rătăcirea în factologie sterilă, retorica de tip romantic. Pe Hasdeu, care îl îmbrăţişase în treacăt, numindu-l odată „perla generaţiei actuale"[93], îl acuza de subiectivism excesiv, de spirit acaparator (filosofie, ştiinţă, literatură, viaţă, totul!) şi mai ales de abuzul de imaginaţie în restituirile sale[94]. Asemenea învinuiri vor fi puse şi pe seama contestatarului de la 1900. Dar N. Iorga nu s-a mărginit să critice componenta romantică a lui Hasdeu. El îi recunoştea în acelaşi timp capacitatea de a intui realităţi subtile şi de a fixa legături între fapte aparent disparate şi îndeosebi marele merit de a fi pus la punct tehnica editării izvoarelor. „În atîtea ramuri ale ştiinţei istorice şi filologice, conchidea Iorga, el a fost un deschizător de cale, care, ce e drept, s-a mulţumit adesea să arate numai drumul"[95]. Nu era destul. După revelaţii şi iniţiative capricioase, dezordonate, era timpul să se construiască sistematic, iar timpul acesta voia să-l reprezinte Iorga, împreună cu colegii săi de generaţie şi de atitudine critică. Colaborarea pasageră la *Revista nouă* nu l-a împiedicat să ia, mai apoi, poziţie contra pontifului, pentru a rămîne mereu critic faţă de orice umblet „pe verzile plaiuri înflorite ale genialităţii romantice". Dar nu s-a arătat el însuşi a fi de atîtea ori un spirit de factură romantică în marile lui construcţii? Desigur, dacă romantică e orice tentativă de a transgresa faptul brut spre a-i discerne semnificaţiile, orice efort de a întregi „cu propriul suflet" ceea ce documentele nu spun, dar trebuie să fi fost, pentru a le reda „viaţa" trebuitoare. Mai tîrziu, încercînd o explicaţie de ansamblu a personalităţii lui Hasdeu, el avea să-i pună „eşecul" pe seama faptului că era „un fanatic al imposibilului şi un voluptuos al capriciului" [96]. Însă la vremea cînd tînărul istoric venit de la Iaşi şi trecut prin şcolile savante din Apus îşi începea intempestiva lui carieră, Hasdeu încetase de a mai fi un factor activ în istoriografie. Un doliu crud îi frînsese cele mai adînci resorturi, proiectîndu-i existenţa pe un făgaş care nu mai era al ştiinţei controlabile. Criticile lui Iorga n-au produs, de aceea, un prea mare efect asupra lui.

Alta avea să fie rezistenţa lui Gr. Tocilescu, profesorul de istorie antică şi epigrafie, ale cărui preocupări de tip enciclopedic derutau. Arheolog şi epigrafist, el se remarcase printr-o masivă şi stufoasă monografie despre Dacia anteromană (1880), un studiu despre inscripţiile dobrogene (1882), altul despre *Tropaeum Traiani* (1895), alături de numeroase contribuţii de istorie

[90] N. Iorga, *Generalităţi*, 1944, p. 9: *Două concepţii istorice.*
[91] *Ibidem*, p. 28.
[92] S. Puşcariu, *Memorii*, Bucureşti, 1980, p. 475.
[93] I. E. Torouţiu, *Studii şi documente literare*, I, p. 161.
[94] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, I, p. 213.
[95] *Ibidem*, p. 212.
[96] *Ibidem*, IV, 1939, p. 149–150.

medie și modernă. La intervale neregulate, scotea *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, care i-a asigurat o largă reputație. Era membru al Academiei din 1890 și director al Muzeului Național de Antichități. Activ și în politică, Tocilescu era un personaj redutabil. Cînd l-a cunoscut, după licență, N. Iorga nu bănuia că va trebui să încrucișeze „armele" cu temutul *factotum* [97]. Nu interesează aici amănuntele unei polemici care avea să arunce asupra acestuia un discredit numai în parte meritat [98]. Fiindcă în timpul înfruntării grija pentru nuanță dispărea, făcînd loc negației totale. Merite autentice în arheologie, ca și în istorie, se estompau pînă la anulare, încît moartea l-a surprins într-un declin dintre cele mai stranii. Mai tîrziu, Iorga a încercat să fie mai drept cu el, recunoscîndu-i și oarecari merite de erudiție, dinamism cărturăresc, fondator al epigrafiei noastre ș. a. Nu uita să amintească însă că, deși acumulase mult, îi lipsea disciplina lucrului metodic, rigurozitatea, puterea de a se limita la un domeniu ori subiect mărginit [99]. Tratîndu-l ca pe un reprezentant al școlii romantice apusene, în faza cînd aceasta căuta să scoată, prin noul criticism german, cît mai mult la iveală, Iorga avea dreptate [100], desigur, dar acestei directive îi aparținea el însuși într-o anumită măsură. Cine a fost mai sensibil ca dînsul la extinderea orizontului documentar? Cine a scos mai mult la iveală din marile depozite de arhivă? Firește, cu alte exigențe în reproducere și interpretare, însă tendința nu diferea prea mult de aceea în care își integrase și Tocilescu eforturile. Dealtminteri, diferența de vîrstă era numai de două decenii, iar la data polemicii cu Iorga, arheologul se afla în plină putere.

Ar fi interesant de urmărit mai de aproape disputa, care nu s-a referit mai deloc la marile lucrări ae epigrafistului, istoricului, editorului, ci îndeosebi la manualele pe care acesta le întocmise. Spiritul lui acaparator și despotic jena, pe cît se pare, mai mult decît informația deficitară sau nivelul interpretărilor sale. Un spirit ca acesta nu poate evita coliziunile și trebuie să spunem că ele abundă de la început. Polemicile cu C.D. Aricescu și B. P. Hasdeu, îndeosebi, indică în tînărul istoric și arheolog un combativ, așa cum avea să rămînă, antrenînd mereu alte conflicte, pînă la urmă. Iar dacă polemica cu cei dintîi [101] îl delimita de o generație, polemica cu N. Iorga și I. Bogdan reprezintă momentul cînd o nouă generație încerca să-și definească programul. O polemică dură, care a umbrit prestigiul lui Tocilescu și a consolidat poziția „triadei critice".

Nu putem intra aici în detalii. Să se observe numai că înainte ca acuzația de plagiat să poată fi produsă pe seama noii ediții a *Manualului de istoria românilor* (1900), tinerii profesori de istorie își concertau pașii, sprijiniți de Maiorescu, pentru a-l impune pe I. Bogdan la decanatul Facultății. La 13/25 octombrie 1898, acesta îi scria lui N. Iorga, la Viena, cerîndu-i să se întoarcă repede, altminteri șansa ar putea fi compromisă. „Nu e vorba ca să fiu eu ales, căci știi foarte bine că nu țin la astfel de onoruri, nici la diurne; e vorba să scape facultatea de Ureche, Tocilescu sau Quintescu, și să fie unul din noi tinerii membru în senatul Universitar. Fără votul tău noi sîntem în primejdie de a rămîne în minoritate. Maiorescu vrea să fiu eu decan; pe Onciul nu vrea să-l voteze.

[97] Idem, *O viață de om*, 1972, p. 159.

[98] Cf. R. Vulpe, *Grigore G. Tocilescu, cercetător al antichității și director al Muzeului Național de Antichități*, în *Revista muzeelor*, II, 1965, 1, p. 29–38.

[99] Iorga, *op. cit.*, p. 235.

[100] Idem, *Generalități*, 1944, p. 82.

[101] Vezi Gr. Tocilescu, *Cum se scrie la noi istoria*, București, 1873; idem, *Critica în „Revista istorică a arhivelor României"*, în *Românul*, 1875, p. 914, 918–919, 922; C. D. Aricescu, *Răspuns la critica d-lui Gr. Tocilescu despre „Revista istorică a arhivelor României"*, *ibidem*, p. 947, 950–951, 956–957.

Onciul, deşi ar vrea să fie el, mă votează pe mine, Coco [Dumitrescu] de asemenea. Mai trebuie să fii tu aici şi sîntem siguri de succes" [102]. Maiorescu, chiar, îi ceruse să-l cheme. A doua zi, îi scria din nou, sub presiunea termenului apropiat al alegerii: n-avea drept să trateze cu dispreţ treburile facultăţii [103]. Taberele se aflau deci faţă în faţă: de o parte Maiorescu, Dumitrescu, Onciul, Bogdan, Iorga; de alta Ureche, Tocilescu, Quintescu, Crăciunescu, Hasdeu. Raport egal, şi în acest caz se conta pe ezitantul Frollo, uşor de cîştigat [104]. Rezultatul se cunoaşte. I. Bogdan a fost ales decan, iar această calitate îl desemna şi pentru senatul universităţii. Izbînda tinerilor a avut darul să înăsprească şi mai mult raporturile cu ceilalţi. Este momentul cînd N. Iorga a început seria de articole din *Indépendance roumaine* [105], supunînd unei aspre critici întreaga sferă a culturii şi determinînd astfel un conflict deschis cu apărătorii situaţiei existente. Atacul era brutal şi el a coalizat pe adeversari într-un „front" redutabil. „Trinitatea — îi scria Bogdan la 13 septembrie 1899 — e literalmente totală împotriva ta şi a noastră; aud că vor să facă propunerea de a te elimina din Academie, iar Coco [Dumitrescu] îmi scrisese încă la Braşov că vom avea mari neplăceri în facultate". S-a aflat chiar că se pun la cale studenţii spre a-i boicota cursurile. Atîtea intrigi erau de desfăcut [106]. Alarmă falsă totuşi pentru moment: Tocilescu şi Quintescu se aflau la Roma, singur Ureche nu putea face nimic, aşa că Iorga avea cum să mai întîrzie pînă la 10 octombrie [107].

Campania continua, Iorga fiind corifeul principal, iar Bogdan strategul atent la mişcările adversarului, la atmosferă, la organizarea de sufragii, cînd nu şi un ponderator de excese. Ca şi în matematică, observa el, orice argument care vrea să fie mai mult decît *suficient* se întoarce contra demonstraţiei [108]. Măsură aşadar. Un articol din *România jună*, intitulat *Tinereţea oamenilor mari într-o ţară mică*, îl entuziasmase: „e admirabil, e chiar sublim; e cea mai frumoasă pagină ce ai scris tu pînă acum: multe altele de felul acesta, dragă Iorga, şi ţinta noastră va fi ajunsă" [109]. *Ţinta noastră?* Nici o îndoială," triada critică" era de acord în ce priveşte planul de a folosi poziţiile de la Universitate şi Academie drept pîrghii în realizarea unui program de durată, program asupra căruia „bătrînii" nu-şi puteau face iluzii. Tulburarea stîrnită în corpul academic după articolele din *Indépendance roumaine* era un semn că lovitura îşi atinsese ţinta. Între timp, Tocilescu aduna semnături (obţinuse deja 36, după mărturia ministrului Take Ionescu) ca să determine măsuri disciplinare contra sa. Un sfat totuşi: să nu mai vorbească de colegi la cursuri căci îi irită şi îi solidarizează [110].

În ce constau acele atacuri? Să ne oprim o clipă asupra articolelor fulminante din *Indépendance roumaine*, care marchează oarecum paroxismul polemicii. Este vorba de o suită de analize, menite a înfăţişa critic viaţa culturală din România. *Opinions sincères!* Aşa le-a intitulat Iorga, adunîndu-le fără întîrziere sub copertă, în timp ce începea, în acelaşi ziar, o nouă serie: *Opinions pernicieuses* (1900).

102 *Scrisori către N. Iorga*, I, 1972, p. 345.
103 *Ibidem*.
104 *Ibidem*, p. 345—346.
105 Articole reunite în volumul *Opinions sincères. La vie intellectuelle des Roumains en 1899*, Bucarest, 1899, 217 p.
106 *Scrisori către M. Iorga*, I, p. 347—348.
107 *Ibidem*, p. 348.
108 *Ibidem*, p. 353.
109 *Ibidem*, p. 349.
110 *Ibidem*, p. 348—349.

6. OPINII SINCERE ŞI PERNICIOASE

Cu articolele lui Iorga din *Indépendance roumaine*, scoase şi aparte *(Opinions sincères)*, anul 1899 marca, în această luptă contra unei direcţii desuete în istoriografie şi în cultură, un moment de vîrf. Nimeni nu mai făcuse asemenea analize. „Zacherlinele" lui Hasdeu din *Revista nouă* erau şotii de cărturar capricios pe lîngă această „provocare" amplă, nemiloasă, la sinceritate. Societatea românească întreagă, la sfîrşit de secol, era pusă în chestiune, silită să compară în faţa unui scaun de judecată, magistratul fiind un istoric de 28 de ani. De la starea de spirit şi mentalitatea flecară, neproductivă, la instituţii şi de la acestea la „vîrfurile" consacrate, totul se repunea în discuţie în acele pagini de corosivă analiză. Nici o susceptibilitate cruţată, nici o rezervă. Adevărul pînă la capăt, oricît de dureros, fiindcă numai confruntarea sinceră cu adevărul poate naşte soluţii realiste. „Voi fi totdeauna onorat de inimiciţiile pe care le voi fi produs spunînd adevărul", declara criticul [111], dedicînd cartea întreagă acelora dintre adversari a căror polemică îi justifica durerosul examen.

Era vorba mai întîi de instituţiile de cultură pe care statul le crease fără să se preocupe suficient de activitatea lor. Universităţi, muzee, arhive, Academie: îşi justificau ele pe deplin rostul? Nu erau acestea doar forme goale? [112]. Reproşul aducea aminte, după trei decenii, de critica maioresciană a pseudomorfozelor. Orgoliul patriotic, iluziile unor spirite fervente („ces romantiques de 1848, ces escaladeurs de nuages") ar lămuri graba de a identifica *formele* cu realitatea [113]. Cum să li se asigure un conţinut real? Demersul lui Iorga voia să fie o încercare de a circumscrie realitatea în sfera culturii şi de a sprijini astfel un salutar efort în direcţia reformelor. Voinţă de putere? Prezumţie? Marea anvergură de spirit a cărturarului se simte în aceste analize ce cuprind întreaga noastră viaţă intelectuală de la finele unui secol bogat în evenimente şi pe tărîmul culturii. Un spirit profetic, în stare să condamne, dar şi să arate o nesfîrşită iubire faţă de cei pentru care, în definitiv, trebuiau reformate instituţiile de cultură. „Se va mişca oare ceva în Sybaris care doarme?" Ca şi militanţii paşoptişti, pe care i-a înfăţişat cu atîta asprime, Iorga se gîndea la ridicarea prin cultură a poporului, ceea ce l-a făcut să pună accentul, asemeni unui Papiu-Ilarian, pe *cultura naţională*. Ce era această cultură după o jumătate de secol şi întrucît ea răspundea noilor exigenţe, iată întrebarea de fond pe care şi-a pus-o criticul de la *Indépendance roumaine* şi care îl plasa în miezul unor dezbateri mai ample.

Seria de analize publicate în acel ziar, de o circulaţie largă, a cuprins mai întîi (I) *Instituţiile de cultură (Academia Română, Universităţile, Ateneul Român, Bibliotecile, Arhivele, Muzeele, Teatrele)*, apoi (II) *Mişcarea literară şi ştiinţifică*, iar la urmă (III). *Presa*. Lăsînd la o parte, deocamdată, instituţiile şi presa, la care Iorga s-a referit insistent, să ne oprim aici asupra analizei consacrate vieţii literare şi ştiinţifice, mai ales asupra reflecţiilor relative la istoriografie [114]. El începu prin a opune aerului superficial, neserios din zona extracarpatică, atitudinea mai demnă şi mai severă a românimii intramontane. Străbătuse de mai multe ori Transilvania în tren, iar vara trecută i-a fost dat să lucreze mai mult timp la Braşov, explorînd arhiva, ceea ce i-a prilejuit şi o

[111] N. Iorga, *Opinions sincères*, p. 11.

[112] *Ibidem*, p. 12.

[113] *Ibidem*, p. 14.

[114] *Ibidem*, p. 142—209.

cunoaştere mai intimă a societăţii româneşti [115]. A constatat acolo un interes cultural care nu exista dincoace. Trebuia deci schimbat cu totul spiritul învăţămîntului superior, de care depinde viitorul culturii şi al ţării [116]. A combate apoi parazitismul era, mai mult ca în orice alt sector, o datorie urgentă. În nici un caz „paraziţii" nu trebuiau să mai aibă în grijă muzee, biblioteci, reviste [117]. Indiferenţa e laitmotivul ce revine sub pana analistului. Cum să o înfrîngem? Şi cum să facem ştiinţă pentru ştiinţă, iar nu sentimentalism patriotic? Filologia „a fost multă vreme furnizoare de argumente pentru romanitatea noastră, ca şi istoria de altfel", aservită excesiv pledoariei politice [118]. Hasdeu are meritul de a fi introdus — fie şi scandalizînd la vremea sa — studiul elementului slav, ceea ce a înnoit ştiinţa filologică şi pe cea istorică. Noua generaţie de lingvişti (A. Lambrior ş. a.) nu-l mai asculta însă. Era nevoie acum de o revistă specială de filologie şi era nevoie de asemenea ca Academia să-şi asume un rost mai precis în mişcarea filologică [119].

În ce priveşte istoria [120], marea tradiţie ca şi marile erori veneau de la cărturarii ardeleni, mînaţi la vremea lor de motive patriotice. După Şincai s-au rostit Florian Aaron, A. T. Laurian, A. Papiu-Ilarian ş. a., îngroşînd rîndurile istoriografiei, alături de M. Kogălniceanu, N. Bălcescu, V. A. Urechia, Al. Papadopol-Calimach, B. P. Hasdeu. Ultimul s-a impus aproape fără luptă, aducînd servicii importante istoriei naţionale, mai ales prin *Arhiva istorică* şi prin *Cuvente den bătrîni*. Din *Columna lui Traian* el a făcut un repertoriu de etnografie, folclor, filologie şi istorie, stimulînd în atîtea direcţii cercetarea, ca şi prin *Istoria critică a românilor*, părăsită după primul volum, la care se adaugă numeroase monografii şi studii. Părerea criticului era că din toată această operă, afară de restituirile de texte, nu va rămîne decît prea puţin, fiindcă abundă în „ipoteze strălucitoare şi zadarnice" [121]. O întreagă serie de „Basarabi inediţi" au putut ieşi, în armuri gata făcute, din fecunda lui imaginaţie. Sedus de frumuseţea unei iluzii, el sfîrşea prin a o crede şi a o presupune crezută [122]. Critica lui G. Panu prestată cu talent polemic, dar incompetentă, nu l-a putut zdruncina. Hasdeu în fond n-a avut adversari, nici elevi de talie. Unul singur, Gr. Tocilescu, promitea mult în tinereţe, pe cînd ţinea discursuri antidinastice la societatea *Românismul* şi scria *Dacia înainte de romani*. Însă ajuns profesor la Universitate, academician, director de muzeu, el n-a mai putut continua linia iniţială, rămînînd un „muncitor zelos, fără a fi un bun muncitor" [123]. Îi lipseau ideile, iar stilul său era cît se poate de comun. Nimic nu-l apropia de maestrul său, devenit ostil, nici de Bălcescu[124]. A. D. Xenopol? Istoric şi filosof, a dat lucrări de seamă şi în primul rînd o sinteză mereu folositoare pentru public. Noua generaţie sperase a-l avea aliat în programul său novator, însă interesele profesorului mergeau, se pare, în altă direcţie. Rămînea deci ca problemele istoriografiei să fie limpezite public şi ca statul să-şi asume sarcini suplimentare pe acest tărîm, sprijinind o revistă de specialitate, alături de înfiinţarea de societăţi istorice cu un buletin propriu etc. [125].

[115] *Ibidem*, p. 144–152.
[116] *Ibidem*, p. 175.
[117] *Ibidem*, p. 193.
[118] *Ibidem*, p. 195–197.
[119] *Ibidem*, p. 198–199.
[120] *Ibidem*, p. 199–209.
[121] *Ibidem*, p. 202.
[122] *Ibidem*, p. 202–203.
[123] *Ibidem*, p. 205.
[124] *Ibidem*, p. 206.
[125] *Ibidem*, p. 208–209.

Analiza resimţită ca un atac brutal în multe privinţe, taxată ca expresie a lipsei de patriotism, de vreme ce autorul nu consimţea să jubileze, la sfîrşit de secol, pentru marile victorii ale poporului etc., etc., trebuia să continuie. *Indépendance roumaine* a consimţit să publice mai departe foiletoanele corosive ale tînărului istoric, iar la capătul noii serii se închegă pe neaşteptate un nou volum, al cărui titlu comenta, de fapt, reacţia la cel dintîi: *Opinions pernicieuses d'un mauvais patriote* (1900). Justificarea merită atenţie. Colaborînd la amintitul ziar, Iorga nu voia să fie un ,,atlet simpatic'' care să se preteze la ,,pugilate intelectuale'' [126], ci să apere idei. Ideea de profesie şi de competenţă era una şi asupra ei atrăgea luare-aminte din primul articol, persiflîndu-l pe V. A. Urechia ca delegat la congresul orientaliştilor de la Roma. O seamă de idei i se păreau a fi de circulaţie destul de largă, însă nimeni nu avea curajul să le exprime: de ce s-ar expune, de ce să încerce o schimbare? Dacă îşi asuma el riscul de a rosti adevăruri, o făcea şi ca istoric, dator să aibă în vedere durata întreagă. ,,Nu sînt nici om politic, nici literat, nici metafizician, sînt istoric'', ţinea să declare Iorga de la început, divulgîndu-şi ipostaza pe care o socotea mai autentică în alcătuirea atît de complexă a personalităţii sale [127]. Era ipostaza ce-i înlesnea o înţelegere mai amplă, mai *relativă*, mai adîncă şi mai justă a lucrurilor. Istoric, el trebuia să coboare în trecut, să se apropie de alţi oameni şi de alte situaţii, la care se referă de parcă ar fi vorba de contemporani. Nu-i iubea pe Tocilescu şi Urechia, după cum nu-i iubea nici pe diplomaţii lui Rudolf II [128]. Ca jurnalist, declara Iorga, se va mărgini la acest ziar, unde simţea o companie convenabilă şi unde nu putea fi bănuit de opţiune politică. Va spune deci adevărul. Dar nu va fi socotit de aceea ,,trădător al naţiunii'', ,,rău patriot'', ,,duşman al poporului'', ca un anume personaj ibsenian? [129].

Într-un articol, răspundea lui I. Caragiani în chestiunea bibliotecii din Iaşi, vădind o bună cunoaştere a situaţiei, atmosferei şi fondurilor respective [130]. Nu era singura instituţie susceptibilă de restructurare.

Cele mai vehemente critici se formulau însă la adresa acelui diletantism istoriografic, din care s-au putut naşte participări la congrese, fără acoperire profesională, alături de tendinţa ridicolă de a preface asemenea manifestări în ,,carnaval'' [131]. Un *tam-tam* se făcea şi în legătură cu tricentenarul intrării lui Mihai Viteazul în Transilvania: ocazie de rememorare a faptelor, dar şi de meditaţie pe marginea lor. Opera Viteazului nu putea fi menţinută atunci: moartea lui tragică i-a prelungit, miraculos, sensul. Moartea după o victorie reparatoare, iată ce ne datora Mihai şi destinul l-a ajutat să intre astfel într-o lungă şi glorioasă posteritate. Dar nu vom beneficia de această moştenire decît atunci cînd sabia lui nu va mai fi prea grea pentru noi [132].

Polemistul găsea timp să se amuze pe seama înfloriturilor orientale dintr-o epistolă a unui director de bibliotecă, fiindcă-i aducea aminte de Hafiz, de *Coran*, de nu ştiu ce epopee şi de o recentă broşură a lui I. Caragiani, profesorul ieşean de turcă şi de anecdote, un stil fără egal decît în comicul ortografiei la care se făcea recurs [133].

[126] Idem, *Opinions pernicieuses d'un mauvais patriote*, Bucarest, 1900, p. 5–7.
[127] *Ibidem*, p. 8.
[128] *Ibidem*, p. 9.
[129] *Ibidem*, p. 10.
[130] *Ibidem*, p. 11–16. Chestiunea născuse o întreagă discuţie (v. G. Ghibănescu, *N. Iorga şi I. Caragiani*, în *Opinia*, Iaşi, III, 1899, nr. 123, p. 1–2) şi ea avea să ducă la propuneri de renovare a instituţiei. Vezi D. Gusti, *Necesitatea reorganizării Bibliotecii Centrale de pe lîngă Universitatea din Iaşi*, Iaşi, 1913.
[131] *Ibidem*, p. 25–30.
[132] *Ibidem*, p. 31–36.
[133] *Ibidem*, p. 37–41.

Desigur, aici nu ne pot interesa prea mult „campaniile" rebarbativului gazetar pe seama unei anomalii sau alta. Campania contra vechii direcţii istoriografice interesează însă direct subiectul nostru. Într-un articol, Iorga se ocupa de *Istoricul oraşului Bucureşti* [134], publicat de G. I. Ionescu-Gion, persiflînd presa entuziasmată de respectiva monografie. Ce-i rămînea lui să facă, „umil istoric *analitic* (un Spinoza român, s-a spus), sărman erudit miop, inteligenţă mediocră bîjbîind printre documente"? Să umfle şi mai mult, pînă la ridicolul cel mai deplin, epitetele puse în circulaţie.

Directă, vehementă, e critica manualului de istorie al lui Gr. Tocilescu, incriminat ca „plagiat" şi pus pe două coloane, cu texte din Iorga însuşi şi din Bălcescu de o parte, din opera omniprezentului autor de alta [135]. Era un final funebru, un *exitus letalis*, şi polemistul putea să se întrebe la urmă nimicitor: „Există un d. Gr. Tocilescu? Am polemizat oare vreodată cu un personaj avînd acest nume? I-am contestat eu activitatea ştiinţifică? Dacă am făcut-o, regret. *De mortuis...*" [136].

Adversarul său? Unul singur, indiferent de vîrstă, profesie, culoare, „travesti", iar trăsătura lui esenţială e lenea, dublată de imoralitate, prostie ignoranţă [137]. În materie de cercetare istorică acest adversar a fost, adesea, indicat cu violenţă. Încheierea secolului era o bună ocazie de bilanţ şi pe acest tărîm. *Un siècle d'histoire roumaine* [138] voia să fie deci schiţa sumară a unei perioade semnificative pentru dezvoltarea societăţii româneşti, schiţă întreprinsă nu prin recapitulare de momente, ci prin estimarea „polilor". Ce voia să însemne sfîrşitul de veac? „Un *carmen saeculare*, un imn de bucurie, o mărturie de orgoliu? Un *in memoriam* descurajat pentru vremuri ce nu vor mai reveni? Şi una şi alta" [139]. Existau motive de optimism, de vreme ce progrese atît de mari s-au putut înregistra de-a lungul unui secol, dar şi destule motive de nemulţumire. O analiză mai de aproape a întreprins Iorga, sub acelaşi unghi al dezvoltării corpului social, într-o suită de articole pe marginea memoriilor lui N. Soutzo, examinate pe larg în lumina vieţii politice din spaţiul românesc: un lung serial în 12 părţi, menit să explice cum s-a ajuns la situaţia prezentă [140].

Alte articole definesc anomalii ale unei societăţi în curs de modernizare, precum excesul de profesori străini [141], intrigile din mediile academice, precaritatea instrumentelor de lucru, lipsa de statut clar la unele instituţii (biblioteci, arhive) menite să sprijine cercetarea ş. a. În centrul atenţiei critice a lui Iorga rămîn însă manifestările istoriografice, reduse la cazuri mai mult sau mai puţin exemplare. Cel al lui G. Ionescu-Gion, deja amintit, reapare sub pana polemistului în mai multe rînduri. După ce i s-a refuzat un premiu academic pentru *Istoria oraşului Bucureşti*, o întreagă „ligă" de „divinităţi ştiinţifice în retragere" s-ar fi constituit în jurul victimei (Hasdeu, Tocilescu, Urechia), iar răspunzător era făcut *coram populo* criticul din *Convorbiri literare* [142]. Trebuia deci să se revină şi Iorga a făcut-o în *Indépendance roumaine*,

[134] *Ibidem*, p. 43–48.
[135] *Ibidem*, p. 49–54.
[136] *Ibidem*, p. 54.
[137] *Ibidem*, p. 55–59.
[138] *Ibidem*, p. 151–158.
[139] *Ibidem*, p. 152.
[140] *Ibidem*, p. 61–150.
[141] *Ibidem*, p. 159–168.
[142] I. Bogdan, *Istoria Bucureştilor de G. I. Ionescu-Gion*, în *Convorbiri literare*, XXXIV, 1900, 3, p. 237–255.

relevîndu-i, pe capitole, erori de tot felul[143]. „În rezumat, încheia acesta, informație insuficientă, lipsă de critică, completă neînțelegere a subiectului, organizare anarhică și spre a încorona aceste frumoase calități, cel mai jourdanesc și umflat dintre relele stiluri"[144]. Putea el pretinde un premiu? Și era îndreptățit să se lamenteze pretutindeni? A venit timpul să se opună ambițiilor fără acoperire un *Manum de Fabula!* Jos mîinile![145] Dar apărîndu-se, „victima" înțelegea să atace, inventînd pe seama „agresorului" ceea ce credea că-i poate știrbi prestigiul public, imaginînd fapte și conjuncturi dezonorante. Este motivul pentru care „lupta" a durat mai mult decît era cazul, dată fiind „opera" pusă în discuție[146].

O altă critică, aceasta la adresa „operei" genealogice a lui Oct. G. Lecca, publicată în *Convorbiri literare*, i-a adus lui N. Iorga nimic mai puțin decît „martori", ceea ce l-a făcut pe criticul amenințat în chiar „zilele" sale, să extindă sfera analizei, făcînd-o publică prin *Indépendance roumaine*[147]. Noua „victimă" îi fusese student, se vedea că fără mare profit. Plasată pe terenul genealogiei, analiza releva erori grosolane, alături de o lipsă totală de disciplină a scrisului. „Numai o modestie absolută ar putea pune asemenea cărți la adăpost de critică"[148]. Nu era desigur cazul lui Lecca, dacă provoca la duel pe critic. Un altul îi scormonea originile, insinuînd că n-ar avea drept să vorbească, aici, de „țara" sa, ceea ce l-a făcut pe N. Iorga să răspundă infamiei încă mai vehement și să pună chestiunea pe tărîmul justiției[149]. „Gigantomachia" lui nu era lipsită de riscuri. Căci dacă unul îl provoca la duel, alții l-au atacat în presă ori au pus la cale intrigi asupra importanței cărora I. Bogdan a ținut să-l prevină amical. Făcuse destule injustiții în aprecierile emise, de regulă prea tranșante, și victimele se coalizau, nu fără motiv. *Istoria Bucureștilor* de G. I. Ionescu-Gion, ca să dăm un exemplu, nu era atît de slabă cum o prezentaseră I. Bogdan și N. Iorga. Mai ales pentru secolele XVI—XVIII, ea constituie și azi o mină de informații anevoie culese din arhive și frumos prezentate, cu o grijă care a putut stîrni admirația unui istoric foarte exigent[150]. Autorul făcuse studii în străinătate și era plin de solicitudine, dar se vede că situația lui de secretar general la Ministerul Instrucțiunii îl făcuse neagreat în cercul tinerilor istorici. Altminteri, era mai tînăr cu un an decît Onciul și adusese unele contribuții semnificative pentru recuperarea secolului XVIII[151]. Efigia lui, ca și aceea a lui Tocilescu sau Urechia, ieșea deformată de sub pana polemistului și avea să treacă mult timp pînă să fie revizuită convenabil[152].

O explicație va fi existînd pentru excesele critice ale noii școli (mai puțin D. Onciul, care nu ia parte la „campanie") și ea nu trebuie căutată doar în temperamentul protagoniștilor. Dacă aceștia n-au procedat la o analiză sistematică, integrală, a istoriografiei de coloratură romantică, este pentru că au putut alege, ca odinioară Maiorescu, terenul confruntării. Ei sînt oameni ai școlii și se ocupă, legitim, de instrumentele didactice. Însă „cearta manualelor"

[143] N. Iorga, *op. cit.*, p. 169—181.
[144] *Ibidem*, p. 181.
[145] *Ibidem*.
[146] *Ibidem*, p. 193—198.
[147] *Ibidem*, p. 183—189.
[148] *Ibidem*, p. 189.
[149] *Ibidem*, p. 191—192.
[150] C. C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre*, București, 1966, p. 8.
[151] G. I. Ionescu-Gion, *Din istoria fanarioților*, București, 1891.
[152] Cf. N. Georgescu-Tistu, *G. I. Ionescu-Gion*, în *București. Materiale de istorie și muzeografie*, IV, 1966, p. 407—418.

cum s-ar putea numi acest episod, cel mai înveninat, din existența *școlii critice*, însemna ceva mai mult: șansa de a impune un program și de a consolida autoritatea grupului. La Universitate, s-a putut vedea, *triada* izbutise (bătălie cîștigată într-un război ce avea să mai dureze) a-l instala decan pe unul din ei. Lucrul n-ar fi fost posibil fără sprijinul lui Maiorescu, ale cărui calcule politice ni se par limpezi. Doi din amintita *triadă* (Bogdan și Onciul) erau conservatori, iar pe al treilea (Iorga) se conta pentru viitor, așa încît acesta se credea îndrituit să spere că i se va încredința *Epoca* [153]. Practicul, raționalul Maiorescu făcuse fără îndoială un plan de captare a noilor energii, iar N. Iorga, ale cărui „campanii" îl recomanda ca un militant redutabil, putea fi o bună achiziție. Numai că în cazul acesta orice calcul risca să fie compromis de reacțiile luptătorului. Iorga nu era omul ușor convertibil la o disciplină de partid, ca prietenul și (din 1900) cumnatul său I. Bogdan, devenit în bună măsură un instrument al lui Maiorescu în politica de cadre [154]. Crezul său politic îl lega mai curînd de Kogălniceanu și Eminescu [155], iar în anii de care vorbim, la începutul secolului, crezul acesta prindea contur de program. „Liga celor trei", cum singur avea să numească înțelegerea cu Bogdan și Onciul, *ligă* atît de eficace în lupta întreprinsă la Universitate și mai apoi la Academie, nu va mai fi atît de necesară [156]. Ea l-a impus la decanat pe Bogdan și a făcut să se țină seama de exigențele noii serii de istorici în treburile universitare.

La Academie, însă, unde mai funcționa principiul reprezentării întregii țări, o victorie clară era și mai greu de obținut. Acolo Tocilescu se bucura de o mare influență, ca unul ce fusese premiat de mai multe ori, era membru activ din 1890, iar în anii de culminație a conflictului cu *școala critică* a prezidat pe rînd secția literară (1899—1901) și pe cea istorică (1901—1903), el aparținînd (singurul de altfel) ambelor domenii. Vechile critici formulate de Hasdeu și A. Demetriescu [157] fuseseră uitate, hărnicia polihistorului impunea mai tuturor. Iorga însuși avea să evoce energia și vitalitatea cu totul remarcabilă a adversarului său [158]. De aceea, critica extrem de violentă la care îi era supus acel *Manual de istoria românilor*, adus (1900) la o nouă ediție, a putut surprinde, iar opiniile lui Iorga din *Indépendance roumaine* pe seama atotputernicului academician vor fi apărut în ochii multora ca o prezumție juvenilă și ca o insolentă provocare. Nu era vorba, desigur, numai de un înalt prestigiu pus sub semnul întrebării, ci de anvergura extraordinară a criticii. Să se încheie veacul pe un asemenea ton de profet mînios? Analistul acuzator trebuia pus, el, sub acuzație și acuzatorii n-au lipsit. Altfel de acuzații, desigur. Față de solidaritatea și chiar de acribia documentară a operei, acum ajunsă la proporții considerabile, nu se mai puteau emite învinuiri ridicole ca aceea de plagiat după E. Bernheim într-o lecție de deschidere [159]. Insurgentul putea fi însă ținut „la ușa" Academiei, cum avea să declare ulterior [160]. El putea fi apoi respins de la premiul „Adamachi", pentru care pregătise monumentala *Istorie a literaturii române în secolul XVIII*. Tema de concurs fusese stabilită de

[153] N. Iorga, *O viață de om*, p. 382—383. S-a încercat și o captare a lui mai directă în politică, fiindcă N. Filipescu îi cerea să candideze, cu sprijinul său, la colegiul III Brăila (Torouțiu, *op. cit.*, VII, p. 96, 116).
[154] N. Iorga, *op. cit.*, p. 386.
[155] *Ibidem*, p. 369.
[156] *Ibidem*, p. 360.
[157] B. P. Hasdeu, *Dacia. Notiță critică*, în *Binele public*, București, martie—aprilie, 1881; Anghel Demetriescu, *Știință și contrabandă*, în *România liberă*, București, octombrie 1881.
[158] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, I, p. 18—19.
[159] George I. Capitanovici, *Discuțiuni istorice*, București, 1895, p. 52—53.
[160] N. Iorga, *O viață de om*, p. 321.

Hasdeu [161], iar textul propus de insurgent, cu toată opinia favorabilă a lui Xenopol, a fost respins. O cronică negativă, injurioasă chiar, apăru în *Epoca* (13 iulie 1901) și Iorga înclina să creadă că a scris-o Anghel Demetriescu. Acesta se disculpa însă prompt, declarînd că dezaprobă cu desăvîrșire gestul: ,,Scrieri ca ale d-le nu se pot judeca în fuga condeiului, nici pe tonul ce-i place criticului''. Citise fragmentar lucrarea și impresia era favorabilă. ,,Dacă sînt părți pe care eu le văz altfel, conchidea el, aceasta nu însemnează că aș fi autorizat să arunc invective și insulte nedemne de un om civilizat asupra d-tale''. Dezavua, dealtminteri, orice diatribă, fie aceasta și politică [162]. Interesant e însă faptul că ,,diatriba'' apăruse în *Epoca*, oficiosul conservator, și că I. C. Negruzzi înlesnea în același timp colaborarea lui Tocilescu la *Conservatorul*, făcînd să apară replica acestuia la una din criticile lui Iorga [163].

Între timp, polemica produsă de manualul lui Tocilescu își urma cursul, înlesnită de împrejurarea că revista *Convorbiri literare* intrase oarecum pe mîna istoricilor din noua generație. I. Bogdan voia chiar să marcheze ,,primul nostru număr'' [164] cu un text polemic al prietenului său despre manualul în cauză [165]. Un altul, de același, apărea sub copertă autonomă [166], în timp ce *Noua revistă română* făcea loc unei intervenții mai sintetice pe aceeași temă [167].

Sfera disputei era însă mai largă. Am putea spune că manualul de istorie pe care Tocilescu l-a adus ,,la zi'', după ce prima ediție fusese folosită în școli din 1885, a fost doar pretextul, ocazia unui conflict de semnificație mai adîncă [168]. Era vorba de un conflict între generații cu atitudini și deprinderi diferite în ce privește studiul istoriei. I. Bogdan, în felul său metodic, precis, clar, N. Iorga cu vehemența lui caracteristică, au fost cei dintîi care l-au combătut. Față de *școala veche* [169] (Gr. Tocilescu, V. A. Urechia, G. I. Ionescu-Gion ș. a.), o *nouă școală* se înfiripa, una mai viguroasă, mai informată și mai dispusă a separa sferele de activitate în favoarea profesionalismului. Ca membru în comisia pentru manualele didactice, I. Bogdan întocmi un raport extrem de aspru relativ la manualul propus de Tocilescu, acuzîndu-l de ,,greșeli elementare'', ,,erezii lingvistice'', informație depășită, ,,efort de hiperbole potrivit autorilor de reclame'' etc., motiv pentru care ministerul a respins cartea, sugerînd autorului să pregătească o altă versiune, pe baza observațiilor din raport. Tocilescu a răspuns, ofensat, cu o ,,întîmpinare'' menită să dezvăluie ,,pornirea pătimașă'' a raportorului și să arate că după tot ce făcuse pînă atunci pentru știință și pentru școală nu merita acest tratament [170].

[161] *Scrisori către N. Iorga*, I, 1972, p. 19.

[162] *Ibidem*, p. 367–368.

[163] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, III, p. 101.

[164] *Ibidem*, VII, p. 60.

[165] N. Iorga, *Cum se predă istoria în școalele noastre. Cu ocazia unui nou manual*, în *Convorbiri literare*, XXXIV, 1900, 1, p. 42–77; 2, p. 132–167; 3, p. 206–236; 5, p. 394–418; 6, p. 507–511.

[166] Idem, *Cum face dl. Gr. G. Tocilescu ,,ediția a doua'' a operelor sale. Reflexii vesele ale unui cumpărător decepționat*, București, 1900, 26 p.

[167] Idem, *Sfîrșitul unei polemici*, în *Noua revistă română*, II, 1900, nr. 19, p. 271.

[168] Idem, *O viață de om*, p. 159, 233, 236, 239, 241, 262, 268, 270, 275, 279–281, 426, 461, 542, 704 (referiri la Gr. Tocilescu).

[169] N. Iorga, *Manifestări nouă ale unei școale vechi*, în *Convorbiri literare*, XXXVII, 1903, p. 435–444; 626–641. I. Bogdan se oferea să publice textele pe cont propriu și în broșură, spre o mai largă difuziune (I. E. Torouțiu, *op. cit.*, VII, p. 90).

[170] Gr. Tocilescu, *Întîmpinarea adresată domnului ministru al Cultelor și Instrucțiunei Publice*, București, 1903, 68 p.

Întîmpinarea nu i-a dat satisfacţie autorului, dar nici n-a rămas fără ecou[171]. N. Iorga o ridiculiza, reducînd-o la „tînguiri" neputincioase[172], iar I. Bogdan o examina metodic, multiplicînd argumentele din raport. Manualul nu era, desigur, atît de slab pe cît îl socoteau criticii interesaţi în polemică. În versiunea dintîi, însuşi I. Bogdan îl recomandase ca o lucrare de merit[173]. E drept că de atunci trecuseră 15 ani, că multiplele ocupaţii ale autorului nu i-au permis să se pună la punct cu noile cîştiguri ale istoriografiei. Cartea nu era mai slabă decît altele şi, în tot cazul, nu i se putea opune ca exemplu manualul întocmit de T. Avr. Aguletti, elev şi protejat al raportorului.

Nu interesează acum obiecţiile formulate de critici, nici răspunsul lui Tocilescu. Un fapt trebuie însă amintit ca semnificativ: acuzaţia formulată de I. Bogdan că autorul e nesincer în unele concluzii sau că ocoleşte anume adevărul. Entuziasmul cu care prezenta domnia lui Carol îi părea fals şi nepedagogic. Tendinţa de a mitiza istoria contemporană, apelul la „hiperbole" în prezentarea corifeilor acesteia nu puteau avea decît un efect negativ[174].

Recunoaştem aici una din preocupările *şcolii critice*, aceea de a pune distanţă între istoric şi obiectul cercetării sale, oricare ar fi acesta. Formulînd judecăţi, el îşi asumă riscuri. Peste cîţiva ani numai, punînd în practică această normă, Iorga avea să scandalizeze oficialitatea cu felul „obiectiv" în care înfăţişa aceeaşi domnie, punînd-o alături de a lui Cuza Vodă şi păstrînd o deplină libertate de expresie[175]. Tocilescu însă, antidinasticul din vremea colaborării cu Hasdeu, înţelegea să exalte istoria ultimelor decenii, sub pretext de a întări astfel patriotismul tinerii generaţii. Gestul său nu era singular şi tocmai de aceea *şcoala critică* a ţinut să intervină ori de cîte ori declamaţia patriotardă se substituia prezentării obiective a faptelor.

O problemă importantă se mai degajă din polemica în jurul manualelor didactice, aceea a locului istoriei naţionale în ansamblul duratei. O mică paranteză devine aici necesară.

7. PERSPECTIVA INTEGRATOARE

Generaţia paşoptistă fusese categorică în afirmarea primatului naţional. „Istoriei lumii", definită doar ca fundal, Kogălniceanu îi opunea „istoria patriei" ideale şi nu ezita să spună că Suceava comportă pentru el o rezonanţă mai adîncă decît Salamina, iar Ştefan cel Mare trebuia situat înaintea „eroilor lumiii". Românocentrism? Într-o epocă de renaştere naţională, efortul acesta de autodefinire prin istorie nu putea năzui la nuanţe şi nu se gîndea la justeţea accentelor. „Pentru acum — îndemna Kogălniceanu încă la 1838 — să ne cunoaştem mai înainte pe noi înşuşi" [176]. *Mai înainte* nu însemna însă exclusiv, de vreme ce chiar el avea să publice *Fragments tirés des chroniques moldaves et valaques* (I—II, 1845), ca un mijloc de a-şi recomanda patria în cîteva momente ale devenirii ei şi ca o contribuţie sursologică la istoria universală, contribuţie menită a se întoarce în profitul nostru prin interesarea specialiştilor străini în istoria poporului român [177]. Un sfert de secol mai tîrziu, cînd Unirea era un

[171] I. E. Torouţiu, *op. cit.*, VII, p. 91.
[172] N. Iorga, *Contra tînguirilor d-lui Tocilescu*, Bucureşti, 1903.
[173] I. Bogdan, *Istoria românească pentru clasele primare şi secundare de Gr. G. Tocilescu, Bucureşti, 1885*, în *Convorbiri literare*, XIX, 1886, nr. 12, p. 1 062—1 067.
[174] Apud Gr. Tocilescu, *op, cit.*, p. 20—22.
[175] N. Iorga, *O viaţă de om*, 1972, p. 360.
[176] *Alăuta românească*, Iaşi, 1838, nr. 3, p. 24.
[177] M. Kogălniceanu, *Opere* II, Bucureşti, 1976, p. 418—421.

fapt împlinit, iar naţiunea consolidată, Maiorescu putea face un pas înainte, în sensul unui efort integrator mai susţinut. Căci, observa acesta , „unul din semnele înălţării culturii este tocmai de a părăsi cercul mărginit al intereselor mai individuale şi, fără a pierde elementul naţional, de a descoperi totuşi şi de a formula idei pentru omenirea întreagă" [178]. Concepînd o istorie universală, el căuta de fapt o modalitate de a integra mai corect trecutul românesc în marea durată a lumii.

Problema raportului dintre *naţional* şi *universal* a fost reluată cu o insistenţă semnificativă de mai toţi istoricii noştri de seamă. Xenopol îşi lega debutul de *Cultura naţională*, declarînd că sub unghi românesc nimic nu valorează dacă nu se răsfrînge asupra naţionalităţii noastre. Un „egoism profitabil" cerea deci o raportare la sine a ansamblului, „aspiraţiunea infinită" se cuvenea restrînsă la o realitate bine circumscrisă. „Cosmopolitismul — insista el — nu e pentru noi, cel puţin acum cînd legătura interioară ce trebuie să ne unească este încă atît de confuză"[179]. Accentul pe *naţional* era deci o chestiune de strategie a recuperării şi Xenopol însuşi avea să facă paşi importanţi în direcţia unei integrări convenabile a istoriei noastre în istoria europeană, stăruind asupra momentelor de interes mai larg şi colaborînd chiar la marea sinteză de istorie generală a lui E. Lavisse şi A. Rambaud[180]. Oricum, nici istoriografia romantică, nici Xenopol nu s-au gîndit să izoleze durata naţională, de dragul particularului. Cu atît mai puţin putea gîndi o asemenea formulă *şcoala critică*. Iorga începea cu reflecţii despre *Literatura naţională* (1890) [181] pentru a-şi încheia cariera cu un vast proiect de *istoriologie umană*, făcînd mereu eforturi de a integra istoria românilor în mediul firesc de universalitate [182]. „Am ajuns la explicaţii din ce în ce mai largi, va mărturisi marele istoric, impunîndu-mi-se de la o bucată de vreme necesitatea absolută de a nu cugeta altfel decît pe linii care ar străbate toată dezvoltarea omenirii" [183]. Îndreptîndu-şi atenţia spre legăturile cu lumea slavă, I. Bogdan avea în vedere aceeaşi necesitate integratoare, ceea ce nu voia să însemne deloc o diminuţie a valorilor proprii [184]. Ca şi Xenopol, profesorul său de la Iaşi, el ştia că „valoarea istorică a poporului nostru în concertul celorlalte popoare europene, va fi măsurată după originalitatea, mai mare sau mai mică, a culturii sale din trecut"[185]. De unde ideea unei „culturi istorice naţionale" [186], reluată de Pârvan, cu accentul pe transgresarea „vegetativului etnografic" în direcţia „sublimului uman" [187], ceea ce presupune un imens efort de ajustare continuă, de situare în context, de comparaţie lucidă. „Mijlocul unic de a accentua diferenţialul e acela de a intensifica genericul" [188], conchidea el, reluînd o idee formulată în alţi termeni şi de Odobescu, într-un moment cînd problema specificului trezea destule aprehensiuni şi nervozităţi. Raportarea la valorile lumii, nu doar ale Apusului, era un bun cîştigat, fie şi ca mod de a estima va-

[178] T. Maiorescu, *Critice*, I, Bucureşti, 1967, p. 211.

[179] A. D. Xenopol, *Scrieri sociale şi filosofice*, Bucureşti, 1967, p. 77.

[180] Cf. Al. Zub, *A. D. Xenopol, biobibliografie*, Bucureşti, 1973, p. 69—88.

[181] N. Iorga, *Literatura naţională*, în *Lupta*, 18 martie 1890 (*Pagini de tinereţe*, II, Bucureşti, 1968, p. 19—23).

[182] Idem, *Generalităţi*, 1944, p. 91—92.

[183] *Ibidem*, p. 216.

[184] I. Bogdan, *Însemnătatea studiilor slave pentru români*.

[185] Idem, *Scrieri alese*, Bucureşti, 1968, p 106.

[186] *Ibidem*, p. 94.

[187] V. Pârvan, *Scrieri*, Bucureşti, 1981, p. 386; *Datoria vieţii noastre* (1919).

[188] *Ibidem*, p. 383.

lorile proprii [189]. „Nu te poţi integra în cultura universală decît aducînd o notă proprie în această cultură", observa Iorga, definind o preocupare foarte insistentă în epocă [190]. O „lecţie de integralitate" era deci a se desprinde, utilă, din paginile istoriei [191]. Ea presupune din partea istoricului un unghi convenabil, o perspectivă în stare să integreze spaţii şi durate cît mai întinse.

Chestiunea pare limpede şi totuşi ea a produs, în epoca de cristalizare a *şcolii critice*, o întreagă dispută. Cît loc trebuie să ocupe istoria naţională în programele didactice? În ce fel să se abordeze istoria lumii pentru a face din ea un mijloc mai eficient de educaţie civică? Două tendinţe se conturau, din acest punct de vedere, spre finele secolului. Una punea accent mai apăsat pe istoria naţională, tinzînd să facă din ea centrul întregii istorii. Sistem românocentric! Sintagma a fost rostită, ca o condamnare, cu ocazia prezentării de către I. Găvănescul la comisia de specialitate a unui manual de *Istoria omenirei pentru clasa II secundară* (1902). Profesor şi pedagog cu veleităţi de istoriograf, autorul propunea să se adopte în învăţămînt o viziune nouă, susceptibilă să valorifice la maximum faptele româneşti [192]. Însărcinat de minister să facă raportul de rigoare, I. Bogdan se văzu constrîns a respinge manualul, ceea ce l-a determinat pe autor să-l atace în revista *Cultura română*. Disputa devenea astfel publică. I. Bogdan tipări, drept răspuns, raportul cu pricina în *Convorbiri literare*, cu un preambul lămuritor [193]. Autorul îi părea „un ignorant desăvîrşit" în istorie şi n-ar fi meritat osteneala răspunsului. Dar cazul avea o altă semnificaţie, mai adîncă, aceasta demnă de semnalat pentru beneficiarii acelui manual. Ce susţinea Găvănescul? Că din motive de educaţie patriotică istoria universală ar trebui să se predea pornind mereu de la români, într-un efort de deplasare a accentului spre estul Europei. Cum să se explice atunci vechile instituţii? Ca profesor de pedagogie şi director al seminarului pedagogic din Iaşi, autorul putea duce, prin „inovaţia" lui românocentrică, la un prozelitism păgubitor. A transforma Orientul în „marea scenă istorică" a evului mediu, iar pe români în factor decisiv era o aberaţie demnă de răspuns. Singur curajul de a înfrunta opiniile consacrate şi regulile de metodă nu îndreptăţea publicarea unui manual de istorie, în care autorul să propună o asemenea interpretare. Perspectiva era falsă, vădind ignoranţă şi prezumţie. Europa medievală nu s-a plămădit în est, ci în apus, iar „influenţele Orientului asupra Occidentului sînt cu totul secundare" [194]. Dacă acolo se poate privi istoria din perspectiva unui popor sau altul, la noi lucrul acesta ar fi cu totul greşit, dată fiind dependenţa firească de popoarele din jur. Mai puternici şi mai instruiţi, vecinii au avut iniţiative ce s-au răsfrînt şi asupra noastră. „Ţările române — observa Bogdan — apar în istorie cînd evul mediu începe să apună şi instituţiile noastre sînt un slab reflex al celor apusene, trecute prin filiera vecinilor noştri" [195]. Inovaţia metodologică adusă în discuţie nu putea produce decît confuzie în predarea istoriei şi o rea înţelegere a acesteia. Nu interesează aici numeroasele erori de cronologie şi de fapte, semnalate de raportor. Ceea ce interesează e perspectiva „nouă" pe care acesta s-a simţit dator să o combată, ca fiind una

[189] A. D. Xenopol, *Răspunsul d-lui ~ la discursul de recepţie rostit de N. Iorga*, Bucureşti, 1911, p. 31.

[190] N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti. Introducere sintetică*, Bucureşti, 1929, p. 21.

[191] Idem, *Generalităţi*, p. 162.

[192] I. Găvănescul, *Istoria omenirei pentru clasa II secundară: evul mediu şi evul modern (pînă la pacea de la Vestfalia)*, Bucureşti, 1902.

[193] I. Bogdan, *Cîteva cuvinte despre sistemul românocentric în predarea istoriei universale*, în *Convorbiri literare*, XXXVIII, 1904, p. 384—389.

[194] *Ibidem*, p. 386.

[195] *Ibidem*.

pernicioasă pentru ştiinţă şi păgubitoare pentru tineret. În plus, bombasticismul stilistic îi părea insuportabil: o adevărată „beţie de cuvinte" [196].

Criticul se referea la manualul din 1902. I. Găvănescul dăduse totuşi un text asemănător cu mult înainte [197], la 1895, cu un *motto* din Alecsandri, semnificativ pentru tendinţa românocentrică a autorului: „Să trăieşti, ostaş romane, / Stîlp al lumei apusene! / Tu cu peptu-ţi ai oprit / Valul crunt din răsărit / Şi cu braţul tău armat / Pasul soartei l-ai schimbat!". Prefaţa nu făcea decît să expliciteze acest *motto*, atunci cînd afirma că „orice popor are dreptul să privească lumea istorică din punctul său de vedere [198]. Desigur, autorul avea dreptul să se revolte contra ignorării spaţiului românesc de către istorici ca Victor Duruy, care în *Petite histoire du Moyen Age* apreciase că Europa estică a trăit mereu în izolare şi obscuritate. El uita însă că starea cunoştinţelor nu permitea, atunci, altă interpretare. Îndreptăţea aceasta o replică de aceeaşi natură? Se putea răspunde prin ignorarea Apusului, ca şi cum nodul evenimentelor s-ar dezlega în Răsărit? I. Găvănescul avea dreptate, desigur, a cere ca manualele noastre să nu preia *tale quale* versiuni apusene, ci să ţină cont de existenţa noastră istorică, de eforturile noastre de a răzbi, în pofida atîtor vicisitudini, la lumină. Greşea însă accentuînd peste măsură rolul privirii din interior. „Spre a străbate labirintul evenimentelor din epoca medievală, epocă de frămînatre a popoarelor eruropene, declara I. Găvănescul, m-am servit de firul roşu al istoriei neamului nostru şi al evenimentelor din răsărit, convins că pe această cale se putea ajunge mai departe" [199]. Justificării morale el îi adăuga una de ordin „ştiinţific": în răsărit au avut loc marile evenimente ale veacului de mijloc: migraţii, venirea turcilor, cruciade etc. „Sîntem îndemnaţi, prin urmare, şi de cursul evenimentelor a muta centrul de gravitate şi punctul de vedere din apus în răsărit, spre a privi şi studia viaţa omenirii din evul mediu. Şi nu-i deloc o pornire exclusivistă a pleca, în special, de la istoria poporului român" [200]. Procedeul se anunţa a fi şi „pedagogic", căci e normal a se porni de la cunoscut la necunoscut. Nu se începe cu „totul uman", ci cu lumea concretă din apropiere. Pentru copii, istoria universală trebuie să servească mai mult ca auxiliar al istoriei naţionale" [201]. Mai tîrziu, la liceu, la universitate, el va lărgi perspectiva în spaţiu şi în timp, păstrînd însă în plină lumină ţara lui şi vecinătatea cea mai directă. Privind de sus, proporţiile se modifică, se *obiectivează*, ceea ce e departe devine mai mic. Un motiv în plus să adîncim spaţiul nostru, care e mai lesne cognoscibil. De unde şi al doilea *motto* aşezat pe frontispiciul cărţii: *non multa, sed multum*. Multum, în sens de forare mai adîncă aici. Sedus de un principiu legitim în aparenţă, I. Găvănescul punea „fără milă securea în crăcile stufoase şi încîlcite" ale evului mediu, pentru a croi, pornind de la poporul său, poteci mai departe [202].

Cum a făcut-o, cu ce riscuri, cu ce rezultate, a spus-o I. Bogdan în raportul său. Vom menţiona aici doar faptul că şi pentru *Istoria modernă*, publicată în 1901, autorul adopta acelaşi principiu, considerînd că pentru etapa gimnaziului „se poate considera istoria universală mai mult ca un mijloc de a pricepe mai adînc istoria poporului nostru, pus în centrul de privire al ei

[196] *Ibidem*, p. 389.
[197] I. Găvănescul, *Istoria omenirei*, II, *Evul mediu pentru clasa II*, Bucureşti, 1895.
[198] *Ibidem*, p. III.
[199] *Ibidem*, p. IV.
[200] *Ibidem*, p. V.
[210] *Ibidem*, p. VI.
[202] *Ibidem*, p. VI—VII.

și în centrul de interes al școalei românești". Rămînea ca în etapele ulterioare, la liceu, la universitate, să se observe „o scară de proporție mai apropiată de cea absolută" [203]. Chiar și pentru „evul antic" el recomanda aceeași metodă: „concentrarea interesului în mod deosebit asupra chestiilor ce stau în legătură cu trecutul nostru" [204].

Am insistat oarecum asupra manualelor lui I. Găvănescul fiindcă ele definesc una din tendințele de care vorbeam mai sus. A doua, reprezentată de *școala critică*, recomanda o raportare continuă la erudiția apuseană, pentru ca pe acest temei să se poată adînci și cunoașterea spațiului istoric românesc. Nu numai civilizația locală se cuvenea estimată în raport cu civilizația Apusului, dar și progresele culturii. Prima direcție, legitimă pînă la un punct, continua de fapt o orientare mai veche, neaoșistă, care a putut inspira odinioară refuzul latinității, chiar în alcătuirea noastră etnică [205]. Ea avea să ducă la manifestări spectaculase, ca în tentativa lui T. Antonescu de a plasa în spațiul nostru patria primitivă a arienilor [206] și în fantastica *Dacie preistorică* a lui N. Densusianu[207].

Mai modest și mai ponderat, G. I. Ionescu-Gion se manifesta consensual într-un raport (6 decembrie 1899) către ministrul cultelor și instrucțiunii publice [208]. Pornind de la observația pedagogului francez Rollin că nimic nu poate contribui mai bine la formarea caracterelor decît istoria națională, el arăta cît de vitreg reprezentată era această istorie în școlile noastre, comparativ cu alte spații de cultură, și cît de mult am profita procedînd la o integrare mai strînsă a istoriei românilor în istoria universală. Nu era permis să se creadă că poporul nostru n-a jucat nici un rol în istorie sau că viața lui a fost atît de izolată și de puțin semnificativă încît nu merită osteneala mențiunii [209]. Subliniind „trista și dureroasa situațiune", autorul pleda pentru o revizuire de concepție, mai ales că sporul documentar din ultima vreme îndreptățea o cunoaștere mult mai nuanțată a trecutului [210]. Istoria proprie putea fi tratată în și prin istoria universală. Ninmic nu-l împiedică pe profesor, cînd evocă preistoria, să vorbească și de Cucuteni, nici să aducă aminte de figura lui Nicolae Milescu atunci cînd se referă la Rusia lui Petru I ori la China [211]. S-ar putea omite fără nici un regret unele campanii napoleoniene pentru a se vorbi de soarta principatelor române la începutul acelui secol, „cînd întocmai ca pe niște mingi, marele cuceritor le făcea cu vîrful spadei să se rostogolească uneori spre Turcia, alteori spre Rusia sau spre Austria" [212]. Asemenea propuneri nu trebuiau să surprindă pe nimeni, ele fiind conforme cu practicile în uz la alte popoare și însemnînd o mai justă evaluare a rosturilor noastre în durată [213].

Cînd atrăgea luare-aminte asupra pericolului de a falsifica istoria națională prin raportarea ei excesivă la Orient, I. Bogdan nu absolutiza desigur dependența ei de Occident, ci voia să recomande o privire calmă, de sus,

[203] Idem, *Istoria omenirii*, III, *Istoria modernă, de la pacea de la Vestfalia pînă astăzi*, București, 1901, p. IV–V.
[204] Idem, *Istoria omenirii*, I, *Evul antic pentru clasa I secundară*, București, 1912, p. 5.
[205] A. Popovici, *Dovezi literare pentru Țara Românească și Moldova că nu s-au numit Dacia și limba noastră n-au avut nici un amestec cu latina*, București, 1847.
[206] T. Antonescu, *Lumi uitate*, Iași, 1901.
[207] N. Densusianu, *Dacia preistorică*, București, 1913.
[208] G. I. Ionescu-Gion, *Istoria națională în istoria universală*, București, 1900, 22 p.
[209] *Ibidem*, p. 7.
[210] *Ibidem*, p. 10.
[211] *Ibidem*, p. 11–12.
[212] *Ibidem*, p. 21.
[213] *Ibidem*, p. 22.

asupra unui teritoriu de infinite interferențe. Împinsă la limită, atitudinea lui nu era fără riscuri și s-a putut observa chiar o tendință de a reduce totul la înrîuriri externe. În fond, disputa de la 1900 reactualiza vechea dilemă rankeană: nu se poate înțelege istoria universală fără a cunoaște mai întîi evenimentele specifice unui spațiu definit și nu se pot înțelege acele evenimente fără a cunoaște mai întîi ansamblul, universalul [214].

Polemica iscată în jurul sistemului românocentric n-a rămas fără ecou. Cu tot respectul ce-l nutrea pentru opera slavistului, pe care a comentat-o în lumina corespondenței, I. Lupaș avea să formuleze rezerve cu privire la dependența directă și excesivă de trecutul altor popoare. Istoria noastră, replica el, nu atîrnă exclusiv de aceea a vecinilor. Ca și în alte cazuri, „influențele externe au fost adaptate împrejurărilor speciale, asimilate și transformate potrivit cu necesitațile de viață ale neamului și ale statului"[215]. Nici despre instituții nu s-ar putea spune că au fost doar „un slab reflex al celor apusene", ci „rezultatele firești ale procesului de contopire, desăvîrșit în cursul timpului între moștenirea din bătrîni și aportul diferitelor influențe și împrumuturi nu numai apusene, ci în bună parte și răsăritene și meridionale" [216].

Chestiunea e: unde se situează istoricul atunci cînd ia în cercetare un spațiu anumit? Criteriul extern îndrumă către perspectiva „de sus", ceea ce duce la estomparea liniilor. Cel organic, intern, insistă asupra notelor caracteristice, subliniind specificitatea spațiului respectiv. „Criteriul organico-cultural cere să fie cercetate cu deosebită atențiune formele specifice individuale" [217], nota I. Lupaș, observînd că sintezele mai vechi asupra Transilvaniei păcătuiau din acest punct de vedere. Era vremea acum să se abordeze același spațiu mai adînc, pornind de la realități durabile, pentru a sesiza elementele de unitate a lumii românești [215]. Reluînd tacit vechea sugestie, el ajungea la concluzia, aparent paradoxală, că istoria lumii se cuvine integrată în istoria națională, nu invers, fiindcă aceasta din urmă comportă utilitate practică [219]. O asemenea teză nu putea trece fără a strîni rezerve în epocă. C. Kirițescu lua distanță în raport cu *românocentrismul*, apreciind că se ajunge astfel la simplificări și deformări nepermise, de vreme ce poporul nostru n-a fost decît rareori în centrul evenimentelor, poziția sa fiind oarecum *excentrică*. Ceea ce nu înseamnă că erau contraindicate analogiile între istoria lumii și istoria națională. Iar precum la aceasta din urmă folosim elemente de istorie locală, spre a-i spori substanța și a o „democratiza", în cazul istoriei lumii devenim în chip firesc „agenți" ai istoriei naționale [220].

Se revenea, de fapt, cu argumente mai nuanțate, la ideea ce preocupase pe istoricii de la 1900 și care constituie o dilemă permanentă a istoriografiei. Ea presupune în orice caz, ca metodă, un progres notabil al comparatismului, în afara căruia nu se poate vorbi de efort integrator. N. Iorga avea să-i asigure cea mai largă extensiune, înainte ca un congres internațional să-i consacre legitimitatea. Perspectiva de care istoricul simte nevoia spre a-și

[214] Cf. John L. Snell, *Doctoral study in history*, în vol. *The education of historians in the United States*, New York, 1962, p. 142.

[215] I. Lupaș, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, I, Craiova, 1933, p. XXXII—XXXIII.

[216] *Ibidem*, p. XXXIII.

[217] Idem, *Studii istorice*, V, Sibiu—Cluj, 1945—1946, p. 42.

[218] *Ibidem*, p. 42—43.

[219] C. Kirițescu, *Momente din campania metodelor în istorie*, în *Omagiu lui Ioan Lupaș*, București, 1943, p. 414.

[220] *Ibidem*, p. 415—416.

defini obiectul cercetării nu e doar una cronologică, ci și spațială [221]. Corifeii *școlii critice* au avut șansa de a-și lărgi orizontul privirii prin studii în străinătate, apoi prin călătorii și lecturi, ceea ce le-a înlesnit o mai bună integrare a duratei noastre în istoria universală. N-ar fi abuziv, poate, să vedem în dezbaterile la care ne-am referit și o reacție la europocentrismul ce izbîndise în sinteza istorică de la finele secolului XIX [222]. Școala nu putea rămîne în afara ei [223]. De aici avea să pornească Șt. Zeletin după întîiul război mondial, propunînd ca predarea istoriei în școală să devină romănocentrică, deoarece numai așa va fi ea în măsură să explice originea instituțiilor actuale și prin aceasta să contribuie la solidarizarea noilor serii de tineri cu societatea în care se dezvoltă [224]. Un asemenea mod de a privi lucrurile, schematizant, nu era lipsit de pericole și G. I. Brătianu avea să le pună în lumină cu multă pătrundere [225].

8. ISTORIE ȘI POLEMICĂ

Orice demers istoric e întrucîtva polemic, fie și implicit, căci se bizuie pe examenul critic al demersurilor anterioare, examen întreprins adesea în manieră polemică. Polemica e cea care structurează îndeobște o direcție și dă naștere unei „școli". Școala metodică a lui G. Monod s-a închegat, se știe, polemizînd cu *Revue des questions*. Școala noastră critică pe tărîmul istoriografiei s-a constituit și ea la capătul unor confruntări foarte aspre, în care au fost implicați mai toți istoricii de seamă. Chiar și opera lui D. Onciul, aparent mai senină, avea în esență un caracter polemic. Epoca însăși manifesta, în tradiția creată de *Junimea*, un interes aparte pentru confruntările de idei. Polemici de un substrat mai larg s-au răsfrînt uneori în istoriografie, grupînd preopinenții în „tabere". Vechi aprehensiuni și conflicte treceau astfel asupra unei noi serii de cărturari. Cînd, la 1892, L. Șăineanu, G. Ionescu-Gion și Hasdeu supuneau unei severe critici sinteza de istorie literară a lui W. Rudow [226], ei aveau în vedere nu atît autorul, cît pe junimiștii I. C. Negruzzi și G. Bogdan care completaseră și revizuiseră lucrarea [227]. Tot așa în spatele criticii lui D. Onciul cu privire la analiza xenopoliană a teoriei lui Roesler se afla (o știm din corespondență) aversiunea *Junimii* față de dizident [228]. Poate că ea s-ar fi produs oricum, căci Xenopol a dorit-o [229], însă fapt este că *Junimea* și-a pus de la început speranțe în D. Onciul și a vrut să-l aibă aproape. Un întreg complot s-a pus deci la cale, cu ocazia concursului pentru catedra din București, pentru ca „hotărîrea să cadă în favorul" său, cum îl și prevenea deschis Maiorescu [230], în timp ce stimula interesul mai tînărului S. Mehedinți pentru istorie, opunînd *istoria* de tip rankean unor „fantasmagorii à la Hasdeu, Xenopol, N. Densusianu" [231]. Apăruse, impunătoare, masivă, *Istoria românilor*

[221] Cf. Al. Zub, *Biruit-au gîndul*, Iași, 1983, p. 347–349.
[222] Cf. Ch. O. Carbonell, *Histoire et historiens. Une mutation idéologique*, Toulouse, 1976, p. 144–149.
[223] Cf. și Gh. N. Costescu, *Problema națională și școala. Rolul istoriei naționale*, în *Omagiu lui Spiru Haret*, București, 1911, p. 143–156.
[224] *Istoria socială*, București, 1925; idem *Naționalizarea școalei*, București, 1926.
[225] *Teorii nouă în învățămîntul istoriei*, Iași, 1924, p. 15–22.
[226] Dr. W. Rudolf, *Geschichte des rumänischen Schrifttums*, Wernigerde, 1892.
[227] *Eine Trilogie*, Critică de L. Șăineanu, G. I. Ionescu-Gion și B. P. Hasdeu, București, 1892, 71, p.
[228] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, I, București, 1931, p. 209.
[229] *Ibidem*, VII, 1935, p. LIV.
[230] *Ibidem*, p. LII.
[231] *Ibidem*, IX, 1940, p. 250.

din Dacia Traiană şi ea nu-i descoperea criticului junimist decît „fantasmagorii". Dar el nu s-a aplecat niciodată serios asupra acesteia şi e chiar puţin probabil să o fi citit. Refuzul era categoric — şi nu de natură ştiinţifică. Un refuz plin de dispreţ şi de o imensă prezumţie. S-ar părea că el, criticul, e în stare să dea o operă istorică mai solidă şi în tot cazul inspirată de o concepţie mult mai largă asupra istoriei [232]. Se va mărgini să-şi comenteze discursurile rostite în Parlament într-o serie de introduceri pe care grija pioasă a unui discipol avea să le adune sub un titlu impropriu: *Istoria contimporană a României*.

Curioasă această ambiţie de a scrie istorie, dacă ne gîndim că în fond Maiorescu o privea cu dispreţ. Căci în timp ce-l îndemna pe S. Mehedinţi să părăsească geografia în favoarea istoriei, ca fiind un domeniu de certă preeminenţă („asta ne lipseşte în prima linie"), el aprecia ca „atrofiată" cultura tinerimii, de vreme ce indica „foamete de istoria naţională mai ales" [233]. Intuise corect, însă, nevoia de istorie a epocii, şi stăruinţele lui pe lîngă tinerii cei mai dotaţi ca să se consacre acestui domeniu sînt semnificative pentru distanţa ce se instalează adeseori între gînd şi faptă. Aici vedea el, în istorie, „punctul principal al viitorului universitar". De ce nu s-ar reorienta S. Mehedinţi? „Eşti om inteligent, om concentrat şi om de acţiune. Geografia e intim legată de istorie, sai de la cea dintîi rezolut în cea de-a doua. E un scandal cultural că după începuturile *Magazinului istoric*, ale lui Şincai, după publicarea *Documentelor Hurmuzaki* şi a *Arhivei* lui Hasdeu [. . .] stă toată tinerimea univeristară cu limba scoasă după apa din izvoarele istorice şi în loc de apă îmbelşugată ne dau picături dintr-un pahar mic de epigrafie à la Tocilescu şi din sticla de doftorii sifilitice ale lui Xenopol şi din ţucalul lui Ureche. Nici un tînăr de valoare de la noi din ţară n-are să se destine istoriei naţionale? E numai Onciul din Cernăuţi! Pentru D-zeu, numai unul? *Unus est nullus*" [234]. Dincolo de aluzii triviale şi aprecieri nedrepte, pe care verva polemistului le-a făcut să scape cenzurii critice, e cea mai pasionată pledoarie pentru asumarea condiţiei de istoriograf într-un moment cînd generaţia mai vîrstnică trebuia să cedeze locul şi nu avea cui.

Înţelegem mai exact nerăbdarea criticului dacă punem în legătură pasajul de mai sus cu adaosul (din acelaşi an) la noua ediţie a *Criticelor*. El observa acolo că dintre universitari murise P. Cernătescu şi se pensionase N. Ionescu, iar A. Vizanti era — profesional — cu totul inactiv. Doar Xenopol se justifica prin încheierea sintezei de istorie naţională şi oarecum V. A. Urechia, care se dedica unor „voluminoase" publicaţii[235]. Hasdeu? Lucrarea lui amorţise, focul era stins [236]. Un atare bilanţ trebuia să alarmeze pe oricine se gîndea la viitor, căci lipseau tinerii care să preia ştafeta. I. Bogdan (nepomenit de critic), se afla încă la începutul activităţii, iar D. Onciul în slujba altui stat. Nu e de mirare că Maiorescu a depus atîtea stăruinţe ca să asigure aducerea acestuia din urmă la Bucureşti, acolo unde se va înfiripa în cîţiva ani o *şcoală* destul de temeinică pentru a smulge aprobarea mult exigentului Maiorescu.

Afirmarea *şcolii critice* nu s-a făcut, desigur, fără o vajnică opoziţie din partea celor ce se vedeau diminuaţi, contestaţi, îndepărtaţi. Iar cel mai redutabil adversar declarat era Gr. Tocilescu, pe atunci încă destul de tînăr şi de viguros, cu un palmares greu de negat în unele domenii. Va fi lovit mai ales

232 Cf. Al. Zub, *Junimea, implicaţii istoriografice*, Iaşi, 1976, p. 23–26.
233 I. E. Torouţiu, *op. cit.*, IX, 1940, p. 250.
234 *Ibidem.*
235 T. Maiorescu, *Critice*, II, 1967, p. 254.
236 *Ibidem*, p. 262.

prin manualele sale de istorie, rămase cu informația în urmă și degajînd un entuziasm ce părea fără acoperire. I s-au raliat, cu motivații diferite, G. I. Ionescu-Gion, Pompiliu Eliade, I. Găvănescul ș. a. V. A. Urechia, încă influent, a mai putut rezista o vreme atacurilor, însă trebui să părăsească de tot cîmpul de luptă. Confruntarea nu se mai limita acum la Universitatea din capitală, ci se extinsese mult în afară. Indecis, dar mai aproape de noua generație decît de vechii companioni, Xenopol fu silit și el să intre în polemică, fără a se identifica însă cu adversarii *școlii critice*. Terenul de înfruntare era, acum, mai ales Academia Română, unde Urechia, Hasdeu și Tocilescu se bucurau de influență.

La început au fost premiile. Cu deviza *suum cuique*,care-i oculta numele, Iorga prezentase la concursul pentru un premiu academic lucrarea *Chilia și Cetatea Albă*. Raportul înfățișat chiar de Gr. Tocilescu evoca opiniile membrilor comisiei, împărțite, lăsînd plenului să decidă. Negativ și dur se rostise, în comisie, Hasdeu, reproșînd autorului ignorarea unor ,,fîntîne importante", ,,spiritul sărăcăcios, superficial", expunerea confuză, stilul deficitar. Xenopol recunoștea meritele lucrării (nu fără a-i ciritca stilul) și opina pentru acordarea premiului. Sprijinit de către D.A.Sturdza,. la 12 aprilie 1899, manuscrisul primi distincția respectivă [237]. O lună mai tîrziu, la 19 mai, autorul îi adresa lui Hasdeu o misivă de despărțire, căci nu mai putea ,,cunoaște" în viitor ,,pe omul, aibă el un trecut cît de glorios și merite cît de înalte, care-și coboară bătrînețele pînă la asemenea aprecieri și la asemenea sentimente" [238]. Răspunsul lui Hasdeu recomandă alte aprecieri și alte sentimente. El îi mărturisea simpatie, socotindu-l ,,una din perlele junei generațiuni române", și decalara că, din parte-i, nu s-ar sfii să-i întindă, amical, mîna [239]. Iorga însă, prăpăstios și intempestiv rupse orice legătură cu ,,bătrînii", lansînd critici vehemente în presă. Cele mai dure, flagelînd deopotrivă figuri cunoscute și instituții, sînt cele din *Indépendance roumaine*, la care ne-am referit deja mai sus. Firește, această campanie trebuia să înăsprească pînă la anulare raporturile cu Academia. ,,Bătrînii" erau ofensați, iar Xenopol, căruia polemistul îi făcuse oarecum amendă onorabilă, totuși reproșîndu-i lipsa de curaj în apărarea celor tineri, se văzu nevoit să-i scrie: ,,M-am mirat mult cînd am văzut că nici nu mă saluți la Academie. Neștiind ce-mi imputai, deoarece nu cetisem articolele din *Indépendance*, le-am cumpărat și am descoperit cauza amărăciunei d-tale: ca să fi votat contra acelora ce voiau să meargă alături de mine. În contra d-tale nu am votat *niciodată*, de la consursul de la Iași, unde mi-am pus toată putința spre a te face să ieși cu minima diferență 0,02 în plus, care diferență ți-a procurat catedra și cariera, și pînă la sfîrșit nu am uitat de a te iubi și de a te stima precum o meriți" [240]. În adevăr, Xenopol l-a sprijinit mereu pe N. Iorga, cultivîndu-i chiar prietenia în termeni greu de înțeles astăzi. Ales membru corespondent al Academiei (1898), tînărul învățat primea felicitări de la fostul său profesor [241]. Motive de tensiune existau totuși. Ignorat în multe dintre studiile întreprinse de Iorga, Xenopol se vedea silit să-i dea ,,o mică răfuială", mustrîndu-l că nu ia în considerație ceea ce s-a scris anterior [242]. Era nu numai o exigență de metodă, ci și o mîhnire personală. Contestat de cei mai în vîrstă (Maiorescu,

[237] *AAR Dezb.*, s. II, t. XXI, 1898/9, p. 463.
[238] *B. P. Hasdeu și contemporanii săi români și străini*, I, București, 1982, p. 287.
[239] *Ibidem*, p. 288.
[240] I. E. Torouțiu, *op. cit.*, VII, 1935, p. 33.
[241] *Ibidem*, p. 25.
[242] *Ibidem*, p. 25–26.

Hasdeu), el se vedea ignorat acum de cel mai fecund dintre istoricii noii generații. Aparent modestul profesor nu avea obiceiul să-și ascundă supărarea. Între o tabără și alta, dar esențial alături de tineri, conciliant, protector, stimulativ, istoricul a cărui faimă străbătuse pînă departe în afara țării, se plîngea că prestigiul îi era subminat de invidie și inimiciții personale. Iorga nu avea dreptate să-i reproșeze „trădarea", fiindcă din vremea studiilor pînă la urmă el a fost acela care l-a sprijinit sub cele mai diverse forme, recomandîndu-l pretutindeni, scriind fără rezervă despre tînărul extraordinar ce se anunța la orizontal istoriografiei și culturii noastre. El a făcut să i se accepte, cu toată opoziția lui Aron Densusianu, susținerea înainte de termen a examenului de licență, l-a sprijinit să obțină o bursă pentru doctorat în străinătate și i-a stimulat mereu eforturile de afirmare. Profesorul ținea să-l implice cît mai adînc în cercetarea istorică, atunci cînd tînărul discipol ezita încă să se decidă pentru un domeniu sau altul. Fără a fi exclusivist — el însuși polihistor ca structură și deprinderi intelectuale — Xenopol îl îndemna să scrie și să-i trimită textele pentru tipar: studii, note, recenzii, orice ar crede potrivit, căci „tot ce vine din mîna d-tale nu poate fi decît bun" [243]. În propria lui sinteză, pe care o pregătea pentru străinătate, el voia să insereze date noi, pe baza notelor comunicate de harnicul tînăr [244], al cărui „vagabondaj intelectual" îl interesa în cea mai largă măsură [245]. La întoarcerea acestuia în țară, el s-a îngrijit să-i asigure o catedră la Universitate, fie și cu o diferență derizorie în raport cu alt candidat, convins că „valoarea nu așteaptă numărul anilor" [246]. Fostul elev devenise „coconul Neculai" [247], bunele urări se transmiteau din partea familiei întregi, distanța dispărea în favoarea camaraderiei academice. Tînărul răspundea, la rîndul său, recenzînd sinteza profesorului, iar acesta îi mulțumea cu gratitudine fără să ia notă de rezerva totuși conținută [248]. În perspectiva concursului pentru catedră, el îl prevenea să se ocupe de izvoarele istoriei universale, căci avea de înfruntat o concurență serioasă [249]. Odată ajuns la Universitate, Iorga primea invitația fostului profesor, mereu atent, să-i trimită spre tipărire lecția inaugurală și sfatul de a-și edita cursul, cu toată armătura necesară, astfel ca înaintarea să se poată face pe bază de lucrări. „Meritul — îl asigura el — sfîrșește prin a închide gura invidiei" [250]. Întîlniri și discuții punctează acești ani de colaborare, legată nu doar de nevoia de a umple coloanele *Arhivei* cu texte valoroase. Xenopol avea efectiv vocația camaraderiei și o exercita în raporturile cu cei mai tineri, dacă simțea posibilitatea unui nou *acord* muzical în partitura de ansamblu pe care o imaginase. La Academie, el a pregătit candidatura valorosului discipol, în timp ce se gîndea și la apropierea lui D. Evolceanu [251]. *Școală*, în sensul propriu al cuvîntului, nu pare a fi voit să creeze, dar e sigur că de-a lungul anilor a făcut mari eforturi să-i îndrume pe cei dotați și să-i lege în chip creator de propriu-i destin. Lui I. Bogdan, de exemplu, i-a fost profesor și nu încape îndoială că, obsedat cum era de problema continuității, îi va fi propus să se ocupe de aceasta cu instrumentele slavisticii. Teza lui de licență *(Istoria coloanei Sarmizegetusa*, 1885)

[243] *Ibidem*, p. 13.
[244] *Ibidem*, p. 14.
[245] *Ibidem*, p. 12.
[246] *Ibidem*, p. 33–34.
[247] *Ibidem*, p. 14.
[248] *Ibidem*, p. 21.
[249] *Ibidem*, p. 15.
[250] *Ibidem*, p. 16–17.
[251] *Ibidem*, p. 22.

apare de altfel citată în sinteza xenopoliană [252]. Dar şi acesta lua distanţă critică destul de curînd, cu ocazia apariţiei întîiului volum din sinteza xenopoliană [253]. Cea mai mare durere i-a produs-o însă atitudinea elevului favorit, Iorga, pe care se mîndrea a-l fi îndrumat spre istoriografie. „Înţeleg — îi scria el în 1898 — pe marele Onciul să nu pomenească nimic despre ceea ce s-a scris înaintea lui, căci este un om atît de mare, încît nu e chip ca vreun muritor să-i stea înainte" [254]. Generos şi onest în raporturile cu alţii, Xenopol pretindea acelaşi lucru mai ales din partea celor pe care îi stima. Un profesor care poate cere elevului său lămuriri de specialitate, fiindcă se ocupă mai direct de temă, un istoric ce nu ezită a-şi declina competenţa la nevoie, recomandînd-o pe a altuia, fie acesta şi un elev al său [255], nu e nici fără spirit critic, nici ahtiat, cum s-a spus, după faimă. Disponibil pentru colabrorare şi amiciţie, entuziast în receptarea valorilor, Xenopol a fost supus totuşi la atacuri nedrepte. În pofida faptului că susţinuse singur premierea lucrării sale despre Chilia, Iorga nu l-a cruţat în articolele din *Indépendance roumaine*, iar cînd Lamprecht se interesa de posibilitatea elaborării unei sinteze asupra istoriei românilor, gîndindu-se la Xenopol, tînărul învăţat îi sugera să caute „ceva nou", iar acest nou avea să fie propria lui sinteză în limba germană [256].

După virulentele atacuri din presă, în care Iorga nu cruţase nici o autoritate, ruptura era inevitabilă, Tocilescu îl ameninţa cu tribunalul, Academia îi interzicea să mai prezinte comunicări în sînul ei, Xenopol îl acuza de ingratitudine, reamintindu-i cît făcuse pentru a-i netezi cariera, aerul de sub cupola „nemuritorilor" devenea irespirabil. P. S. Aurelian, preşedintele Academiei, avu ideea nefericită să-l convoace la sediu pentru 24 octombrie 1903, în legătură cu plîngerea trimisă de Tocilescu, precum că Iorga ar fi vorbit mai tare decît se cuvenea în sala de lectură[257]. Era o chemare la ordine, marele pontif îi cerea să se prezinte *ad audiendum verbum*? Iritat, Iorga răspundea pe contrapagină, refuzînd apelul şi dînd explicaţiile cuvenite în scris: nu era vorba de comportarea în sala de lectură, ci de „susceptibilitatea deosebită pe care i-au produs-o [lui Tocilescu] acuzaţii dezonorătoare, la care n-a răspuns încă, precum şi sentimentele de ură de care e însufleţit faţă de acela care i-a dat la iveală neseriozitatea ştiinţifică". Demnitatea nu-i îngăduia deci să se prezinte la o „reprimandă personală provocată de o plîngere exagerată şi pătimaşă". Îl socotea Academia „o pată" în viaţa ei? Să-l şteargă atunci dintre membri. Se simţea stînjenită pînă şi de prezenţa lui în bibliotecă? Să-l vestească şi va căuta între străini „mijloacele de informaţie trebuitoare pentru a pune în lumină şi glorifica trecutul patriei" sale [258]. Era prea mult. Insurgentul nu se lăsa intimidat, iar noua replică [259] vădea o cerbicie greu de înfrînt.

Se încercă deci, odată cu schimbarea *delegaţiunii*, o readucere la matcă pe altă cale. Noul preşedinte, I. Kalinderu, care în 1896 îl propusese ca membru corespondent, avu iniţiativa asanării acestor relaţii. El invită pe mai mulţi tineri, între care G. Marinescu, N. Iorga ş. a., să participe la lucrări iar ultimul şi trimise un studiu despre *Ştefan cel Mare, Mihai Viteazul şi mitropolia Ardealului* (1904), pe care Kalinderu îl laudă superlativ, găsind că

[252] *Ibidem*, I, p. 275, 277.
[253] *Ibidem*, p. 226–227.
[254] *Ibidem*, p. 26.
[255] *Scrisori către N. Iorga*, I, 1972, p. 36.
[256] Cf. şi Dan Berindei, *A. D. Xenopol şi istoricii din lumea sa*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viaţa şi opera sa*, Bucureşti, 1972, p. 117.
[257] *Scrisori către N. Iorga*, II, 1979, p. 14.
[258] *Ibidem*, p. 14–15.
[259] N. Iorga, *Contra tînguirilor d-lui Tocilescu*, Bucureşti, 1903.

ideea supraviețuirii românilor ardeleni prin credința lor ortodoxă, sprijinită de românii din afara coroanei montane, era ,,măreață'' [260].

Pacea n-a durat însă prea mult, căci discursul lui I. Bogdan de primire la Academie a strînit un nou val de nemulțumire. Xenopol îi reproșa recipiendarului, la 9 aprilie 1905, că în discursul respectiv i-a apreciat cu dispreț opera [261]. Ce-l îndrituia să arunce ,,hula și disprețul'' asupra muncii altora? Cum era posibil să trateze de sus lucrări care însemnau atît de mult în peisajul nostru științific? Protestînd astfel contra discursului de recepție rostit de fostul său elev la 8 aprilie 1905, Xenopol făcea dreptate unei generații de istorici prea repede trecuți *ad acta*. Propria lui operă fusese redusă la dimensiuni ireale și judecată fără înțelegerea finalității ei de ansamblu. O primă sinteză completă de istorie a românilor, după aceea a lui Șincai, era oare puțin lucru? Alta din care să se poată desprinde o imagine unitară a întregii noastre evoluții nu exista, iar înfăptuirea ei nu se datora nici statului, nici Academiei. Și-a asumat-o singur, și nu fără riscuri. Valoarea ei? ,,În această istorie a românilor, aprecia Xenopol, am adus la lumină două lucruri însemnate. Întîi am închegat întreaga noastră dezvoltare în niște liniamente obștești așezate pentru vecie și pe care nici o cercetare ulterioară nu le va putea clătina; se vor face fără îndoială multe îndreptări de amănunțimi, se vor preciza mai bine unele părți, se vor aduce lumini în punctele rămase în întuneric; dar ca schemă obștească, ca idei conducătoare ale civilizației noastre, lucrarea mea va rămînea neatinsă'' [262]. În al doilea rînd, a tratat cel dintîi, ca istoric și ca jurist, o întreagă serie de fapte, instituții, evenimente, stări de lucruri. ,,Susțin deci cu putere și adîncă convingere, conchidea Xenopol, că lucrarea mea înseamnă o epocă în dezvoltarea istoriografiei române și că de la dînsa încoace a început era monografiilor, în scopul de a adînci și preciza mai bine punctele acelea asupra cărora *Istoria românilor*, astfel cum a ieșit din mîna mea, atrăgea luarea aminte'' [263]. Iar pentru ca opera să aibă o difuziune cît mai largă, a abreviat-o într-o limbă străină. Grație lui, exista acum și o sinteză pentru lumea din afară, destul de bună pentru a fi recomandată de A. Rambaud și distinsă cu un premiu de Academia Franceză. Și totuși D. A. Sturdza continua să afirme că nu avem o *istorie* demnă de a fi pusă sub ochii străinilor, fiind nevoiți să apelăm tot la Engel. De ce la Engel, cînd exista *Histoire des Roumains de la Dacie Trajane* răspîndită în trei mii de exemplare în toată Europa și în America? Și încă o ,,față'' a operei se mai cerea pusă în lumină; contribuția teoretică. Examinînd *principiile fundamentale ale istoriei*, autorul a adus în acest domeniu clarificări ce îl plasau între gînditorii de seamă ai disciplinei ,,Iată — încheia Xenopol — ce am făcut eu pentru istoriografia română și dacă dl. Bogdan nu o știuse, e bine să i-o spun, iar dacă o știuse și a tăcut, atît mai rău pentru caracterul d-sale'' [264].

S-ar părea însă că nu e vorba aici de știință sau de caracter. Încercînd să împace lucrurile, Maiorescu a intuit bine realitatea, invocînd o deosebire de direcție, adică de perspectivă. ,,De ce se plînge dl. Xenopol? Că discursul d-lui Bogdan și răspunsul d-lui Sturdza au ignorat meritele d-sale și ale d-lui Tocilescu? Dar tocmai în discursul său de astăzi dl. Xenopol a găsit prilejul de a-și restabili aceste merite în măsura pe care o crede indicată. Este evident că în aprecierea sa dl. Xenopol se deosebește de dl. Bogdan; dar ce dovedește

[260] *AAR. Dezb.*, XXVII,1904—1905, p. 36—37, 288—289.
[261] *Ibidem*, p. 231—233.
[262] *Ibidem*, p. 231.
[263] *Ibidem*, p. 232.
[264] *Ibidem*, p. 233.

aceasta? Dovedește un fapt de notorietate publică și anume că în mișcarea actuală a istoriografiei române se arată *două direcții* deosebite, cea veche a d-lor Hasdeu, Xenopol, Tocilescu — pentru a nu mai pomeni de Urechia — cea nouă și în multe privințe contrară a d-lor Iorga și Bogdan (Dl. D. Onciul adăuga el — își continuă cercetările, precît se poate, în afară de discuții personale)" [265]. Am subliniat anume sintagma *două direcții*, fiindcă ea va fi reluată de Iorga în propriul său discurs de recepție, ca un laimotiv ce indică un conflict între generații, conflict imposibil de rezolvat prin vot academic, ci numai prin judecata viitorului. ,,Să ne felicităm totdeauna cînd vedem lupte de idei, îndemna Maiorescu, Așa a fost în filologia noastră, așa este acum în istoriografie. Progresul nu se poate face fără schimbare și antagonism: unele elemente se înlătură, altele se introduc" [266].

Criticul avea desigur dreptate: era vorba nu atît de un conflict de idei, cît de unul între generații, un conflict ale cărui motive nu intrau toate în sfera științei. Aparent impersonal, el lua totuși partea noii generații, fără a lămuri natura divergențelor și schematizînd pozițiile. Xenopol, de pildă, ne apare mai apropiat de această nouă generație de istorici decît de V. A. Urechia sau Tocilescu, iar supărarea lui nu era fără motiv. Mai multă exigență critică e totdeauna necesară, tipărirea izvoarelor un imperativ continuu, ca și acțiunea monografică, dar cum se putea trece atît de ușor peste nevoia inexorabilă de sinteză? Și cum se puteau trece sub tăcere atîtea contribuții documentare și restitutive, la modul monografic, ale lui Xenopol? Vindicta maioresciană se prelungea peste orice așteptări contra insurgentului de la 1868, care cutezase să denunțe ca aberantă teoria *formelor fără fond* și care a cutezat mai apoi să-și asume o sarcină — aceea a sintezei — la care criticul renunțase, socotind-o prematură. Nu putem insista aici asupra chestiunii. Destul că și în 1908, în cunoscutul *adaos* la *Literatura română și străinătatea*, Maiorescu îi făcea aceeași injustiție, trecînd ușor peste o operă de largă recunoaștere și dincolo de fruntarii, pentru a reține ca semnificativă numai activitatea ,,triadei" critice, pe seama căreia punea ,,recunoașterea și întemeierea istoriografiei noastre naționale" [267].

Fără îndoială că atitudinea lui Bogdan a fost influențată de criticul *Junimii*, nu numai în raport cu teoria formelor false, asumată și în discursul de recepție, dar și față de opera xenopoliană, pe care o privea de sus, ca o inițiativă oarecum prematură [268]. Așa le păruse această operă și altor istorici din noua generație, în primul rînd lui N. Iorga și D. Onciul: celui dintîi pe temeiul investigațiilor de arhivă pe care le făcuse, lărgind considerabil informațiile (nu numai) de amănunt; celuilalt prin mai stricta aplicare a metodei filologice în studiul etnogenezei și continuității noastre. Nu e de mirare că atitudinea lor îl iritase pe autor (,,sînt încă viu, foarte viu") [269], mai ales aceea a lui Iorga, ,,minunea de om" pe care miza atît de mult. Lui Onciul, prudent, greoi și zgîrcit la scris, se credea în drept să-i refuze votul la Academie, căci nu-l putea sprijini pe baza aceleiași lucrări *(Teoria lui Roesler)* ce-i adusese catedra și a unor conferințe ocazionale [270]. Curios, în cazul lui Iorga, e faptul că inițial a știut să aprecieze la Xenopol (,,învățat modest și cinstit") munca construc-

265 *Ibidem.*

266 *Ibidem*, p. 234.

267 T. Maiorescu, *Critice*, II, 1967, p. 265.

268 I. Bogdan, *Istoriografia română și problemele ei actuale*, București, 1905, p. 15–16.

269 *AAR. Dezb.*, XXVII, 1904–1905, p. 233.

270 I. E. Torouțiu, *op. cit.*, VII, p. 33–34.

tivă și tenace [271], pentru ca în anii de acerbă polemică să vadă în el doar pe „cel mai de talent și mai bine pregătit popularizator al istoriei românești [272]. Nu era tocmai un compliment. Xenopol se văzu nevoit a-l respinge, amintind că înainte de a elabora sinteza, prima completă la noi, a trebuit să pună la punct o mulțime de amănunte, unele cuprinse chiar în capitolul respectiv din sinteza la care Iorga se referea, critic, într-un studiu despre Mihai Viteazul. Recenzia întocmită de Xenopol [273] voia să fie o lecție pentru fostul elev, a cărui „memorie fenomenală" nu-i părea suficientă pentru a înțelege și explica lucrurile. Cele mai multe din observațiile sale privesc logica interpretării faptelor. Ce înseamnă, de exemplu, sfaturile pe care Iorga înțelegea să le ofere eroului? Numai experiența ar atesta valabilitatea lor, iar experiența nu e posibilă în istorie. Felul acesta de a scrie nu e decît „o rămășiță a vechiului sistem care atribuie istoricului rolul ridicul de judecător al veacurilor". Un efort de *înțelegere* a cauzelor căderii ar fi fost mai util la un istoric ce „pretinde a fi înarmat cu ultimile metode de analiză ale acestei științe" [274]. Posesor al unei „memorii mecanice" prodigioase, el n-ar trebui să uite că fără puterea de combinație și judecată, memoria singură nu poate aduce rezultate satisfăcătoare. O luptă părea că se dă momentan între o însușire și cealaltă în sufletul lui Iorga, iar rezultatul putea face din el „sau un om genial sau un simplu erudit" [275].

Profesorul nu se lăsa mai prejos în critică. El vorbea, în recenzie, de „fostul meu elev, neobositul culegător de documente" [276], deși se vădise pînă atunci că Iorga nu era doar atîta. Importante studii de istorie universală și românească apăruseră deja, iar numeroasele volume de documente cuprindeau tot atîtea studii introductive, unde chestiunile erau tratate monografic. Dar dilema de la sfîrșitul recenziei (erudit sau istoric genial?) avea să persiste pînă tîrziu, cînd gloria cărturarului răzbătuse demult peste graniță. Firește, el a răspuns atunci la recenzie [277], după cum avea să răspundă la orice critică. Xenopol însă nu era deloc ranchiunos și trecînd peste incident recomandă pentru premiere, la Academie, *Istoria literaturii române în secolul XVIII* [278]. Totuși Iorga a continuat să-l atace, acum îndeosebi ca om de litere [279], nu fără a căuta să nuanțeze cît de cît aprecierea asupra sintezei. Ieșită din circulația științifică, după opinia sa, această sinteză dovedea „atîta pătrundere în ce privește liniile generale, atîta mlădiere în formă și atîta muncă" [280].

Polemici violente înveninau atmosfera în sînul Academiei și în afara ei. I. Găvănescul, L. Șăineanu, Pompiliu Eliade, I. Tanoviceanu ș. a. se alăturară indirect lui Gr. Tocilescu în această luptă, iar temeiurile fiecăruia variază. Nu era vorba întotdeauna de un conflict de generație. Unul se arăta indispus de insistența cu care Iorga vorbea de valorile autohtone, altul de solu-

[271] N. Iorga, *Pagini de tinerețe*, I, București, 1968, p. 253.
[272] Idem, *Scurtă istorie a lui Mihai Viteazul*, București, 1900, p. 111.
[273] *Arhiva*, Iași, XI, 1900, nr. 3–4, p. 180–188.
[274] *Ibidem*, p. 187.
[275] *Ibidem*, p. 188.
[276] *Ibidem*, p. 180.
[277] N. Iorga, *Pentru dl. A. D. Xenopol*, în *Convorbiri literare*, XXXIV, 1900, nr. 5, p. 428–432.
[278] *Convorbiri literare*, XXXV, 1901, nr. 10, p. 945–947.
[279] N. Iorga, *Dl. A. Xenopol și pepiniera poetică de la Iași*, în *Sămănătorul*, II, 1903, nr. 30, p. 465–470; idem, *O lămurire pentru d. A. D. Xenopol*, *ibidem*, nr. 41, p. 674, idem, *Alex. D. Xenopol ca om de litere*, în *Evenimentul*, XI, 1903, nr. 200, p. 2.
[280] Idem, *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor istorice*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, București, 1903, p. 126.

ţiile pe care le sugera în probleme curente ale culturii. ,,Bătrînii'' trebuiau şi ei apăraţi de atacuri nedrepte [281]. Sînt anii cînd intempestivul istoric îşi asumase conducerea *Sămănătorului*, aducînd în redacţie tineri ce profesau aceleaşi idei şi deschizînd marea companie ce avea să culmineze în curînd cu *Lupta pentru limba românească* (1906). Între timp, Iorga supunea istoriografia la un dublu examen într-un volum colectiv [282] şi într-o analiză critică a culegerilor de documente interne [283], încheiea din parte-i polemica cu Pompiliu Eliade [284], fostul coleg de la Paris, care înţelegea acum să gloseze trivial pe marginea unei vocale: istoric sau isteric? [285]. În treacăt, el mai trimitea cîte o săgeată la adresa lui Xenopol, care avea desigur temei să se plîngă ,,Ce ţi-am făcut ca să te anini de mine în răspunsul d-tale lui Tanoviceanu, care nu mă privea întru nimic şi (cu) care nu aveam nici în clin nici în mînecă?'' [286].

Relaţiile dintre Xenopol şi Iorga se vor ameliora doar cu anii [287], spre sfîrşitul deceniului întîi, cînd V. A. Urechia, G. I. Ionescu-Gion N. Ionescu dispăruseră, iar Tocilescu, bolnav, nu mai avea suflu polemic. Totul părea a fi pornit de la nişte manuale didactice şi de la premiile Academiei. În realitate, era vorba de atitudini ce difereau de la un grup la altul şi care îndeobşte defineau două generaţii, într-un moment cînd ,,puterea'' trebuia să treacă asupra celei mai tinere. Ar fi trecut oricum. Impacienţa temperamentală a lui N. Iorga şi graba lui I. Bogdan, nu lipsită de temei, de a dispune de principalele ,,pîrghii'' în administrarea domeniului au contribuit, desigur, la precipitarea desnodămîntului.

La Universitate, ,,noua ordine'' se schiţa încă înainte de încheierea secolului XIX, cînd I. Bogdan a obţinut decanatul. La Academie, ea avea să mai întîrzie. Scandalul produs în jurul concursului la care Iorga prezentase *Istoria literaturii române în secolul XVIII* arată că ,,republica celor egali'' [288] era acum un viespar de intrigi, în care secretarul general, D. A. Sturdza, lua partea celor tineri, iar preşedintele, I. Kalinderu, încerca să navigheze, prudent şi conciliant, printre grupuri. Nu mai era un *templum serenum* al ştiinţei şi artelor, ci o arenă de luptă, în acord de fapt cu programul noii generaţii. Marele plan de a întocmi o bibliografie ştiinţifică a României prezentat de Bianu (1895) indicase deja un spirit nou, de travaliu colectiv şi de durată, care totuşi nu s-a impus decît anevoie. Spiritele conservatoare dominau încă şi ele căutau să împiedice intrarea elementelor tinere în corpul activ. Ce se putea aştepta de la o Academie astfel îndrumată? ,,Mirosea greu a pivniţă veche şi a locuinţă lacustră în templul înţelepţilor'', îşi va aminti Iorga, evocînd momentul cînd, după ani în care urmărise activitatea Academiei doar ,,de sus, din lojile publicului'', a fost primit, în fine, ca titular [289]. Un timp, i s-a interzis chiar să mai ţină comunicări, disputa tindea să capete un caracter dramatic. Tocilescu ameninţa cu demisia (,,Unde-i norocul să se întîmple!'', comenta I. Bogdan) [290],

[281] I. Găvănescul, *Valoarea operei istoricilor ,,bătrîni'' în dezvoltarea ştiinţei istorice româneşti (O discuţiune plăcută pentru dl. N. Iorga)*, în *Cultura română*, Iaşi, I, 1903, nr. 4, p. 115—121.

[282] *Prinos lui D. A. Strudza*, 1903, p. 1—127.

[283] N. Iorga, *Note critice asupra culgerilor de documente interne româneşti*, Bucureşti, 1903, 34 p.

[284] Idem, *Socoteală definitivă cu d. Pompiliu Eliade*, Bucureşti, 1903.

[285] Pompiliu Eliade, *Sămănătorul . . . de neghină*, Bucureşti, 1906, p. 8.

[286] I. E. Torouţiu, *op. cit.*, VII, p. 32.

[287] Cf. Dan Berindei, *op. cit.*, p. 43—120; idem; *A. D. Xenopol şi Academia Română*, în *Studii şi articole de istorie*, XII, 1966, p. 39—46.

[288] V. Pârvan, *Memoriale*, Bucureşti, 1923, p. 85.

[289] N. Iorga, *O viaţă de om*, p. 322.

[290] I. E. Torouţiu, *op. cit.*, VII, p. 100.

disputele erau pe cale să paralizeze întregul program. Reacţia ostilă faţă de monografia dedicată de Iorga literaturii secolului XVIII era un simptom îngrijorător, la care autorul răspundea cu liste de prenumeranţi dispuşi a spijini tipărirea lucrării. N-a fost nevoie totuşi să continuie apelul, fiindcă s-a oferit A. Calimachi să o subvenţioneze. A putut apare astfel una din marile cărţi ale culturii noastre, pe care doar spiritul generos şi obiectiv al lui Xenopol o recomanda după merit, adversarii preferînd să-l acuze pe autor că insultase în altă parte memoria lui Mihai Viteazul şi că glorificase pe fanarioţi [291]. O discuţie de fond cu aceştia nu era de aşteptat. Invectiva înlocuise argumentul ştiinţific, „mica istorie" era preferată examenului riguros şi obiectiv. Pentru Pompiliu Eliade, Iorga nu era decît un „sămănător . . . de neghină", un spirit destructiv ce trebuia denunţat ca atare. „Condeiul nu-i sabie, cerneala nu-i sînge", s-a spus [292], dar observaţia aceasta nu e totdeauna adevărată. Căci o mică neînţelegere legată de orarul didactic a dus la un duel între acelaşi P. Eliade şi D. Onciul, un duel fără consecinţe, însă care putea să fie dramatic. „S-au bătut cu pistoale încărcate de martori cu chibzuială, ca să nu ajungă glonţul de la unul la altul", povesteşte un contemporan atent la întîmplările din viaţa academică a începutului de secol [293]. Interesant e că Onciul a primit provocarea pentru o cauză care era a lui Maiorescu, marele strateg pe care îl regăsim mereu în spatele combinaţiilor academice din epocă. „Liga celor trei" avea în el un protector atent la jocul de forţe şi priceput în arta de a manevra interese, orgolii, slăbiciuni. Combinaţiile de „sub cupola Casei Cesianu", la care făcea aluzie pe seama slavistului, un contemporan [294], erau în primul rînd combinaţiile criticului. El a mizat pe o preeminenţă a istoriografiei în epocă şi a făcut din revista pe care o îndruma o publicaţie la îndemîna istoricilor de orientare modernă. Îi regăsim şi în volumul omagial din 1900, unde alături de *triadă* figurează încă C. Litzica, G. Popovici, Şt. Orăşanu ş. a. Consacrarea supremă a celor mai importanţi s-a făcut pe rînd, I. Bogdan (1903) înlocuindu-l pe V. A. Urechia, D. Onchiul (1905) pe N. Ionescu, iar N. Iorga (1910) pe redutabilul său adversar Gr. Tocilescu. Elevii lor cei mai distinşi vor lua treptat loc în fotoliile Academiei, alături de întemeietorii noii direcţii: V. Pârvan (1913), C. Giurescu, (1914) I. I. Nistor (1915), I. Lupaş (1916), Al. Lapedatu (1918), pentru a nu-i aminti decît pe cei care prin poziţiile lor au asigurat continuitatea *şcolii critice*. Însă de aceeaşi orientare ţineau I. Bianu (1902), M. C. Şuţu (1909) şi alţi istorici care fără să ia parte la dispută au alimentat-o prin atitudine şi prin opţiune metodologică. În locul lui Hasdeu, Academia l-a primit (mijlocitor fiind tot Maiorescu) pe mai modestul N. Gane, junimistul întîmpinat sub înalta cupolă de I. C. Negruzzi.

În limitele unui deceniu, o întreagă generaţie istoriografică era astfel înlocuită, iar procesul respectiv, conturat aici doar în linii mari, indică nu atît slăbiciune, cît vitalitate. „Se reînnoiesc cu încetul membrii Academiei. Cei bătrîni cari stau încă în picioare, privesc cu viu interes şi bucurie aceste schimbări, constatînd cum puteri tinere iau firul lucrărilor şi le dau un nou şi puternic avînt" [295]. Făcînd această remarcă, D. A. Sturdza a ştiut să observe latura pozitivă a procesului, subliniată altminteri şi de criticul *Junimii*, care

[291] N. Iorga, *op. cit*, p. 236.

[292] *G. Bariţ şi contemporanii săi*, V, Bucureşti, 1981, p. 1.

[293] G. T. Kirileanu către C. Meissner (27 noiembrie 1907), în vol. *Junimea şi junimiştii*, ed. de I. Arhip şi D. Vacariu, Iaşi, 1973, p. 161—162.

[294] G. I. Ionescu-Gion, *Din istoria românilor*, Bucureşti, 1903, p. 25—27.

[295] *Răspunsul d-lui D. A. Sturdza la discursul de recepţiune al d-lui Ioan Bogdan*, Bucureşti, 1905, p. 29.

considera lupta de idei nu doar inerentă, ci și indispensabilă oricărui progres. Nimeni nu se mai miră că, venind la Academia Franceză, Pasteur a ținut să releve erori de previziune la predecesorul său Littré, nici că, întîmpinîndu-l, Renan ironiza „idealismul ortodox" al recipiendarului [296]. Fiecare aduce, trebuie să aducă, un spor de spirit critic, în pas cu progresele științei. Din acest punct de vedere, epoca *numirii* de membri pentru corpul savant, inerentă oricărui început, trecuse ca și vremea discursurilor complezente. I. Bogdan nu și-a mai elogiat predecesorul cu ocazia recepției solemne, formulînd dimpotrivă critici la adresa istoriografiei tradiționale. Mai abil și mai reticent, D. Onciul lăuda în N. Ionescu pe patriot, escamotînd însă cu totul activitatea științifică a acestuia. N. Iorga avea să-l continue pe Bogdan, în discursul său, sistematizînd problemele istoriografiei la un diapazon mai înalt, deși i se ceruse anume să nu uite obligația regulamentară de a face elogiul celui dispărut. „Pătrunsesem și în Academia Română, care mă ținuse atîta vreme la ușă ca pe un catehumen supus pocăinței", avea să noteze marele istoric, fără să-și ascundă vechiul năduf [297]. A pătruns „cu sabia" și numai după al treilea scrutin, ceea ce arăta cît de strînsă a fost lupta pentru succesiune. Părea să fie ultimul act într-o piesă plină de neprevăzut, la capătul căreia se puteau aștepta și fluierături și aplauze. Tăgăduitorii nu mai aveau însă argumentele de la 1900. Atunci s-ar fi putut spune și s-a spus, pornind de la aparențe, că vindicativul polemist nu era mai mult decît un harnic adunător de izvoare. Între timp însă el publicase o întreagă serie de studii monografice și de sinteză, o mare istorie a imperiului otoman se afla în curs de elaborare, totul îndreptățea să se recunoască în el, cum îl și prezenta Bogdan în 1905, drept „cel mai fecund istoric al nostru de astăzi" [298]. În adevăr, numai scrierile lui dintr-un singur an cîntăreau, cel puțin cantitativ, mai greu decît opera întreagă a multora. Alegerea lui ca membru al Academiei era de aceea pentru V. Bogrea, „nu numai un eveniment cultural, ci și un înălțător triumf" [299]. G. T. Kirileanu o raporta și el la interesele mai largi ale societății românești, în timp ce Șt. Meteș, viitorul său biograf, o considera ca un început de „nouă epocă în viața acestui așezămînt" [300].

Din nefericire, activitatea acestuia avea să fie întreruptă brutal de marea conflagrație, iar spiritul de echipă ce anima în bună măsură corpul academic după stingerea amintitelor polemici va fi umbrit din nou de tensiuni și conflicte. Deja cu ocazia recepției solemne a lui N. Iorga, Xenopol a crezut că trebuie să impună o judecată mai obiectivă asupra operei predecesorului, Gr. Tocilescu, pe care, stăpînit încă de emoția polemică, recipiendarul refuzase a și-o asuma. Dacă binele precumpănește în lume (cum altfel s-ar putea vorbi de progres ?) înțelept ar fi să uităm de defectele predecesorilor spre a trage mai mult folos din „secerișul cel bun ce l-au adunat prin munca lor pe ogorul științei" [301]. Dincolo de filosofia lui „de mortuis nil nisi bene", de substrat etic, trebuie să vedem în răspunsul lui Xenopol o încercare de deontologie profesională, una menită a recupera mereu latura pozitivă a oricărei opere, cînd autorul ei nu mai este în viață ca să profite de critică [302]. În ce fel, atunci, noile

[296] *AAR. Dezb.*, XXXVII, 1904–1905, p. 234.

[297] N. Iorga, *O viață de om*, p. 321.

[298] I. Bogdan, *Scrieri alese*, București, 1968, p. 103.

[299] *Scrisori către N. Iorga*, II, 1979, p. 473.

[300] *Ibidem*, p. 523, 538–539.

[301] *Răspunsul d-lui A. D. Xenopol la discursul de recepțiune al d-lui N. Iorga*, București, 1911, p. 28.

[302] *Ibidem*, p. 29.

generaţii vor putea ocoli vechile erori ? De această contradicţie evidentă Xenopol nu s-a ferit, ca şi cum ar sta în puterea oricui să definească toate erorile, tacit, pentru a le ocoli apoi. În realitate, critica nu poate fi mărginită la cei vii, dar ea se cuvine a fi întreprinsă cu spirit generos şi cu decenţă.

Dacă A. D. Xenopol lua distanţă în raport cu ceea ce i se părea exagerare la N. Iorga, cu ocazia recepţiei solemne a acestuia, Iorga însuşi avea să procedeze la fel atunci cînd îl întîmpina la rîndul său pe V. Pârvan. Era vorba acum de filosofia stoică, a cărei capacitate de a înnobila prin „continua observare de sine" nu o nega, însă nici nu era dispus să o substituie valorilor creştine, înţelese în funcţia lor de liant cu strămoşii milenari şi prin aceasta de factor solidarizant pe tărîm raţional [303]. El încheia cu o generoasă recunoaştere, văzînd în aceasta cel mai bun mijloc de a spori obligaţiile noului academician[304]. Dar fusese, ne asigură G. T. Kirileanu, pe punctul de a nu mai rosti cuvîntarea de răspuns, nemulţumit cum era de conduita „arogantă" a fostului său elev atît în pregătirile pentru editarea unei reviste de specialitate cît şi la *Liga culturală*. Mai ales cu ocazia desemnării unui candidat pentru Secţia istorică (1914) tensiunea sporise primejdios. Iorga îl acuza pe Bogdan că lucrează pe ascuns („cu tiranie") ca să aibă majoritatea în secţie, ceea ce l-a făcut pe Pârvan să protesteze, iar pe Iorga să declare că nu va mai rosti discursul de răspuns. A fost nevoie de medierea lui D. Onciul pentru ca lucrurile să fie îndrumate pe un făgaş mai calm. Se vor repeta asemenea momente şi după război, cînd Iorga avea să constate că mai tînărul său coleg se înfumura peste măsură, mai ales după alegerea acestuia ca vicepreşedinte, apoi ca secretar general al Academiei [305]. Necăjit pe toată lumea, Iorga şi-a dat atunci demisia din învăţămînt, invocînd ca motiv orientarea inadmisibilă a tineretului universitar [306], apoi şi de la Academie, unde Pârvan şi Lapedatu impuseseră, la alegeri, un alt candidat decît cel pe care îl dorea irascibilul profesor. O sărbătorire a lui Pârvan de către colegi, după alegerea ca secretar general, a trebuit să fie de aceea abandonată [307].

Am amintit aceste vicisitudini fiindcă ele se leagă de intrarea în scenă a unei noi generaţii, aptă să preia răspunderile cele mai înalte şi decisă a o face. V. Pârvan era, fără îndoială, reprezentantul ei cel mai dotat şi mai dinamic. El îl acuza pe N. Iorga de atitudini dictatoriale, însă propriul său stil de conducere indica o înclinaţie similară, cum a observat deja, cu toată simpatia, Sextil Puşcariu [308]. Din păcate, s-a stins curînd, la capătul unor eforturi excesive, care i-au stors prematur resursele vitale. Raporturile cu fostul său profesor atestă continuitatea aceluiaşi spirit pe care îl recunoaştem la originea *şcolii critice*, spirit pe care Iorga însuşi îl punea în legătură cu acel „curent de renovaţie, de purificare, de nobil entuziasm" de la răscrucea veacului [309]. A examina totul cu luciditate, cu realism, cu metodă era o normă de conduită, iar rezultatele pe tărîm istoriografic s-au putut vedea destul de repede. Un spor de informaţie considerabil, acumulată mai ales în ultimele două decenii, a putut crea impresia că sinteza lui Xenopol era caducă, mai ales între tinerii ce intraseră în marile depozite de arhivă ale Apusului. La fel o credea însă Hasdeu, cel deprins a exagera totul, augmentînd orice detaliu, orice articulaţie pînă la

[303] *Răspunsul d-lui N. Iorga la discursul de recepţiune al d-lui V. Pârvan*, Bucureşti, 1914, p. 31–32.
[304] *Ibidem*, p. 33.
[305] B. A. R., Arh. G. T. Kirileanu, II, ms. 5, plic 1.
[306] *Neamul românesc*, XVIII, 1923, nr. 35 (16 febr.), p. 1.
[307] B.A.R., Arhiva I. Bianu, VIII, Varia 11.
[308] Sextil Puşcariu, *Memorii*, Bucureşti, 1978, p. 788.
[309] N. Iorga, *op. cit.*, p. 29.

hiperbolă. În acest spirit îl atacase de la început, pe vremea eseurilor berlineze, încît Xenopol se credea îndreptăţit să-l declare „un geniu rău pentru orice impuls sau idee frumoasă" [310]. Convergentă, deşi altfel motivată, era atitudinea lui Maiorescu, negator la fel de tenace pe cît de nedrept al operei xenopoliene. Nici după ce autorul *Istoriei românilor* a iniţiat la Iaşi sărbătorirea sa, în 1909, atitudinea criticului nu pare să fi suferit vreo schimbare. Persiflat de Hasdeu, minimalizat de Maiorescu, criticat uneori cu asprime şi adesea injust de noua şcoală, Xenopol îşi lua revanşa îndesîndu-şi vizitele peste hotare, făcînd să se publice dări de seamă despre lecţiile sale de la Sorbona, mîhnit că i se refuza recunoaşterea tocmai acolo unde şi-ar fi dorit-o mai mult. Nu e de mirare că în ultimul tablou bibliografic publicat în *Revue historique* (1908) el condamna injustiţia pe care N. Iorga o făcuse pe seama lui V. A. Urechia, în ce priveşte publicarea de documente [311], iar pentru istoria contemporană observa că în *Geschichte des rumänischen Volkes* autorul pune întreaga civilizaţie actuală a României pe seama propriei activităţi literare şi istorice, precum şi pe seama a doi prieteni [312]. Triada, „liga celor trei" era denunţată astfel şi lumii din afară. Evident, la data cînd elabora *buletinul*, Xenopol nu mai avea la inimă *şcoala critică* din partea căreia primise destule semne de neprietenie. Observaţiile lui erau însă bine întemeiate şi n-au rămas fără ecou, de vreme ce Constantin Giurescu le comenta epistolar [313]. Iorga şi-a dat seama că disputa mersese prea departe, aşa că în anul următor, cu ocazia festivităţilor din Iaşi dedicate Unirii, s-a putut ajunge la reconciliere. „Nu voi să cercetez trecutul şi cauzele dezbinării, îi scria îndată Xenopol, căci împăcarea a fost aşa de plecată de la sine, încît dovedea că tot ce fusese între noi nu era firesc. Căci firesc este ca oamenii de ştiinţă să se stimeze şi să se preţuiască unul pe altul lucrînd fiecare în sfera pe care i-au hotărît-o năzuinţele lui intelectuale" [314]. Avea, desigur, dreptate. Numai că nefirescul se insinuează adesea în relaţiile dintre oameni şi s-a putut vedea cum acest nefiresc se răsfrînge păgubitor asupra vieţii obşteşti. Academia, în cazul de faţă, a suferit o scădere de prestigiu anevoie compensabilă. Criza însă nu putea fi evitată decît cu preţul lîncezirii prelungite a muncii ştiinţifice, iar un asemenea preţ e prea ridicat într-o cultură ca a noastră. Căci Academia rezumă în personalitatea membrilor ei starea culturală a epocii şi de aceea, observa N. Iorga, „istoria unui aşezămînt ca acesta e şi urmărirea vicisitudinilor teoretice, filosofice, ale ştiinţei la un popor [315].

Am urmărit cîteva dintre ele în ideea de a pune în lumină marile dispute din cîmpul istoriografiei, la începutul acestui veac, dispute din care a ieşit, întărită, activă, uneori şi minată de morbul criticismului excesiv, o nouă generaţie de cercetători ai trecutului. Am insistat oarecum asupra „cazului Xenopol", fiindcă el relevă un tip de intelectual, generos şi pozitiv în reacţiile sale, un tip căruia Iorga însuşi avea să-i recunoască valoarea, punîndu-i acţiunea alături de aceea a lui Eminescu şi opunînd-o polemic acţiunii junimiste [316]. Dacă Maiorescu inaugurase un tip de polemică în care accentul cădea pe amănunt şi pe latura formală, criticul escamotînd de obicei fondul chestiunii [317],

[310] I. E. Torouţiu, *op. cit.*, II, p. 68.
[311] A. D. Xenopol, *Bulletin historique. Roumanie*, în *Revue historique*, Paris, XXXIII, 1908, t. 96, p. 74–75.
[312] *Ibidem*, p. 121.
[313] *Scrisori către N. Iorga*, II, 1979, p. 512–513.
[314] I. E. Torouţiu, op. cit. VII, p. 34.
[315] N. Iorga, *Generalităţi*, 1944, p. 79.
[316] Idem, *Istoria românilor*, X, Bucureşti, 1939, p. 141–142.
[317] Cf. Alexandru George, *La sfîrşitul lecturii* (I) p. 62–65.

polemica lui Xenopol ţinea de vocaţia filosofică a cărturarului şi se manifesta cordial. O „critică surîzătoare" va spune Iorga [318]. Însă această critică n-a fost totdeauna aşa, precum se vede din analiza unui studiu despre „domnia munteană" a lui Ştefan cel Mare subscris de Ioan C. Georgian [319]. Istoricul proceda sistematic şi nu ignora nicicînd esenţialul. Exemplară, sub acest unghi, e analiza studiului dedicat de D. Onciul domniei lui Iuga Vodă, studiu pe care Xenopol l-a supus unui examen atent, cu date noi şi cu observaţii de metodă [320]. Critica profesată de D. Onciul şi I. Bogdan, mai aspră în formă, era una metodică, în sensul aplicării oneste la obiect. Ea se deosebea sub acest unghi, de critica sarcastică a lui Hadseu, ca şi de aceea vehementă, muşcătoare, ironică a lui Iorga. Cîtă deosebire apoi în recepţia criticii. De la refuzul olimpic al lui Maiorescu şi dispreţul absolut al lui Hasdeu pînă la umilinţa cu care Urechia se raporta la critica celui din urmă: „Pe soare nu mă pot supăra cînd mă arde prea tare !" [321].

Indulgentă (Xenopol), capricioasă (Hasdeu), unilaterală şi absolutizantă (Maiorescu), sistematică (Onciul, Bogdan), destructivă (Şt. Orăşanu), critica exista şi ea a făcut progrese importante sub impactul *şcolii critice*. N. Iorga pare a le fi profesat pe toate, cutreierînd largi teritorii şi schimbînd formula după caz. Faţă de I. Kalinderu, nul sub raport ştiinţific, a putut fi indulgent, iar faţă de Tocilescu dur pînă la destrucţie. O implicaţie afectivă exista şi în critica cea mai „impersonală". Pasionat în polemicile sale, Tocilescu era abodrat la rîndul său cu pasiune. Moartea lui a putut trece, de aceea, în cercul *triadei* ca un fapt divers. „Ne-am întors joia trecută la Bucureşti, nota I. Bogdan la 21 septembrie 1909. Am aşezat pe copii în şcoli, am îngropat pe Tocilescu şi-acum, fiind liberi, avem de gînd să venim sîmbăta viitoare, adecă la 26 septembrie, la Văleni..." [322]. Liberi se vor fi simţit atunci corifeii *şcolii critice* şi în privinţa disputei care îi angajase mai bine de un deceniu. Am putea spune că se încheia o etapă în existenţa acelei şcoli, iar consacrarea lui N. Iorga la Academie o marca solemn. Nota ei distinctivă a fost polemica, o polemică adeseori aspră şi implacabilă, din care însă istoriografia a tras cu siguranţă profit.

[318] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, III, 1936, p. 33.

[319] A. D. Xenopol, *„O pagină din viaţa Marelui Ştefan" de Ioan C. Georgianu, Bucureşti, 1894*, în *Arhiva*, VI, 1895, 1–2, p. 85–89.

[320] Idem, *Despre Iuga Vodă, cu prilejul unui nou document*, în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, IV, 1885, p. 714–717.

[321] Apud Alexandru George, *Prefaţă* la V. A. Urechia, *Scrieri literare*, Bucureşti, 1976, p. XIX.

[322] I. E. Torouţiu, *op. cit.*, VII, p. 151.

VII. PROGRAM ŞI ETAPE

1. FIZIONOMIA UNUI GRUP

Vorbind de impulsul paradigmatic al *Junimii*, de strategia urmată în dobîndirea catedrelor şi la Academie sau de unele figuri didactice, am avut ocazia să amintim nume caracteristice, într-o măsură variabilă, pentru direcţia critică a istoriografiei noastre. Cîteva elemente în plus, spre a contura fizionomia *şcolii* respective, sînt încă necesare.

Mai întîi, fiindcă în centrul grupului se situau trei profesori de la Universitatea din capitală, să observăm că fiecare din ei aducea anumite însuşiri personale şi răspundea oarecum unei exigenţe complementare. I. Bogdan, primul pus în situaţia, socialmente foarte onorabilă, de a dispune de o catedră universitară, era un spirit riguros, instruit, tenace, aducînd cu sine un anume militantism transilvan aliat cu spiritul solidarităţii de echipă. Era, după observaţia lui I. Lupaş, depozitarul unei tradiţii cărturăreşti oarecum diferite de aceea a Blajului, în sensul că definea o altă vîrstă culturală [1]. *Braşov versus Blaj*, s-ar putea spune, dacă termenul din urmă n-ar fi evoluat el însuşi într-un sens mai critic spre finele secolului XIX. De acolo, de la Braşov, venise Maiorescu, iar cuvîntul cu care s-a despărţit de colegi („La revedere în România întregită"!) dezvăluie un sens simbolic [2], dacă ne gîndim că ajuns în adevăr aici, după un ocol formativ prin lumea Apusului, i-a fost dat să colaboreze între alţii, cu braşovenii I. Bogdan şi Al. Lapedatu. Tatăl celui din urmă, I. A. Lapedatu, fusese profesor acolo, ca şi Andrei Bârseanu, care îşi îndemna elevii la „cunoaşterea şi consultarea izvoarelor istorice" [3]. Un alt spirit se înstăpînise aici, Braşovul fiind legat, cultural, mai mult de provincia sud-carpatică [4]. Aportul său la dezvoltarea istoriografiei critice, mai ales prin I. Bogdan, Al. Lapedatu şi I. Lupaş, e remarcabil. S-a văzut în aceasta o replică braşoveană la exagerările „romantice" ale cărturarilor de la Blaj. Respectul pentru adevăr şi metoda cea mai scrupuloasă caracterizează îndeosebi demersurile lui I. Bogdan şi orientarea *şcolii* de care şi-a legat numele. Fireşte, o istorie fără „gloria străbună", fără „înţelepciunea milenară" a poporului, fără harul poetic al acestuia şi celelalte clişee din recuzita istoriografiei romantice nu era primită cu dragă inimă. Cu două decenii în urmă o asemenea poziţie ar fi produs scandal. Acum, la finele secolului, după ce *Junimea* îşi încheiase opera critică, atitudinea lui I. Bogdan nu mai şoca în aceeaşi măsură. Ea putea produce însă adepţi prin instituţii formative şi putea contribui astfel la propăşirea spiritului ştiinţific. Dar erau sentinţele sale fără repros? Se putea spune, de exemplu, că istoria noastră a fost determinată exclusiv de aceea

[1] I. Lupaş, *Cronicari şi istorici români din Transilvania*, I, Craiova, (1933), p. XXXII—XXXIII.
[2] Idem, *Studii istorice*, V, Sibiu—Cluj, 1945—1946, p. 385.
[3] Idem, *Cronicari şi istorici*, I, p. XXVI
[4] Al. Lapedatu, *Istoriografia română ardeleană*, Bucureşti, 1923, p. 7.

a vecinilor? Posteritatea nu va ezita să-i reproşeze asemenea exagerări, pentru a susţine, mai aproape de adevăr, că s-a întîmplat la noi ca pretutindeni: „influenţele externe au fost adaptate împrejurărilor speciale asimilate şi transformate potrivit cu necesităţile de viaţă ale statului", după cum instituţiile noastre nu pot fi, nici ele, tratate ca „un slab reflex al celor apusene", ci trebuie să le socotim ca „rezultate legitime ale conjungării unor factori locali (tradiţie) cu diverse influenţe" [5].

Nu interesează aici exagerările pe care *şcoala critică* le-a putut face la rîndul ei. Ele ţin întrucîtva de natura oricărei direcţii ce se afirmă polemic. Ceea ce interesează e asumarea unor principii şi lupta pentru a le impune. Sub acest unghi, şcoala de care vorbim a beneficiat de atmosfera criticistă creată de *Junimea*, precum şi de sprijinul direct al lui Maiorescu pentru dobîndirea unor poziţii convenabile în sfera academică. Criticul s-a îngrijit, cum am văzut, de cariera lui I. Bogdan şi de aceea a lui D. Onciul. Lui îi datorează S. Mehedinţi cele mai utile îndrumări, pentru a nu mai vorbi de cariera didactică şi de activitatea în cîmpul literelor, atît de strîns împletite cu existenţa criticului în ultima parte a vieţii. D. Evolceanu, P. Missir şi atîţia alţi universitari s-au bucurat iarăşi de sprijinul lui [6]. I-am putut urmări „strategia" în sfera didactică şi fără îndoială că aceasta nu e doar o recunoaştere *post hoc*. Felul în care a iniţiat şi sprijinit aducerea lui D. Onciul în capitală e semnificativ. Corespondenţa dezvăluie atîtea alte nume de tineri cărora Maiorescu a ştiut să le întindă mîna la timp, pentru a nu se risipi şi a da maximum de roade. Alături de el trebuie amintit D. A Sturdza, influentul om politic de care multă vreme a depins şi activitatea Academiei. Amîndoi de formaţie riguroasă, amîndoi convinşi că nici o zidire de seamă nu va fi cu putinţă fără pregătirea tineretului. Iorga însuşi le datorează un anume sprijin, cel puţin în faza începuturilor. Aşa se explică prezenţa lui în *omagiul* oferit lui Maiorescu (1900) şi frumoasa dedicaţie din *Prinos lui D. A. Sturdza* (1903). Pe amîndoi îi regăsim în iniţiativa de publicare a documentelor externe şi în orice efort ştiinţific de seamă al Academiei. Erau, desigur, cei mai apropiaţi de spiritul „pozitiv" al şcolii iniţiate la finele secolului XIX în istoriografie. Spiru Haret, multă vreme ministru de resort, se cuvine a fi amintit şi el pentru larga înţelegere cu care a privit nevoile învăţămîntului istoric, specializarea unor tineri în acest domeniu şi chiar tipărirea de cărţi. Să-l mai amintim iarăşi pe I. Bianu, fiindcă în calitatea lui de director al Bibliotecii Academiei a ştiut să facă din aceasta un veritabil institut de cercetări, încurajînd şi iniţiind serii după serii de tineri în arcanele bibliologiei. Şt. Orăşanu, C. Litzica, V. Pârvan, Al. Lapedatu sînt doar cîteva nume de istorici care s-au format la şcoala *triadei critice* şi care au lucrat efectiv la Biblioteca Academiei. Acolo şi-a scris Şt. Orăşanu studiile critice, rămase exemplare sub raportul demonstraţiei; acolo C. Litzica s-a ocupat de documentele greceşti; acolo Al. Lapedatu a început seria de monografii voievodale; acolo a întocmit Pârvan primele lui studii medievistice, precum şi monografia dedicată lui Al. Papiu-Ilarian, din care s-au tipărit doar cîteva articulaţii; acolo C. Moisil a organizat cabinetul numismatic. Condusă competent şi energic de I. Bianu, Biblioteca Academiei devenise un veritabil atelier de iniţiere şi lucru pentru tinerii recomandaţi îndeosebi de *triadă*. Rostind cuvîntul de bun venit al Academiei, I. Bianu avea să evoce vremea cînd, „aşezat, liniştit, cuminte", Al. Lapedatu se afla în serviciul acelui aşezămînt, ocupîndu-se de colecţiile respective şi participînd

[5] I. Lupaş, *op. cit.*, p. XXXII–XXXIII.

[6] I. E. Torouţiu, *Studii şi documente literare*, IX, Bucureşti, 1940, p. 260.

chiar la editarea unui volum de documente [7]. Dar s-a întîmplat la fel și cu Pârvan, despre care avea să se spună că era „stîlpul de beton al Academiei".

O indiscutabilă ascendență intelectuală avea, asupra tuturor, N. Iorga. I. Bogdan îi smulgea corecturile la sinteza de istorie românească din 1905, coală după coală, pentru a le cunoaște chiar înainte de a-și lua drumul în lume. „Le-am citit cu mare, cu nemărginită plăcere", îi scria autorul la un moment dat. Concluzia ultimă? Măgulitoare pentru autor, descurajantă pentru sine: „E de prisos să mai scriu și eu, sau alți proști ca mine, istoria românească, după ce ai scris-o tu, așa că nu poate nimenea să mai adauge nimic"[8]. A făcut la fel cu *Geschichte des osmanischen Reiches*, pe care a parcurs-o în șpalt „cu dragoste și admirație" [9], ca să o recomande apoi în plenul academic drept o operă ce umplea un mare gol în știința istorică [10]. La rîndul său, N. Iorga a știut să-i aprecieze erudiția, temeinicia, claritatea vederilor în acel moment cînd un „realism constructiv" tindea să înlocuiască perspectiva romantică și deopotrivă „criticismul sterp" de sursă junimistă [11]. Învățămîntul istorico-filologic și cercetarea aveau nevoie de un asemenea spirit, capabil și să organizeze, mai ales că noile deprinderi de lucru au stîrnit atîtea reacții ostile în sfera comodităților științifice și didactice. Spirit „european"[12], el contraria vechile habitudini de mandarinat universitar, cerînd de la fiecare muncă și devotament față de profesia aleasă.

La fel de instruit și la fel de sever în aplicarea metodei, D. Onciul era poate cel mai caracteristic pentru noua direcție a istoriografiei, „inițiatorul însuși al studiilor critice de istoria românilor", cum îl știa chiar N. Iorga, recunoscînd în el pe „învățătorul la noi al doctrinei germane, cu toate însușirile ei, pe lîngă care sunt și neapărate defecte". Ca profesor, apoi, Onciul a fost „același strict păzitor al unei doctrine severe, pe care a transmis-o cu autoritate elevilor săi" [13]. Mulți (V. Pârvan, I. Minea, I. Nistor, N. Popescu, C. Moisil, Andrei Rădulescu, I. Ursu, C. Marinescu etc.) au ajuns să ocupe la rîndul lor poziții importante, iar în această siuație n-au ezitat să spună cît de mult datorau „bunului învățător" [14]. Încercînd a-i fixa locul în evoluția disciplinei, Ilie Minea îl socotea „începătorul istoriografiei noastre științifice" [15].

[7] I. Bianu, *Răspunsul d-lui ~ la discursul de recepție al d-lui Al. Lapedatu*, București, 1923, p. 34.

[8] I. E. Torouțiu, *op. dit.*, p. VII. p. 105. Vezi și p. 122, 123.

[9] *Ibidem*, p. 143, 145, 150, 151, 160, 168, 169.

[10] I. Bogdan, *Scrieri alese*, București, 1968, p. 611–612.

[11] N. Iorga, *Ioan Bogdan*, în *Neamul românesc*, 2 iunie 1919 (*Oameni cari au fost*, III, 1936, p. 12–15).

[12] Idem, *O viață de om*, 1972, p. 239.

[13] Idem, *Oameni cari au fost*, III, p. 144.

[14] V. Pârvan, *Memoriale*, București, 1923, p. 81–90; C. Moisil, *Dimitrie Onciul*, în *Anuarul Institutului de istorie națională*, Cluj, II, p. 507–512; idem, *Dimitrie Onciul*, în *Lui D. Marmeliuc*, Cernăuți, 1936, p. 49–54; I. Nistor, *În amintirea lui D. Onciul*, în *Junimea literară*, 1923, 4–5, p. 57–60; idem, *D. Onciul la zece ani de la moartea sa*, *ibidem*, 1933, p. 73–79; Pr. N. Popescu, *Dimitrie Onciul*, București, 1925, Al. Tzigara-Samurcaș, *Pro Onciul*, în *Convorbiri literare*, LXIV, 1931, p. 244–249; T. Balan, *Dimitrie Onciul*, Cernăuți, 1938, 176 p.; Ilie Minea, *Locul lui D. Onciul în istoriografia românească*, în *Cercetări istorice*, XIII–XVI, 1940, p. 597–605; Pamfil C. Georgian, *Dimitrie Onciul*, în *Convorbiri literare*, LXXIII, 1940, 7–12, p. 898–916; A. Sacerdoțeanu, *Dimitrie Onciul*, în *Revista arhivelor*, IV, 1940, 1, p. 1–5, 168–183; T. Balan, *Cîteva scrisori ale lui Dimitrie Onciul către Sever Zotta*, *ibidem*, VI, 1945, 2, p. 156–164; Dintre contemporani, a se vedea și S. Pușcariu, *Memorii*, București, 1980, p. 621. Aprecieri mai noi la Șt. Ștefănescu, *Concepția și metoda istorică a lui Dimitrie Onciul*, în *Studii*, XVI, 1963, p. 1 237–1 253; idem, *Dimitrie Onciul, 40 ans depuis sa mort*, în *Rev. Roum. d'Hist.*, III, 1964, 2, p. 227–242; A. Sacerdoțeanu, *Viața și opera lui Dimitrie Onciul*, în *Scrieri istorice*, I, București, 1968, p. 11–86.

[15] Ilie Minea, *Paralipomena*, Iași, 1939, p. 4.

Exagerare de discipol, desigur. Dar elevul ajuns profesor la Universitatea din Iaşi avea temei să releve spiritul metodic al profesorului, opunîndu-l manierei teatrale a lui Gr. Tocilescu. „Onciul era măsurat, simetric, conducător sigur, care cerea publicului ascultător să se uite la ce vede şi să nu explice ceea ce nu vede" [16]. Era „publicul" seminarului, ţinut de profesor sub cel mai strict control metodologic: un veritabil atelier, dincolo de care nu s-ar putea închipui seriile de profesionişti ai istoriografiei apărute de la 1900 încoace. Metoda era aceea deprinsă la şcoala germană: „analitică, solemnă şi cam dură", după gustul lui N. Iorga [17], însă indispensabilă în formarea deprinderilor de lucru ştiinţific. Ea l-a impus pe Onciul în primul rînd ca profesor şi creator de şcoală [18], în sens de ucenicie severă a metodei, de inculcare a unui spirit ştiinţific celor veniţi să-şi închine viaţa pe altarul lui Clio. Severitatea, ţinuta solemnă, spiritul analitic aveau la el un sens pedagogic. Celibatar, Onciul îşi făcuse aici, în mediul iniţierilor în arcanele ştiinţei istorice, o „familie" căreia a ştiut să-i inculce simţul duratei.

Dar el însuşi a scris puţin în raport cu ce se aştepta, în tinereţe, de la dînsul. „Trebuia un puternic îndemn din afară pentru ca specialistul, totdeauna nemulţumit cu opera lui, să se hotărască a da ceva din lucrările-i inedite, din acele lecţii pe care totuşi ascultătorii, pregătiţi în cel mai metodic din seminarii, le răpiră, ca să zic aşa, pentru a le răspîndi în caiete centigrafiate" [19]. *Originile Principatelor* s-au înfiripat din conferinţele rostite la Ateneu, iar o altă sinteză, mai largă, *Din istoria României*, nu era altceva decît un ghid istoric întocmit pentru expoziţia jubiliară din 1906: momente solemne la care, împlinind parcă un sacerdoţiu, istoricul se ştia dator să participe. El oficia deci „cu seriozitate şi compuncţiune", cum ne asigură unul dintre elevii săi, atent el însuşi la dimensiunea solemnă a profesiei [20].

Mai discret şi mai modest, sub acest unghi, I. Bogdan a fost şi el socotit ca „un şef de şcoală prin excelenţă", unul pentru care istoriografia nu mai putea să întîrzie în vechile deprinderi individualiste [21]. Domeniul se complicase destul pentru a cere lucru de echipă, sistematic şi organizat. Pe lîngă ceea ce a putut intreprinde la seminar, el a găsit un larg cîmp de activitate la Academia Română şi în cadrul Comisiei Istorice a României, pe care a întemeiat-o chiar el, colaborînd cu N. Iorga, D. Onciul, D. Russo, C. Giurescu şi mai tot ce avea disponibil epoca în materie de publicare a izvoarelor. Trecerea pe la *Convorbiri literare*, ca membru în redacţie (1900), şi apoi ca director (1902—1906) n-a rămas nici ea fără urmări pentru domeniu. Fiindcă acolo a concertat el, cu mijloace specifice, atîtea condeie ţinînd de noua orientare a istoriografiei: D. Onciul, N. Iorga, V. Pârvan, Şt. Orăşanu, G. Popovici, G. Murnu, P. Cancel etc. Propriile lui publicaţii, extrem de scrupuloase şi de o limpezime perfectă, i-au sporit prestigiul. Altminteri, slavistica nu putea atrage prea mulţi studioşi [22], ceea ce pare a-l fi decis la un moment dat să treacă la catedra de istoria românilor. A purtat cu sine, oricum, nostalgia unui orizont pe care şi l-a interzis mereu, închizîndu-se într-un profesionalism sever şi îndrumîndu-şi discipolii pe aceeaşi cale. Aşa se explică fascinaţia pe care Iorga a exercitat-o

[16] *Ibidem*.

[17] N. Iorga, *O viaţă de om*, 1972, p. 243.

[18] Cf. Lucian Boia, *Evoluţia ştiinţei istorice româneşti*, în *Revista de istorie*, 34, 1981, 7, p. 1240.

[19] N. Iorga, *D. Onciul*, în *Buletinul Comisiei Istorice a României*, III, 1924, p. XI.

[20] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 89.

[21] P. P. Panaitescu, *I. Bogdan şi studiile de istorie slavă la români*, în *Buletinul Comisiei Istorice a României*, VII, 1928, p. XVI.

[22] N. Popescu, *D. Onciul*, Bucureşti, 1925, p. 3.

mereu asupra lui. Lucrînd asupra detaliului și articulației, atent mai cu seamă la deslușirile pe care filologia le putea aduce în studiul evului mediu, el simțea desigur nevoia sintezei integratoare. Era însă convins că epoca cerea mai curînd foraje în adîncimi decît cuprinderi pe orizontală sau zboruri la mare altitudine. Ca slavist, el se bucura de un prestigiu invidiabil [23] ca profesor a știut nu mai puțin să se impună, fiind unul din stîlpii învățămîntului nostru istorico-filologic din sfertul de secol care a precedat prima conflagrație mondială [24]. În sînul Academiei, rolul său n-a fost mai puțin însemnat [25] și el se cuvine pus în relație mai ales cu activitatea desfășurată de I. Bianu și D. A. Sturdza: același accent pe metodă, pe disciplina lucrului, pe instrumentarul investigației, aceeași pasiune a izvoarelor inedite. D. A. Sturdza e, de altfel, acela care l-a propus și apoi l-a întîmpinat ca membru activ al Academiei, sprijinindu-l în inițiativele lui didactico-științifice. Vorbind de „noua eră" în istoriografie, cu ocazia recepției sale solemne, I. Bogdan afirma primatul valorificării izvoarelor în raport cu munca de construcție, care numai după aceea se legitima. Ca și ceilalți doi, el n-a precupețit nici un efort pentru a spori patrimoniul documentar al Academiei și a face ca informația nouă să aibă o cît mai largă difuziune. La fel a procedat, ca decan, cu bibliotecile de seminarii pe care le-a îmbogățit substanțial. El a inițiat promovarea în corpul academic a celor mai capabili tineri. Rapoartele respective pentru C. Giurescu, V. Pârvan, S. Mehedinți, S. Dragomir de el au fost întocmite [26]. Ca și D. Onciul, venit și acesta dintr-o provincie în care solidaritatea de grup era o lege a supraviețuirii, el a știut să-și apropie noile generații și să intereseze partea lor mai bună pentru studiul trecutului românesc. Slavist eminent, I. Bogdan n-a rămas insensibil la mărturiile de alt ordin, manifestînd interes pentru arheologie, artă, folclor, obiceiuri etc. [27]. În acest spirit, care presupune atenție la pluralitatea factorilor, i-a îndrumat și pe elevii săi, după cum rezultă din corespondența cu V. Pârvan, Ilie Bărbulescu ș. a. [28]. Ultimului, de exemplu, îi scria (1900) să fie atent la „metoda și școala" lui A. Leskien, ca fiind vrednică de urmat [29]. A scruta izvoarele metodic, a întemeia orice restituție pe documente sigure și pe critica cea mai severă trebuia să rămînă o normă de conduită pentru orice istoric. Se va spune uneori că era prea severă norma impusă de el, dar severitatea profesorului era de esență pedagogică. Ea trebuia să dizloce o mentalitate și să contribuie la formarea alteia, de respect deplin față de adevăr. Un contemporan ne asigură că „nemilosul critic "era„ gata să sacrifice relațiile sale umane pentru convingerile sale științifice" [30]. Scrupulos în aplicarea metodei, sever în restituții, el condamna orice sentimentalism, socotind că istoria trebuie să ducă la înțelegerea trecutului, iar nu să provoace entuziasm cu orice preț. Cum se putea combate excesul sentimental, exaltarea de care vorbise, dacă nu printr-o continuă veghe critică?

Exagerarea în direcție criticistă era atunci inevitabilă. N-a scăpat de ea nici D. Onciul, pe seama căruia s-a pus de regulă intenția de a forma o școală

[23] Cf. I. Lupaș, *I. Bogdan în lumina unor fragmente din corespondența sa*, București, 1945, p. 4.

[24] Constantin N. Velichi, *Ioan Bogdan și reogranizarea Facultății de litere și filozofie din București*, în *Romanoslavica*, XV, 1967, p. 219–236.

[25] Cf. Lucia Djamo-Diaconiță, *Activitatea lui Ioan Bogdan în cadrul Academiei Române*, în *Romanoslavica*, XIII, 1966, p. 65–76.

[26] *Ibidem*, p. 73–74.

[27] N. Iorga, *I. Bogdan*, în *Buletinul Comisiei Istorice a României*, III, 1924, p. VI.

[28] I. Lupaș, *op. cit.*

[29] *Romanoslavica*, XVIII, 1927, p. 338.

[30] S. Pușcariu, *Memorii*, București, 1980, p. 475–476.

a severității critice [31]. Față de critica nervoasă, intempestivă, a lui N. Iorga față de asprimea chiar a criticii lui I. Bogdan, critica profesată de D. Onciul trecea drept „minuțioasă și liniștită”, cum a și prezentat-o dealtfel I. Kalinderu cu ocazia alegerii istoricului bucovinean la Academie [32]. Trecea, spuneam, fiindcă în fond ea era, dincolo de urbanitatea expresiei, la fel de dură. Ca și în cazul confratelui slavist, opera lui Onciul trebuie privită mai întîi sub unghi didactic, fiindcă ea a creat în adevăr o *școală* stînd sub semnul discernămîntului critic, una la a cărei geneză N. Iorga, „marele răsturnător de idoli”, a jucat un rol de seamă, alături de rezerva critică pe care Maiorescu știa să o inculce ascultătorilor săi prin cursuri și să o impună prin operă. Rostind, ca decan, discursul de rigoare cu ocazia retragerii acestuia din învățămînt (1909), I. Bogdan a ținut să spună: „toți am fost elevii d-tale, fie că am ascultat filosofia pe băncile Universității, fie că am citit criticile estetice din *Convorbiri literare*, fie că am învățat politica școlară din discursurile d-tale parlamentare și din activitatea d-tale administrativă” [33]. Remarca din urmă se cuvine subliniată, fiindcă ceea ce vorbitorul deprinsese de la maestru era mai ales această „politică școlară”, menită să asigure specialiștii de aleasă ținută. Unul din ei, cel mai în vîrstă, se afla chiar în fruntea Universității: C. Dumitrescu-Iași. Alții ocupau catedre sau locuri mai modeste, dar pretutindeni era prezentă opera lui filosofică, estetică etc. „De la d-ta au supt ei primele principii ale acestei doctrine, cu îndemnul și sprijinul d-tale și-au continuat ei studiile în străinătate, cu ajutorul și cu protecția d-tale și-au creat ei cariera universitară” [34]. Sub acest unghi, pedagogic, I. Bogdan pare a-l fi urmat în adevăr de aproape, după cum se poate constata din relațiile cu serii după serii de elevi. Dintre istorici, mai toate numele de seamă care s-au impus la începutul secolului nostru își revendică de la el, de la Onciul și de la Iorga formația și cariera.

S-a putut vedea mai sus că a existat, inspirată de Maiorescu, o strategie a ocupării catedrelor, a fotoliilor de la Academie și a reprezentării în organismele de interes istoriografic. V. Pârvan, C. Giurescu, D. Russo, P. Cancel, la Universitatea din capitală, unde aveau să profeseze apoi N. Popescu, I. Ursu, C. C. Giurescu, P. P. Panaitescu și alți istorici de aceeași formație; Ilie Bărbulescu, I. Ursu, Ilie Minea, G. Brătianu la Iași; Al. Lapedatu, I. Lupaș, N. Bănescu, D. M. Teodorescu, Em. Panaitescu ș. a. la Cluj. Din aceeași constelație critică, fără să fi studiat la București, făceau parte I. I. Nistor, V. Bogrea, S. Dragomir și alți istorici sau filologi cu interese marcate în cercetarea istorică.

Desigur, *școala critică* n-a putut da numai eminențe. Eșecuri, gelozii profesionale, tensiuni născute din competiția firească în orice domeniu îi jalonează istoria. Corespondența (cînd nu și presa) le divulgă într-o măsură, iar mulțimea polemicilor de substrat competitiv denotă nu numai dinamism dar și o disponibilitate specifică în absorbția noilor energii. Catedrele nou create indică un progres al specializării, explicabil prin comunicarea continuă cu centrele academice din afară, însă și prin șansa pe care a avut-o învățămîntul românesc de a fi condus atunci de personalități de larg orizont cultural. I. Bianu, D. Onciul, C. Giurescu, D. Russo, Ilie Bărbulescu, de pildă, au inaugurat discipine ce aveau să joace un rol de seamă în istoriografia noastră. Se știe cît s-a zbătut I. Bogdan ca să-i afle lui I. Bărbulescu, pe care îl inițiase în slavistică, un rost convenabil și de ce vicisitudini se leagă plasarea celui din

[31] N. Popescu, *op. cit.*, p. 3, 10; T. Balan, *Dimitrie Onciul*, Cernăuți, 1938, p. 3.
[32] *AAR. Dezb.*, XXXVII, 1904–1905, p. 236.
[33] I. Bogdan, *Scrieri alese*, București, 1968, p. 595–596.
[34] *Ibidem.*

urmă la Iași [35]. Se cunoaște, de asemenea, cît de mult s-au străduit Th. Avr. Aguletti și Stoica Nicolaescu pentru a obține de la aceiași profesori sprijin pentru studii în străinătate sau pentru obținerea unor catedre. Primul își declara adeziunea la *școala critică*, bucuros că ,,încetul cu încetul pseudo-savanții sînt înlăturați'' și că ,,tendința nouă istorică, tendința onestă și serioasă triumfă'' [36]. Avea însă motiv să regrete că de mai multe ori a vrut să plece în străinătate, cu o bursă, dar au fost trimiși mereu alții. Acum, în 1904, se adresa din nou lui I. Bogdan pentru bursa ,,Hillel'', însă profesorul îl îndemnă, neutru, să se prezinte la concurs înarmat cu toate cunoștințele de latină și greacă trebuitoare.

Cel preferat atunci, se știe, a fost V. Pârvan, proaspătul absolvent pe care ,,triada critică'' voia să-l pregătească pentru revitalizarea studiilor de istorie antică, ajunse în impas din cauza desuetului enciclopedism profesat de Tocilescu. Soluția din urmă n-a fost obținută tocmai ușor. S-au opus îndeosebi Tocilescu și D. N. Burileanu, iar la întoarcerea de la studii, cu frumoasă izbîndă, Pârvan avea să fie victima unui atac infamant și nedrept din partea aceluiași profesor de greacă, D. N. Burileanu, care dorea să-și adjudece catedra de istorie antică și epigrafie rămasă vacantă după moartea titularului. Catedra i-a revenit tînărului doctor de la Universitatea din Breslau, pe care aceeași triadă critică l-a sprijinit cu toată căldura. ,,La reușita mea — scria îndată Pârvan — au contribuit mai ales istoricii, cu Iorga în frunte, care m-au susținut cu așa energie, încît chiar rectorul și alți *nehotărîți* au trecut de partea mea'' [37]. Aceasta nu l-a împiedicat pe Burileanu să-l acuze că plagiase niște pasaje din *Real-Encyklopädie*, determinînd o anchetă ofensatoare pentru orgoliul tînărului învățat [38]. Nu i se întîmplase oare la fel și lui N. Iorga, la început de carieră, cînd un anume G. I. Capitanovici l-a acuzat de plagierea lui Bernheim în lecția inaugurală ? [39].

Era o epocă de critică și contestație acerbă, dar și de legitime ascensiuni. Nicicînd nu s-a mai întîmplat, la noi, ca tineri abia trecuți de douăzeci de ani să-și asume răspunderi academice așa de înalte sau ca ponderea lor în chestiuni de cultură să fie atît de ridicată. La 23 de ani, Maiorescu fusese rector, iar N. Iorga devenea profesor de istorie universală. Consacrări dintre cele mai înalte s-au putut produce la o vîrstă incredibil de tînără, ca în cazurile deja amintite, la care se pot adăuga destule altele. Un spirit nou, deschis, încuraja circulația valorilor, sporind dinamismul competiției și deci pe acel al creației. Un studiu aprofundat al politicii maioresciene de captare a energiilor ar fi extrem de interesant. De la burse de studii și catedre la redacții de reviste, alianțe politice și de familie, totul intra în joc pentru a asigura plasarea omului potrivit la locul potrivit. O tendință firească spre *școală* decurgea de aici. Exemplul lui Maiorescu se recunoaște la I. Bogdan, iar al acestuia din urmă la V. Pârvan, într-o succesiune semnificativă de generații dăruite unui mare scop. S. Mehedinți în geografie, D. Gusti în cercetarea sociologică, pentru a nu evoca decît încă două figuri din epocă, au procedat la fel [40]. Grija lui Pârvan pentru cariera lui Șt. Bezdechi, Gh. Brătianu și alți ,,școlari'' de ai săi [41],

[35] *Romanoslavica*, XVIII, 1972, p. 340—344.

[36] I. Lupaș, *op. cit.*, p. 168.

[37] V. Pârvan, *Corespondență și acte*, București, 1973, p. 85—86.

[38] Cf. Al. Zub, *Vasile Pârvan: efigia cărturarului*, Iași, 1974, p. 174—180.

[39] G. I. Capitanovici, *Discuțiuni istorice*, București, 1895, p. 52—53.

[40] Cf. Em. Condurachi, *Școala românească de arheologie*, în *Revista Comisiei Naționale Române pentru Unesco*, XXV, 1983, 2, p. 102—108; Ion Drăgan, *Școala românească de sociologie*, *ibidem*, p. 109—115.

[41] *V. Pârvan: corespondență și acte*, p. 148, 258.

lăsîndu-i la o parte pe arheologi, cu care alcătuia o „familie", are aceeași semnificație. Cu instalarea lui Ilie Bărbulescu (1905), I. Ursu (1909), Ilie Minea (1922) și G. I. Brătianu (1924) la Iași, *școala critică* își asigura o arie mai vastă de influență, întocmai cum numirea lui I. Nistor la Universitatea din Cernăuți (1912), însemna o izbîndă a aceleiași direcții. Jireček l-a consultat atunci pe I. Bogdan și a ținut seama de aprecierile acestuia în recomandarea elevului său, concurat cu zadarnic aplomb de Ilie Gherghel [42].

Solidaritatea „triadei" și sprijinul cîtorva profesori din vechea generație (Maiorescu, Dumitrescu-Iași, Xenopol) au făcut ca în decurs de cîțiva ani registrul superior al învățămîntului istoric să fie asigurat de discipoli ai *școlii critice*. „Aproape toată generația mai tînără de istorici și-a însușit dragostea pentru istorie și metodele severe de la acest mare profesor, care a fost totodată pentru elevii săi un adevărat părinte", va spune unul dintre aceștia, evocînd figura lui D. Onciul[43]. Același lucru se poate spune oarecum și despre I. Bogdan, participant la mai toate deciziile relative la burse, concursuri, înaintări, ca și N. Iorga de altfel, a cărui „omniprezență" a stîrnit destule reacții ostile în epocă.

Am semnalat mai sus, în altă ordine de idei, semnificația de grup a volumului omagial pe care noua generație îl dedica, în 1903, lui D. A. Sturdza: gest de recunoaștere îndeosebi a inițiativelor sale cu privire la izvoarele istorice. Alături de corifeii *triadei*, se aflau acolo, cu diverse contribuții, Augustin Bunea, I. Bianu, G. M. Murgoci, Nerva Hodoș, G. Popovici, I. Sîrbu, V. Pârvan, I. Tanoviceanu și alte nume caracteristice pentru mișcarea istoriografică [44]. Noua direcție nu se reducea însă la aceste nume și ea va spori în anii următori prin afirmarea altor istorici: Constantin Moisil în numismatică [45]; Constantin Giurescu în istoria culturii și a vechilor instituții [46]; I. Lupaș, în care se recunoștea „cel mai bun scriitor istoric din tînăra generație ardeleană" [47]; I. Nistor, pentru care se crea o catedră de istorie a Europei sud-estice la Cernăuți [48]; N. Bănescu, inițiatorul catedrei de bizantinologie de la Cluj; N. Dobrescu și N. Popescu, preocupați de istoria bisericii române [49]; Andrei Rădulescu, al cărui domeniu de cercetări privea îndeosebi istoria așezămintelor noastre juridice. Lista ar putea să continuie, reunind mai tot ce avea tînăra generație activ și caracteristic în materie. Discipline adiacente sau colaterale își dau concursul. Bibliologia făcea progrese importante, *școala* lui I. Bianu diversificîndu-se după război printr-o școală destul de viguroasă (I. Crăciun) la Cluj. Progrese spectaculoase a făcut arheologia, cu V. Pârvan și elevii săi, alături de numeroase discipline auxiliare ce-și trag seva din aceeași *școală critică*. Geneza și expansiunea acesteia marchează dezvoltarea istoriografiei noastre la finele secolului XIX și în primul sfert al secolului XX.

Ascendența lui N. Iorga apare limpede oricui examinează atent documentele epocii. Prin el mai ales, după studiile puse în circulație de Xenopol, s-au făcut pași importanți spre o integrare mai judicioasă în durata universală.

[42] W. Leitschu, M. Stoy, *Das Seminar für Osteuropa — Geschichte der Universität Wien*, Wien/Köln/Graz, 1983, p. 57—59.

[43] I. Ursu, *Concepția istorică*, București, 1924, p. 5.

[44] *Prinos lui D. A. Sturdza*, București, 1903.

[45] Victoria Popovici, *Constantin Moisil*, în *Revista muzeelor*, 7 (1970), p. 206—211.

[46] Vezi vol. *În amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944.

[47] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, I, 1934, p. 351.

[48] Ilie Minea, *Paralipomena*, Iași, 1939, p. 5.

[49] N. Iorga, *Răspunsul d-lui ~ la discursul de recepție al d-lui N. Popescu*, București, 1925, p. 20.

O „epocă nouă de metodă și cugetare, de construcție și de formă istorică", așa a definit-o Iorga însuși, declarîndu-se reprezentant al ei [50]. A fost în adevăr și încă cel mai activ și mai fecund [51], mereu în goană, cu servieta doldora de cărți și corecturi [52], iar în preajma lui au roit numeroși tineri, fascinați de verbul inegalabil al profesorului și nu o dată mustrați cu asprime pentru cîte nu făcuseră. Marele său exemplu mergea mai întîi în direcția unei extensii considerabile a orizontului documentar. Istoricul răscolise mari depozite arhivalice din țară și din străinătate, străbătuse orașe, tîrguri și sate, cercetase biserici umile și mănăstiri de veche tradiție cărturărească, sipetele cu hîrtii vechi ale marilor familii au început, prin el, să-și dezvăluie tainele. Din primele serii de studioși, Iorga avea să rețină, între alții, pe Al. Lapedatu, atunci împărțit între datoriile de studiu și redacția gazetei lui Aurel Popovici; pe I. Ursu, „mai puțin înzestrat și mai puțin echilibrat, care dădea însă dovadă de un nesfîrșit entuziasm pentru știință și pentru școală"; pe C. Moisil, ale cărui cunoștințe de limbă maghiară îi vor fi fost și lui utile; pe C. Giurescu, „rece și chibzuitor" în tot ce întreprindea; pe R. Caracaș, „plin de foc și de vervă"; pe Henri Stahl, „spirit fin și delicat", prin care aveau să se păstreze multe din conferințele și prelegerile sale. Sînt nume cunoscute oricui se ocupă de istoria și cultura românească. Altele, consemnate de asemenea în *O viață de om*, precum Vasile Mihăilescu („argintul-viu personificat, întrebînd, discutînd, plănuind și pufnind"), Emilia Cioran (traducătoarea din engleză a călătoriei lui Paul de Alep), un Drăghiceanu („sumbru și melancolic"), o Hortensia Schachmann preocupată de epoca lui Petru Cercel, o Lucreția Gane care a făcut o teză despre așezămintele turcești, au intrat de mult în uitare [53]. Nume noi se vor ivi de-a lungul anilor, unele cu o rezonanță trainică. Din toate, Iorga însuși a selectat pe acelea care prezintă mai mult interes științific, punîndu-le în legătură cu acel „moment de netăgăduită prefacere, de criză a vieții publice, de înnoire a vieții culturale și morale" din primii ani ai secolului, cînd o întreagă pleiadă de tineri s-au aliniat *școlii critice*, luînd parte la un program. El amintea deci, „pe lîngă regretatul Ștefan Orășanu, mare și fină inteligență, un Nicolae Dobrescu, ale cărui studii de istorie bisericească și al căruia fecund învățămînt la falcultatea de teologie au atras de multe ori atenția publică, un Constantin Giurescu, minte ascuțită în străbaterea problemelor de istorie și mai ales de critică a izvoarelor, un Alexandru Lapedatu, spirit ponderat și armonios, urmaș vrednic al scrisului tatălui său, un Constantin Moisil, ale cărui studii de numismatică antică și medievală trebuie privite cu prietenească luare aminte a oricărui tovarăș de specialitate, un Ion Ursu, care a ajuns să ocupe, după silințe vrednice de laudă, în domeniul istoriei românilor mai ales, catedra de istorie universală de la Iași" [54].

N. Iorga avea desigur dreptate să plaseze direcția istoriografică de la care se revendica într-un context cultural și moral definitoriu pentru epocă. El vorbea în 1905, de acea „generație nouă, care se liberase de orice falsă latinitate, de ideea romană ideologică și de adorația exclusivă față de cultura franceză. Practică și cu sînge rece, ea căuta să cunoască adevărul și să se facă folositoare românismului prin trezirea unui sentiment național general, care să plutească sus, deasupra claselor și provinciilor, și să se facă respectat în toate

[50] Idem, *Generalități*, 1944, p. 88.
[51] I. Bogdan, *op. cit.*, p. 103.
[52] I. E. Toroutiu, *op. cit.*, VII, p. 185.
[53] N. Iorga, *O viață de om*, 8972, p. 241.
[54] *Răspunsul d-lui N. Iorga la discursul de recepție al d-lui V. Pârvan*, București, 1914, p. 28–29.

ramurile culturale şi politice" [55]. Pe tărîm literar această mişcare s-ar fi redus la scriitorii legaţi de *Sămănătorul*, *Făt-Frumos* şi *Luceafărul*, reviste aflate sub propria-i influenţă, dacă nu şi sub directa conducere. „Alături de această şcoală literară, adăuga N. Iorga, se găsea o şcoală ştiinţifică, prin care se înlăturau nimicurile şi se împărtăşea neamului cunoştinţa necesară a limbii sale (O. Densusianu) şi a istoriei sale (I. Bogdan, D. Onciul), singurele pe care se putea clădi mai departe" [56].

Pentru fiecare din cei ce s-au dedicat istoriei, cît de cît, N. Iorga ne-a lăsat portrete, amintiri fulgurante, judecăţi asupra contribuţiilor semnificative, dîndu-ne pînă la urmă o imagine destul de complexă a scrisului istoric din epocă. Marea sinteză de *Istoria românilor* cu care şi-a încheiat cariera o dedica însă „neuitaţilor mei tovarăşi de operă istorică Ioan Bogdan, Dimitrie Onciul şi Ştefan Orăşanu, cari, mărturisitori de adevăr, dar iubitori de ţară şi neam, m-au înţeles, preţuit şi iubit" [57]. *Operă istorică* voia să însemne mesaj, direcţie, *şcoală*, iar la această operă s-au asociat desigur şi alte energii: G. Popovici, V. Pârvan, C. Giurescu etc. *Sămănătorul* şi *Neamul românesc*, mai apoi *Revista istorică* şi *Buletinul* Institutului pentru studiul Europei sud-orientale sînt publicaţii în care Iorga a făcut loc celor mai tineri, solidarizîndu-i cu noua direcţie. Pârvan a ucenicit în redacţia *Sămănătorului* şi avea să-i fie asociat la editarea buletinului de studii sud-est europene. G. Brătianu a subscris în *Revista istorică* un articol înainte chiar de a părăsi băncile şcolii [58], pentru a-i rămîne multă vreme un colaborator statornic. Acolo şi-a publicat C. C. Giurescu lecţia inaugurală, pe o temă sugerată chiar de N. Iorga; istoriografia română în ultimele două decenii [59]. Tînărul istoric reînnoda astfel, explicit, firul de unde îl lăsase analiza lui I. Bogdan, în prelungirea căreia se situa. Arhiva cărturarului abundă în scrisori de la foşti elevi pe care profesorul înţelegea să-i stimuleze la lucru şi să-i ajute în aşezarea rosturilor profesiei. Dacă spiritul ordonat, riguros, tenace al lui I. Bogdan şi D. Onciul a dus la fixarea metodei, a deprinderilor de investigaţie, spiritul vast al profesorului de istorie universală, nu mai puţin riguros la nevoie, a avut darul să cîştige devotamente pentru cercetarea trecutului şi să le îndrume spre o ţintă cît mai înaltă.

Tematic, D. Onciul şi-a îndrumat elevii îndeosebi spre istoria politică, I. Bogdan spre istoria culturală (în sens larg), N. Iorga spre toate zările unde omul a putut lăsa urme semnificative în istorie. Preferinţele lor se întregeau şi a fost desigur o coincidenţă fericită întîlnirea celor trei istorici. A. Sacerdoţeanu înclina să adauge şi un al patrulea, pe O. Densusianu, pentru istoria limbii române, spre a defini mai complet direcţia critică în studiul duratei noastre [60]. Oricum, oferta acestei direcţii defineşte o epocă şi merită a fi examinată mai de aproape.

2. CONTUR PROGRAMATIC

Şcoala critică n-a formulat iniţial un program *stricto sensu*, aşa cum se întîmplă de regulă în şcolile ştiinţifice sau de artă. Însă un număr de reguli,

[55] N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, I, Bucureşti, 1922, p. 194.
[56] *Ibidem*, p. 195.
[57] Idem, *Istoria românilor*, I, Bucureşti, 1936.
[58] G. I. Brătianu, *N. Iorga istoric al românilor*, Bucureşti, 1943, p. 15.
[59] C. C. Giurescu, *Consideraţii asupra istoriografiei româneşti în ultimii douăzeci de ani*, în *Revista istorică*, XII, 1926, nr. 7—9.
[60] A. Sacerdoţeanu, *Viaţa şi opera lui Dimitrie Onciul*, în *Scrieri istorice*, I, 1968, p. 13—14.

priorități, recomandări se pot degaja din texte și ele conturează un program încă din primii ani. G. Monod lansase un „manifest" al *școlii metodice*, care începea cu axioma: „L'histoire est une science positive"[61]. Era aici nu doar o chestiune de metodă, ci și un nou spirit, o nouă deontologie profesională, pe care inițiatorul voia să o promoveze prin *Revue historique*[62]. Un text cu aceeași semnificație nu există la începutul *școlii critice* românești, dar sensul demersurilor sale era identic. Și nici nu se putea altfel, deoarece creatorii acestei *școli* studiaseră în Occident, asimilînd idei și metode curente în epocă. Absența unui text programatic care să marcheze începutul trebuie pusă, desigur, pe seama lipsei unei reviste de specialitate. Lupta pentru o nouă direcție s-a dat deci în universități, în presă, în parlament chiar, oriunde *Școala metodică* a lui G. Monod a putut pătrunde. Ce alta era, spre finele secolului, *școala critică* a triadei bucureștene? O direcție ce se opunea vestigiilor romantice în istoriografie, punînd accentul pe document, metodă, disciplină intelectuală, profesionalism. Ostilă improvizației diletante și frazeologiei sterile, ea încerca să pună ordine într-un domeniu ce se arăta încă atît de rebarbativ sub acest unghi.

Terenul cel mai propice era desigur universitatea, fiindcă acolo au putut pătrunde cîțiva aderenți ai programului critic și acolo se puteau cîștiga cel mai ușor alte adeziuni. Istoria nu mai putea fi redusă la „conferințe" de felul celor făcute de P. Cernătescu, V. A. Urechia, N. Ionescu sau Andrei Vizanti. Noua generație nu se mai mulțumea cu introduceri greoaie la volume de documente, ca acelea puse în circulație de V. A. Urechia, nici cu promisiunile de mari construcții ale lui Hasdeu și nici măcar cu sinteza la care ajunsese, tocmai acum, A. D. Xenopol. Unul păcătuia, îndeosebi prin lipsa de orizont integrator, altul prin exces de imaginație, al treilea prin insuficiență documentară. Cum să se evite asemenea slăbiciuni? Pe plan personal, respectînd normele unei cercetări riguroase. Pe un plan mai larg, al istoriografiei naționale, prin crearea unei *școli* în spiritul acelor norme. Sînt normele direcției „pozitive", așa cum o definise cu mai bine de un deceniu în urmă G. Monod. Ca și acesta, *triada critică* plasa istoria în cîmpul cunoașterii raționale, fără miracole și fără providență, cauzalitatea fiind cuprinsă integral, în sfera realului. Accentul trebuia să cadă așadar pe metodă. Politica și filosofia erau deopotrivă excluse în declarațiile de principii. Asemenea declarații nu trebuie totuși să ne înșele. Monod abhora teoretic imixtiunea politicului, dar fixa revistei sale o țintă eminamente politică atunci cînd o voia instrument al solidarității naționale[63]. Se va întîmpla oarecum la fel și în cazul triadei noastre critice. Cît privește filosofia, atît de clar respinsă de Fustel de Coulanges, ca și de N. Iorga, lucrurile nu diferă prea mult; ea se va insinua pe neștiute în text, în textul scris cu har și ambiționînd la transgresarea factologicului.

O schiță de program, dacă trebuie să fixăm un început, se recunoaște în lecția de deschidere a lui I. Bogdan (1891), la care ne vom referi mai jos. Ea a fost publicată doar peste trei ani[64], cînd își făcea debutul al doilea corifeu: N. Iorga. N-ar fi deloc exclus ca cei doi să-și fi concertat inițiativele, căci și noul profesor și-a tipărit tot atunci lecția inaugurală[65], în cuprinsul căreia dădea nu numai o sumară „istorie a istoriei" dar și o schiță de program, difuză,

[61] G. Monod, *Progrès des études historiques en France depuis le XVIe siècle*, în *Revue historique*, Paris, I, 1876, 1, p. 35–38.

[62] Ch.-O. Carbonell, *Histoire et historiens*, Toulouse, 1976, p. 409.

[63] Idem, *La naissance de la „Revue historique"*, în *Revue historique*, C, 1976, t. 255, 2, p. 337–339.

[64] I. Bogdan, *Însemnătatea studiilor slave pentru români*, București, 1894.

[65] N. Iorga, *Despre concepția actuală a istoriei și geneza ei*, București, 1894.

care punea accent pe tipărirea izvoarelor și pe restituția plenară a adevărului [66]. Un an mai tîrziu, cînd al treilea corifeu își inaugura cursul, Iorga relua pe larg ideea utilității studiilor istorice, observînd că sub acest raport epoca era favorabilă [67]. Accent pe studiul izvoarelor, pe metodă și discipline conexe punea concomitent D. Onciul, preconizînd chiar, cum s-a putut vedea, un *Institut de istorie* menit să asigure înfăptuirea unui atare program [68].

Iată cum s-au emis, în decurs de cîțiva ani, idei ce aveau să intre curînd în alcătuirea unui program mai coerent, realizabil și cu ajutorul altor instituții: Academia Română, Arhivele Statului, Muzeul Național de Antichități etc. Mai precis formulat apare acest program la N. Iorga, în *Opinions sincères* (1899), într-un studiu despre izvoarele istorice tipărit în *Prinos lui D. A. Sturdza* (1903), în altul despre publicarea documentelor interne din același an și mai ales în discursul de intrare la Academie: *Două concepții istorice* (1911), la care vom reveni mai jos.

Să notăm deocamdată că mai toate erau texte polemice și că închegarea programului s-a făcut în timp, sub presiunea unor dispute dintre cele mai dure. Era ora bilanțului și N. Iorga înțelegea să limpezească un cont mai vechi, pentru a putea păși înainte, asumîndu-și o sarcină pe care dorise să o împartă cu Xenopol. „Ce-ar fi de făcut acum pentru studiile istorice? Enorm". Și tînărul savant schița un întreg program: fondarea unei reviste de istorie pe spezele statului, crearea de societăți istorice regionale, cu un buletin editat de minister, pentru a revitaliza astfel cercetările, înființarea de biblioteci speciale, arhive, muzee, care să contribuie la o mai bună cunoaștere de sine a națiunii [69]. Program complex și ambițios, care nu stătea, evident, în puterile cîtorva profesori. Statul trebuie să-și asume o bună parte a programului, dar nu era încă pregătit pentru aceasta. Avînd rosturi înainte de toate politice, el nu dispunea decît de resurse modice pentru instrumentarul culturii. Primul institut de istorie nu va fi o creație a lui, ci una de grup, fie acesta și sprijinit de anumite instituții. A opune însă, la 1900, un asemenea program frivolelor competiții pentru putere („logomahii", după expresia lui N. Iorga) era un fapt semnificativ pentru epocă, dezvăluind o anume sete de activitate și de precizie, un optimism constructiv ce se opunea atitudinii decepționiste de tip romantic [70]. O muncă de „laborioasă renovație", iată ce se aștepta și în domeniul istoriografiei [71], iar această renovație nu putea fi decît operă colectivă.

Cel mai caracteristic pentru programul noii școli e fără îndoială discursul de recepție rostit de I. Bogdan la 8 aprilie 1905, discurs avînd ca temă *Istoriografia română și problemele ei actuale*. Fără a nega legitimitatea încercărilor de sinteză, noul academician aprecia atunci că multă vreme încă tipărirea de izvoare și studiile monografice trebuiau să dețină un loc prioritar [72]. Generația lui era chemată să se ocupe de vechile instituții, de organizarea socială la români în diverse epoci, cu alte cuvinte de ceea ce formează, în sens larg, istoria culturii [73]. Ignoranța și grandomania, la care Bogdan făcuse aluzie și altădată [74], se cuveneau extirpate din cercetarea istorică. Porunca supremă? Adevărul. Așa

[66] Idem, *Generalități*, 1944, p. 9–28.
[67] *Ibidem*, p. 31–38.
[68] Cf. I. Lupaș, *Scrieri alese*, I, Cluj-Napoca, 1977, p. 209.
[69] N. Iorga, *Opinions sincères*, Bucarest, 1899, p. 208–209.
[70] Idem, *Generalități*, 1944, p. 38.
[71] Idem, *Opinions sincères*, p. 208.
[72] I. Bogdan, *Istoriografia română și problemele ei actuale*, București, 1905, p. 21, 25–26.
[73] *Ibidem*, p. 19.
[74] Idem, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Romînești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI*, București, 1902; introducere.

spuseseră însă toţi istoricii, de două secole şi mai bine. Ceea ce se ştia acum mai bine era *calea* spre adevăr, adică dependenţa acestuia de *metodă*. De unde accentul pus de *şcoala critică* pe metodă. Nici interesul pentru metodă nu era desigur o noutate. Cu două decenii mai înainte, Hasdeu formula un întreg sistem de reguli metodologice, cu intenţia vădită de a constitui un punct de plecare pentru o şcoală a metodei [75], însă oferta lui a rămas izolată [76].

Pe realism critic şi pe metodă îşi va întemeia N. Iorga, în discursul de recepţie, propriul program de cercetare a istoriei, opunîndu-l concepţiei romantice, pe care o învinuia de exces imaginativ şi capricii de interpretare. El se declara deci reprezentant al noii epoci, ca gîndire şi metodă, ca formă şi construcţie istorică [77]. Dincolo de terminologia folosită (Xenopol se întreba numaidecît dacă ideea de romantism e aplicabilă şi la istorie), avem de-a face cu două atitudini, una exuberantă, emotivă, alta realistă şi critică în abordarea materiei. Pe aceasta din urmă contau Iorga şi colegii săi de *şcoală* istorică, iar rezultatele nu vor întîrzia să se producă. Crearea Comisiei Istorice a României, cu rostul de a se îngriji de editarea izvoarelor, apoi a unui Institut pentru studiul Europei sud-estice, cu un buletin propriu, şi concomitent a unei reviste istorice indică paşi importanţi în direcţia amintită. Pătrunsă în *faza sociologică*, după expresia lui I. Bogdan, istoriografia română îşi diversifica sistemul de anchetă şi îşi punea la punct instrumentele de lucru. *Revista istorică* mai ales răspundea acestei nevoi de critică şi îndrumare într-un moment cînd forţele cercetării sporiseră şi se simţea cu atît mai mult necesitatea „cenzurii" profesionale [78]. Era un *program*, în fond, la care I. Bogdan înţelegea să subscrie din toată inima [79]. *Revista istorică* trebuia să devină instrumentul unei opere colective.

În ce măsură a fost realizat acest program nu e cazul să examinăm aici. Ca şi în alte domenii (s-a observat aceasta în cîmpul literaturii), „conştiinţa ideologică" devansa realizarea, vădindu-se mai complexă şi mai evoluată: „programul e în avans faţă de operă" [80]. Dar progrese importante pe linia programului s-au făcut în sfertul de secol care a precedat *Revista istorică*. Într-o bună măsură l-a îndeplinit Iorga însuşi [81], prin vastele-i iniţiative, iar pentru rest o întreagă cohortă de specialişti era pusă la lucru, disciplinată în spiritul unei şcoli ce continua să rodească, diversificîndu-şi ofertele. Totuşi, marile instrumente preconizate de Bogdan la 1905 se construiau anevoie şi unele aveau să rămînă multă vreme doar *pia desideria*. Într-un nou bilanţ istoriografic, C. C. Giurescu constata, peste alt deceniu, ritmul lent, prea lent şi prea nesistematic, al publicării izvoarelor, pentru a conchide că era necesară o schimbare de atitudine, în sensul că echipa trebuia să înlocuiască travaliul individual şi individualist de pînă atunci. „Ştiinţa — încheia tînărul profesor — a devenit azi un act de solidaritate umană; pentru propăşirea ei trebuiesc energiile ordonate ale unei colectivităţi întregi. De la acest principiu nu se poate abate nici disciplina noastră istorică, decît sub pedeapsa decrepitudinei" [82]. Un sunet nou în istoriografia română ? Mai curînd un accent mai decis într-o chestiune care de la Kogălniceanu şi Hasdeu pînă la bilanţul din

[75] B. P. Hasdeu, *Istoria critică a românilor*, I (ed. II), Bucureşti, 1875, p. IX–X.
[76] I. Bogdan, *Scrieri alese*, Bucureşti, 1968, p. 101.
[77] N. Iorga, *Generalităţi*, p. 88.
[78] Idem, *Cîteva cuvinte introductive*, în *Revista istorică*, I, 1915, 1, p. 7–9.
[79] I. E. Torouţiu, *Studii şi documente literare*, VII, 1935, p. 189.
[80] Adrian Marino, *Littérature roumaine — littératures occidentales*, Bucarest, 1982, p. 5–6.
[81] Cf. G. I. Brătianu, *Op. cit.*, Bucureşti, 1943, p. 20.
[82] C. C. Giurescu, *Consideraţii asupra istoriografiei româneşti în ultimii douăzeci de ani*, Vălenii de Munte, 1926, p. 48–49.

1926 a parcurs un drum relativ lung, în acord cu progresele istoriografiei generale. Nouă era oarecum insistenţa cu care se vorbea de un plan sistematic de cercetare, de travaliul colectiv, instituţionalizat şi de prioritatea instrumentarului cercetării, iar această insistenţă nu va rămîne fără urmări.

3. CE SPUN LECŢIILE INAUGURALE ?

Din mulţimea textelor prin care s-ar putea defini mai exact programul şi realizările *şcolii critice*, am ales, ca fiind mai relevante, lecţiile de deschidere şi discursurile de recepţie. La cele dintîi ne vom referi acum, fără a putea insista, cu gîndul de a desprinde elemente caracteristice pentru direcţia definită de *şcoala critică*.

Modelul lecţiilor inaugurale venea, prin Xenopol, din spaţiul universitar german, unde se afla de multă vreme în uz. Prin Xenopol, dar şi prin Kogălniceanu, care cu patru decenii în urmă procedase identic, urmînd acelaşi model. Orice curs trebuia să fie deschis printr-o expunere mai amplă asupra domeniului, una menită să atragă atenţia asupra orizontului teoretic şi de metodă, să prevină asupra limitelor şi, desigur, să cîştige interesul auditoriului. Se ştie, din mărturii contemporane, ce entuziasm a stîrnit printre tinerii ascultători *cuvîntul* rostit de Kogălniceanu la 24 noiembrie 1843. Era vorba nu atît de ideile colportate, în bună măsură actuale şi acum, cît de spiritul nou, resurecţional, în care profesorul înţelegea să-şi prezinte, dincolo de împrejurările zilei, patria ideală [83].

Numit profesor la Universitatea din Iaşi, după ce mai suplinise o vreme aceeaşi catedră, A. D. Xenopol şi-a deschis cursul de istoria românilor, în 1883, cu o *lecţiune* în care definea istoria, obiectul şi finalitatea acesteia, cu minim apel la literatura de specialitate, dar cu o matură reflecţie asupra disciplinei pe care o profesa [84]. De vreme ce faptele nu se repetă nicicînd în istorie, cum se poate vorbi de „model"? Naşterea, alimentaţia, somnul, moartea, mereu aceleaşi, n-ar intra în cîmpul istoriei. O atare concepţie limita însă istoria la anumite fapte, atribuindu-i un sens restrictiv. Se va ajunge mai tîrziu, la un sens mult mai larg, susceptibil să înglobeze în istorie tot ce ţine de „umanitatea" omului, inclusiv biologia lui. Moartea în sine nu interesează pe istoric, dar sentimentul morţii da [85]. Hrana nu e doar chestiune de fiziologie, ci şi de istoria civilizaţiei şi obiceiurilor culinare, studiabile cu folos cînd se urmăreşte stilul de viaţă al unei epoci ş. a. La vremea lui, Xenopol păstra încă sensul tradiţional şi definea istoria ca eveniment politic, social-economic, cultural. Practic însă (*praxa* a devansat uneori teoria), el s-a ocupat în studiile sale şi de societate, moravuri, mentalităţi, ceea ce înseamnă că a fost atent şi la acele zone ale realului pe care le socotea străine de preocuparea istoricului. Nici nu putea să facă altfel, de vreme ce postula adevărul ca misiune supremă a istoriei, misiune dublată de o alta formativă. *Mintea* şi *inima* ar intra deopotrivă în raza de interes a istoriei, cunoaşterea fiind însoţită de un element afectiv. Mijloace de realizare a acestei duble finalităţi? Acordînd istoriei statut de ştiinţă, o ştiinţă *sui generis*, Xenopol înţelegea să-i recomande folosirea unei metodologii adecvate, de restituţie pe linia esenţialului, a ideilor

[83] Al. Zub *Mihail Kogălniceanu istoric*, Iaşi, 1974, p. 389—392.

[84] A. D. Xenopol, *Lecţiunea de deschidere a cursurilor de istoria românilor de la Universitatea din Iaşi*, în *Convorbiri literare*, XVII, 1883, 8, p. 300—306.

[85] Cf. Philippe Ariès, *Essai sur l'histoire de la mort*, Paris, 1975; idem, *L'homme devant la mort*, Paris, 1977.

mari dincolo de care nu se poate înțelege procesualitatea istorică. Fără să mai fie artă ca în vechime, ea poate face apel la resursele acesteia pentru a fi mai expresivă, mai convingătoare. Implicația formativă a istoriei cere chiar să se recurgă la asemenea resurse, pentru a asocia în chip util adevărul cu frumosul.

Vocația filosofică a lui A. D. Xenopol se verifică în această lecție inaugurală. După aproape un deceniu, elevul său I. Bogdan denotă într-o împrejurare identică alt spirit. Rostul programatic, prospectiv al lecției inaugurale din 1891 îl mărturisea el însuși, trei ani mai tîrziu, cînd l-a și tipărit, cu explicația că o făcea abia acum fiindcă s-a temut „ca nu cumva cadrul ce am dat sub inspirația momentului studiilor de *filologie slavo-română* în universitatea noastră să fie prea restrîns sau necomplet, iar eu să fiu silit în curînd a-mi schimba *programul*" [86]. Am subliniat anume formula. Tînărul profesor gîndise de la început un *program*, care deși limitat în aparență la filologia slavo-română, viza de fapt o renovare a studiilor istorice. Răstimpul dintre rostire și publicare l-a convins pe autor că acel cadru nu putea fi schimbat deocamdată. Nu-i rămînea decît să-l tipărească fără modificări, adăugîndu-i doar cîteva note.

Este vorba în adevăr de un *program* bine gîndit și de o perfectă limpezime a expresiei. În tradiția marilor școli, I. Bogdan ținea să avertizeze mai întîi asupra locului deținut de slavi în istoria universală, să remarce studiile mai importante asupra lor în istoriografia străină, pentru a schița apoi însemnătatea acelor studii pentru istoria românilor și modul cum socotea că ele trebuiau făcute la Universitatea din capitală. Profesorul evoca, nu fără rezerve, principalele studii în materie, de la Dobrowsky, Kopitar și Vostokov pînă la Šafarik, Miklosich, Sreznevski, Jagić, Daničić, Jireček, Baudoin de Courtenay, relevînd necesitatea ca și românii să se alinieze eforturilor pe care filologia slavă le depunea în interesul științei. Ei erau datori chiar să o facă, dată fiind însemnătatea studiilor slave pentru cunoașterea evului mediu carpato-danubian. „Abstracțiune făcînd de litvani, sublinia Bogdan, sîntem singurul popor neslav în Europa care am suferit o înrîurire directă din partea slavilor, împrumutînd și păstrînd mai multe secole limba, literatura și cultura lor" [87]. Problema influenței slave (cronologie, forme, intensitate etc.) avea să constituie un subiect de lungi controverse. Față de atitudinile excesive, partizane, ale unor istorici înclinînd să exagereze în sens pozitiv sau negativ această influență, epoca noastră are o atitudine de mijloc, mai favorabilă dezlegării științifice a problemei. Fără îndoială, a vorbi de „stăpînirea bulgară" la nordul Dunării, de adoptarea unor instituții slave și chiar a limbii respective în biserică și stat (pînă în secolul XVII) era un fel de a leza mîndria patriotică, într-o vreme cînd *romanitatea* noastră apărea ca un factor al continuității și al apartenenței la un anume tip de civilizație. Ideea convenea cu cît mai puțin, cu cît, după influența slavonă, Bogdan vorbea și de una grecească (secolul XVIII), prezentă pînă spre jumătatea secolului XIX. Dar ce vrea să zică „a conveni", cînd e vorba de știință? Profesorul era un spirit destul de liber pentru a-și duce judecățile pînă la capăt, fără a se interesa de ce convine sau nu spiritului public. Evocînd elementele slave păstrate în limba noastră, el înșira (întemeiat pe Miklosich) și prezența românească în spațiul slav [88]. Cea mai strictă obiectivitate se cuvenea observată în asemenea studii. Progresul lor cerea o bună inițiere în limbile slave, condiție obligatorie pentru orice studiu serios asupra

[86] I. Bogdan, *Însemnătatea studiilor slave pentru români*, p. 3.
[87] *Ibidem*, p. 14.
[88] *Ibidem*, p. 20.

etnogenezei, continuităţii şi structurilor noastre socio-culturale în veacul de mijloc. O comparaţie între etimologiile propuse de Massim, Mangiuca, Laurian, cu cele adoptate de Cihac sau Hasdeu arăta că progrese importante se făcuseră deja. Dar Cihac exagera, în sensul dispoziţiei de a recunoaşte pretutindeni slavisme, ceea ce a stîrnit o reacţie ostilă studiilor slave. O perioadă mai favorabilă analizei ştiinţifice, obiective, era de aşteptat. Căci nu era vorba numai de limbă, ci încă de obiceiuri, credinţe, superstiţii, organizare de stat. Monografia lui S. Fl. Marian, *Nunta la români*, arăta cît de mult a fost înrîurită viaţa noastră de popoarele megieşe [89]. Nu se pot studia vechile noastre aşezăminte fără analogii sistematice cu spaţiile înconjurătoare. Dacă istoricii români n-au putut ajunge la rezultate mai solide în ce priveşte vechile instituţii, faptul se datora — după Bogdan — necunoaşterii antichităţiilor slave. Fără limbile respective, cercetarea nu poate fi decît unilaterală sau greşită [90]. Iniţiativele lui Hasdeu, Melchisedec, Tocilescu, Odobescu erau doar un început pentru ceea ce va trebui să devină *filologia slavo-română*. Ea presupune pe de o parte studiul paleoslavei, al paleobulgarei, al limbii vechi ruseşti, a vechii literaturi slave, iar pe de alta studiul „antichităţilor" respective, indispensabil pentru istoria noastră [91]. Paleografia şi diplomatica slavă intrau în acelaşi program de însuşire sistematică a instrumentului filologic, un întreg „ciclu" menit să asigure mai buna pregătire a istoricului. Teama că asemenea studii ar fi primejdioase sub unghi naţional e fără temei. „De unde şi-a luat naştere acest prejudiţiu? El a fost un rezultat al ideilor greşite ce se înrădăciniseră pînă în secolul nostru între învăţaţii din lumea străină asupra originei şi naţionalităţii noastre" [92], observa Bogdan, adăugînd că vechile confuzii au stîrnit reacţia *Şcolii ardelene*, la limită, reacţie menită să afirme („extremul contrar") o romanitate pură şi neatinsă. După Diez, romanitatea limbii române nu mai putea fi negată serios. Puritatea romană era însă şi ea de nesusţinut. Motive patriotice au făcut-o să se nască atunci cînd exista un pericol real. „Astăzi, încheia profesorul, aceste tendinţe aparţin istoriei" [93]. Nimeni nu ne mai contestă caracterul romanic. De ce să nu recunoaştem şi alte influenţe, care ne-au colorat într-un fel aparte? „Noi am suferit o înrîurire puternică din partea slavilor, fiindcă am trăit multă vreme cu dînşii şi lîngă dînşii. Astăzi putem face această mărturisire, fără cea mai mică teamă că printr-însa am renunţa la originea noastră romană. Este timpul, domnilor, insista Bogdan, ca ştiinţa istorică română să iasă cu totul din faza romantică a copilăriei. Datoria ei trebuie să fie de aici-nainte: a căuta pretutindeni numai *adevărul*" [94].

Iată un întreg program, întemeiat pe ideea de adevăr, de restituţie ştiinţifică, pornind de la o disjuncţie netă a planurilor. Datoria civică? „Ar fi o rătăcire periculoasă, replica profesorul, dacă am crede că educaţia noastră naţională trebuie bazată pe *neadevăruri* sau *reticenţe*. Dimpotrivă, noi credem că printr-un studiu calm şi cît se poate de multilateral al trecutului nostru trebuie să ne dăm seama de *toţi factorii* vieţii noastre trecute" [95]. Nu putem ocoli o realitate pe motiv că a dezavantajat un popor. Întrebarea dacă civilizaţia slavonă a fost binefacere sau o neşansă e fără sens. „Datoria noastră,

[89] *Ibidem*, p. 23—25.
[90] *Ibidem*, p. 27.
[91] *Ibidem*, p. 33—35.
[92] *Ibidem*, p. 37.
[93] *Ibidem*, p. 37—38.
[94] *Ibidem*, p. 39.
[95] *Ibidem*, p. 39—40.

a oamenilor de ştiinţă, este a prezenta civilizaţia trecută nu cum am fi dorit să fie, ci cum a fost în realitate. Numai în chipul acesta ne vom putea explica pentru ce am ajuns acolo unde suntem" [96]. Vechea deviză a lui Ranke, re-actualizată în spiritul junimismului, intra astfel în serviciul duratei româneşti. Adevărul, numai adevărul! Realitatea „aşa cum a fost". Însă tînărul profesor nu pierdea din vedere un fapt esenţial: acela că istoria trebuie totuşi să ajute la cristalizarea conştiinţei de sine. „Studiul astfel înţeles al trecutului nostru — căci cu aceasta se ocupă în mare parte filologia slavo-română — va fi pentru noi un îndemn mai puternic pentru a nu pierde încrederea în viitor" [97].

În ce-l priveşte pe D. Onciul, cîteva texte de direcţie, prelegeri rostite la început de an universitar, îl recomandă sub un unghi mai puţin cunoscut. Cel mai refractar la idei generale dintre corifeii *şcolii critice* nu s-a putut sustrage nici el datoriei de a-i instrui pe studenţi cu privire la sensul istoriei. Aşa s-a întîmplat în toamna lui 1898, cînd profesorul a ţinut să definească noţiunea şi caracterul istoriei în genere, pentru a circumscrie apoi rostul istoriei naţionale [98]. El distingea trei moduri de a aborda realitatea (fizic, istoric, filosofic) şi tot atîtea metode. Toate lucrurile pot fi privite istoric, dar nu toate intră în sfera istoriei. Numai omul poate fi obiect al acestei ştiinţe, omul în ipostaza lui de creator de cultură, de fiinţă conştientă de menirea ei. Istoria trebuie definită atunci ca „ştiinţă a dezvoltării lumii morale, adică a oamenilor în manifestarea lor ca fiinţe sociale" [99]. Ea presupune observaţie empirică, experienţă, cercetare, avînd ca punct de pornire şi ca centru de interes prezentul. Căci istoria nu e utilă în sine, ci prin acţiunea pe care o poate exercita asupra actualităţii. De aceea, conchidea Onciul, cît timp va exista o societate omenească va fi şi istorie, iar aceasta presupune ştiinţă istorică. Nesfîrşită ca perspectivă, cît de veche este ea în trecut? Popoare „neistorice" nu există, cele mai de jos trepte ale dezvoltării culturale încă aparţin istoriei. Preistoria ar avea deci sens numai ca domeniu pe care istoricul îl lasă pe seama arheologului şi etnografului. Tot ce ţine de om ca fiinţă socială intră în istorie [100]. Temelia ei cea mai solidă o constituie studiul popoarelor ca entităţi aparte, iar utilitatea cea mai mare *cultura istorică* pe care o furnizează, adică înţelegerea trecutului sub unghi cauzal, ceea ce vrea să însemne a identifica ideile dominante şi a le gîndi istoric [101]. Este nevoie pentru aceasta nu numai de cunoştinţe, dar şi de fantezie, gîndire, disciplină a raportării la întreg. Astfel concepută istoria trebuie să aibă un efect tonic, fiindcă dezvăluie biruinţa marilor idei. Ea comportă deci o finalitate pedagogică, una ce interesează statul în chip eminent. Cunoaşterea de sine, ca indivizi şi ca popor, nu se poate realiza în afara acestui studiu. Istoria fortifică cel mai bine conştiinţa colectivă, asigurînd solidaritatea, coeziunea de grup. Totuşi, ea trebuie să fie obiectivă în cel mai înalt grad după cuvîntul lui Cicero, mereu actual: „nimic fals să nu cuteze, nimic din ce e adevărat să nu se sfiască a spune istoria" [102]. Riguros în gîndire, sever în exerciţiul metodei. D. Onciul nu s-a putut sustrage nici el, precum se vede, iluziei care promitea să pună de acord conştiinţa profesională cu datoria civică.

Mai aplicată, prelegerea inaugurală din 1899 schiţa o problemă importantă: periodizarea istoriei naţionale în legătură cu sursele acesteia [103]. O alta

[96] *Ibidem*, p. 40.
[97] *Ibidem*, p. 40–41.
[98] D. Onciul, *Studii de istorie*, Bucureşti, 1971, p. 181–191.
[99] *Ibidem*, p. 183.
[100] *Ibidem*, p. 185.
[101] *Ibidem*, p. 189.
[102] *Ibidem*, p. 191.
[103] *Ibidem*, p. 192–200.

înfățișa factorii istorici ai genezei și dezvoltării statului român (1905)[104]. Încă una (1913) se referea la începuturile organizării noastre politice[105]. Două lecții fură consacrate mai tîrziu ideii latine și unității noastre naționale (1919): vast și erudit excurs, mai ales în prima parte, unde D. Onciul și-a putut pune în valoare informația largă și spiritul său metodic[106]. Expunerea e utilizabilă și azi prin ampla ei uvertură, prin siguranța cu care valorifică sursele și prin caracterul cumpănit al concluziilor. Conștiința unității românești, el o deducea dintr-un fond sufletesc ancestral, care a putut rodi politic la 1600 și pe tărîm cărturăresc mai tîrziu. Ceea ce surprinde e siguranța cu care Onciul se mișca în istoria modernă, e drept că pe urmele lui Xenopol și Iorga, la care însă nu făcea nici o trimitere. Cel dintîi o evocase de mai multe ori în texte de amplă circulație și îi făcuse un loc important în cunoscuta-i sinteză, iar al doilea îi va cerceta evoluția la români și în istoria universală[107]. Nimic esențial nu i-a scăpat în acel excurs, căruia alți istorici îi vor spori documentarea, nu însă și liniile de forță.

La rîndul său, N. Iorga a ținut să respecte tradiția prelegerilor inaugurale, deschizîndu-și cursurile cu expuneri de un caracter mai larg, menite să introducă în ceea ce singur numea „istoria istoriei"[108]. O asemenea istorie se cuvenea să preceadă întotdeauna studiul propriu-zis, ca una ce putea să ofere o idee asupra evoluției domeniului, ca orizont ideatic și metodologic. Parte din acele expuneri introductive le-a tipărit el însuși, sub titlul de *Generalități cu privire la studiile istorice* (1911, 1933), preocupat nu atît să teoretizeze, cît să dea seama de tendințele existente în acest domeniu și să îndrume spre o înțelegere autentică a procesualității istorice. A vorbit astfel despre concepția actuală a istoriei și geneza ei (1894), despre utilitatea studiilor istorice (1895), despre frumusețea în scrierea istoriei (1897), despre „cum se scrie istoria" (1898), despre „moralitatea și armonia istoriei" (1900), despre rolul ideilor în istoria universală (1901)[109], pentru a continua seria după război cu alte prelegeri inaugurale despre noile direcții în istorie (1920), spiritul istoric (1929), istorie și cultură generală (1932), periodizări (1932), sensul istoriei contemporane (1933), adevăr și eroare (1935), concepția umană a istoriei (1937), fond și formă în căutarea adevărului istoric (1937), concepția istorică contemporană (1938), originea și dezvoltarea istoriei universale (1938), istoria ca supremă magistratură (1940)[110]. Dacă adăugăm la acestea cîteva expuneri de același caracter, însă făcute cu alte ocazii (la Academia Română[111], la congrese internaționale[112], în vreo revistă[113], la École des Hautes Etudes[114], la radio[115],

[104] *Ibidem*, p. 225–231.
[105] *Ibidem*, p. 254–261.
[106] *Ibidem*, p. 261–284.
[107] N. Iorga, *Dezvoltarea ideii unității politice a românilor*, București, 1915; idem, *Evoluția ideii de libertate*, București, 1928.
[108] Idem, *Generalități*, București, 1944, p. 9.
[109] *Ibidem*, p. 7–28, 29–38, 39–47, 49–57, 59–67, 69–76.
[110] *Ibidem*, p. 137–142, 157–162, 163–168, 169–187, 189–193, 195–210, 219–228, 229–235, 257–271, 273–291, 325–340.
[111] Idem, *Două concepții istorice*, București, 1911; *Individualism și solidarism în dezvoltarea istoriei*, București, 1940.
[112] Idem, *Bazele necesare unei noi istorii a evului mediu* (1913), în *Generalități*, 1944, p. 125–136; *Permanențele istoriei* (1938), *ibidem*, p. 237–255.
[113] Idem, *O notă despre valoarea morală a istoriei*, în *Revue bleue*, Paris, mai 1925 (*Generalități*, p. 143–148).
[114] Idem, *Romantism și naționalism în istoriografia română* (1933), *ibidem*, p. 161–177.
[115] Idem, *Necesitatea cunoștințelor istorice* (1939), *ibidem*, p. 293–103.

la Liga Culturală [116], în chip de prefețe [117], sau de alocuție la deschiderea Institutului de istorie universală[118],) tabloul tematic al *Generalităților* lui N. Iorga se conturează destul de precis. Programul lui Monod din *Revue historique* (I, 1) era citat din prima lecție și în spiritul său își definea noul dascăl disciplina căreia se consacra [119]. Marile teme ale gîndirii sale apar aici limpede formulate, chiar dacă în treacăt: refuzul raționalismului mecanicist, polemica cu romantismul, subordonarea erudiției către un orizont interpretativ, atașamentul față de faptul viu, răsfrînt în documente, marea seducție a lui Ranke, obsesia metodei ș. c. l. Nu încape îndoială că istoricul pe care îl lua ca model, „istoricul tip", stăpînind perfect izvoarele, capabil să comunice în forma cea mai aleasă și să arate comprehensivitatea cea mai deplină, era Leopold von Ranke, la care avea să se întoarcă mereu [120]. Istoria îi apărea de pe acum ca „disciplina cea mai umană din toate" [121], iar rostul ei suprem: adevărul. Onestitate, decență, scrupul profesional, respect pentru izvoarele autentice, veghe critică, orizont integrator, divinație, talent narativ, iată numai cîteva din expresiile ce revin frecvent în aceste lecții de orientare în istoriografie. Recunoaștem în ele exigențe caracteristice pentru *școala critică*, dar și un suflu de generoasă comprehensiune, care e apanajul marelui istoric. El pornește de la fapte cu intenția de a le transcende prin supunere la sistem [122]. Și adunînd cu o pasiune fără egal faptele din diaspora lor firească istoricul le investește cu semnificații conforme cu logica desfășurărilor umane, căutînd, dincolo de ele, viața însăși. Istoricul e asemeni sculptorului care știe să scoată din materia inertă forme capabile să subziste. „Cine ar pătrunde în zgomotosul atelier în care sculptorul își ciopleşte statuia și s-ar opri numai asupra urîtelor și neestheticelor aparențe, ar vedea un om obosit, în haine de lucru, acoperit de praful alb al marmurei, un model care n-are nimic poetic, în rutina poeziei și în banalitatea căutării, ar vedea blocul atacat de daltă, din care, după pierderea luciului pietrei frumos tăiate, abia se întrevăd contururi de corp omenesc. Și totuși, în acest praf, în acest zgomot, în această oboseală și în această nemulțumire, cugetarea artistului creator se încarnează și devine veșnică în haina materiei spirituale" [123].

Analogia e frapantă, mai ales că se producea la 1900, în plină polemică cu vechea istoriografie. V. Pârvan se afla atunci la începutul studiilor universitare și e foarte probabil că imaginea sculptorului degajînd forme din materia inertă i-a rămas în minte pentru a rodi mai tîrziu în povestea lui Alegênor, săpătorul în piatră din *Laus Daedali* [124]. Refractar față de solemnitatea gravă, Iorga anunța totuși, prin texte ca acela evocat, modul poematic ce avea să capete strălucire prin elevul său. Cum va fi fost întîia lui lecție introductivă, cea în care se ocupa (1909) de *Istoria culturală antică*, definindu-i natura, izvoarele, metoda și problemele, nu știm [125]. Știm doar că un ascultător o găsea pretențioasă [126] și că autorul însuși n-a voit să o publice,

[116] Idem, *Sensul învățămîntului istoriei* (1939); *ibidem*, p. 303–312.
[117] Idem, *Prefață* la *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité* (1926), *ibidem*, p. 149–156; *Prefață* la *Istoriologia umană* (1940), *ibidem*, p. 341–348.
[118] *Ibidem*, p. 211–217.
[119] *Ibidem*, p. 11–12, 19.
[120] *Ibidem*, p. 28. Vezi și p. 10, 12, 16, 20, 21, 24, 182, 348.
[121] *Ibidem*, p. 33.
[122] *Ibidem*, p. 18.
[123] *Ibidem*, p. 61.
[124] V. Pârvan, *Memoriale*, p. 199–225.
[125] Idem, *Corespondență și acte*, București, 1972, p. 85.
[126] B.A.R., Arhiva G. T. Kirileanu.

fiindcă îi lipseau momentan „înclinarea" și răgazul [127]. Scrupulos, el n-a încredințat tiparului nici prelegerile inaugurale din anii următori, afară de cîteva din perioada 1918—1920, cuprinse în *Idei și forme istorice* (1920) unele, în *Memoriale* (1923) altele. Cum se și cuvenea unui dascăl, Pârvan a început prin a defini în cel dintîi *Datoria vieții noastre* (1919), pentru a trata apoi, în anul următor, *Despre ritmul istoric*, *Despre valorile istorice* și despre tragedie *(Anaxandros)*. Teme generoase, menite să îndrume interesul ascultătorilor spre o istorie atît de puțin asemănătoare cu cea tradițională. Profesorul îndeamnă la gîndire autentică și la continua depășire de sine. Nu *sistemul* trebuie să se caute deci în eseurile sale, ci un apel obstinat la mai mult gînd. „Ce poate spune un istoric al lumii vechi ucenicilor săi și, făcînd-o în forma capabilă să le trezească vocația și să le încălzească natura lor morală, alcătuiește învățătura tragică, pasionată și austeră pe care Pârvan a cristalizat-o în opera sa filosofică", observa T. Vianu, încercînd a defini această învățătură și a-i spori ecourile [128].

Din seria de *Memoriale*, două au fost rostite ca lecții de deschidere la cursul de istorie antică, la 7/20 noiembrie și 2/15 decembrie 1918, spre a comemora solemn pe comilitonii căzuți la datorie. Aceeași sorginte par să fi avut cuvintele de închinare împăratului Traian, rostite la 26 septembrie 1919 *(Parentalia)*, din care se degajă îndemnul de a pomeni mereu pe întemeietori. Fără Clio, „zîna devenirii gîndului", am fi reduși la „întunericul unei singure vieți". Istoria ne asigură continuitatea de spirit, structura ființei noastre intime. Ce-am mai fi astăzi fără ideea latină, grefată pe străvechiul fond tracogetic? Evocarea împăratului Traian după optsprezece secole de la moarte devine astfel o meditație poetică asupra etnogenezei noastre: „Priviți pe alba columnă din Roma povestea cea tristă a căderii Daciei. Sunt chipuri cioplite în marmoră rece, a marelui foc care a topit două popoare într-unul" [109]; noua sinteză era produsul miraculos al urii transformate în iubire [130]. Asemenea meditații trebuiau să incite la o problematizare mai subtilă a destinului etnic, dacă nu chiar a destinului uman, ca în memorialul despre tăcere *(Laus Daedali)* citit la 20 aprilie 1921. *Vedeniile* lui Daidalos, cu „Afrodite, născuta din Mare" [131], amintesc de acele „vedenii și contemplări" pe care eseistul le prezenta într-un curs despre *gîndul liric în spațiul mediteranean*, cu intenția de a le organiza într-o carte cu titlul încă indecis de *Stela lui Eschile* sau *Marea a iubit cerul* sau *Marmore rănite*. Din acea istorie a gîndului liric face parte și un eseu *(Omul care și-a pierdut umbra)* asupra căruia o prevenea pe Martha Bibescu [132] și care a fost citit la 3 mai 1922, precum rezultă dintr-o însemnare a autorului [133]. Astfel, lecțiile lui Pârvan se arată a fi fost nu doar modalități de a transmite cunoștințe dintr-un domeniu, ci mai ales mijloace de a stimula gîndirea creatoare. Contemporanii sînt aproape unanimi în a recunoaște puternicul ecou al eseurilor sale. „Lecția lui de deschidere — observa S. Pușcariu — a fost cît se poate de frumoasă, iar cursurile ce le face — ține 11 ore pe săptămînă — sînt atît de luminoase și întrețesute totdeauna cu atîtea observații originale, încît e o fericire pentru elevii lui de a-l asculta" [134].

[127] V. Pârvan, *op. cit* p. 87.
[128] T. Vianu, *Vasile Pârvan și concepția tragică a existenței*, în *Arhiva pentru știința și reforma socială*, VII, 1928, 3—4, p. 358—368.
[129] V. Pârvan, *Memoriale*, p. 176.
[130] *Ibidem*, p. 182.
[131] *Ibidem*, p. 221.
[132] Idem, *Corespondență și acte*, p. 225.
[133] Institutul de Arheologie București, Mapa V. Pârvan.
[134] Sextil Pușcariu, *Memorii*, București, 1978, p. 464.

S-a întîmplat ca alături de Pârvan, care își inaugura cursul la 3 noiembrie 1919, Universitatea Daciei Superioare să aibă la dispoziție un mănunchi de tineri dascăli care să dea un nou impuls istoriografiei române. Aproape concomitent și-au început activitatea didactică, acolo, Al. Lapedatu, I. Lupaș, S. Dragomir. Primul și-a deschis cursul de istorie veche a românilor, la 6 noiembrie 1919, cu o lecție despre dezvoltarea istoriografiei noastre în ultimul timp [135], lecție în care sublinia valoarea istoriei ca factor structurant pentru conștiința civică. De la *Cuvîntul* lui Kogălniceanu pînă în 1918, o întreagă evoluție a avut loc pe acest tărîm. S-au schimbat nu numai împrejurările, dar și modul de a investiga realitățile trecute. S-au tipărit izvoare, s-au elaborat studii, au fost puse în circulație două mari sinteze, perfect omologabile cu produsele similare din afară. Edițiile lui I. Bogdan sînt un exemplu, ca și studiile lui D. Onciul. O metodă riguroasă de investigație s-a impus și ea antrena eforturi de integrare mai deplină în istoria universală. Chiar și în Transilvania, mai puțin favorizată pînă de curînd, s-a ajuns, după G. Barițiu, I. Pușcariu, A. Bunea, T. Păcățianu, I. Sîrbu, la o întreagă serie de istorici mai riguroși care se reclamă de la direcția critică. Personal, Al. Lapedatu își propunea să facă un curs de istoriografie, cel dintîi pe cît se pare, de la primii analiști pînă la ultimele oferte ale domeniului. Motivația? „Alături de studiile filologice, conchidea el, cele istorice alcătuiesc opera culturală cea mai de seamă ce s-a elaborat la poporul român pînă la intrarea și participarea la viața culturii moderne" [136]. Preponderența lor era vădită și după război, cînd noi sarcini apăreau în față. Era încă mult, foarte mult de făcut în ce privește izvoarele și restituțiile de tot felul. Programul schițat de N. Iorga, în *Prinos lui D. A. Sturdza* (1903), era încă actual. Chiar și în istoria politică, cea mai dezvoltată pînă atunci, rămîneau încă atîtea de făcut, mai ales în ce privește contextul internațional [137]. Legitimitatea dreptului istoric se cuvenea pusă în lumină, alături de atîtea probleme de istorie culturală. Tot astfel, în ce privește vechile instituții, rămîneau multe de făcut pentru a se cunoaște organizarea administrativă, judiciară, militară etc., după cum era indispensabil un studiu mai aprofundat al istoriei sociale. Noua generație de istorici se cuvenea să-și asume rezolvarea acestor sarcini, prin studiu competent și devotat [138].

Cîteva zile mai tîrziu, la 11 noiembrie 1919, I. Lupaș încerca să definească în lecția lui introductivă factorii istorici ai evoluției noastre ca popor [139]. El observa mai întîi mutația fundamentală ce s-a produs prin războiul întregirii: „legea tiraniei teritoriale" a fost înlocuită prin „forța dinamică a principiului național" [140]. Însemnătatea momentului, mărimea răspunderii și greutatea acesteia nu-i scăpau. Istoriografia se înnoia odată cu lumea, punînd în fața slujitorilor ei sarcini anevoie realizabile. În cazul Transilvaniei, misiunea istoricului nu era deloc mai ușoară. Ce loc ocupa această provincie în cadrul vieții noastre obștești și care erau factorii ce i-au determinat dezvoltarea? Punîndu-și asemenea întrebări, I. Lupaș evoca sugestii formulate anterior de italianul Mancini (*Della nazionalità come fondamento del diritto delle gente* 1851), pentru a pune în discuție mai mulți factori: geografic (țara, teritoriul)

[135] Al. Lapedatu, *Nouă împrejurări de dezvoltare a istoriografiei naționale*, Cluj, 1921, 22 p (extras din *Anuarul Institutului de istorie națională*).
[136] *Ibidem*, p. 15–16.
[137] *Ibidem*, p. 17.
[138] *Ibidem*, p. 20.
[139] I. Lupaș, *Factorii istorici ai vieții naționale romînești*, Cluj, 1921, 29 p. (extras din *Anuarul* respectiv pe 1921).
[140] *Ibidem*, p. 4.

etnografic (rasa), religios (confesiunea), rațional (limba), tradițional (datini, cutume, amintiri istorice), juridice (legi, instituții sociale), moral (conștiință națională)[141].

O altă prelegere introductivă a aceluiași se ocupa de *Sensul și scopul istoriei* (1923), avînd a defini deci propria poziție în raport cu diversele orientări istoriografice[142]. Față de mai vechea istorie narativă *(ad narrandum, non ad probandum!)*, secolul XIX impusese o istorie pragmatică, cultivînd amănuntul și specializarea. A rezultat de aici un progres remarcabil sub unghiul metodei critice, al stăpînirii informației, al spiritului analitic. Specializarea excesivă a dus însă la o diminuție de orizont și la abuz factologic, antrenînd o reacție salutară în direcția unei noi deschideri filosofice. Ranke a mers cel mai departe în efortul de a reconcilia orizontul filosofiei cu exigențele faptice. De la el vine acea „regulă de trei" a istoriografiei (precizie, comprehensiune, claritate), ca și interesul pentru individual și social deopotrivă. Mai tîrziu, Lamprecht avea să respingă individualul (ca ținînd de artă) pentru a se ocupa numai de fenomene colective, integrabile în sistemul istoriei culturale comparate.

Să amintim, din aceiași ani, fiindcă se încheia un ciclu și începea oarecum altul, pe un plan mai larg, acele „considerațiuni și îndemnuri" pe care I. Andrieșescu le-a formulat, în toamna lui 1918, la Universitatea din Iași, ca introducere la cursul de istorie veche[143]. După evocarea uzuală a predecesorilor (P. Rășcanu și T. Antonescu), el a făcut un larg excurs istoriografic, schițînd ideile mai de seamă care au circulat în acel domeniu, de la antici pînă la Th. Mommsen și A. Michaelis, pentru a se opri asupra concepției curente. O erudiție prolixă, greoaie, de factură germană, supraviețuia în retorica profesorului, care voia să sugereze un „vast și splendid cîmp de studii" pentru noua generație[144]. Erau de făcut mai ales cercetări de teren și compulsări de izvoare scrise, pentru ca imaginea trecutului îndepărtat, multimilenar, să devină mai limpede. Însă îndemnurile sale nu par a fi trezit un ecou durabil, după cum nici îndemnurile făcute cu un deceniu mai înainte de G. Murnu în propria-i lecție inaugurală[145]. Nici n-a rămas de altfel la Universitatea unde învățase cu Xenopol decît un an: prea puțin pentru a fixa un program. Mai închegate sub acest unghi sînt cele două prelegeri introductive de la Universitatea din capitală (1922/23, 1923/1924), strînse repede în volum și utilizabile încă: *De la preistorie la evul mediu*[146]. O schiță retrospectivă a domeniului cu bibliografie la zi, scheme, hărți și tabele sincronice în prima parte. O dezbatere critică pe marginea unor lucrări despre Dacia antică și medievală în a doua. El sublinia insistent rezultatele la care ajunsese V. Pârvan în aproape două decenii de cercetări, însă amintea și începuturile demne de laudă marcate de Gr. Tocilescu, prin care s-a pus capăt „dibuielilor arheologice" pentru a se iniția săpături după un program dinainte stabilit[147].

[141] *Ibidem*, p. 12.

[142] Idem, *Studii, conferințe și comunicări istorice*, București, 1927, p. 35–47.

[143] I. Andrieșescu, *Cîteva considerații și îndemnuri de început cu privire la istoria veche și științele ei ajutătoare*, în *Revista istorică*, VI, 1920, nr. 3–6, p. 95–115; nr. 7–9, p. 136–162.

[144] *Ibidem*, p. 160.

[145] G. Murnu, *Arheologia clasică și rostul ei la noi*, în *Convorbiri literare*, XLII, 1908, p. 525 sqq.

[146] I. Andrieșescu, *De la preistorie la evul mediu. Păreri îndrumătoare și fapte arheologice în istorie*, București, 1924, 97 p.

[147] *Ibidem*, p. 49.

Oarecum în prelungire s-ar situa, tematic și cronologic, lecția introductivă la cursul de istorie universală făcută, la Iași, de G. I. Brătianu (22 noiembrie 1923) [148]. Tînărul învățat se îndepărta de tradiția burckhardtiană a unui obscur veac de mijloc contrastînd cu strălucirea renascentismului, pentru a se asocia tendinței mai noi (afirmată, în 1913, la congresul din Londra și de N. Iorga) de reconsiderare a acelui mileniu de istorie. „De fapt evul mediu nu e noaptea ce se lasă greu peste apusul de soare al culturii greco-romane, pentru ca s-o împrăștie razele biruitoare ale răsăritului Renașterii; nu înseamnă, în dezvoltarea vieții universale, o prăpastie de *saecula barbara* între două culmi ale civilizației. În sfîrșitul tragic al lumii antice, catastrofa este a formei — fondul este o evoluție a omenirii spre ținte noi, este o schimbare de valori morale" [149]. Sursele trebuiau supuse deci la un nou examen, fără prejudecăți, valorile privite sub un unghi mai larg. Istoria universală putea să arunce lumini noi asupra zonei noastre de viețuire. „Rostul acestui învățămînt, încheia G. I. Brătianu, e deci îndoit; cursul va trebui să dea caracteristicile esențiale și atmosfera generală a vremii; proseminarul și seminarul să pregătească specialiștii, care, întrunind elementele paleografiei, ale diplomaticei și ale arheologiei medievale, să cerceteze toate rămășițele trecutului, atît înlăuntrul granițelor naționale cît și în bogatele depozite ale arhivelor străine" [150]. Un program, un întreg program, după cum se vede, unul pentru care era nevoie de cooperarea mai multor generații.

Să amintim încă o prelegere introductivă, pentru a întregi, cît de cît tabloul istoriografic al epocii. Un an mai tîrziu, I. Ursu (pînă atunci profesor tot la Iași) trecu la catedra de istorie a românilor din capitală, „debutînd" cu o lecție despre *concepția istorică* [151]. Punctul de plecare i-l oferea Xenopol cu distincția între fenomenele de repetiție și cele de succesiune, pentru a defini apoi istoria ca o știință *sui generis*, în care seriile vor fi asimilate oarecum legilor. Chestiunea în sine i se părea însă formală, de vreme ce istoria cîștiga mereu teren în conștiința publică. Personal, înclina spre o concepție *colectivă* sau *genetică*, socotind că cea *narativă* și cea *pragmatică* (atente la individualități) nu mai puteau fi actuale. Atenția se cuvenea îndreptată spre stări sociale, obiceiuri, legi așadar spre *istoria culturală*, ale cărei rudimente se pot deosebi la Voltaire și Condorcet, dar mai ales în filosofia lui A. Comte și în opera lui Buckle. Această directivă a ajuns însă, prin Bourdeau, la exagerări pozitiviste absolut nepermise, tăgăduind orice valoare personalității. Istoria n-ar fi, după pozitiviști, decît produsul exclusiv al maselor. Luînd distanță în raport cu această teorie, I. Ursu se îndepărta la fel de mult și de concepția materialistă, așa cum o profesase la noi Gherea, optînd pentru o atitudine eclectică, inspirată de opera lui D. Onciul. Nici un factor nu se cuvenea absolutizat, ci pus să conlucreze cu ceilalți. „Istoricul trebuie să utilizeze toți factorii care au contribuit la dezvoltarea unui popor, fie individuali, fie colectivi, fie politici, economici, religioși sau de orice natură. Căci viața unui popor e influențată nu numai de un singur factor, ci de o sumă de factori, iar ținta istoricului trebuie să fie cunoașterea vieții unui popor în toate manifestările ei" [152]. Din perspectiva materialismului istoric, o replică promptă veni sub semnătura lui

[148] G. I. Brătianu, *Concepțiunea actuală a istoriei medievale*, București, 1924, 63 p.

[149] *Ibidem*, p. 7.

[150] *Ibidem*, p. 36.

[151] I. Ursu, *Concepția istorică. Caracterizarea și împărțirea istoriei românilor*, București, 1924.

[152] *Ibidem*, p. 16.

P. Constantinescu-Iași [153], dar noua concepție nu va fi prezentată mai precis, ca metodă, decît ulterior [154].

Interesantă, ca opțiune tematică și ca mod de a privi secolul XVIII, e lecția inaugurală citită de Constantin Marinescu la Cluj (14 februarie 1925) despre *Școala istorică raționalistă* [155]. Format la *școala critică*, trecut apoi prin disciplina metodei la *École Pratique des Hautes Études*, tînărul profesor revendica pentru istoricii secolului XVIII meritul de a fi enunțat multe din ideile și principiile de metodă ce s-au încetățenit între timp. Mai ales sugestiile lui Schlözer, evocate cîndva și de N. Iorga, se cuveneau reținute. „Istoria lumii trebuie să devină un tablou, un întreg continuu", spusese învățatul german și în acest enunț se poate desluși fundamentul concepției genetice a istoriei, general admisă de istoriografia contemporană [156].

O atare adeziune, fie și tacită, la raționalismul epocii luminilor nu era fără semnificație pentru orientarea tinerimii intelectuale din perioada interbelică. Ea se simte încă mai apăsat la cel ce avea să fie oarecum liderul ei pe tărîm istoriografic: Constantin C. Giurescu. La 1 februarie 1926, acesta își rostea lecția inaugurală la Universitatea din București, făcînd un bilanț al domeniului pentru ultimele două decenii, adică de la discursul academic al lui I. Bogdan pînă la zi [157]. În prima parte, tînărul istoric, abia întors din călătoria de studii, dădea o sistematizare bibliografică adnotată, critică, pentru ca în a doua să tragă concluzii și să schițeze un program. El constată mai întîi că îndemnul lui I. Bogdan de a se acorda prioritate publicării izvoarelor și istoriei interne a avut urmări pozitive [158]. S-au tipărit numeroase documente, ediții de cronici după normele textologiei moderne, iar studiile privind vechile instituții au cunoscut o dezvoltare particulară. Au fost elaborate, iarăși, monografii în domeniul istoriei socioculturale, economice etc., studii perfectibile, desigur, însă caracteristice pentru etapa pe care o străbătea istoriografia. Rezultă din acest examen că (1) trebuie să se acorde o atenție specială formulei monografice, concomitent cu (2) întocmirea unui repertoriu al documentelor tipărite și (3) publicarea intensivă a celor inedite. Giurescu insista asupra instrumentelor de lucru și a restituției de tip monografic. O colecție specială se cuvenea creată pentru documentele interne, acel *codex diplomaticus* de care, pe urmele lui Jireček [159], vorbise și Bogdan. Aria tematică a monografiilor se cerea apoi extinsă, îndeosebi asupra organizării administrative și fiscale [160]. Forțele de care dispunea cercetarea se cuveneau folosite rațional, în sensul unei selecții tematice și al muncii de echipă, știința devenind tot mai mult „un act de solidaritate umană" [161]. De aici nevoia de organizare instituțională și de program.

De la I. Bogdan pornea și P. P. Panaitescu în lecția inaugurală de la 10 februarie 1927, pentru a observa că discursul marelui slavist din 1905, un

[153] P. Constantinescu-Iași, *Caracterizarea și împărțirea istoriei românilor. O nouă concepție*, în *Arhiva*, Iași, XXXII, 1925, nr. 3—4, p. 222—245; XXXIII, 1926, nr. 1, p. 20—24; nr. 2, p. 92—101; nr. 3—4, p. 204—210. Și separat: Iași, 1926.

[154] A. Oțetea, *Concepția materialistă a istoriei ca metodă de cercetare și expunere*, Iași 1938 (extras din *Însemnări ieșene*, III, nr. 7).

[155] Constantin Marinescu, *Școala istorică raționalistă. Concepție și metodă*, Cluj, 1925, 19 p.

[156] *Ibidem*, p. 19.

[157] Constantin C. Giurescu, *Considerații asupra istoriografiei românești în ultimii douăzeci de ani*, 49 p. (extras din *Revista istorică*, XII, 1926, nr. 7—9).

[158] *Ibidem*, p. 34—35.

[159] *Archiv für slavische Philologie*, Wien, XV, 1893, p. 91.

[160] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 46—47.

[161] *Ibidem*, p. 48—49.

veritabil program de istorie culturală („sociologică"), era încă actual [162]. Interesant e că bilanţul lui C. C. Giurescu a fost întocmit la sugestia lui N. Iorga şi publicat mai întîi în *Revista istorică*, iar prelegerea introductivă a tînărului profesor de istoria slavilor şi a legăturilor lor cu românii a fost tipărit sub aceleaşi auspicii în *Buletinul Comisiei istorice* (VII) şi separat, ceea ce arată că „noul val" se bucura de sprijinul marelui pontif al istoriografiei şi că nu era vorba atunci de direcţii divergente. Dar insistenţa cu care şi unul şi celălalt reveneau la programul din 1905 arată că noua generaţie simţea totuşi nevoia să accentueze latura documentară şi analitică a domeniului, latură reprezentată mai ales de I. Bogdan. Este directiva pe care, cointeresînd şi alte forţe tinere, aveau să o adîncească în anii următori, intrînd în conflict cu spiritul mai larg, preocupat acum cu predilecţie de sinteză, al lui N. Iorga. Chestiune de strategie a cercetării şi de accent.

4. DOUĂ CONCEPŢII ISTORICE

Sub acest titlu şi-a rostit N. Iorga, la 17 mai 1911, discursul de intrare în Academia Română [163]. Titlu polemic, voind să marcheze de la început opoziţia marelui cărturar faţă de înaintaşi. Simplificînd, vechea concepţie purta marca romantismului, în timp ce noua concepţie se voia realistă şi critică. S-a putut vedea însă că nota critică nu apărea acum întîia oară şi că nota romantică, de care Iorga voia să se distanţeze, nu era străină de propria lui operă. Discursul din 1911 e însă caracteristic pentru voinţa de autodefinire a unei generaţii de istorici, deţinătoare acum de poziţii ce puteau înrîuri mai direct istoriografia.

Ultimul din triadă primit la Academia Română a fost N. Iorga, cel mai rebarbativ şi mai violent dintre ei. Spre deosebire de I. Bogdan, mai prudent şi mai abil, care intrase sub cupola înaltului aşezămînt, ca membru activ, în 1903, pentru a-şi rosti discursul de recepţie doi ani mai tîrziu; spre deosebire şi de D. Onciul, încă mai prudent în relaţiile academice, Iorga s-a lăsat condus de temperamentul său vulcanic, ceea ce a fost de natură să întreţină mari tensiuni şi mari conflicte. A trebuit să provoace o împăcare publică cu Xenopol şi să dispară de pe scenă Tocilescu pentru ca intrarea cu drepturi depline în Academie să fie posibilă.

Vechea generaţie era înlocuită astfel de istorici tineri, al căror program nu era un secret în momentul „adoptării" lor de către savantul corp. I. Bogdan îl formulase, cu spiritul său metodic şi limpede, în discursul rostit la 8 aprilie 1905 [164]. D. Onciul îl sugera oarecum, într-o împrejurare identică, vorbind (22 martie 1906) despre periodizarea istoriei naţionale [165]. De fiece dată asistăm la un efort sistematizator demn de atenţie, căci discursurile de acest fel erau o bună ocazie de a rosti un crez ştiinţific, de a exprima înrudiri şi a distinge noile direcţii.

Ca şi prelegerile introductive, discursurile inaugurale formează o categorie distinctă de texte, a căror analiză poate înlesni înţelegerea unei mişcări de idei. De la evocarea lui G. Şincai de către A. Papiu-Ilarian (1869) pînă la data cînd Iorga opunea disjunctiv *Două concepţii istorice* (1911), Academia

[162] P. P. Panaitescu, *Ioan Bogdan şi studiile de istorie slavă la români*, Vălenii de Munte, 1928, 32 p.

[163] N. Iorga, *Două concepţii istorice*, Bucureşti, 1911.

[164] I. Bogdan, *Istoriografia română şi problemele ei actuale*, Bucureşti, 1905.

[165] D. Onciul, *Epocele istoriei române şi împărţirea ei*, Bucureşti, 1906.

străbătuse un drum destul de lung, jalonat cel mai bine de discursurile de recepţie. Dacă pînă acum membrii activi îşi evocau pur şi simplu predecesorii, cu ocazia intrării solemne (Kalinderu vorbise despre Melchisedec, Xenopol despre Kogălniceanu), noua serie de istorici admişi la Academie înţelegeau să problematizeze domeniul. Deosebirea e semnificativă. D. Onciul încerca să distingă perioade în istoria românilor, pornind de la teoria generaţiilor formulată de O. Lorenz, pentru a conchide prudent: ,,Fără a prejudeca teoria istoricului german, atacabilă din alte puncte de vedere, mă mărginesc a constata numai potrivirea ei cu împărţirea naturală a istoriei noastre. Rezultatele identice, obţinute pe căi deosebite, sunt negreşit un fapt demn de atenţie pentru teoria perioadelor istorice'' [166]. Interesul pentru metodă prevala asupra convenţiei de evocare a predecesorului. Dar Onciul nu l-a ignorat cu totul pe acesta, schiţîndu-i în treacăt efigia de militant al cauzei naţionale [167]. Era vorba de N. Ionescu, a cărui ,,solemnă indolenţă'' autorul *Opiniilor sincere* o flagelase cu cîţiva ani în urmă.

I. Bogdan însă n-a mai ţinut seama de înaintaşul său, V. A. Urechia, cu care îşi încrucişase paşii pe culoarele Universităţii, decît în măsura în care trebuia să fie prins în tabloul său istoriografic. ,,Reamintindu-ne progresele istoriografiei române din acest ultim pătrar de secol, vom fi îndemnaţi a ne arunca privirile spre viitor şi a ne întreba: în ce direcţie trebuiesc îndreptate puterile noastre de aici înainte, ca *cultura istoriei naţionale* să prospereze şi să fructifice întreaga cultură românească'' [168]. Analiza situaţiei trebuia să ducă aşadar la prospecţiune. Ce era de făcut? Fără să nege utilitatea sintezelor, oricînd necesare, I. Bogdan îndrepta atenţia spre izvoare şi restituiri monografice, convins că numai aşa se puteau face progrese în acest domeniu. Dar fie că e vorba de izvoare sau de sinteze, adevărul se cade a fi preocuparea primordială a istoricului. ,,Tendinţele greşite ale secolului trecut, care îşi au explicarea în situaţia politică de atunci a poporului român şi în prejudiţiile *Şcoalei ardelene*, trebuiesc evitate pe viitor'' [169]. *In coda venenum.* Aluzia la vechea direcţie era clară şi cei care se simţeau solidari cu ea n-au întîrziat să condamne subtextul polemic al discursului.

N. Iorga n-a făcut decît să adîncească, peste cîţiva ani, această polemică, vorbind răspicat despre cele *două concepţii istorice*. Romantismului activ în secolul XIX el îi opunea un alt crez, acela al unei istorii întemeiate pe documentul contemporan şi pe critică. Şi făcînd aceasta, Iorga înţelegea să nu rămînă la litera documentului, ci să-i absoarbă spiritul, pentru a putea recompune apoi lumea ce l-a produs. Altminteri, avea să observe acelaşi mai tîrziu, ,,documentul reprezintă ceea ce reprezintă oricare altă manifestare a spiritului uman. El trebuie să fie interpretat după regulele logicei, după un oarecare sens psihologic'' [170]. A depăşi documentul prin efort imaginativ şi de creaţie îi părea o necesitate. Distanţîndu-se deci de *şcoala romantică*, luptînd contra ,,tiraniei'' acesteia, Iorga va lua distanţă şi în raport cu ispita contrară, aceea a unui criticism steril, incapabil a transcende litera documentului. Ispita exista şi la 1900. O recunoaştem oarecum şi la ceilalţi corifei ai ,,triadei critice'', din care noua generaţie avea să facă, în perioada interbelică, modele demne de urmat şi chiar de opus ,,romantismului'' de tip Iorga. Romantism autentic sau mai curînd unul născut din nevoia distanţării? Poveştile seamănă

[166] Idem, *Opere complete*, I, Bucureşti, 1946, p. 26.
[167] *Ibidem*, p. 10—11.
[168] I. Bogdan, *op. cit*,. p. 3.
[169] *Ibidem*, p. 27—28.
[170] N. Iorga, *Generalităţi*, 1944, p. 177.

între ele. Relația dintre Iorga și Hasdeu, o relație marcată de nevoia tînărului de a-și defini propria personalitate, se repetă oarecum, la interval de un sfert de veac, în relația dintre noua generație de istorici și Iorga. „Romantismul" acestuia din urmă avea desigur un sîmbure autentic, ca expresie a unui temperament, dar era departe de a merita asprimile cu care l-au tratat unii. Urmase cursurile la *École des Hautes Études*, școală căreia avea să-i rămînă credincios. Ca spirit, s-a angajat apoi într-o muncă de salahor al arhivelor pentru a degaja cît mai multă informație nouă, absolut trebuitoare, încît ajunsese a fi redus la imaginea schematică de adunător de izvoare. „Și trebuia să o fac, va mărturisi Iorga, pentru că informația era atît de restrînsă, încît a se risca în istorisiri, a scrie pagini de istorie asupra acelora pe care le aveam la îndemînă, era muncă zădarnică"[171]. A trebuit să-și asume deci obligația de a explora biblioteci și arhive, a tipărit multe volume de documente, studii, monografii, pentru a ajunge apoi la sinteze. Iar în acestea din urmă s-a silit să introducă, o spune singur, „un scrupul de informație și o critică foarte severă"[172]. Însemnau acestea romantism? Opera lui se pretează, mai mult decît altele, la lecturi variate. Unii au parcurs-o căutînd informația, controlîndu-o, suspectînd-o; ei nu puteau decît să rămînă dezamăgiți, fiindcă ceea ce vine prin efort cumulativ se anulează treptat în virtutea aceluiași principiu. Alții au urmărit construcția edificiului, așadar ideii ce leagă între ele fapte spre a le descoperi sensuri. Trebuie să ai în vedere însă totalitatea operei, întregul complex de laturi ale acesteia, pentru a da contur aproximativ unei personalități ca aceea a autorului.

La 1911, cînd rostea solemnul discurs de recepție, Iorga devenise purtătorul de cuvînt cel mai autorizat al direcției critice. Iar în această calitate el dorea nu numai să nege o *școală*, dar și să afirme un program propriu. „Generația noastră a început printr-o ruptură hotărîtă", avea să spună mai tîrziu[173], convins că opoziția *școlii critice* față de romantism era un fapt decisiv și plin de urmări pentru istoriografie. Avea dreptate, desigur, chiar dacă exagerarea acelei opoziții era inevitabilă. Numai critica nu putea impune o nouă direcție. De acest lucru recipiendarul din 1911 era conștient: „Vine o vreme cînd critica se oprește, mulțumită de ceea ce a putut isprăvi, și în urma ei nu rămîne ruina, ci piatră nouă, tare, care înlocuiește pe aceea ce s-a măcinat cu vremea". Altminteri, „cel care a distrus n-are totdeauna același merit cu acela care a clădit" și a recunoaște o solidaritate de breaslă dincolo de inerentele confruntări e lucru înțelept. Căci „timpul ne leagă în curgerea lui peste dezbinările noastre trecătoare și tot ce a făcut un rînd de muncitori se răspîndește asupra tuturora. Cînd au așezat pietrele, cînd le-au lucrat chiar, ei s-au judecat și întrecut întru sine, dar, după ce zidul s-a desăvîrșit, unde mai este amintirea acelora care se lăudau ori se osîndeau odinioară?"[174]. Este întrebarea ce se poate pune oricînd se încearcă înțelegerea unei dezbateri științifice într-o perspectivă mai largă. Iar această perspectivă reclamă o atitudine față de scopul urmărit și o conștiință clară a căilor pe care se poate înainta spre țintă[175].

Scopul și *căile* (adică metodele) istoriografiei se aflau atunci, la început de secol, în plină renovație, iar noile oferte își croiau drum negînd, polemizînd construind la rîndul lor. Ele intrau astfel în conflict cu vechile deprinderi de

[171] *Ibidem*, p. 185.
[172] *Ibidem*, p. 186.
[173] *Ibidem*, p. 180.
[174] *Ibidem*, p. 80.
[175] *Ibidem*, p. 81.

gîndire și cu clișeele patriotice care obligau pe istoric să nu tulbure aura mitologizantă a eroilor. „Nici un păcat omenesc nu li se poate pune în samă: ar fi oare un om mare în viața unei țări, dacă viața lui individuală n-ar putea sluji de lecție pentru pruncii începători la învățătură? A vorbi de cruzimea lui Vlad Țepeș, a crede în nelegitimitatea nașterii lui Mihai Viteazul, a recunoaște crudele necesități ale situației sale, a-i denega acea idee politică a unității naționale pe care Apusul era s-o descopere după două sute de ani — sunt crime față de neam"[176]. Cum să te eliberezi de povara unei moșteniri ca aceasta? Iorga n-a ezitat să-i întoarcă spatele, supunînd-o unei severe analize, și nu doar în incinte academice, iar rezultatul se cunoaște. Treptat, el și colegii săi de direcție au izbutit să impună o revizuire de atitudini, să dizloce prejudecăți, să determine interpretări mai nuanțate. Poporul? Înțelesul lui chiar se schimbase: nu mai era „curat, unitar, liniștit, sigur ca o stîncă de marmoră albă în care nu pot pătrunde rădăcini și de pe care nici un vînt nu poate culege praful călător spre alte locuri", ci se înfățișa ca o unitate firească, organică, una care „crește prin ce cîștigă din afară, se curăță, se înnoiește prin ce lasă din ființa sa într-o anume vreme", o ființă așadar ce „moare și învie" în fiecare clipă, iar ceea ce-i decide puterea și valoarea e acea energie proprie care-i determină putința de a asimila, de a radia și de a-și părăsi elementele uzate[177]. Concepție suplă, dinamică, invitînd la observare atentă și la o problematizare continuă. Istoricul era chemat deci să circumscrie tipuri și evenimente, atent întotdeauna la întregul solidar. Istoria politică nu se mai izolează atunci de istoria culturală, eroii nu mai sînt tratați aparte de mase. „Există o singură dezvoltare" și pe aceea istoria trebuie să o facă accesibilă înțelegerii[178]. Dacă e vorba de istoria unui popor, aceasta se cuvine introdusă „în mediul firesc de universalitate umană"[179]. *Științifică* și *filosofică* totodată, istoria năzuie așadar spre o țintă aproape intangibilă, care necesită o solidarizare îndelungă a specialiștilor. „Un nou și larg program de muncă, în stare a ocupa generații întregi, se deschide prin urmare și în istoria românilor", conchidea Iorga, recomandînd să se pornească nu de la Traian și romanizarea Daciei, ci de la străvechile culturi locale pentru a se da o imagine mai exactă a devenirii noastre. Pentru vremuri mai noi, documentele se cuveneau a fi centralizate, clasate, organizate mai comod, proiectate în repertorii, aduse la îndemîna istoricului[180]. Un institut de studii sud-est europene era necesar, apoi, pentru a sprijini o cunoaștere mai deplină a specificului nostru și pentru a afirma, în ordinea științifică, legitimitatea unor drepturi[181]. Schițînd un asemenea program, Iorga reactualiza idei pe care le formulase în timpul polemicilor de la 1900 și mai ales în studiile despre situația izvoarelor noastre istorice[182].

Erau însă aceste idei atît de noi? Nici Hasdeu, nici Tocilescu, nici Urechia n-au fost refractari în ce privește valorificarea arhivelor, dimpotrivă. Nou era spiritul în care Iorga și coechipierii săi înțelegeau să organizeze cercetarea, să-i extindă spectrul de preocupări, să-i asigure o metodologie adecvată. Xenopol proceda înțelept, în răspunsul său de întîmpinare, atunci cînd

[176] *Ibidem*, p. 84–85.

[177] *Ibidem*, p. 89.

[178] *Ibidem*, p. 90.

[179] *Ibidem*, p. 91.

[180] *Ibidem*, p. 92–93.

[181] *Ibidem*, p. 94.

[182] Idem, *Note critice asupra culegerilor de documente interne românești*, București, 1903, 34 p.; idem, *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor relative la istoria românilor*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, București, 1903, p. 1–127.

diminua deosebirile dintre cele *două concepții istorice*[183]. Se va vedea, dincolo de limbaj, că Iorga însuși a dorit să nuanțeze ulterior aceste raporturi. Chiar și acum, la 1911, el a căutat să diminueze tonul polemic, cum i se ceruse dealtminteri, vorbind despre utilitatea, pînă la urmă, a oricărei direcții. Atitudinea lui fundamentală va rămîne însă constantă. Pe I. Lupaș îl întîmpina (8 iunie 1920) astfel sub aceeași cupolă, amintindu-i de anii tineri: „Aveai să alegi între direcții deosebite ale istoriografiei care astăzi își dispută încă terenul. De o parte istoria pragmatică, preocupată de cronologie și de amănuntul precis al faptelor, iar de alta noua istorie culturală, care privește mai ales la ceea ce este adînc, fundamental, general în viața mulțimilor [...]. Tînăr încă, te-am văzut venind către noi pentru că reprezintam această tendință, în legătură dealtfel cu tot ceea ce în timpurile noastre tinde să ridice poporul [...]"[184].

Tendința aceasta nu l-a ispitit doar pe I. Lupaș. O recunoaștem la mai modestul T. V. Ștefanelli, pe care D. Onciul îl întîmpina sub cupola Academiei (21 mai 1911)[185], la numismatul M. C. Suțu, care-și făcea intrarea solemnă patru zile mai tîrziu, întîmpinat de D. A. Sturdza[186], dar mai ales o recunoaștem la V. Pârvan, cel primit în corpul savant (28 mai 1914) de însuși N. Iorga. Felul în care tînărul învățat a definit atunci misiunea istoriei îl apropie mai mult de acesta din urmă decît de ceilalți dascăli ai săi, I. Bogdan și D. Onciul. Nu ajunge ca istoricul să fie doar un erudit multilateral pentru a-și împlini menirea; trebuie să aibă și un anume dar de divinație și reconstrucție", fără de care întregul nu prinde formă[187]. N. Iorga îl situa, atunci, alături de alți colegi de generație, precum Șt. Orășanu, N. Dobrescu, Al. Lapedatu, C. Moisil, în chiar miezul acelei orientări[188]. Și mai trebuie adăugat la această galerie Constantin Giurescu, ales în corpul activ al Academiei în 1914, însă care nu și-a putut rosti, din cauza evenimentelor, cuvîntul solemn. Nu și l-a rostit nici Gheorghe Bengescu (ales în 1921), dar în acest caz se cunoaște ce voia să spună și ce răspuns îi pregătise N. Iorga[189]. Înlocuindu-l pe Xenopol, la rîndul său, Andrei Rădulescu avea să fie unul din cei mai caracteristici reprezentanți ai *școlii critice* în istoria dreptului. Pe rînd și-au luat așadar locul în fotoliile Academiei istoricii din noua generație, alcătuind o *falangă* redutabilă. La 2 iunie 1923, Al. Lapedatu rostea cuvîntul de intrare, vorbind despre istoriografia română ardeleană. La 10 iunie același an D. Gusti definea, în aceeași ipostază, „ființa și menirea academiilor", evocînd totodată figura predecesorului: Constantin Giurescu. Doi ani mai tîrziu își făcea intrarea festivă un alt erudit, N. Popescu, acesta ca succesor al lui D. Onciul. Nu mai rămăsese în viață, dintre creatorii *școlii critice* decît N. Iorga. O nouă generație prelua conducerea înaltului așezămînt, în frunte cu V. Pârvan, care în 1922 fusese ales vicepreședinte, iar peste un an secretar general. Un vînt de schimbare sufla peste Academie, iar D. Gusti o și teoretiza în cuvîntul său. Venerabila instituție nu putea fi „o societate de paradă, un sindicat de vanități", nici doar „un obiect de lux", un refugiu, ci un institut național, avînd

[183] *Răspunsul d-lui A. D. Xenopol la discursul de recepțiune al d-lui N. Iorga*, București, 1911, p. 25—33.

[184] *Răspunsul d-lui N. Iorga la discursul de recepțiune al d-lui I. Lupaș*, București, 1920, p. 52.

[185] *Răspunsul d-lui D. Onciul la discursul de recepție al d-lui T. V. Stefanelli*, București, 1911, p. 47—57.

[186] *Răspunsul d-lui D. A. Sturdza la discursul de recepție al d-lui M. Suțu*, București, 1911, p. 19—26.

[187] V. Pârvan, *In memoriam Constantini Erbiceanu*, București, 1914, p. 20.

[188] *Ibidem*, p. 29.

[189] Gheorghe Bengescu, *Despre activitatea literară a unor membri ai familiei Golescu în cursul secolul XIX*, București, 1923.

menirea să îndrume activitatea creatoare[190]. Ea trebuia să devină, în spiritul timpului, o *Academia militans*[191]. Răspunzîndu-i pe același ton, Pârvan accentua ideea de confraternitate întru marile idealuri ale omului, nevoia de a asigura pe individ contra decăderii și a morții spirituale. Sinteza, viziunea întregului se cerea apărată. Fiindcă „știința și cunoștința în sine nu sunt creatoare de fericire, adică de *aequanimitas*, de *ataraxia*, singura însușire care în adevăr ar putea înnobila raporturile dintre oameni și neamuri. Dimpotrivă, încheia Pârvan, se pare că una dintre urmările imediate ale științifismului a fost reacțiunea mistică, fie religioasă, fie filosofică, a ultimilor ani. În locul conștientului a fost întronat inconștientul, în locul rațiunei intuiția, în locul voinței inspirația capricios entuziastă. Retrăim vremurile elenismului alexandrin? Intrăm într-o epocă de decadență? Apune Europa? Cred că nu. Ci străvechiul bun simț mediteranean restabilește un echilibru, rupt acum aproape două sute de ani, prin unilateralizarea umanității întru cultul facultăților pure: rațiune pură, voință pură, sentiment pur. Totalul se recere în drepturile sale"[192]. Iar la restituirea acestui *total* cei chemați să oficieze cultul idealului aveau de jucat un rol. Sub altă latură, Academia trebuia să-și asume dubla menire de a asigura o cît mai deplină cunoaștere de sine și o răsfrîngere a ei cît mai onorabilă, prin reacție, în afară. O atare finalitate era general admisă[193].

Totuși inițiativa de a introduce schimbări în viața Academiei[194] l-a supărat pe N. Iorga. Și aceasta nu pentru că acele schimbări ar fi fost inadmisibile, ci pentru că ele veneau de la un grup de tineri care nu mai erau dispuși a ține cont de recomandările sale. Un candidat propus de Iorga era respins în secția istorică, fronda începea să funcționeze. La ce ar fi putut duce ea? Deocamdată la supărarea profesorului, care demisionă zgomotos și nu reveni între „nemuritori" decît după multe rugăminți. Ce urmări ar fi avut continuarea luptei, dacă protagoniștii o făceau atunci publică, ne putem imagina. Căci termenii luptei, ne asigură un contemporan, erau necruțători[195]. Din fericire, conflictul a fost aplanat, iar dispariția timpurie a lui Pârvan avea să lipsească „tinerimea" academică de căpetenia ei legitimă. Lupta avea să izbucnească în altă parte, la Alma Mater și în presă, iar cei ce-l vor înfrunta pe uriaș vor fi tinerii istorici formați în preajma sa în primul deceniu interbelic. Reprezentau ei o nouă concepție istorică? Formau în adevăr o *școală?* Sînt întrebări ce ar merita desigur un popas mai lung. Să spunem deocamdată, anticipînd, că era vorba nu atît de concepții noi, cît de accente diferite în „strategia" cercetării. Tinerii înțelegeau să se întoarcă la crezul de început al *școlii critice*, îndeosebi la conduita științifică a lui I. Bogdan, de care se simțeau, structural, mai aproape. Se îndepărtase Iorga de crezul inițial? Era atitudinea lui incompatibilă cu noile exigențe ale istoriografiei?

5. ORGANIZAREA CERCETĂRII

Insuficiențele care au făcut să se nască *școala critică* în istoriografie erau, desigur, reflexul unei stări de lucrări ce privea societatea românească îndeobște. Nevoia de organizare a statului, de modernizare a structurilor

[190] Andrei Rădulescu, *Cultura juridică românească în ultimul secol*, București, 1923.
[191] D. Gusti, *Ființa și menirea academicienilor*, București, 1923, p. 6–7, 22.
[192] *Ibidem*, p. 49.
[193] Cf. Al. Zub, *Cunoaștere de sine și integrare*, în *Secolul* 20, 1977, nr. 11–12, p. 77.
[194] T. Teodorescu, *Spiritul nou în Academie*, în *Aurora*, 11 iunie, 1923. Vezi și B.A.R., Arh. T. G. Kirileanu, II, ms. 5, plic. 2.
[195] S. Pușcariu, *Memorii*, București, 1978, p. 788.

acestuia în deceniile ce au urmat Unirii Principatelor a făcut să prevaleze factorul politic în dauna culturii și ca activitatea științifică să continuie a fi destul de precară. Totuși, spiritul științific făcuse între timp progrese notabile [196], stimulat de dezvoltarea generală a societății noastre și de contactele mai insistente cu lumea din afară. Crearea celor două universități (1860, 1864) și a Societății Academice Române (1866), care avea să devină curînd un „Institut național" (Academia Română, 1879), a avut urmări dintre cele mai importante pentru știință, căci i-au pus la îndemînă un cadru minim necesar desfășurării ei. O anume specializare pe domenii s-a impus treptat, pe măsură ce instituțiile formative făceau progrese în același sens, determinînd o reducție a spiritului enciclopedic și a diletantismului [197]. Diversificarea catedrelor pe specialități (la 1900 erau opt catedre de istorie) mai strict definite, apariția unor periodice de profil, chiar dacă efemere sau intermitente, indică o tendință de autonomie a domeniilor, așa cum se întîmpla pretutindeni în știință spre finele secolului XIX. În același timp, istoricii simțeau nevoia unui dialog mai activ cu disciplinele conexe și auxiliare. Un spor de profesionalism se înregistra, mai ales în spațiul extracarpatic, pe seama unei specializări asigurate de marile școli de pe continent și a unei organizări mai judicioase a muncii științifice [198]. Biblioteca Academiei, condusă de I. Bianu, devenise un veritabil nucleu de cercetare, un „institut" bibliologic, iar Muzeul Național de Antichități, dirijat multă vreme de Gr. Tocilescu (1881—1909), apoi de G. Murnu (1909—1910) și V. Pârvan (1910—1927), un comandament suprem pentru cercetările arheologice. Arhivele statului, preluate în 1900 de D. Onciul, constituiau alt nucleu de studii istorice.

Universitatea din capitală, prin tinerii profesori de istorie care au ocupat catedrele din 1891 înainte, și Academia prin secția ei istorică, unde s-a simțit multă vreme, direct sau indirect, spiritul lui D. A. Sturdza, constituiau așadar cei doi piloni ai istoriografiei. Pe măsură ce influența *școlii critice* a sporit în aceste zone, „renovația" de care vorbea N. Iorga a putut antrena efecte pozitive în cercetarea istorică. Programul formulat de I. Bogdan în 1891, la deschiderea cursului de slavistică, sugestiile de organizare a unui *institut istoric* în jurul seminarului de istoria românilor (D. Onciul, 1895), exigențele novatoare emise de N. Iorga în analizele din *Indépendance roumaine* (1899), totul indica un moment de revizuire a instrumentelor de lucru și de ajustare a orizontului însuși de circumscriere a istoriografiei.

Am avut ocazia să definim deja acele exigențe, pe care „triada critică" le-a opus polemic *școlii romantice*. Să adăugăm că noua direcție cîștiga în precizie în aceeași măsură în care pierdea din orizont [199]. Frînînd excesul de imaginație și proclamînd imperativul metodei, ea îndrepta atenția cercetării spre fapte și determina o vastă operație restitutivă. Arhivele încep a-și dezvălui tainele într-o proporție fără precedent, volumele de documente se aglomerează treptat pe masa istoricului, obligîndu-l la analize mai nuanțate. Ca și în alte țări, statul începuse a-și asuma unele sarcini cu privire la organizarea fondurilor arhivalice, publicarea sistematică a documentelor și chiar întreținerea unui corp de istorici profesioniști: universitari, arhiviști, muzeografi, bibliologi etc., alimentînd sfera erudiției. Dar, lăsînd la o parte Academia, a cărei secție istorică

[196] I. Simionescu, *Evoluția culturii științifice în România*, București, 1913.

[197] Cf. Al. Zub, *A scrie și a face istorie*, Iași, 1981, p. 178—187; idem, *Junimea, implicații istoriografice*, Iași, 1976, p. 48—52.

[198] Cf. Pompiliu Teodor, *Incursions dans l'historiographie roumaine du XIXe siècle*, în *Synthesis*, Bucarest, VI, 1979, p. 28.

[199] Cf. Lucian Boia, *Romantisme et esprit critique roumaine à la fin du XIXe siècle et au début du XXe siècle*, în *Storia della storiografia*, Milano, I, 1982, 1, p. 27.

funcţiona destul de bine, organizarea cercetării în acest domeniu era un dezi-derat al viitorului. Cîteva elemente mai precise, susceptibile a sugera rolul *şcolii critice* în domeniul amintit, sînt necesare aici.

a) *Revuistica specială*. Ştefan Orăşanu, remarca, la 1900, examinînd situaţia criticii istorice, că numai prin specializarea publicaţiilor se poate ajunge la un public competent, capabil să sprijine progresul istoriografiei. Rigoarea, concizia, „profesionalismul" sînt însuşiri ce se cîştigă prin speciali-zare, iar aceasta nu se poate obţine decît treptat, printr-o anume şcoală, prin revuistică aplicată şi critică obiectivă [200].

Şcoala începuse a se înfiripa în jurul tinerilor profesori de istorie, care înţelegeau să-şi asume riscurile confruntării cu vechea mentalitate artizanală. Revuistica făcuse unele progrese, mai ales prin *Analele Academiei* şi prin *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, ultima scoasă de Tocilescu (1882), din cînd în cînd, cu o vădită grijă de a pune istoria în comunicaţie cu alte dis-cipline. Erau, de fapt, domeniile în care voia să activeze el însuşi, mai mult decît consecinţa unui program interdisciplinar. Dar la 1899, Iorga cerea insis-tent o revistă de specialitate („la revue d'histoire qui nous manque") [201], secundat de Orăşanu, iar trei ani mai tîrziu de Pârvan, care aprecia că „şcoala nouă istorică" avea nevoie de un organ periodic de expresie [202]. Fiindcă, în adevăr, o cultură nu se poate limita la „deschizătorii de cale", enciclopedici, multilaterali, ci are nevoie de specialişti care să fortifice domeniile [203]. Era o concluzie general admisă, totuşi nu s-a ajuns atunci la aceea *revistă istorică* pentru care Pârvan pleda şi în *Viaţa românească* (1906), demonstrînd că „nu se duce *mai departe*" cultura unui neam cu lucrări de popularizare. O publicaţie periodică specială devenise indispensabilă şi tînărul învăţat demonstra posi-bilitatea practică (n-am putea conta pe munificienţa unor oameni cu stare şi cu suflet?) de a o înfăptui. Era timpul şi existau mijloace. O asemenea revistă trebuia mai ales să pună în valoare resursele noii *şcoli*, prin care epoca se putea justifica în plan istoriografic [204].

Este adevărat că, în lipsa unei reviste de profil, această *şcoală* folosea bunele intenţii ale lui Maiorescu pentru a face din *Convorbiri literare* un bun organ de expresie. De la 15 ianuarie 1900, I Bogdan figurează în redacţia revistei, alături de D. Onciul, Şt. Orăşanu, Al. Philippide, S. Mehedinţi, P. Missir [205], iar între 1902 şi 1906 a condus-o efectiv, transformînd-o tacit într-o publicaţie de istorie. Formula nu era durabilă. Ea a permis însă grupului criticist să se manifeste, să ia parte la dezbateri, să întreţină polemici, să-şi precizeze liniile de program. Pe lîngă *triada critică*, au colaborat la *Convorbiri* Şt. Orăşanu, Al. Lapedatu, V. Pârvan, Ilie Bărbulescu [206], G. Popovici, S. Puşcariu, G. Murnu, P. Cancel şi alţi condeieri ţinînd de aceeaşi direcţie. După o absenţă destul de lungă, Iorga reapare în paginile revistei cu articole, dări de seamă, „comunicări mărunte" [207]. La fel D. Onciul. Fără să coboare în specialitate, I. Bogdan a făcut astfel din vechile *Convorbiri* o revistă istorico-

200 Şt. Orăşanu, *Critica ştiinţifică*, în *Lui T. Maiorescu, omagiu*, Bucureşti, 1900, p. 582.
201 N. Iorga, *Opinions sincères*, Bucarest, 1899, p. 208.
202 V. Pârvan, *Scrieri*, Bucureşti, 1981, p. 133—134.
203 Cf. N. Iorga, *Despre adunarea şi tipărirea izvoarelor istorice*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, Bucureşti, 1903, p. 1.
204 V. Pârvan, *E nevoie la noi de o revistă istorică?*, în *Viaţa românească*, Iaşi, I, 1906, nr. 10, p. 590—595 (*Scrieri*, 1981, p. 130—134).
205 I. E. Torouţiu, *Studii şi documente literare*, IX, 1940, p. 259.
206 Vezi *Romanoslavica*, XVIII, 1972, p. 338.
207 C. Pompilian, H. Zalis, *Convorbiri literare, bibliografie*, Bucureşti, 1975, p. 273—274, 291—292.

filologică, grupînd mai toate forțele cercetării [208]. Dispunea de tact suficient pentru a asigura o conducere „cuminte" [209], dar publicația nu răzbătea totuși prea departe [210] și nu putea satisface nevoia de expresie a școlii ce se înfiripase treptat în jurul triadei. O altă soluție se impunea, dincolo de adaptarea provizorie a *Convorbirilor literare*, dincolo de „piața" ce li se oferea unora în *Sămănătorul*, *Neamul românesc* ș. a. Temperamentul polemic al lui N. Iorga aflase un larg cîmp de manifestare. De ascuțișul „săbiei" sale n-a scăpat mai nimeni din cei care mărturiseau alt crez. Xenopol chiar avea motive să se plîngă de înțepăturile diseminate de fostul său elev, care îi reproșa vanitatea, vedetismul academic, ancorarea într-o concepție „depășită", de vreme ce se întemeia pe un postulat nomotetic [211]. Xenopol însă nu vorbise de *legi*, ci de *serii istorice*, ca formulă menită a reconcilia nevoia de cunoaștere obiectivă și caracterul irepetabil al faptelor din sfera respectivă. Polemica, desfășurată larg în *Epoca* și *Indépendance roumaine*, contra lui Tocilescu, pe care îl învinuia de superficialitate și naționalism de paradă, continuă necruțătoare, alături de noile campanii contra lui P. Eliade, O. Densusianu, I. Tanoviceanu ș. a., inițiate de Iorga. Aducerea lui V. Pârvan și Al. Lapedatu în redacția *Sămănătorului*, alături de firea absorbantă și ghimpoasă, a conducătorului [212], voia să indice o direcție, ca și preluarea de către istorici a *Convorbirilor literare*. Acolo, în revista defunctei *Junimi*, Șt. Orășanu a publicat admirabile studii critice despre lucrările lui G. Bengescu, Fr. Damé, P. Eliade, A. Gîdei, O. Lecca [213]. Prezența lui Constantin Giurescu, rară, nu e mai puțin semnificativă [214]. Și sub conducerea lui S. Mehedinți (1907—1923) *Convorbirile* au continuat să acorde istoriei un spațiu larg, în acord cu spiritul epocii.

O revistă specială era totuși absolut necesară. *Școala critică* o resimțea nu numai ca un mijloc de a se afirma, dar și ca unul de îndrumare mai departe a studiilor istorice. *Arhiva* ieșeană, multă vreme la discreția lui Xenopol, se afla în impas și nu mai răspundea, oricum, exigențelor formulate de acea școală [215]. Chestiunea fu readusă pe tapet după ce ultimul din *triada critică* intră în Academie, iar grupul putea dispune de serviciile, bine plasate, ale unui istoric ca Pârvan, el însuși devenit membru corespondent la 18 mai 1911 [216]. Două luni mai tîrziu, la 24 iulie, abia întors de la festivitățile jubiliare ale Universității din Breslau, acesta îi scria lui N. Iorga, relativ la pregătirile pentru revistă, că dispunea de multe adeziuni: Nerva Hodoș, I. Nistor, I. Lupaș, I. Bogdan, G. Bogdan-Duică, C. Litzica, Andrei Rădulescu, C. Coriolan, N. Docan, D. Russo, I. Filitti, Slt. Zagoritz, S. Dragomir, I. Răducanu. Se mai putea conta pe I. Bianu, C. Giurescu, N. Dobrescu, I. Ursu, O. Lugoșianu, pentru a nu mai vorbi de sine și de corespondent. Rămînea deci să se facă înștiințarea în presă, pentru ca *Revista istorică* să poată apărea „la iarnă". Publicația, după cum se stabilise la o reuniune petrecută la *Liga Culturală*, urma să apară trimestrial, în fascicole de cîte zece coale, avînd a

[208] Cf. P. P. Panaitescu, *I. Bogdan și studiile de istorie slavă la români*, în *Buletinul Comisiei Istorice a României*, VII, 1928, p. XVI.

[209] N. Iorga, *I. Bogdan*, *ibidem*, III, 1924, p. I.

[210] Idem, *O viață de om*, 1972, p. 371.

[211] Cf. Z. Ornea, *Sămănătorul*, ed. II, București, 1971, p. 68—69.

[212] M. Sadoveanu, *Anii de ucenicie*, în *Opere*, XVI, 1959, p. 572.

[213] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, I, 1934, p. 42; idem, *O viață de om*, p. 400.

[214] *Convorbiri literare*, XXXIV, 1900, nr. 8—9, p. 693—714, 738—745; XLIV, 1910, nr. 2, p. 274—290.

[215] I. Dragan, *Considerații asupra activității istoriografice la „Arhiva Societății științifice și literare din Iași" (1889—1916)*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, Historia, XXVIII, 1980, nr. 2, p. 23—37.

[216] V. Pârvan, *Corespondență și acte*, București, 1973, p. 110.

cuprinde: studii, comunicări, bibliografie (critică). Studiile mai importante trebuiau să fie scrise într-o limbă străină sau însoţite de un rezumat corespunzător. „Grija redacţiei revistei, pe care la întrunirea noastră ezitam să o primesc, făcîndu-mi acum toate socotelile în ce priveşte editarea energică a revistei, care nu mai poate fi amînată, adăuga Pârvan, m-am hotărît să mi-o iau asupră-mi, fireşte în speranţa că ceilalţi tovarăşi tineri nu-mi vor refuza concursul cînd numai îmi va fi prea greu" [217].

Apariţia părea a fi iminentă şi totuşi *Revista istorică* n-a ieşit decît la 1 ianuarie 1915 şi oarecum în altă formulă decît aceea preconizată de Pârvan. Cum înţelegea Iorga această revistă o spune singur într-o conferinţă din 1912. Nu o revistă pretenţioasă, în stil apusean, ci una de informare operativă, critică, larg accesibiă, mai potrivită cu nevoile noastre. Exemplul stătea la îndemînă în revista *Natura*, scoasă de G. Ţiţeica şi G. Longinescu, menită să comunice cît mai simplu lucrurile cele mai noi. „Noi ne-am gîndit la o revistă istorică asemenea cu aceasta: să fie şi ştiinţă, dar înainte de toate buletine bibliografice cît mai multe, vorbindu-se de cărţile noi, deosebind pe cele bune de cele rele, insistînd oriunde un adevăr nou se semnalează ca util, făcînd ca numai cărţile bune să se afle în mîna orişicui. Cînd vom putea-o face? Nu e a mea hotărîrea" [218].

Hotărîrea era să fie a *Casei Şcoalelor,* unde şi făcea Iorga acest apel, contînd pe sprijinul acelui aşezămînt. O hotărîre favorabilă, pusă în legătură cu „nevoia reînnoirii cunoştinţelor istorice", pentru care pledase marele cărturar [219], fu luată, pare-se, în anul următor, cînd G. T. Kirileanu consemnează tensiuni între Iorga şi Pârvan, produse între altele şi de insistenţa cu care ultimul voia să-şi impună punctul de vedere asupra revistei, de la structură pînă la corpul de literă [220]. Poate că această neînţelegere, ale cărei umbre le-am putut observa şi cu ocazia recepţiei lui Pârvan la Academie, a întîrziat scoaterea noii reviste mai mult decît neşansa produsă de situaţia politică. Era vorba, fără îndoială, de două poziţii distincte. Pârvan dorea o revistă de tip occidental, uşor de introdus oriunde, în timp de Iorga prefera deocamdată un fel de buletin critic, operativ, aşa cum avea să şi apară. Tocmai de aceea, adoptînd titlul de *Revista istorică*, el a ţinut să-şi adauge un subtitlu edificator: *dări de seamă, documente şi notiţe.* Era în spiritul activităţii pe care o desfăşura de un sfert de secol, ca şi lipsa „comitetului" pe care îl preconizase Pârvan.

Revista istorică apăru deci la 1 ianuarie 1915, sub auspiciile *Casei Şcoalelor,* cu menţiunea, pe copertă, că era scoasă „cu concursul mai multor specialişti". Era, în fond, o publicaţie complementară *buletinului* pe care Iorga începuse a-l scoate, din 1914, ca organ al Institutului pentru studiul Europei sud-orientale, complementară în acelaşi timp *Analelor Academiei* şi *buletinului* francez al Secţiei istorice.

Bulletin de la Section historique, scos în octombrie 1912 din aceeaşi iniţiativă şi îngrijit constant de N. Iorga, era o emanaţie a corpului academic, se voia impersonal şi totuşi el poartă amprenta marelui istoric. Activitatea Academiei pe acest tărîm se răsfrîngea destul de fidel în paginile noii publicaţii, cu texte (abreviate de regulă) şi o cronică finală, astfel ca specialistul străin să poată avea o imagine completă a mişcării istoriografice patronate de savantul corp. Prezent e mai ales Iorga însuşi, atît de prezent încît publicaţia pare uneori un buletin personal. Numerele 2 şi 3 din 1913 sînt scrise numai de

[217] *Ibidem,* p. 118–119.
[218] N. Iorga, *Generalităţi,* 1944, p. 123.
[219] *Ibidem,* p. 99–123.
[220] B.A.R., Arhiva G. T. Kirileanu, II, ms. 5, plic. 1.

Iorga. Din 223 pagini cîte numără buletinul din 1914, numai 20 poartă alte semnături, iar fascicula I din 1920 îi aparține aproape integral. Anii următori indică o schimbare, în sensul că textele au o proveniență mai variată. Noua serie de istorici (N. Bănescu, G. Brătianu, S. Dragomir, C. Marinescu) își fac loc în cuprins, alături de Pârvan, iar publicația însăși e scoasă sub auspiciile celui din urmă la *Cultura națională*. Tomul X (1923) nici nu mai are pe copertă numele primului editor, ci doar numele instituției. Era, desigur, un fel de a-l „expropria" pe N. Iorga, ceea ce a dus la tensiuni ușor de imaginat în raporturile acestuia cu noul secretar general [221].

Nu e cazul să insistăm asupra conținutului. *Buletinul* era menit să informeze pe istoricii străini asupra activității desfășurate de colegii români sub egida Academiei. N. Iorga a încercat să-i dea o respirație mai amplă, făcînd din *cronica* finală un mijloc de a transmite știri despre noile apariții în domeniul istoriografiei, mai ales pînă la apariția propriei sale reviste. Alături de el semnează studii I. Lupaș, I. Ursu, I. C. Filitti, M. C. Suțu, Șt. Ciobanu, D. Onciul, așadar istorici de orientare *critică*, acum stăpîni pe eșicherul întreg al domeniului. Tendința lui Iorga de a conferi *buletinului* o notă prea personală a ajuns să jeneze însă pe unii membri ai Academiei, iar urmarea s-a putut vedea de îndată ce Pârvan a ajuns vicepreședinte, apoi secretar general. El a făcut să iasă tomul din 1923 fără menționarea lui N. Iorga pe copertă (deși semna în cuprins un studiu despre vechile cronici ungurești relative la trecutul românesc), ceea ce a dus la un inevitabil scandal, iar în 1924 la o redresare formală a situației. Formală, deoarece N. Iorga reapare pe copertă, dar e „șters" în cuprins între alți douăzeci de colaboratori, participanți la congresul de studii bizantine ce avusese loc în capitală. La distanță de un deceniu, același conflict de atitudini care nu i-au împiedicat totuși pe cei doi istorici să colaboreze la o mare operă de construcție culturală.

Și celălalt buletin francez, al institutului, a precedat *Revista istorică*. Inițiator era și de astă dată N. Iorga, ale cărui proiecte se cuvin urmărite în relația cea mai strînsă cu evenimentele politice. *Institut pour l'étude de l'Europe Sud-Orientale*, care își începea activitatea în 1914, îi fusese în bună parte sugerat de criza balcanică. Nu putea face oare nimic istoriografia pentru o mai bună înțelegere a popoarelor din zonă? Răspunsul lui N. Iorga nu putea fi decît afirmativ. *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe Sud-Orientale* fu deci menit să informeze bibliografic, prin dări de seamă, note si cronici întocmite mai ales de Iorga. Efortul de a acoperi întreg spațiul vizat prin titlu e considerabil, ca și acela de a informa critic, de a îndruma cercetările într-un domeniu ce prindea acum contur mai precis. Pe copertă apar cei trei directori (N. Iorga, G. Murgoci, V. Pârvan), însă ultimii doi abia dacă își fac simțită în vreun fel prezența. Pentru Pârvan, cel puțin, va fi fost greu să se resemneze la o asociere numai formală, ceea ce ar putea explica observația consensuală din *O viață de om*, unde Iorga pare intrigat că fostul său elev lua în serios codirectoratul de la Institut. În cuprins, el nu apare decît cu niște note de arheologie tracă [222], ceea ce însemna puțin, mult mai puțin decît putea oferi, spune Iorga, „îndată ce s-a convins că nu va putea să-i aibă conducerea de fapt" [223].

[221] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 261.

[222] Idem, *Notes d'archéologie thrace*, în *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe Sud-Orientale*, I, 1914, nr. 1, p. 126–129.

[223] N. Iorga, *O viață de om*, p. 454.

Buletinul apăru deci în inauarie 1914, fără nici o explicaţie, ca şi *buletinul* francez al Academiei, dar cu un text lămuritor la urmă, în care cei trei directori fixau cadrul de funcţionare a Institutului. „Scopul său este să provoace şi să îndrumeze, să ajute şi să organizeze cercetările ştiinţifice privitoare la toate ţările şi naţiunile din regiunea carpatică şi balcanică şi în genere din sudostul Europei şi regiunile limitrofe, ţinînd seama şi de tradiţiile vechi şi (de) interesele actuale româneşti"[224].

Buletinul amintit era, oricum, o bună „radiografie" a preocupărilor legate de zonă. Transformîndu-l în revistă *(Revue historique du Sud-Est européen)* din 1924, N. Iorga îşi elimina codirectorii formali de pe frontispiciu, asociindu-şi doar un secretar de redacţie: C. Marinescu, atunci conferenţiar la Universitatea din capitală, în curînd profesor de istorie universală la Cluj. Era o tentativă de apropiere de formula creată în revuistica europeană de specialitate [225] şi un răspuns la noile exigenţe ce se manifestau în preajma lui pe tărîm istoriografic.

Cu un deceniu în urmă, însă, cînd apărea *Revista istorică*, modalitatea propusă şi impusă de Iorga avea o legitimă explicaţie: înainte de a ne avînta în marea competiţie externă, se cuvenea să explorăm cît mai adînc spaţiul românesc şi pe acela din jur, identificîndu-i sursele istorice, precizînd date, stimulînd restituţiile de orice fel. Era această formulă incompatibilă cu aceea propusă de Pârvan? Nu e locul să examinăm aici întrebarea. Destul că ea a stîrnit entuziasmul lui I. Bogdan, care îi scria istoricului-editor la 24 ianuarie 1915: „Am citit azi cu mare plăcere *cuvintele introductive* la *Revista istorică*. Nu este unul pe care să nu-l subscriu şi eu, cu convingerea că subscriu cel mai bun plan, cele mai bune intenţii şi cele mai bune mijloace de a le realiza, în margenile putinţei noastre, printr-o revistă istorică. Poţi să fii mîndru că ai scris astfel de program pentru noua ta revistă şi mi-a părut bine că l-ai iscălit numai tu. E un program clasic pentru împrejurările noastre"[226]. Slavistul era deci la curent cu frămîntările care au precedat apariţia revistei şi saluta formula impusă de marele istoric. Dacă *buletinul* scos aproape concomitent de Comisia Istorică a României, avîndu-l în frunte chiar pe I. Bogdan, era menit să se ocupe de izvoare şi îndeosebi de metodologia editării acestora, dacă *Analele Academiei* aveau în vedere doar comunicări şi rapoarte, „tot ce e bun şi metodic lucrat, tot ceea ce dă rezultate trainice pe o cale cuminte", noua publicaţie fusese concepută în ideea de a semnala critic rezultate, a face loc unor materiale mai restrînse, a stimula interesul pentru cercetarea trecutului. Accentul era a se pune pe dări de seamă, note, cronică: „O dare de seamă care să nu atîrne — insista Iorga — nici de hazardul lecturilor capricioase ale diletantului, nici de prieteniile sau pasiunile personale. Şi mai ales o dare de seamă a cării tendinţă să nu fie mustrarea, ascunzînd partea de merit, ci vădirea acestei părţi meritoare, prezintînd critica în aşa fel încît să nu jignească pe acel care cu inima curată vrea să aducă şi el folos ştiinţei care-i place, naţiei pe care o iubeşte" [227]. Programul nu putea să-i displacă lui I. Bogdan, căci îi lăsa neatins domeniul de predilecţie şi rămînea credincios totodată spiritului care a prezidat geneza *şcolii critice*.

Faţă de publicaţia lui Tocilescu, scoasă un timp şi după moartea fondatorului, *Revista istorică* însemna un progres în direcţia specializării. Dar era

[224] *Bulletin de l'Institut...*, I, 1914, nr. 1, p. 24.

[225] Cf. Pompiliu Teodor, *La „Revue historique de sud-est européen" et le modèle des „Annales"*, în *Rev. Roum. d'Hist.*, XX, 1981, nr. 4, p. 773–782.

[226] I. E. Torouţiu, *op. cit.*, VII, 1935, p. 189.

[227] N. Iorga, *Cîteva cuvinte introductive*, în *Revista istorică*, I, 1915, nr. 1, p. 3.

încă de un caracter prea larg pentru a conveni spiritelor înclinate spre hiperspecializare. După întîia conflagrație mondială, noi periodice aveau să fie tipărite, ca urmare tocmai a nevoii de a adînci domenii ori spații mai restrînse. La Cluj, S. Pușcariu editează *Dacoromania* (1920), I. Lupaș și Al. Lapedatu scot *Anuarul Institutului de istorie națională* (1921), C. Daicoviciu tipărește *Anuarul Institutului de studii clasice* (1928), S. Dragomir *Revue de Transylvanie* (1934). La Iași, Gh. Ghibănescu scoate buletinul *„Ioan Neculce"* (1921), iar Ilie Minea revista *Cercetări istorice* (1925). La Cernăuți, Ion Nistor îngrijește *Codrul Cosminului*, ca buletin al Institutului de istorie și filologie (1924). La București, C. Moisil se ocupă de *Cronica numismatică și arheologică* (1920), iar V. Pârvan începe a edita prestigioasa revistă *Dacia* (1923), în timp ce iniția, la Roma, ca director al Școlii Române de acolo, două alte publicații de largă faimă: *Ephemeris Dacoromana* (1923) și *Diplomatarium Italicum* (1925). *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*, fondat încă pe vremea lui Tocilescu, (1908), continuă să apară, alături de *Revista arhivelor* scoasă de C. Moisil (1924). Dacă mai adăugăm *Analele Dobrogei* (1920), *Arhivele Olteniei* (1922), *Analele Banatului* (1928), *Arhivele Basarabiei* (1929), tabloul capătă un contur mai sigur. Sînt numai cîteva din publicațiile periodice de profil și ele atestă un efort remarcabil în direcția profesionalizării.

Cea mai ambițioasă dintre ele, căci se voia expresie a unei alte vîrste a istoriografiei, era însă *Revista istorică română*, scoasă în 1931 de un grup de tineri (G. I. Brătianu, G. M. Cantacuzino, N. Cartojan, C. C. Giurescu, S. Lambrino, P. P. Panaitescu, Al. Rosetti) ca organ al Institutului de istorie națională. Se dădea astfel curs hotărîrii luate de Congresul profesorilor de istorie (Sibiu, 5—6 iunie 1929) de a se edita „o revistă de informație și de critică". Spre deosebire de aceea scoasă de N. Iorga, noua publicație se restrîngea deliberat la spațiul românesc, în sens larg, implicînd și interferențele, iar programul ei avea dintru început un caracter polemic: „Generația istoricilor dinainte de război a avut ca preocupare centrală problema care forma idealul întregei societăți românești: unitatea națională. Generația de azi a văzut împlinit acest ideal. Ea se găsește acum în fața unor probleme care au căpătat o nouă valoare: probleme sociale, economice, culturale. De aceea, se spunea în cuvîntul preliminar, istoriografia, continuînd preocupările anterioare, va da de azi înainte tot mai multă atenție acestor chestiuni din trecutul nostru. Cunoscîndu-le evoluția, ea crede că va putea contribui la rezolvarea lor. Într-un cuvînt, direcția socială, economică și culturală, fără să fie exclusivă, va fi un element esențial al programului revistei noastre. De altfel, aceasta este tendința generală a istoriografiei europene contemporane" [228]. În adevăr, asemenea tendință se profilase încă înainte de război și ea a prins contur mai ales prin revista *Annales* (1929), scoasă la Paris de Lucien Febvre și Marc Bloch. *Revista istorică română* încerca să-i dea curs, atît cît era posibil într-o istoriografie cu instrumentar defectuos și incomplet.

Nu ne ocupăm aici de programul și colaboratorii revistei [229]. Vom spune numai că acest program nu aducea nimic nou față de *școala critică*, insistînd ca și aceea pentru obiectivitatea cea mai deplină și pentru respectul veracității. O disociere mai categorică în planul luptelor politice și sociale trebuia admisă. „Această direcție științifică nu însemna de altfel, ne previn editorii, decît continuarea mișcării pornite pe la 1890 de înaintașii noștri, care începură atunci o reacțiune împotriva curentului romantic în istoriografia noastră" [230].

[228] *Revista istorică română*, I, 1931, nr. 1, p. 4: *Cuvînt înainte*.
[229] Vezi Paul Cernovodeanu, *Revista istorică română, bibliografie critică*, București, 1977, p. 11—24.
[230] *R.I.R.*, I, 1, p. 4.

Trebuia să se înţeleagă deci că între timp această istoriografie se abătuse de la programul închegat la finele secolului XIX, aşa încît era nevoie de o nouă „reacţiune". Nu se cita nici un nume. Dar cel vizat era evident N. Iorga, a cărui prezenţă masivă, copleşitoare, stînjenea. Istoricul edita două periodice *(Revista istorică, Revue historique du Sud-Est européen)* şi se îngrijea de alte două *(Buletin de la Section historique, Buletinul Comisiei istorice a României)*, ţinea cursuri şi conferinţe, participa la congrese, desfăşura o prodigioasă activitate socială, fiind tocmai atunci prim ministru şi rector al Universităţii. Fireşte că el nu se mai putea ocupa de toate cum se cuvine şi că prea numeroasele-i obligaţii trebuiau să se răsfrîngă negativ asupra unora dintre rezultate. Carenţele unui scris atît de abundent erau uşor sesizabile şi ele au fost în adevăr puse în lumină de adversari ca I. C. Filitti sau D. Russo, dar şi de tineri admiratori ca Mircea Eliade [231]. O critică indirectă, de principiu, formula chiar C. C. Giurescu în amintita lecţie inaugurală despre istoriografia română a ultimelor decenii atunci cînd opunea efortului individual, oricît de util şi de spectaculos, principiul muncii de echipă. Admis în occident, acest principiu se cuvenea adoptat şi la noi, pentru a feri ştiinţa istorică de pedeapsa decrepitudinii. „Deocamdată, observa tînărul dascăl, nu sîntem decît în stadiul grupării forţelor în jurul unei personalităţi ştiinţifice pregnante sau al unor organe de specialitate" [232]. Aluzia era străvezie. Creînd apoi în jurul seminarului său un institut de istorie naţională, ai cărei membri erau mai ales tineri, şi o revistă, el făcea doi paşi vizibili în direcţia anunţată. S-ar putea spune că desfăşurarea polemicii, în anii viitori, ţine oarecum de anecdotică. Conflictul esenţial se formulase indirect la 1926 şi el opunea o mentalitate nouă, aceea a travaliului colectiv, muncii tradiţionale de tip individualist, muncă reprezentată cel mai strălucitor de fostul său profesor. Teoretic, tinerii de la *Revista istorică română* aveau dreptate. Ei îşi uneau forţele pentru a susţine o publicaţie de factură modernă, atentă la noile anchete, riguroasă ca metodologie, hotărîtă în afirmarea adevărului. Dar teoretic nici Iorga nu susţinuse vreodată altceva. Opera lui, privită de aproape, oferă destule elemente care îl ataşează noii drecţii. El e chiar mult mai modern decît opozanţii săi, reduşi cel mai adesea la o factologie destul de searbădă. Analogia cu anumite trăsături ale şcolii *Analelor* nu e fără temei [233]. În tot cazul, dacă *şcoala nouă* din jurul *Revistei istorice române* recomanda mai multă rigoare, un exerciţiu mai disciplinat al spiritului critic, o atenţie mai mare la detalii, trebuie să recunoaştem că cea mai largă, mai variată şi mai îndelungă activitate critică aparţine lui N. Iorga. *Revista istorică*, buletinul francez al Academiei, buletinul Institutului pe care îl crease pentru studiul Europei de sud-est, ca şi revista care l-a continuat pe acesta din 1924 sînt pline de recenzii şi note critice semnate de el. Se adaugă mulţimea dărilor de seamă publicate în alte reviste sau ziare, inclusiv în străinătate, pentru a nu mai vorbi de latura critică a oricăreia dintre lucrările sale de restituţie. Toate recomandă un spirit critic în continuă efervescenţă, acelaşi care la începutul *şcolii* a jucat rolul de dislocator al vechii mentalităţi. Nedreptatea pe care i-o făcea *şcoala nouă* avea ca substrat un conflict de generaţie, comparabil oarecum cu acela pe care îl identificam la originea nedreptăţii pe care Iorga însuşi i-a făcut-o lui Tocilescu.

[231] Mircea Eliade, *Sinteza istorică a d-lui Iorga*, în *Revista universitară*, Bucureşti, I, 1926, nr. 3, p. 85–90.

[232] C. C. Giurescu, *Consideraţii asupra istoriografiei româneşti în ultimii douăzeci de ani*, Bucureşti, 1926, p. 48–49.

[233] Lucian Boia, *L'historiographie roumaine et l'école des „Annales". Quelques interférences*, în *Analele Universităţii Bucureşti*, istorie, XXVIII, 1979, p. 34–36.

Ceea ce trebuie să reținem din elementele invocate pînă acum e faptul că în organizarea cercetării istorice revuistica a jucat un rol de seamă și că în evoluția acesteia se poate descifra un efort gradual de adîncire a specializării. De la vremea cînd istoricii se grupau în jurul *Convorbirilor literare*, în lipsa unei publicații, de profil, pînă la *Revista istorică română* [234], se recunoaște o evoluție ascendentă, un progres indiscutabil al profesionalismului.

b) *Comisii, societăți, institute.* Tabloul nostru n-ar fi complet și n-ar putea fi apreciat convenabil fără a cuprinde rolul stimulator al unor instituții: universitate, academie, societăți de cultură cu interes deosebit pentru studiul istoriei, pentru a nu mai vorbi de așezămintele specializate: arhivele statului, muzeul de antichități, comisia istorică și cea a monumentelor. Universitățile au asigurat, acum cu un nou impuls metodic, pregătirea de noi devotamente în serviciul istoriografiei, prin cursuri și prin activitatea de seminar. Rolul cel mai de seamă în promovarea studiilor istorice, nu numai datorită prestigiului ei, dar și prin resursele materiale puse la dispoziție, l-a avut desigur Academia Română, unde cei mai de seamă istorici s-au regăsit în efortul de asigurare a progresului în acest domeniu. Prin membri cooptați din toate provinciile și prin publicații Academia a iradiat un spirit restitutiv în toată țara.

Cadrul organizatoric cel mai favorabil de care a dispus istoriografia română în perioada luată în studiu l-au oferit primele instituții amintite: Universitatea dădea putința formării de cadre, cealaltă șansa unei munci ritmate de sesiuni anuale, stimulate de publicații și premii, pentru a nu mai vorbi de consacrarea socialmente onorabilă în savantul corp. Nu de ele va fi vorba în tentativa noastră de a defini organizarea cercetării istorice din epoca genezei *școlii critice* pînă cînd ea a produs propria-i negație. Nu vom vorbi nici de *Astra*, al cărei rol de stimulatoare a cercetării istorice în Transilvania se cunoaște [235], nici de *Ateneul Român* [236], despre care C. Esarcu spunea, ca președinte, că avea și rostul de a stimula studiile istorice [237]. Atenția noastră se va îndrepta spre încercările de a crea organisme de profil, așa cum ele existau mai pretutindeni. Secolul XIX dezvoltase spiritul asociativ cu predilecție, iar orientarea pozitivistă din ultima lui parte n-a făcut decît să-i sporească temeiurile prin îngustarea specializării. Secolul XX a impus diverse formule de organizare a cooperării istoriografice [238]. Diversele „societăți" au început să prolifereze pe continent, o rețea complicată de legături stimula comunicarea și grăbea circulația știrilor. Atenee, societăți de cultură, ligi, universități populare etc. erau formule curente [239], dar ele nu vizau în spațiul românesc decît rareori sfera specialității. Tentativa generației pașoptiste de a crea o *societate istorică*, menită a stimula cercetările în acest domeniu eșuase [240]. A eșuat și încercarea lui Xenopol de a înjgheba o asemenea societate în preajma *Junimii* [241]. Abia mai tîrziu și numai asociat cu specialiști din alte domenii, el a reușit să creeze (1888) o *Societate științifică și literară*, la Iași, cu un organ

[234] O prezentare de ansamblu la V. Netea, *Les périodiques historiques roumaines (1821—1970)*, în *Nouvelles études d'histoire*, IV, 1970, p. 369—386.

[235] Cf. V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918*, București, 1968.

[236] Cf. Virgil Cândea, I. Zamfirescu, V. Moga, *Ateneul Român*, București, 1976.

[237] Apud D. Onciul, *Scrieri istorice*, I, București, 1968, p. 561.

[238] Waldo G. Leland, *L'organisation internationale des études historique*, în *Histoire et historiens depuis cinquante ans*, II, Paris, 1928, p. 741—756.

[239] Petre Dan, *Asociații, cluburi, ligi, societăți*, București, 1983, passim.

[240] Al. Zub, *A scrie și a face istorie*, Iași, 1981, p. 178—187.

[241] Idem, *Junimea, implicații istoriografice*, Iași, 1976, p. 48—52.

de expresie *(Arhiva)* menit să aibă o prestigioasă carieră [242]. O „societate arheologică" lua ființă în Bucovina [243]. Mici organisme de același fel au putut funcționa într-un oraș sau altul. O *societate istorică română* de rang național n-a fost creată însă decît în 1901, în capitală [244]. Inițiativa era a lui Gr. Tocilescu, într-un moment cînd *școala critică* îi contesta opera. Polihistorul va fi simțit nevoia de a impune astfel o recunoaștere mai largă. Președinte era G. I. Lohovary, cărturar cu merite incontestabile în realizarea dicționarului geografic și un om de bine. Vicepreședinți erau Gr. Tocilescu și N. Densusianu, iar secretar G. I. Ionescu-Gion. Să se observe că exceptîndu-l pe președinte, care venea din alt domeniu, membrii din conducerea *societății* erau adversari ai *școlii critice*. Se urmărea publicarea de documente, studiul unor manuscrise, așezări, monumente, cărți despre români etc. Societatea a ținut ședințe de comunicări în diverse locuri (căci nu avea un edificiu al ei), la care luau parte, afară de cei amintiți deja, Ilie Bărbulescu, Marin Dumitrescu, N. I. Apostolescu, Em. Grigorovită ș. a. Tocilescu a făcut mai multe expuneri pe marginea documentelor brașovene, N. Densusianu a evocat episoade din istoria noastră veche (fragmente, desigur, din ceea ce avea să fie *Dacia preistorică)*, în timp ce Ilie Bărbulescu și Marin Dumitrescu veneau cu contribuții mai precise [245]. Se spera și într-o legătură mai strînsă cu provincia. De fapt, *Societatea istorică română*, fondată într-un moment de criză și dispunînd de resurse modeste, s-a mărginit la cîteva ședințe de comunicări și la excursii organizate cu un anume fast pentru membrii ei. O excursie a avut loc la vechea biserică din satul Grecii de Sus, jud. Ilfov (9 iunie 1901), alta la Sarmizegetusa (20—25 iunie 1902), cu participarea și a unor studenți: O. Tafrali, E. Lovinescu, Al. Bărcăcilă, Eug. Ștefănescu ș. a. [246]. Urme notabile în istoriografie această *societate* n-a lăsat însă, ea fiind mai mult un produs al nevoii de afirmare a unui grup contestatar și mai ales a lui Gr. Tocilescu. Societatea i-a supraviețuit un timp fondatorului [247], pentru a se risipi definitiv în uitare.

Alte forțe se impuseseră în istoriografie și ele reclamau un alt cadru instituțional. N. Iorga se străduia de mulți ani să pună bazele unei *societăți* corespunzătoare. Nereușind, el a făcut din Liga Culturală, al cărei animator infatigabil era, un centru de întîlnire pentru profesorii de istorie, cu o bibliotecă ce număra (în 1912) nouă mii de volume și îndemnuri permanente. „Dar societatea nu există încă; de atîția ani ne căznim să o întemeiem și nu se poate. Se pare că, în adevăr, în afară de avîntul sălbatec către glorie și către cîștig, nimic nu poate strînge lumea la un loc în această țară" [248]. Savantul n-a părăsit totuși gîndul de a-i strînge laolaltă pe cei interesați în cultivarea domeniului. În 1912, el insista pentru „o societate istorică fără pretenții mari, nu numai la învățați, ci și la oameni cari se preocupă de dezvoltarea materiei și după ce și-au asigurat catedra". Sub egida ei, conchidea Iorga, s-ar putea scoate „o

[242] Idem, *Cu privire la începuturile societății științifice și literare din Iași*, în *AIIAI*, IX, 1972, p. 277—285; I. Dregan, *loc. cit.*

[243] D. C. Olinescu, C. Morariu, *Raport despre activitatea Societății arheologice române din Bucovina în răstimpul de la iunie 1886 pînă la decemvrie 1891*, în *Gazeta Bucovinei*, Cernăuți, II, 1892, nr. 3, p. 2—3.

[244] *Statutele Societății istorice române*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, IV, 1902, vol. VIII, p. II—VII.

[245] G. I. Ionescu-Gion, *Din istoria românilor. Studii și recenziuni*, București, 1903, p. 10—13.

[246] Șt. D. Grecianu, *De la București la Sarmizegetusa. O excursiune istorică în Ardeal*, București, 1903, 23 p.

[247] *De la Societatea istorică română*, în *Noua revistă română*, XI, 1912, nr. 19, p. 289.

[248] N. Iorga, *Generalități*, 1944, p. 122.

revistă istorică, în care o parte să fie ştiinţă, iar restul bibliografie critică"[249]. Înţelegem astfel mai bine de ce a insistat, în dezacord cu Pârvan, pentru o formulă care să intereseze cercuri mai largi, aşa cum va fi ea pusă în practică peste puţin timp prin *Revista istorică*.

Însă acea societate n-a putut lua fiinţă atunci. Iorga se văzu constrîns a lucra singur şi a ispiti mereu pe cîte unul să-şi adauge eforturile la ale sale. Un spectacol descurajant. O. Densusianu se străduia concomitent să întemeieze o *Societate filologică*, dar n-a reuşit să-i pună temelie decît după război[250], în timp ce V. Pârvan încerca, fără succes, să creeze o *Societate arheologică*[251]. Abia peste cîţiva ani s-a putut crea, şi din nevoi de reprezentare în anumite organisme, *Asociaţia istoricilor români*. Iniţiator va fi şi atunci N. Iorga, ajutat de C. C. Giurescu. Amîndoi semnează o adresă (1927) către istoricii din ţară, invitîndu-i să-şi dea concursul. O consfătuire pe această temă urma să aibă loc la 10 decembrie[252]. Societatea a luat fiinţă, în adevăr, sub preşedinţia lui N. Iorga, însă colaborarea cu tinerii istorici avea să fie scurtă, doar pînă la congresul profesorilor de istorie (Sibiu, 1929).

Se cade să observăm că îndeobşte organizarea muncii ştiinţifice era precară, motiv pentru care Em. Racoviţă îşi învinua contemporanii de „psihism anarhic". Încercările de a fonda societăţi istorice au fost subminate de formalism, reduse la manifestări inconsistente, întrerupte adesea. Spiritul asociativ nu şi-a putut face loc în breasla istoricilor decît treptat[253].

Alte forme de organisme s-au bucurat de mai mult succes. Ne referim în primul rînd la *Comisia istorică a României*, creată din iniţiativa lui I. Bogdan (1909), ale cărui calităţi de organizator erau apreciate în epocă[254]. Amintita comisie avea menirea să se ocupe de editarea izvoarelor istorice şi ea a dat în adevăr ediţii admirabile. Alături de N. Iorga, C. Giurescu, D. Russo, I. A. Candrea, I. Bogdan a prezidat la întocmirea unor lucrări exemplare ca metodă şi acribie tehnică. El îşi dădea seama, observă un discipol întru metodă, că era „chemat să schiţeze programul marei opere de muncă asociată, care trebuie să fie istoriografia română şi a făcut-o cu destulă lărgime de vederi"[255]. Lui i se datoresc primele două volume din *buletinul* respectiv şi iniţierea unor lucrări de prestigiu, elaborate de C. Giurescu, D. Russo ş. a. „Rareori a fost între intelectualii noştri un om de un mai sănătos simţ real şi totdeodată de o conştiinţă idealistă mai sigură decît dînsul", avea să observe N. Iorga[256], după ce criticase legea de înfiinţare a comisiei respective[257]. Numindu-l pe I. Bogdan preşedinte, iar ca membri desemnîndu-i pe D. Onciul, I. Bianu, C. Giurescu, D. Russo şi Al. Lapedatu, ministrul de resort i-a asigurat pentru o vreme succesul. N. Iorga i-a continuat opera, fără să mai poată dedica activităţii respective, după război, atîta energie. Ediţiile şi studiile întocmite sub egida acelei comisii au rămas exemplare, ca şi buletinul ei[258].

O *Comisie a monumentelor istorice* a fost creată aproape concomitent, cu un *buletin* (1908) condus iniţial de I. Kalinderu, Gr. Tocilescu, Gr. Cerkez,

[249] *Ibidem*, p. 123.
[250] Gh. Vrabie, *Folcloristica*, în vol. *Etnologia şi folcloristica*, Bucureşti, 1975, p. 148—149.
[251] V. Pârvan, *Corespondenţă şi acte*, 1973, p. 278, 325.
[252] Arhiva Academiei Române, N. 1924/1929, f. 221.
[253] Th. Holban, *Société historiques en Roumanie*, Iassy (1934), p. 1—9.
[254] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, III, 1936, p. 15.
[255] P. P. Panaitescu, *Ioan Bogdan şi studiile de istorie slavă la români*, în *Buletinul Comisiei istorice a României*, VII, 1928, p XVII.
[256] N. Iorga, *op. cit.*, II, 1935, p. 419.
[257] *Neamul românesc*, IV, 1909, nr. 22, p. 345—351.
[258] N. Iorga, *I. Bogdan*, în *Buletinul Comisiei istorice a României*, III, 1924, p.I—VII.

N. Gabrielescu, G. Gîrboviceanu şi Al. Lapedatu. Ultimul, atunci secretar, avea să asigure un timp continuitatea muncii, urmat de marea devoţiune a lui G. Balş pentru acest capitol de istorie [259]. Pasager, *Comisia monumentelor* şi-a asumat şi conducerea săpăturilor arheologice, intrînd în competiţie cu Muzeul Naţional de Antichităţi [260].

Preocuparea de a crea un *institut istoric*, prezentă la D. Onciul din capul locului, n-a dat rezultate decît mai tîrziu. ,,Gîndul meu, scria acesta la 8 iulie 1895, ar fi să tindem la organizarea unui *institut* special pentru studiul istoriei române la Universitate, cum e *Institut für österreichische Geschichtsforschung* în Viena, cu deosebită privire la studiul metodei, al izvoarelor şi al disciplinelor auxiliare". Faptul că în fruntea ministerului de resort se afla T. Ionescu era o circumstanţă favorabilă, pe care noul profesor conta [261]. Institutul n-a putut fi creat însă atunci şi nici prea curînd. Abia C. C. Giurescu avea să-i dea contur în jurul catedrei sale, solidarizînd un număr de cercetători mai tineri şi punîndu-le la dispoziţie *Revista istorică română* (1931).

Mai curînd a putut fi creat un *Institut de istorie naţională* la Cluj, aproape concomitent cu Universitatea Daciei Superioare. La 1 februarie 1920, noul aşezămînt lua fiinţă sub conducerea lui I. Lupaş şi avea să beneficieze de o bună echipă de specialişti, grupaţi în jurul unui *Anuar* de prestigiu [262].

Capitala a putut asista, în schimb, la crearea unui *Institut pentru studiul Europei sud-orientale* (1914), la conducerea căruia N. Iorga şi-a asociat competenţa unui geolog (G. M. Murgoci) şi pe aceea a unui specialist în istoria antică (V. Pârvan) [263]. Deja în discursul de recepţie (1911) marele istoric preconiza înfiinţarea unui asemenea institut ca mijloc de a sprijini, în ordinea ştiinţifică, drepturile României în această parte de lume [264]. Au trebuit să intervină împrejurările dramatice ale crizei din Balcani pentru ca acel proiect să capete fiinţă. Vom reveni mai jos asupra lui, fiindcă este vorba de o creaţie semnificativă în ordinea eforturilor de integrare în istoria universală [265].

În ce-l priveşte pe V. Pârvan, unul dintre conducătorii Institutului de studii sud-est europene, el a încercat să obţină crearea unui *institut arheologic*, pentru care a şi întocmit proiectul de lege [266], dar ideea lui n-a avut audienţă. În aprilie 1927, cînd semna prefaţa primului volum din *Dacia*, el definea noul periodic ca ,,organ al unui institut care încă nu există", cu speranţa că viitorul îi va fi mai favorabil [267]. Curînd el avea să se stingă însă din viaţă, iar proiectul avea să fie amînat timp de aproape două decenii.

Iniţiative lăudabile, împrejurări dramatice. De la finele secolului XIX pînă la intrarea în scenă a generaţiei dintre războaie aceleaşi eforturi în direcţia unei mai bune organizări a muncii ştiinţifice şi aceleaşi neşanse în ordinea practică. La moartea lui Xenopol, N. Iorga se adresa astfel soţiei defunctului: ,,Mă gîndesc la un institut de istorie. Bibliotecile amîndurora s-ar putea întîlni

[259] Idem, *Oameni cari au fost*, III, 1936, p. 399.

[260] *Răspunsul d-lui N. Iorga la discursul de recepţie al d-lui V. Pârvan*, Bucureşti, 1914, p. 33.

[261] I. Lupaş, *I. Bogdan în lumina corespondenţei sale* (extras), Bucureşti, 1945, p. 163.

[262] *Ibidem*, p. 164.

[263] Al. Borza ş. a., *Institutul de istorie naţională din Cluj — Sibiu, 1920—1945*, Sibiu, 1945, 121 p.

[264] N. A. Constantinescu, *Institutul sud-est european*, în *Boabe de grîu*, II, 1931, nr. 12, p. 508—514.

[265] Cf. Andrei Pippidi, *Pour histoire du premier Institut des études sud-est européennes*, în *RESEE*, XVI, 1978, nr. 1, p. 139—156.

[266] V. Pârvan, *Scrieri*, Bucureşti, 1981, p. 630—632.

[267] *Ibidem*, p. 590.

acolo. Pe a mea nici n-o mai țin cu mine; ea se strică și se pierde la Ligă. Aici e loc strîmt și nu voiam să țin cărțile numai pentru mine"[268]. O atare confesiune invită la scepticism în ce privește gradul de maturitate al societăților noastre din epocă. Multe demersuri individuale, puține rezultate. Sînt ani de stăruințe aleatorii pentru o organizare mai judicioasă a culturii, stăruințe menite eșecului atîta timp cît statul nu-și asuma el însuși sarcina coordonării. Situația era însă mai generală. „Cine poate contesta că munca spirituală a lumii întregi este foarte rău organizată, că în acest domeniu al activității omenești există multe defecte, lipsuri, obstacole și că acest fenomen se datorește în mare parte împrejurării că intelectualii din diferite țări nu coordonează și nu armonizează eforturile, ostenelile și năzuințele lor?" Întrebarea pusă atunci, în 1926, de fizicianul R. W. Lorenz[269], coincide cu momentul cînd C. C. Giurescu își deschidea cursul de istorie proclamînd legitimitatea principiului colaborării sistematice. Războiul mondial relevase necesitatea unei raționalizări în acest domeniu, determinînd inițiative convergente pe mai multe planuri[270]. Ceea ce se întîmpla în istoriografie ținea deci, pe de o parte, de o nevoie a timpului, iar pe de alta de evoluția lăuntrică a domeniului. Nimic mai semnificativ decît voința protagoniștilor de a-și întemeia munca pe un suport organizatoric menit să-i asigure eficiența. Individualismul, chiar și atunci cînd răsare din natura intimă a unei personalități, ca în cazul lui N. Iorga, se estompa la contactul cu realitățile profesiei. Ajuns spre finele carierei (1937) să deschidă totuși un *Institut de istorie universală* în jurul celor peste cincizeci de mii de cărți pe care le adunase cu mari sarcificii, N. Iorga înțelegea să-i atribuie cea mai înaltă ambiție, aceea de a urmări sistematic „istoriologia" umană[271]. Spre aceasta îl îndruma propria formație, marele exemplu lamprechtian în primul rînd, și pentru aceasta căuta să asigure, prin *școlile* create la Roma (cu osteneala lui V. Pârvan) și la Paris, maximum de calificare istoricilor mai tineri. Iar aceasta voia să însemne acceptarea adevărului ca normă absolută și a metodei critice ca mijloc de a-l asigura în cadrul relativ al oricărei cunoașteri umane.

[268] B.A.R., S. 73 (1)/LXXXIII.

[269] Apud D. Drăgulănescu, *Documentația în știința și tehnica electricității*, extras din *Buletinul I.R.E.*, București, 1940, p. 22.

[270] Cf. Al. Zub., *Probleme ale organizării culturii la Vasile Pârvan*, în *AIIAI*, X, 1973, p. 463–473.

[271] N. Iorga, *Generalități*, 1944, p. 211–217.

VIII. IMPLICAŢII TEORETICE ŞI DE METODĂ

1. ÎNTRE SISTEM ŞI EMPIRIE

Declinul istoriei filosofice şi afirmarea unei istorii de tip erudit, metodic, la finele secolului XIX, s-au răsfrînt şi asupra istoriografiei române. În ciuda faptului că A. D. Xenopol dădea atunci întîia lucrare importantă de sinteză teoretică *(Les principes fondamentaux de l'histoire*, 1899), ceea ce distinge această istoriografie e tocmai empirismul ei, aplecarea spre restituţia documentară şi monografică. Cei mai de seamă reprezentanţi ai domeniului veniseră de la înaltele şcoli de erudiţie apuseană cu o înclinare evidentă spre recuperarea faptelor. Ca şi colegii lor din Occident, ei suspectau filosofia de inconsistenţă şi ar fi dorit să asigure istoriei un statut autonom în sistemul ştiinţelor. Dar puteau fi separate domeniile atît de clar? Neluminată de filosofie, ştiinţa istoriei e ultima dintre cunoaşterile umane, spusese D'Alembert într-un timp cînd se căuta o întemeiere filosofică a acesteia. Pentru Michelet, separaţia era imposibilă: „La philosophie est une histoire idéalisée et l'histoire une philosophie symbolisée"[1]. Că s-a ajuns apoi la o saturaţie „filosofică" a istoriei nu e decît prea firesc şi nu ne mirăm că Guizot punea pervertirea ei esenţială pe seama logicii, nici că Fustel de Coulanges separa net domeniile: există o filosofie şi o istorie, nu există o filosofie a istoriei. N. Iorga nu gîndea altfel atunci cînd făcea din istorie „un domeniu atît de *ştiinţific*, atît de *filosofic*, încît nu mai lăsa lîngă sine loc pentru o *ştiinţă* ori o *filosofie* a istoriei"[2]. El topea în felul acesta filosofia în istorie şi făcea din ultima un domeniu de extremă complexitate, cuprinzînd „legături de cultură, de idei politice, de revărsări şi cuceriri pe toate terenurile, de strămutări, transformări, potenţări şi slăbiri"[3], totul deci, ca într-o panoramă infinită, policromă, inepuizabilă.

Dacă istoricii empirici le reproşau în genere celor de nuanţă filosofică apriorismul[4], în ce priveşte rezultatele ei nu se îndepărtau prea mult şi adesea practicau un „sistem" subiacent, dedus din fapte. Altminteri, s-a spus, studiul faptelor fără filosofie n-ar dezamăgi mai puţin decît acela al filosofiei fără fapte[5]. Oricît de modeste ar fi trebuinţele lui filosofice[6], istoricul nu se poate dispensa de aparatul conceptual pe care filosofia i-l pune la îndemînă. H.-I. Marrou sugera chiar ca pe frontispiciul istoriografiei să se graveze această deviză ambiţioasă: „Que nul n'entre ici s'il n'est pas philosophe"[7]. O atare exigenţă ar fi scandalizat pe istoricii de la 1900, cu excepţia lui Xenopol, care începuse prin a filosofa pe marginea istoriei pentru a se întoarce, după un ocol

[1] Apud G. Monod, *La vie et la pensée de Jules Michelet*, I, Paris, 1923, p. 122.
[2] N. Iorga, *Generalităţi*, 1944, p. 92.
[3] *Ibidem.*
[4] R. Roques, *Hegel. Sa vie et ses oeuvres*, Paris, 1912, p. 270.
[5] Louis Halphen, *L'histoire en France depuis cent ans*, Paris, 1924, p. 39.
[6] Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris, 1953, p. 4.
[7] H.-I. Marrou, *De la connaissance historique*, Paris, 1953, p. 11.

pragmatic, la pasiunea dintîi, în ideea de a sistematiza o experienţă şi a o pune la îndemîna tuturor. Faptul că tocmai la 1900, după un sfert de veac de cînd apăruse *Revue historique*, H. Berr scotea *Revue de synthèse historique* e semnificativ pentru decepţia pe care o trăia istoriografia la răscruce de veac. La ce s-ar reduce istoria fără postulatul universalului? Întoarcerea la criticismul kantian era, în spaţiul german (Windelband, Rickert), o reacţie contra „tiraniei" hegeliene, iar în gîndirea franceză (Ch. Renouvier, Fr. Pillon) una antipozitivistă. Amîndouă au avut ecouri în spaţiul nostru istoriografic, fără să se poată spune însă că pozitivismul a dat aici o mare operă de gîndire istorică sau că reacţia contrară a avut efecte spectaculoase [8]. Nota dominantă era totuşi„pozitivistă", în sensul de care vorbeam la începutul acestui excurs, de preeminenţă a metodei. Aşa se face că sistematizările metodologice subscrise de E. Bernheim [9], Ch.-V. Langlois şi Ch. Seignobos [10] s-au bucurat aici de audienţă atît de largă. Pe cea dintîi, mai ales, îşi întemeia N. Iorga prima lecţie inaugurală (1894), schiţînd o scurtă „istorie a istoriei" [11]. Pe a doua avea să sprijine Pârvan distincţia între *adunători de izvoare, istorici* şi *filolsofi*, ipostaze pe care le afla întrunite şi laolaltă în cazuri rarisime. Leibniz îi părea, de aceea, un exemplu ideal pentru profesia de istoric [12]. El însuşi avea să se manifeste în toate acele ipostaze, oferind, în a doua generaţie a *şcolii critice*, replica cea mai prestigioasă dată pozitivismului. La vremea cînd îşi făcea studiile pe lîngă corifeii *şcolii critice* însă, directiva romantică nu-şi epuizase resursele. Contra ei şi-a îndreptat critica noua generaţie de istorici, care conta pe un anume sprijin din partea raţionalistului Maiorescu. Acesta iniţiase la *Junimea* critica lui Buckle, dezvoltînd-o şi într-un curs de filosofia istoriei [13]. Faţă de încercarea lui C. Dobrogeanu-Gherea de a populariza *Concepţia materialistă a istoriei* (1892) [14], el s-a arătat ostil şi a făcut să apară o critică a acesteia, destul de aspră, sub semnătura tînărului S. Mehedinţi [15]. Abia mai tîrziu, după întîia conflagraţie mondială, vom asista la alte demersuri notabile pe acest tărîm [16]. Faptul că T. Maiorescu, C. Litzica, C. Rădulescu-Motru, I. S. Floru, M. Dragomirescu au discutat cu aprindere broşura lui Gherea e semnificativ pentru deceniul în care *şcoala critică* îşi începea activitatea. De acord cu tînărul critic al materialismului istoric în ce priveşte „înlăturarea *brevi manu* a concepţiei teologice", Maiorescu îi propunea să-şi dezvolte observaţiile într-un studiu autonom despre *Elementul religios în istorie* [17]. Critica broşurii era însă rezultatul unei atitudini polemice, ca şi critica întreprinsă de Xenopol, pe un plan mai larg, la adresa aceleiaşi concepţii [18]. Una pornea de la o prezentare simplificată, de uz popular, cealaltă îndeosebi de la conturul pe care A. Labriola îl dăduse, vulgarizîndu-l, materialismului istoric. Se va vedea însă

[8] Cf. G. Călinescu, *Principii de estetică*, Bucureşti, 1968, p. 171, 183.

[9] Ernst Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode*, Berlin, 1889.

[10] Ch.-V. Langlois, Ch. Seignobos, *Introduction aux études historiques*, Paris, 1898.

[11] N. Iorga, *Generalităţi*, 1944, p. 7—28.

[12] V. Pârvan, *Scrieri*, 1981, p. 60.

[13] Cf. Traian Herseni, *Cultura psihologică românească*, Bucureşti, 1980, p. 188.

[14] C. Dobrogeanu-Gherea, *Scrieri social-politice*, Bucureşti, 1968, p. 168—191.

[15] S. Mehedinţi, *Concepţia materialistă a istoriei după dl. C. Dobrogeanu*, în *Convorbiri literare*, 1895, nr. 6, p. 530—560.

[16] P. Constantinescu-Iaşi, *Caracterizarea şi împărţirea istoriei românilor. O nouă concepţie*, Iaşi, 1926 (extras din *Arhiva*); A. Oţetea, *Concepţia materialistă a istoriei ca metodă de cercetare şi expunere*, Iaşi, 1938.

[17] I. R. Torouţiu, *Studii şi documente literare*, IX, 1940, p. 251—252.

[18] A. D. Xenopol. *Les principes fondamentaux de l'histoire*, Paris, 1899, p. 296—306.

că această concepție a înrîurit totuși multe destine istoriografice; ajunge să-l amintim decît pe acela al lui Benedetto Croce, care după această experiență se asemăna cu un miop căruia i s-a dat o pereche de ochelari[19].

Două idei revin obsesiv în textele de substrat teoretic din epocă și ele îi definesc istorismul. Ideea de *cauză* și ideea de *geneză*. Una venea mai dinainte, de cealaltă e răspunzător chiar istorismul[20], care prin Ranke a făcut o carieră atît de strălucită. Mai toată gîndirea istorică românească de la finele secolului XIX e pătrunsă de ideea cauzalității, prezentă în explicarea pragmatică a faptelor la D. Onciul, I. Bogdan, N. Iorga, dar și în sistemul lui Xenopol, care se întemeia pe *serii* organice de fapte, serii în care orice moment constituie o fază distinctă în devenirea întregului proces. Iată cum își prezenta singur sistemul într-un bilanț istoriografic: „am considerat istoria nu ca o știință particulară, ci ca unul din modurile de a concepe lumea: modul succesiunii prin opoziție cu acela al repetiției" [21]. Ca istoric pragmatic, autor al unei vaste sinteze, și ca teoretician, Xenopol a înțeles că numai o concepție de ansamblu poate da sens faptelor singuratice și că numai integrate în sistem ele capătă viață[22]. Pe acest temei, el a putut vorbi chiar de „lege și previziune în materie socială" [23]. Lege *sui generis*, fiindcă noțiunea cu care opera Xenopol și care îi definea sistemul e aceea de *serie*: un compromis, în fond, între vechea concepție a unicității faptului istoric și aceea a nomotetismului. Cînd Maiorescu și Iorga îi reproșau căutarea de legi în istorie, ei vădeau neatenție la formă, dar o intuire corectă a fondului. *Seria istorică* („notion absolument semblable à celle de la *loi* dans les sciences") [24] era, în sistemul xenopolian, o noțiune capabilă să introducă ordine în fenomenologia respectivă, fără a sacrifica unicitatea, irepetabilitatea faptului istoric. Lipsa de atenție a lui N. Iorga la definirea acelui sistem e însă la fel de stranie ca și atitudinea lui Maiorescu, mai explicabilă totuși, căci venea din partea unui filosof. Ceea ce trebuie subliniat, din perspectiva noastră, e modul în care Xenopol a știut să introducă idei în cîmpul faptelor pentru a le asigura coerența. Elevul său Iorga era mai reticent și chiar ostil acestei concepții, motiv pentru care, întîmpinîndu-l la Academie, Xenopol a ținut să-i spună: „Eu cred că istoricul, ca și naturalistul, trebuie să facă o alegere în datele și faptele pe care își întemeiază adevărurile; căci mai la urmă faptele prin ele înseși nu fac decît a pune o sarcină pe minte și ele nu devin elemente folositoare cunoștinței decît întrucît sunt frămîntate cu idei. Bineînțeles că nici ideile ce se rapoartă la lumea reală nu capătă deplina lor valoare decît cînd sunt întemeiate pe fapte" [25]. Spre deosebire de fostul său profesor, Iorga recomanda să se facă „din orice cercetare de amănunte o fereastră, mare ori mică, deschisă asupra întregii largimi a cîmpului din față" [26]. Un fapt mărunt, un detaliu, o ipostază, un fragment caracteristic îi putea sugera întregul în toată complexitatea. Natură de artist, el prefera să inducă de

[19] Apud Pompiliu Teodor, *Din gîndirea materialist-istorică românească*, București, 1972, p. 114.

[20] Șt. Zeletin, *Istoria socială*, București, 1926, p. 5—6.

[21] A. D. Xenopol, *Roumanie*, în *Revue historique*, t. 96, 1908, p. 122.

[22] *A. A. R. Dezb.*, XXXVI, 1904—1905, p. 231.

[23] A. D. Xenopol, *Loi et prévision en matière sociale*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, I, 1913, nr. 4, 174—188.

[24] *Revue historique*, t. 96, 1908, p. 123.

[25] *Răspunsul d-lui A. D. Xenopol la discursul de recepție al d-lui N. Iorga*, București, 1911, p. 27.

[26] *Răspunsul d-lui N. Iorga la discursul de recepție al d-lui V. Pârvan*, București, 1914, p. 30.

la particular la general, în timp ce Xenopol era mai sensibil la sugestiile generalului, deşi punea accent, şi el, pe metoda inferenţei. Mai aproape de filosof se va dovedi V. Pârvan, ale cărui meditaţii pe marginea *Ideilor şi formelor istorice*, chiar dacă mai puţin sistematice, formează a treia ofertă românească notabilă în materie de filosofie a istoriei [27], socotind că prima o dăduse, fie şi pe un plan mai vast, Vasile Conta (*Teoria fatalismului*, 1876; *Teoria ondulaţiunii universale*, 1877), iar a doua era aceea a lui Xenopol însuşi [28].

O gîndire sistematică, fără să propună însă un sistem, se întîlneşte la I. Bogdan, în a cărui operă au putut fi decelate elemente de materialism dialectic [29]. Este şi cazul lui D. Onciul, care a încercat să aplice la istoria noastră teoria generaţiilor, pornind aşadar de la criterii politice. Desigur, studiul său despre *Fazele istoriei române* (1906) implică o viziune asupra duratei, nu însă şi un sistem interpretativ. Sînt de reţinut totuşi elemente de sistematizare teoretică în lecţiile lui inaugurale şi în discursurile festive de la Academie [30]. Ca şi Xenopol, el începuse prin a se interesa de etnopsihologie, dar s-a consacrat apoi unor cercetări pragmatice, izvorîte din nevoile interne ale disciplinei [31].

În aceeaşi direcţie au evoluat cei mai mulţi dintre discipolii *şcolii critice*: I. Ursu, Al. Lapedatu, Ilie Minea, C. Marinescu ş. a. Era oferta istoriei colective sau genetice, preluată din secolul XIX şi supusă unor ajustări conforme noilor exigenţe ale domeniului. I. Ursu a încercat chiar să o sistematizeze într-o lecţie inaugurală, amintind şi de efectele ei asupra concepţiei materialiste: nu individul, nu intelectul ori pasiunile umane, ci structurile economice, modul de producţie primează în judecata istoricului. Ideile ar fi un produs, o emanaţie a societăţii, un factor genetic. Tot astfel, individul ar fi un produs al colectivităţii. Dimpotrivă, şcoala idealistă considera ideile (de la Ranke mai ales) ca forţe motrice ale istoriei şi prin aceasta interesul se deplasa către individ. Toate aceste concepţii, conchidea Ursu, păcătuiau prin unilateralitate. Numai un complex de factori ar putea oferi explicaţii plauzibile, căci factorii istorici nu se exclud, ci se complinesc [32]. Un ecletism cuminte îl îndruma spre o considerare de la egală distanţă, cumulardă, a unei multitudini de factori [33].

Vorbind consensual despre aportul raţionalist al secolului XVIII, C. Marinescu schiţa (1925) de fapt o profesiune de credinţă [34], ca şi Ilie Minea în prelegerile de mai tîrziu [35]. Notă aparte, oarecum, făcea I. Lupaş, teolog de formaţie, interesat de evoluţionismul lui O. Spengler, de ideea de destin, înţeleasă ca logică neînduplecată a devenirii. Studiul faptelor şi al cauzalităţii nu-i părea suficient, istoria fiind chemată să explice devenirea însuşi a omului în timp. „Nu legi nouă, ci o concepţie nouă este de trebuinţă, nu noţiuni rigide, ci comparaţii vii, simţite; nu formule, ci simboluri; nu rigiditate moartă,

[27] Cf. Virgil Catargiu, *Vasile Pârvan filosof al istoriei*, Iaşi, 1982.

[28] Cf. Gh. Toma, *Xenopol despre logica istoriei*, Bucureşti, 1971.

[29] Louis Roman, *Influenţa materialismului dialectic şi istoric asupra operei lui Ioan Bogdan*, în *Revista de istorie*, t. 32, 1979, nr. 12, p. 2 303–2 317.

[30] Mihai Iacobescu, *Dimitrie Onciul şi filosofia istoriei*, în *Suceava, Anuarul Muzeului judeţean*, IV, 1977, p. 145–154.

[31] Cf. Al. Boldur, *Ştiinţa istorică română în ultimii 25 de ani*, Iaşi, 1946, p. 51–53; Şt. Ştefănescu, *Dimitrie Onciul: 40 ans depuis sa mort*, în *Revue roumaine d'histoire*, III, 1964, nr. 2, p. 227–241.

[32] I. Ursu, *Concepţia istorică. Caracterizarea şi împărţirea istoriei românilor*, Bucureşti, 1924, p. 12–13.

[33] *Ibidem*, p. 16.

[34] C. Marinescu, *Şcoala istorică raţionalistă. Concepţie şi metodă*, Cluj, 1925.

[35] I. Minea, *Paralipomena*, Iaşi, 1939. Cf. şi V. Cristian, *Ilie Minea*, în *Studii şi articole de istorie*, XLV–XLVI, 1982, p. 88–98.

ci viață fluctuantă! Istoricul în accepțiunea deplină a cuvîntului nu se poate mulțumi cu descoperirea faptelor și a cauzelor, ci trebuie să cerceteze cuprinsul și scopul lor, fiindcă fenomenele istorice trebuiesc aduse în legătură nu numai unele cu altele, ci și cu noi înșine, cu conștiința noastră, a oamenilor care trăim viața istorică" [36].

Sub acest unghi, Lupaș se apropia de concepția vast integratoare profesată de N. Iorga, al cărui refuz față de filosofia de sistem nu înseamnă și lipsa oricărei filosofii. Deviza lui era „realismul în acțiune și cugetare": o deviză moștenită din secolul XIX [37] și care pe tărîm istoriografic voia să însemne a porni de la realități, adică de la documente, pentru a da seama de trecut, iar nu de la speculația filosofică. Totuși sinteza lui din 1905 conținea un *sistem* implicit și istoricul regreta că acel sistem fusese trecut sub tăcere, „după binecuvîntatele obiceiuri ale vremii noastre, care face filosofie fără istorie, dar și istorie fără filosofie" [38]. Nu interesează aici valoarea sistemului, de care autorul chiar se putea desprinde, mai tîrziu, pentru a închipui altul mai aproape de ceea ce i se părea a fi „adevărul". Fapt este că adversarul declarat al sistemului înțelegea să-și întemeieze construcția pe un sistem, cum va face și în *Essai de synthèse sur l'histoire de l'humanité* (1926), socotind că „sistemul" la care ajunsese prezenta avantaje practice [39]. Repulsia lui privea deci un anumit sistem, de felul celui „metafizic" propus de Vico [40] sau al celui mecanicist din epoca luminilor. Recomandînd „rezervă prudentă față de orișice atrage către contaminările și contagiunile sistemelor și ale metodelor" [41], el voia să atragă atenția asupra nevoii ca istoricul să fie mereu aproape de fapte, să se mențină în intimitatea lor revelatoare. Altminteri, știa bine, „pentru ca faptele să fie *istorie*, trebuie ca *sistemul* să intervie". Ea a și început *sistematic*, nelăsînd faptele în stare brută, ci potrivindu-le după raporturile lor [42].

Ceea ce pare a-l fi prevenit pe Iorga contra filosofiei era identificarea acesteia *grosso modo* cu raționalismul secolului XVIII, pe seama căruia punea întreaga mizerie a evoluțiilor mai noi. Nu putem urmări aici „presupozițiile filosofice" din opera sa, multe și incitante [43], unele strînse chiar de autor într-un volum de *Generalități cu privire la studiile istorice* (1911), altele „ascunse" încă unde nu te aștepți, în oricare dintre numeroasele-i lucrări. Istoria, în concepția sa, operează cu o *vis poetica*, prezentă în orice creație, dar cu o finalitate științifică și printr-un demers metodic, pe baza unui sistem. Fără aceasta, istoria poate fi în adevăr savantă, dar ea rămîne inertă și haotică, așa cum i se părea cutare monografie dedicată lui Mihai Viteazul [44]. Marele său exemplu a rămas Ranke, istoricul atent la fapte, deschis la sugestii, la gîndiri din orice domeniu, capabil să zugrăvească deopotrivă caractere, tablouri, relații, structuri. Un istoric, al vieții s-a voit Iorga însuși, unul căruia îi datorăm „concepția dinamică a istoriologiei" umane [45]. „Revoluția filosofică" lamprechtiană nu l-a atins [46]: prea multă speculație într-un domeniu care cerea

[36] I. Lupaș, *Studii, conferințe și comunicări istorice*, București, 1927, p. 43–44.
[37] N. Iorga, *Generalități*, 1944, p. 52.
[38] Idem, *Prefață* la *Istoria poporului românesc*, I, București, 1922, p. 5.
[39] Idem, *Generalități*, p. 153–155.
[40] *Ibidem*, p. 12.
[41] *Ibidem*, p. 147.
[42] *Ibidem*, p. 18, 20.
[43] N Bagdasar, *Filosofia contemporană a istoriei*, București, 1930, p. 221.
[44] N. Iorga, *O viață de om*, 1972, p. 322.
[45] Idem, *Generalități*, p. 344.
[46] *Ibidem*, p. 81, 115–116.

respectul deplin al realității concrete. Mai aproape de empirie decît de sistem, dar năzuind să confere istoriei temeinicia sistemului, Iorga nu e definitoriu, sub acest unghi, pentru *școala critică*. El o depășește și aici în direcția generalizărilor, contaminat de ideile puse în circulație de alte *școli*, stimulat însă și de propria-i experiență. Istoria empirică, dacă e bine condusă, se prelungește, ca la Xenopol, în concluzii teoretice și de metodă. Empiria antrenează pînă la urmă sistemul.

Exemplari pentru *școala* de care ne ocupăm rămîn D. Onciul și I. Bogdan, cantonați aproape exclusiv în registrul faptelor și deschizîndu-se doar în ocazii festive către o problemă de ordin mai general. Accentul pus de I. Bogdan pe factorii interni ai evoluției avea să ducă, transpunînd problematica într-un registru mai înalt, la concepții mai îndrăznețe în perioada interbelică. Șt. Zeletin va încerca o sistematizare a domeniului ca „știință a cauzalității", marcînd un moment distinct în dezbaterile de idei ce confruntau noua generație de istorici. „Ne deprinsesem a crede — scria Șt. Zeletin în 1926 — că reprezentanții oficiali ai învățămîntului nostru istoric s-ar fi osificat în tradiția milenară a istoriei cronologice și n-ar mai putea înțelege istoria altfel decît ca o simplă înșirare în timp de evenimente. Ei bine, dacă ar fi să dăm caracteristica cea mai fericită a spiritului în care au plutit dezbaterile istoricilor români, aceasta n-ar fi decît următoarea: răzvrătirea împotriva istoriei tradiționale cronologice"[47].

Momentul se cuvine a fi reținut. Chiar dacă analiza lui Zeletin conținea exagerări evidente[48], chiar dacă ea ignora eforturile mai vechi de renovație, încercarea de a deplasa interesul istoriografiei spre structuri sociale rămîne caracteristic. Nu mai era vorba de individualități în primul rînd, de fapte unice și irepetabile, ci de serii organice[49], de acea istorie anonimă spre care se îndreptau tocmai atunci și confrații din Apus, istorie ce avea să fie cultivată programatic de școala *Analelor*. Dar nu făcuseră oare la fel Xenopol, Iorga, Pârvan? *Seriile istorice* ale celui dintîi ambiționau să cuprindă și să ordoneze întreaga fenomenologie istorică, iar istoria *umană* a celui de-al doilea, din care avea să se înfiripe viitorul concept de *istoriologie*, nu îngăduia să se ignore nimic din ce ar putea contribui la comprehensiunea deplină a vieții de altă dată. Cît privește oferta pârvaniană, ea îmbrățișa același spectru larg de probleme, de la condițiile materiale ale vieții la gîndul liric. Firește, era vorba acum de o nouă dispoziție a accentelor, asumată de o nouă generație. Și, ca de obicei, ea își ignora sau își nedreptățea în primul moment precursorii.

2. TREAPTA ȘTIINȚIFICĂ

Istoria se declara de cîteva decenii tot mai insistent ca o *știință*, mai ales sub impactul pozitivismului[50]. A fost redescoperită mai vechea *Scienza nuova* și s-au întreprins sistematizări ce asimilau istoria cu orice alt domeniu al științei. Dar abia finele secolului a fost în măsură să aducă precizări mai importante în statutul istoriei, pornind de la moștenirea filosofică a lui A. Comte. Fustel de Coulanges afirma clar scientismul istoriei, fără de care ea s-ar reduce la o simplă „curiozitate". H. Taine și H. T. Buckle au jucat un rol de seamă în

[47] Șt. Zeletin, *op. cit.*, p. 3.
[48] G. I. Brătianu, *Teorii nouă în învățămîntul istoriei*, Iași, 1926, 22 p.
[49] Cf. Mircea Eliade, în *Revista universitară*, București, I, 1926, nr. 1, p. 26–28.
[50] P. Buchez, *Introduction à la science de l'histoire*, Paris, 1842; N. Marselli, *La scienza della storia*, Torino, 1873.

aceste discuţii, iar scrierile lor, se ştie, au circulat intens în spaţiul românesc. Rang de ştiinţă, aceasta se căuta pentru istorie şi J. G. Droysen o declara limpede [51]. Dar exista teama, nu lipsită de temei, că ajunsă la acest „rang" istoria s-ar reduce la o schemă prestabilită [52].

Istoriografia îşi crease deja, cu Ranke, Michelet şi alţi mari istorici, un statut propriu, chiar dacă acesta nu era admis de toată lumea ca fiind unul ştiinţific. Spre finele secolului, după 1870 mai ales, o criză se profila în spiritualitatea europeană şi ea se va adînci după 1900. Valorile burgheze erau puse sub semnul întrebării, încrederea în progres cunoştea o diminuţie semnificativă. Nietzsche divulga brutal „maladia istoriografică", sub cuvînt că ea subminează facultăţile creatoare: a uita deci istoria ar fi o necesitate [53]. Aproape concomitent, Jakob Burckhardt respingea ca prezumţios finalismul istoric şi o întreagă concepţie „progresistă" intra în umbră. După euforia pozitivistă, o atitudine sceptică se înstăpînea în anumite sfere ale culturii şi ea s-a răsfrînt sensibil asupra istoriografiei, acuzată de un Ch. Péguy că nu e în stare să atingă „profunzimile" trecutului [54]. De aici pînă la sumbra viziune spengleriană nu era decît un pas. Dacă veacul XIX debutase sub semnul entuziasmului pentru istorie (Goethe), noul veac tindea să se situeze la antipod, legitimînd un scepticism din care s-a nutrit o bună parte din istoriografia speculativă.

Din fericire, istoriografia pragmatică şi-a urmat drumul, tatonînd fiecare pas mai departe, consolidînd terenul, sporind sursele informative, construind cu grijă, încît ceea ce se pierdea prin exces de speculaţie într-o parte se cîştiga prin efort pragmatic în alta. Declarînd istoria ca o „ştiinţă pozitivă", G. Monod trăgea mai ales concluziile acestei ultime direcţii, în deplină consonanţă cu un Fustel de Coulanges sau cu un B. P. Hasdeu, pentru care istoria se profila drept cea mai dificilă dintre ştiinţe [55]. G. Panu, în scurtele lui critici, se angaja pe aceeaşi cale, concomitent cu Al. Marienescu şi cu alţi istorici din epocă.

Noua vîrstă a istoriografiei a definit-o cel mai clar Xenopol, el însuşi unul dintre militanţii pentru un statut mai riguros. „Mişcarea ştiinţifică atît de însemnată a secolului în care trăim — nota el — a pătruns şi în istorie şi a ridicat-o din stadiul nehotărît în care intrase la treapta lămurit ştiinţifică în care se află astăzi" [56]. Dar el raporta istoria nu la ştiinţele pozitive, ci la „ştiinţele morale neperfecte": economie politică, filosofie etc. [57]. Multă vreme artă, ea trecea drept un gen literar. Un alt statut i se cuvenea însă, acela de ştiinţă, ceea ce presupune rigoare, metodă, respect pentru adevăr. Fiind „a fost receptat un timp destul de lung sub unghi literar şi numai „critica cea mai ingenioasă şi mai stăruitoare a putut în sfîrşit să înlesnească adevărului izbînda asupra farmecului povestirii" [58]. Idealul unor istorici de a reînvia momente

[51] J. G. Droysen, *Erhebung der Geschichte zum Rang einer Wissenschaft*, în *Historische Zeitschrift*, 1862 (Reprodusă în *Grundriss der Historik*, 1868).

[52] Cf. Fulvio Tessitore, *La storiografia comme scienza*, în *Storia della storiografia*, Milano, I, 1982, nr. 1, p. 48–88.

[53] Fr. Nietzsche, *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben*, 1874.

[54] Apud Bernardino Farolfi, *Storiografia*, în vol. *La cultura del 900*, I, a cura di R. Bodei etc., Milano, 1981, p. 249.

[55] B. P. Hasdeu, *Istoria critică a românilor*, I, ed. II, Bucureşti, 1875, p. X.

[56] A. D. Xenopol, *Lecţiunea de deschidere a cursului de istoria românilor*, în *Convorbiri literare*, XVII, 1883, nr. 8, p. 303.

[57] *Ibidem*, p. 302.

[58] *Ibidem*.

din trecut, evocîndu-le, zugrăvindu-le abil, ţine mai mult de artă decît de ştiinţă, căci pune temei pe imagini, nu pe noţiuni clare. Aici s-ar situa Michelet, Thierry, Barante, Macaulay. Numai preeminenţa absolută a adevărului îi poate conferi însă statut ştiinţific. Dar se poate revela adevărul prin „reproducerea" trecutului? Imposibil, răspundea Xenopol, convins că a încerca să refaci prin cuvinte imaginea unui timp (treabă de pictor!) e o întreprindere vană. Ajunsă în pragul transformării ei în ştiinţă, istoria nu mai poate urmări *reproducerea* trecutului, ci *înţelegerea* acestuia. De aceea, nu *formele* acelui trecut, ci *ideile* lui se cuvin restituite, actualizate, puse la îndemîna contemporanilor. „Descoperirea adevărului în cele trecute va fi ţinta supremă a istoricului". Dar e tangibilă această ţintă? Nu e oare derutantă experienţa lui Raleigh, evocată şi de scepticul Schopenhauer? Istoria, observa Xenopol în replică, se poate rătăci în detalii, dar ea are destule mijloace să deceleze liniile mari, evoluţiile [59]. Ceea ce nu înseamnă că ea se va preocupa mai mult de abstracţii decît de fapte. Istoria e atentă la fapte, nu poate fi altfel, dar ea contează mai puţin pe relatări de tip cronicăresc, preferînd să se sprijine pe documente, inscripţii, medalii, cîntece populare, legi, obiceiuri etc. Poate spera aşadar să refacă adevărul din fapte, înlocuind imaginile prin idei şi gîndind trecutul în spirit ştiinţific. Stilul său părăseşte de aceea „florile bogate ale retoricei şi devine rece şi limpede", reclamînd din partea cititorului efort, încordare a minţii. „Istoria nu mai este o muză care inspiră pe scriitor, ea este însăşi raţiunea ce ne vorbeşte, îmbrăcată în fapte pozitive. Clio s-a coborît de pe piedestalul său şi a lăsat locul spiritului rece şi scrutător" [60].

Spiritul? Se va vedea că fără metodă spiritul nu poate duce la ţintă. „Spiritul critic impune însă — după remarca lui Iorga — şi o metodă proprie, capabilă de a fi mutată în orice alt domeniu" [61]. Accentul trebuie să cadă acum pe metodă, fără a neglija drepturile spiritului, fiindcă metoda fără spirit păgubeşte ştiinţa la fel de mult ca şi spiritul fără metodă, cum s-a şi spus în epocă, recomandîndu-se o îngemănare a celor doi factori [62].

Din moment ce istoria nu se mai putea mărgini la descrieri şi evocări, din moment ce ea nu-şi mai propunea să judece, ci să înţeleagă [63], deplasînd accentul de la povestire la explicaţie (Dilthey), o nouă vîrstă trebuie să i se recunoască. O vîrstă marcată de nevoia de a înţelege trecutul prin descoperirea ideilor directoare din fiece epocă [64]. Gîndind astfel, Xenopol manifestă acelaşi interes pentru normă, regulă, totalitate, ca şi Hasdeu [65], cu care împărtăşea convingerea că numai supusă la disciplina metodei istoria putea răspunde aşteptărilor. La fel o înţelegea N. Iorga, fără să absolutizeze metoda şi fără să aştepte de la ea o explicare deplină. „Coridor negru şi rece" ducînd spre o frumoasă perspectivă, aceasta trebuia să fie, în fond, metoda [66]. Istoria, chiar, nu era pentru el ştiinţă, ci o disciplină a gîndirii [67] şi de aceea o practică infinit profitabilă.

[59] *Ibidem*, p. 304.
[60] *Ibidem*.
[61] N. Iorga, *Generalităţi*, 1944, p. 162.
[62] Ernst Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode*, Leipzig, 1908, p. 183.
[63] Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire*, Paris, 1974, p. 117—120: *Juger ou comprendre?*
[64] A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 303.
[65] B. P. Hasdeu, *Sarcasm şi ideal*, Bucureşti, 1897, p. 37.
[66] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, II, 1935, p. 295—296.
[67] Idem, *Generalităţi*, p. 18, 333—334.

3. PRIMATUL METODEI

„Înainte de a studia istoria unui popor", îndemna Xenopol, „să învăţăm cum să o studiem"[68]. Metoda aşadar. El ştia că în genere se proceda empiric şi tocmai de aceea rezultatele nu puteau satisface. „Redactarea normelor e posterioară întrebuinţării lor", va observa şi Iorga[69], preocupat la rîndul său de metodologia istoriei. „Şi o inteligenţă mică poate folosi dacă lucrează cu disciplină într-un cîmp potrivit cu dînsa"[70], conchidea acelaşi, recunoscînd avantajele lucrului sistematic într-un domeniu ce părea sustras rigorii obişnuite. Dar metoda singură nu poate duce la ţintă, eficacitatea ei depinzînd de valoarea celui care o întrebuinţează[71]. La data cînd *şcoala critică* începea să se afirme, încrederea în metodă era însă neştirbită. Era aceeaşi încredere pe care Fustel de Coulanges o afirmase cu aplomb, opunînd-o atitudinii filosofice, „lucrului de doctrină". Dacă abuzul filosofic a compromis istoria, reabilitarea acesteia trebuia să se obţină prin *metodă*[72], iar metoda nu putea fi decît una critică, austeră, tonifiantă. Dar proclamînd, ca în cazul lui D. Onciul, un fel de „determinism absolut al metodei"[73], nu se ajungea oare la un alt abuz, poate la fel de păgubitor? Ceea ce condiţionează metoda e cercetarea şi nu invers. La această concluzie se va ajunge cu timpul[74], însă la finele secolului XIX încrederea în metodă părea să fie deplină. Ce trebuia să facă istoricul decît, asemenea savantului din laborator, să noteze cît mai precis fenomenele observate? Dacă proceda corect, dacă exerciţiul metodei nu suferea nici o poticneală, rezultatul nu putea fi decît valabil. Important era ca istoricul să intre în contact cu „realitatea primă", cu acel „fenomen original, înconjurat de taine şi bogat în vibraţii", spre a-i înţelege sensul, devenirea[75]. Dacă filosofia procedează deductiv, dacă anumite ştiinţe sînt descriptive (ca mineralogia), istoria trebuie să inducă de la particular la general, să stabilească relaţii şi prin aceasta să degaje semnificaţii[76]. Comună le e îndoiala, nevoia de a verifica totul, de a supune „materia" la rigorile metodei.

În ce priveşte *metoda* folosită de istorici, trebuie spus că nu era vorba de una singură. Un întreg spectru metodologic se arată la o analiză mai de aproape. Cît de diferită apare ideea de metodă la Eminescu, de pildă, care încerca să pună istoria în ecuaţie[77], ca şi Xenopol[78] ori Spiru Haret[79], faţă de spiritul artizanal în care o concepeau mulţi istorici. Lui Hasdeu i se reproşa faptul că a rămas străin de „şcoala bună a metodei ştiinţifice"[80], adică de „acea metodă pe care filologia lui Böckh o dăduse istoriei, istoria o trecuse filosofiei şi criticei literare"[81], metodă ce rodea acum în mai toate domeniile. Maeştri erau,

[68] A. D. Xenopol, în *Convorbiri literare*, III, 1869, nr. 18, p. 315.
[69] N. Iorga, *Generalităţi*, 1944, p. 25.
[70] Idem, *Oameni cari au fost*, I, 1934, p. 104.
[71] Idem, *Generalităţi*, p. 166.
[72] R. Aron, *La philosophie critique de l'histoire*, Paris, 1969, p. 9.
[73] V. Pârvan, *Scrieri*, 1981, p. 494.
[74] D.-H. Pageaux *L'imagerie culturelle: de la littérature comparée à l'anthropologie culturelle*, în *Synthesis*, X, 1983, p. 88.
[75] N. Iorga, *op. cit.*, p. 162.
[76] *Ibidem*, p. 333–334.
[77] *Manuscriptum*, 1976, nr. 2, p. 34.
[78] *Convorbiri literare*, XVII, 1983, nr. 8, p. 300.
[79] Spiru Haret, *Mécanique sociale*, Bucarest, 1910. Versiunea română *(Mecanica socială)* în 1969.
[80] O. Densusianu, *Opere*, I, Bucureşti, 1968, p. 693.
[81] N. Iorga, *Ernest Renan, cuvînt de comemorare la centenarul naşterii*, Bucureşti, 1923, p. 2.

din acest punct de vedere, mai ales D. Onciul și I. Bogdan, amîndoi formați la școala germană. Prin ei, metoda analizei critice, dublată de cel mai deplin scrupul documentar, a pătruns în seminarii și în studiile istorice [82]. Datorită lor, avea să spună Iorga, „azi avem o școală de istorici lucrînd după aceeași metodă" [83]. Constatarea e demnă de reținut, chiar dacă marele istoric păstra rezerve față de „stricta și puțintel strîmta metodă filologică austriacă" a celui din urmă [84].

Dascăli de vocație, înainte de a fi cercetători, cei doi au știut să impună o direcție cu severitate și tact pedagogic [85], încît cele mai bune condeie ale istoriografiei noastre moderne de la ei se revendică. Unul din cei mai reprezentativi e desigur C. Giurescu, istoricul așezămîntelor, editorul de texte și documente, criticul de extremă finețe analitică [86], la care trebuie să-i adăugăm pe Al. Lapedatu, I. Ursu, I. Minea ș. a. La ei s-a referit V. Pârvan atunci cînd scria despre „educația istorică" a cercetătorului [87]. Nu era vorba numai de metodă. Formarea unui cercetător presupune înainte de toate orizont de cultură, spirit critic, obișnuință de a privi lucrurile sub specia istoriei, istoria fiind, ea însăși, o metodă de gîndire. I. Bogdan a evocat undeva funcția unificatoare a metodei, faptul că el și D. Onciul ajunseseră a gîndi materia în aceeași termeni, ca rezultat al comunității de metodă [88].

Polemica celui din urmă cu A. D. Xenopol pe marginea domniei lui Iuga Vodă [89] e un exemplu de rigoare a metodei, deși demonstrația lui Onciul nu mai e valabilă. „Să ne ferim în istorie de ipoteze", îndemna atunci Xenopol, pentru a rămîne „numai pe tărîmul sănătos al faptelor constatate" [90]. În replică, tînărul învățat răspundea că nu ajung aceste fapte, mai e nevoie ca istoricul să le înțeleagă „în nexul lor cauzal, privindu-le cu ochiul deschis al criticii sănătoase" [91]. Metodologic aveau amîndoi dreptate. Cît privește chestiunea în discuție, Onciul se afla în eroare și avea să persiste în ea multă vreme, ceea ce nu înseamnă că sub unghiul metodei demonstrația lui și-a pierdut valoarea. „A fost cea dintîi lecție practică de cercetare metodică apărută în istoriografia noastră", observă un comentator [92], uitînd desigur că înaintea lui demonstrații similare făcuseră Bălcescu, Hasdeu, Xenopol ș. a.

Te poți întreba atunci, dacă concluzia e greșită, ce valoare comportă metoda și dacă frumusețea demonstrației e o valoare în sine. Pentru istoriografia română însă atare discuții, perfect urbane, au o semnificație aparte, ele vădind o reală aptitudine de progres profesional. În cazul amintit, cercetarea despre Iuga Vodă deschide seria de studii asupra formării statelor feudale românești, serie de o însemnătate științifică decisivă. S-a ocupat apoi de Dragoș și Bogdan ca fondatori ai principatului moldav, analizînd mitul etiologic al „descălecatului", alături de tradiția lui Roman și Vlahata. Distingînd între ceea ce i se părea a fi fabulos în acest mit și sîmburele real, istoricul făcea un pas

[82] Cf. I. Lupaș, *Ioan Bogdan în lumina unor fragmente din corespondența sa*, București, 1945, p. 157.
[83] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, II, 1935, p. 152—153.
[84] Idem, *O viață de om*, 1972, p. 240.
[85] *Ibidem*, p. 243.
[86] *În amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944, p. 91—92.
[87] V. Pârvan, *op. cit.*, 1981, p. 66.
[88] *Convorbiri literare*, 1904, p. 120.
[89] D. Onciul, *Iuga Vodă, domn al Moldovei la 1374 și 1400*, în *Convorbiri literare*, XVIII, 1884, nr. 4, p. 1—9.
[90] A. D. Xenopol, *Despre Iuga Vodă, cu prilejul unui nou document*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, IV, 1885, p. 714—717.
[91] D. Onciul, *În chestiunea lui Iuga Vodă*, în *Convorbiri literare*, XX, 1886, p. 266—278.
[92] A. Sacerdoțeanu, *Viața și opera lui D. Onciul*, în *Scrieri istorice*, I, 1968, p. 33.

înainte pe calea recuperării unor informaţii atît de rare. Afirmînd că „Moldova n-a fost colonizată de romani", el se simţea obligat de acelaşi „nex cauzal" să explice prezenţa românească menţionată în secolul XII de Choniates şi Cinnamus prin infiltrarea românilor maramureşeni după risipirea pecenegilor [93]. Azi ştim că deşi a avut o intensitate mai redusă, romanizarea spaţiului moldav n-a fost mai puţin reală, lucru dovedit mai ales prin săpăturile arheologice din ultimul sfert de secol [94]. La vremea lui, Onciul trebuia să facă loc în mai mare măsură ipotezei şi să accepte, în lipsa documentelor probatorii, o explicaţie „logică". Logica îl făcea să admită un principat bîrlădean, menit să asigure drumul de negoţ de la Halici la Dunăre, şi tot pe temei logic admitea o „oarecare dependenţă" a Moldovei de imperiul româno-bulgar al Asăneştilor, dat fiind că o continuitate politică trebuia să existe oricum după declinul bizantin sub Anghelizi [95].

Am citat două exemple, s-ar putea adăuga altele. Epoca e plină de discuţii, de analize critice, adesea destul de aspre, cum s-a putut vedea mai sus, polemica nefiind cîtuşi de puţin limitată la raporturile dintre o generaţie şi alta. Chiar faţă de colegii săi din „triadă" Iorga a fost nu o dată critic, indispus de lipsa „divinaţiei" din lucrările unuia sau altuia. Asupra dezvoltării metodei istorice, el ne-a lăsat pagini întregi de observaţii demne de interes [96]. Orice istoric autentic e dator a privi lucrurile din cît mai multe unghiuri de vedere, a le situa în epocă, în mediu, în spiritul timpului, atent la psihologiile individuale şi colective [97].

ntegrarea în istoria cea mai largă încă e necesară, pentru a stabili paralelisme, similitudini, corespondenţe, analogii. În această privinţă, Iorga era un maestru neîntrecut. Conştiinţa aportului său didactic îi era clară: „Ne e permis a crede — i se adresa el lui V. Pârvan — că metodele noastre n-au fost aşa de rele, de vreme ce ele nu te-au împiedicat a-ţi lua locul în prea puţină vreme între cei mai bine pregătiţi ai Universităţii germane" [98]. În adevăr, Pârvan a fost nu numai un elev strălucit dar la rîndul său un maestru inegalabil al metodei, ca şi C. Giurescu de altfel, format la aceeaşi şcoală [99]. Un alt elev, I. Ursu, adunînd sub copertă două lecţii inaugurale despre *Concepţia istorică*, le dedica memoriei lui D. Onciul, de la care, mai ales, învăţase ce înseamnă a cerceta. „În ce priveşte metoda, insista el, vom cîntări cu severitate izvoarele, utilizînd în primul rînd inscripţiile, documentele şi analele şi întrebuinţînd cu tot scepticismul necesar cronicile şi izvoarele literare" [100]. La rîndul său, iniţiind revista *Cercetări istorice*, I. Minea înţelegea să o pună la dispoziţia seminarului, unde urmărea, după „buna pildă a regretatului D. Onciul", să atragă noi energii în slujba cercetării [101].

Din aceeaşi constelaţie a directivei critice, I. Lupaş evoca două metode: una explicativă — ştiinţifică, tinzînd la stabilirea corectă a faptelor: alta reconstructivă — individualistă, menită a înlesni recuperarea informaţiei. Cea

[93] Cf. A. Sacerdoţeanu, în *Scrieri istorice de D. Onciul*, I, 1968, p. 34.

[94] Ion Ioniţă, *Din istoria şi civilizaţia dacilor liberi*, Iaşi, 1982, p. 119. Cf. şi Silviu Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iaşi, 1981; Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e. n.*, Iaşi, 1978.

[95] A. Sacerdoţeanu, *op. cit.*, p. 34–35.

[96] N. Iorga, *Generalităţi*, p. 24–27.

[97] *Ibidem*, p. 210.

[98] *Răspunsul d-lui N. Iorga la discursul de recepţie al d-lui V. Pârvan*, Bucureşti, 1914, p. 30.

[99] C. Marinescu, *Profesorul C. Giurescu*, în vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, 1944, p. 62.

[100] I. Ursu, *Concepţia istorică*, Bucureşti, 1924, p. 18.

[101] I. Minea, *O lămurire*, în *Cercetări istorice*, Iaşi, I, 1925, nr. 1, p. 1.

dintîi se sprijină pe *cauzalitate* şi recomandă istoria ca ştiinţă; a doua pe *finalitate* şi recomandă istoria sub unghiul vieţii. Una reclamă o restituţie obiectivă, fără nici o consideraţie de pietate sau de patriotism; cealaltă apropie experienţa istorică de propriile nevoi sufleteşti [102]. De unde concluzia că istoria trebuie să depăşească fragmentarismul, detaliul analitic, în direcţia sintezei integratoare. Istoria, în fond, sîntem noi înşine: *de nos fabula narratur*! Contactul cu realitatea vie este de aceea indispensabil [103].

Mai atentă la aspectul documentar, mai scrupuloasă, noua generaţie se preocupă îndeosebi de latura tehnică a cercetării. Ea îşi refuză îndeobşte „aventura" intelectuală, preconizînd cea mai deplină observanţă: lucru demn de remarcat într-o cultură căreia i se reproşa, uneori excesiv, „erezia" şi dezordinea. În cazurile cele mai fericite, s-a putut observa interes şi pentru ceea ce ar fi „dincolo de istorie" [104], aşadar interes pentru acele zone pe care istoria le sugerează fără să le poată atinge cu metodele ei.

În ce priveşte metodele înseşi, nu este locul să stăruim asupra lor. Mai fiecare istoric le-a prezentat, din raţiuni didactice, iar unii s-au referit la ele mai pe larg. De la Hasdeu şi Xenopol la *şcoala critică* şi de la aceasta la noua serie de istorici formaţi în acelaşi spirit, preocuparea de metodă e constantă şi obsesivă [105]. S-a vorbit chiar de „tirania" metodologică, iar N. Iorga a ţinut să atragă atenţia asupra gradului de atîrnare a metodei de subiectul cercetător, preocupîndu-se el însuşi, pe urmele lui Bernheim, de componentele metodei: material, critică, organizare, stil. *Cum se scrie istoria?* Este întrebarea pusă de marele cărturar pentru a desfăşura cele patru elemente şi a da ascultătorilor săi (1898) o idee despre construcţia istorică [106]. Alături de *soliditate* şi *adevăr*, el introducea ideea de *frumuseţe* [107], asupra căreia a revenit mereu, ca pentru a-şi preveni colegii de *şcoală* că numai cu rigoarea metodei nu se poate ajunge prea departe în cunoaşterea istorică. Fără intuiţie, fără putere divinatorie, fără un dram de „poezie" istoricul e condamnat să rămînă pe treptele de jos ale cunoaşterii. Mărturisirea din prefaţa la *Istoriologia umană* că ar fi vrut să aibă „mai mult talent *poetic* pentru a fi mai aproape de adevăr" [108] nu e un paradox, ci o profundă convingere a istoricului ajuns să anuleze vechile diviziuni ale cunoaşterii în favoarea unei cunoaşteri globale. Venind după Burckhardt şi fiind contemporan cu Spengler şi Bergson, apelul său la intuiţie, la resursele „poetice" ale reconstructorului nu mai surprinde. Metoda *sistematică*, aşa cum o concepeau Onciul şi Bogdan, trebuia să fie deci conjugată cu metoda *intuitivă*, pe care Iorga i-o alătura insistent [109]. Divinaţia, acel simţ intim al perceperii realului, scuteşte pe istoric de a trece prin toate treptele cugetării raţionaliste şi silogistice, descoperindu-i instantaneu adevărul: un adevăr de impresie, desigur, însă nu mai puţin valabil [110]. Aceasta nu înseamnă că se poate renunţa la cunoaşterea izvoarelor şi la critica lor. Numai că *spiritul istoric* se apropie de ele cu o „înţelegere umană a omului", care presupune „acel dar pe care grecii îl numeau *poiesis*, deci *creaţiune*" [111].

În genere, metoda admisă de *şcoala critică* şi preluată de discipoli implică aceeaşi „regulă de trei" ce se revendica de la Ranke: *precizie* în detalii,

[102] I. Lupaş, *Studii, conferinţe şi comunicări*, I, Bucureşti, 1928, p. 45–46.
[103] *Ibidem*, p. 46.
[104] Camil Petrescu, *Teze şi antiteze, eseuri alese*, Bucureşti, 1971, p. 228–230.
[105] Cf. A. Sacerdoţeanu, *Îndrumări în cercetări istorice*, Bucureşti, 1945.
[106] N. Iorga, *Generalităţi*, p. 49–57.
[107] *Ibidem*, p. 41.
[108] *Ibidem*, p. 348.
[109] *Ibidem*, p. 225–226.
[110] *Ibidem*, p. 168.
[111] *Ibidem*, p. 160.

pătrundere în rostul lucrurilor, *expunere clară*[112]. Precizia se poate obține prin aplicarea corectă a metodei restitutive. Înțelegerea corectă a faptelor se dobîndește însă mai greu și presupune un cumul de însușiri din partea istoricului. Aici se despărțea Iorga de colegii săi, încercînd să transgreseze convenția metodei critice pentru a pune la lucru o metodă mai subtilă și mai greu de manipulat: intuiția. Unde se situează istoricul pentru a dispune de cea mai favorabilă perspectivă și de a obține maximum de cunoaștere? O paranteză se anunță aici necesară.

4. ISTORICUL FAȚĂ CU DURATA

Oricît de diferit s-ar înțelege istoria ca disciplină și oricît i-ar fi speculate antinomiile și ambiguitățile[113], un lucru e sigur: ea se va ocupa întotdeauna de destinul omului în durată. *Om* și *timp* rămîn deci concepte esențiale, în afara cărora istoria nu se poate gîndi. Cei mai modești dintre istorici, chiar și cei ce se revendică de la un pozitivism refractar la orice filosofie, operează cu ele tacit sau le presupun. „Fără concepte, s-a spus, istoria e un coșmar"[114], căci numai ele pot introduce în mulțimea faptelor acea ordine care le face comprehensibile și le asigură coeziunea.

În ce-l privește pe N. Iorga, conceptul de *om* l-a dus spre cea mai sistematică latură a gîndirii sale: *concepția umană a istoriei*[115]. Cel de *timp* formează nexul oricărei gîndiri istorice. Întîiul se referă așadar la cuprinsul istoriei; al doilea la fundalul, la trama desfășurării ei. Amîndouă se întîlnesc, armonizîndu-se, în gîndirea istoricului nostru, care se revendica în mod expres de la organicismul lui Ranke, mai cu seamă în considerarea omului, în toată concretețea sa, ca unic subiect al istoriei[116].

Legat printr-un destin inexorabil de prezent, istoricul îi incorporează experiența și o sporește cu ceea ce îi „confiază" trecutul. Istoria, observa Iorga, „nu numai că ne lasă în mijlocul vieții, dar o lărgește prin perspectiva imensă a trecutului, prin presimțirea viitorului fără capăt"[117]. Plasat în clipa prezentă, istoricul recuperează pe cont propriu, însă punînd la contribuție eforturile solidare ale breslei, durata în ambele direcții. Care e, în definitiv, punctul său de pornire? Izvoarele, se spune aproape invariabil. Dar izvoarele, prin însăși natura lor, comportă inerente devieri subiective de la linia adevărului, în măsura în care implică intenționalitate[118]. Care va fi atunci criteriul de judecată, principiul selectiv și restaurator? Viața, care se desfășoară pe coordonate mai durabile, implicînd „permanență", răspundea Iorga"[119], insistînd asupra nevoii unui contact neîntrerupt cu realitatea în veșnică mișcare și totuși esențial aceeași. Ea este sursa acelui fond aperceptiv, fără de care istoricul nu se poate apropia cu înțelegere de document și nu-i poate asigura o corectă restituție.

[112] I. Lupaș, *Factorii istorici ai vieții naționale românești*, Cluj, 1921, p. 10–11.
[113] Émile Callot, *Ambiguités et antinomies de l'histoire et de sa philosophie*, Paris, 1962.
[114] G. Călinescu, *Principii de estetică*, București, 1968, p. 170.
[115] N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. III, București, 1944, p. 219–228 (infra: *Generalități*).
[116] L. V. Ranke, *Weltgeschichte*, IX_2, p. VI–VII, XV. Apud Iorga, *op. cit.*, p. 16.
[117] N. Iorga, *op. cit.*, p. 33.
[118] D. Prodan vorbește chiar de o dublă deviere: aceea provocată de creatorul documentului și aceea pe care o adaugă interpretul acestuia (*Răscoala lui Horea*, I, București, 1979: *Prefață*).
[119] N. Iorga, *Generalități*, p. 96.

Numai pornind de la cunoaşterea deplină a realităţii ambiante istoricul poate spera să degaje din surse adevărul, care înainte de a fi *istoric* trebuie să aparţină *vieţii*. Un sens uman cvasipermanent al lucrurilor asigură justa interpretare. Căci „oamenii de odinioară, mai mult sau mai puţin, aveau sentimentele şi sistemul de cugetare pe care le avem noi", observa Iorga, apreciind că documentele înseşi nu sînt decît „rămăşiţe risipite dintr-o psihologie dispărută", dar reconstituibilă. Pornind de la psihologia proprie şi de la psihologia altora, „dacă avem puţin simţ istoric, ne putem strămuta în starea de spirit a altor timpuri", adăuga istoricul, convins că poate deveni, pe rînd, grec, roman etc. şi că astfel se apropie de fondul vieţii de odinioară. Spiritul său se mişcă deci regresiv, de la *hic et nuc* spre trecut, asupra căruia proiectează lumina experienţei sale [120]. „Şi întrebuinţînd normele, totuşi atît de sigure, ale logicei cugetării, simţirii, acţiunii omeneşti, avem dreptul — conchidea Iorga — să zicem că putem reconstitui cele ce au fost" [121].

Aventura cunoaşterii în istorie reclamă o identificare prin trăire *(Erlebnis* în terminologia lui Dilthey) cu epocile sau personajele cercetate. Pe rînd, istoricul participă la destine dintre cele mai variate, ubicuitatea lui e o condiţie profesională. Sensul cercetării e deci *à rebours*, regresiunea în timp o metodă de restituţie pe care istoricii aleşi şi-o asumă instinctiv, ca şi creatorii de artă. Şcoala chiar, şcoala înaltă, ar avea datoria „să pună pe student în contact cu izvorul", procurîndu-i în felul acesta „fiorul realităţilor", cufundîndu-l în „curentul timpului trecut", împărtăşindu-l de „intimitatea lui sufletească", aşa încît să poată deveni el însuşi activ, un valorizator al vibraţiilor condensate în izvoare [122].

Chestiunea e deci a poziţiei istoricului faţă de un moment sau altul al duratei. Plonjînd într-un moment din trecut, istoricul o face prevenit de experienţa personală, care e opera prezentului. El proiectează astfel asupra duratei o lumină care nu s-a putut constitui decît tot ca însumare de experienţe venite din trecut. Sensul duratei nu e, aşadar, sub unghiul cunoaşterii, univoc, ci are un dublu sens, cum s-a văzut, şi o dublă finalitate: prezentul conferă sens trecutului, printr-o mişcare inversă, de întoarcere la sursă, iar trecutul îmbogăţeşte, la rîndul său, valorile prezentului. Această istorie, care aparent vine spre noi din negurile trecutului, dar care în fond ne asediază şi dinspre viitor, ca un rîu neistovit, poate fi refăcut prin mişcare în *amonte*, pînă la izvoare, şi întrucîtva „presimţită" prin meditaţii asupra dimensiunii ei viitoare. La intersecţia dintre *ceea ce a fost* şi *ceea ce va fi* se află istoricul, Janus Bifrons, atent la toate momentele duratei, pe care le sintetizează mereu. Orice lucru „vine dintr-un trecut, care se află în el şi cuprinde seminţele gata să izbucnească ale unui viitor" [123]. Clipa de faţă e punctul de convergenţă, sinteza spre care se apleacă, arcuindu-se, trecut şi viitor. Este o metaforă bergsoniană [124], pe care o aflăm concomitent şi la N. Iorga, a cărui gîndire comportă desigur şi alte analogii cu intuiţionismul. Spre deosebire însă de Bergson, care sprijină întreaga evoluţie pe un principiu metafizic *(elan vital)* [125], istoricul nostru o circumscrie la sfera umanului şi recomandă intuiţia doar ca mijloc de a pătrunde mai direct în miezul lucrurilor.

[120] Vezi Al. Zub, *N. Iorga şi metoda regresivă în istoriografie*, în *AIIAI*, XVIII, 1981, p. 439—443; *N. Iorga et la méthode regressive dans l'historiographie*, în *Rev. Roum. d'hist.*, XX, 1981, nr. 4, p. 765—772.

[121] N. Iorga, *op. cit.*, p. 114.

[122] *Ibidem*, p. 142.

[123] *Ibidem*, p. 160.

[124] H. Bergson, *Durée et simultanéité*, Paris, 1922.

[125] Idem, *L'évolution créatrice*, Paris, 1907.

Metoda nu era nouă, firește, căci o preconizase deja Pascal, atunci cînd deosebea între metoda „matematică", de studiu riguros al problemei, și metoda *saltului*, adică a „arderii etapelor" în cunoaștere. N. Iorga era foarte bucuros să constate această coincidență, invocînd *saltul* pascalian în sprijinul propriei sale concepții de metodă [126]. Saltul îi permite istoricului de vocație, după ce și-a exersat destul spiritul critic, lărgindu-și mereu orizontul, să „plonjeze" în altă unitate spațio-temporală *(cronotop)*, pentru a o explora și defini comparatistic. Școala franceză l-a făcut să pună inițial accentul pe răbdare și precizie [127]. Temperamentul și spiritul său constructiv îl îndeamnă apoi să recurgă mai mult la intuiție, la *salt*, fără să ignore totuși avantajele unei munci meticuloase și exacte, pe care el însuși a profesat-o. Apelul ostentativ la această metodă trebuie să fi fost însă o reacție contra exceselor istoriografiei pozitiviste, legată prea mult de amănunt, sufocată de lipsa acelui orizont fără de care nici o construcție nu se poate concepe [128]. Era convins, ca și d'Aguesseau (1716), că „o prea mare și migăloasă exactitate coboară spiritul în loc să-l înalțe" [129].

O anume ostentație se recunoaște, desigur, în formularea antinomică a raportului între erudiția pacientă, cumulardă, și metoda „saltului" ce pare a se dispersa de complicatul instrumentar al profesiei. Pare numai, fiindcă în realitate *intuiția* la care se referă Iorga, *saltul* pascalian în chiar miezul lucrurilor, prin divinație, implică o riguroasă pregătire și refuză arbitrariul, aventura, capriciul interpretativ. Metoda mai înseamnă și efort de participare la viața trecutului, de identificare simpatică cu acesta. Un transfer de „viață" se face de la *subiect* la *obiect*, sporindu-i gradul de inteligibilitate. Pedanteria și moda dispar, pentru a face loc adevărului crescut organic din viața care a fost [130]. Eminescu nu gîndise altfel atunci cînd se dorea cufundat „ca un budist în trecut" [131], știindu-se în miezul duratei, sinteză miraculoasă de trecut și viitor, „ca pădurea într-un sîmbure de ghindă". *Sărmanul Dionis* cunoaște aventura regresiunii în timp, coborînd fără tranziție în altă epocă, la fel ca unele personaje sadoveniene, căci el semnifică însuși „geniul neamului românesc, pururea avînd în minte trecutul întreg" [132]. Esențial în gîndirea poetului, ca și în aceea a lui N. Iorga, este efortul de cuprindere totală, sintetică a duratei, fiindcă numai o astfel de comprehensiune poate îngădui raporturi corecte între faptele trecutului.

Punctul de plecare, în ambele cazuri, e prezentul înțeles ca sinteză a duratei, o sinteză în care se întîlnesc ultimele reverberații ale trecutului cu germenii abia sesizabili ai viitorului. Situat în acest punct de privilegiu, istoricul poate iniția descinderi într-un moment sau altul al duratei, urmărind, dacă se poate spune astfel, o diacronie *à rebours*, mergînd așadar pe firul apei, de la vărsare pînă la sursă. Căci „istoria e un curs. Un val trece și ce atinge el interesează. Cînd un afluent apare, îl urmărim, pentru a înțelege, pînă la izvor. Dar pe urmă ne lăsăm iarăși duși de mersul apei" [133]. Viziunea de an-

[126] N. Iorga, *op. cit.*, p. 225–226.
[127] *Ibidem*, p. 33.
[128] Cf. M. Berza, *Știință și metodă istorică în gîndirea lui N. Iorga* (extras), București, 1945, p. 49.
[129] N. Iorga, *op. cit.*, p. 286.
[130] *Ibidem*, p. 44–45.
[131] Apud G. Călinescu, *Viața lui Eminescu*, București, 1969, p. 181.
[132] M. Eminescu, *Icoane vechi și icoane nouă*, București, 1974, p. 192–194. Pentru context, cf. Al. Zub, *Viziune și desfășurare istorică la M. Eminescu*, în *Revista de istorie*, XXXIII, 1980, 6, p. 1099–1117.
[133] N. Iorga, *op. cit.*, p. 160.

samblu interesează, acel „ansamblu solidar" la care Iorga a făcut mereu apel [134], recomandînd ca istoricul să se raporteze neîncetat la societatea contemporană. Căci „viaţa care se desfăşoară — conchidea el — e cel mai bun învăţător pentru a se putea desluşi viaţa a cărei desfăşurare s-a isprăvit" [135].

E firesc, în fond, ca procesul cunoaşterii să se desfăşoare de la cunoscut spre necunoscut, de la apropiat la îndepărtat, aşa încît sugestia lui G. Papini de a se întocmi o istorie pornindu-se de la prezent spre trecut nu e deloc absurdă [136]. Practic aşa se şi întîmplă, fiindcă nimeni nu se ocupă de o epocă fără a-i scruta consecinţele curente, proiecţia ei în prezent [137]. Războiul turco-italian, exemplifica Iorga, oferă o idee despre ceea ce vor fi fost pe vremuri războaiele libice, iar germanii de azi spun ceva esenţial despre strămoşii lor, evocaţi de Tacit ori de Cezar [138]. Actualitatea sprijină înţelegerea trecutului, iar trecutul ajută la desluşirea actualităţii. „Plimbîndu-ne în dublul sens pe linia temporală (devenită astfel, în parte, ca şi cea spaţială, reversibilă), prezentul se explică prin trecut, iar trecutul se clarifică prin prezent; ceea ce a fost *după* explică ceea ce a fost *înainte*". Este opinia unui reputat psiholog, V. Pavelcu, care, meditînd pe marginea sentimentului duratei, a ţinut să observe unitatea organică, indisolubilă, dintre *înainte* şi *după*, cauzalitatea şi finalitatea dezvăluindu-i „cele două feţe corelate ale existenţei umane, cele două direcţii de explicaţie a fenomenului social: prin *trecut* şi *viitor*" [139]. Ele se întîlnesc în *prezent*, unificate în persoana istoricului, care devine astfel un receptacol, un punct de convergenţă şi un factor esenţial în restituirea duratei.

Cum se scrie istoria? Întrebarea şi-a pus-o şi N. Iorga, într-o lecţie de deschidere (1898) [140], deosebind între perspectiva *estetică*, cea *morală* şi cea *ştiinţifică*, singura justă, căci tinde la o restituţie cît mai deplină a adevărului. Admiţînd prioritatea absolută a veracităţii, el pune în serviciul istoriei trei elemente: *muncă*, *inteligenţă* şi *talent*, alături de o comprehensiune largă, tolerantă, capabilă să pună pe istoric în contact cu realitatea de care se ocupă. Unii au crezut, simplist, că a stăpîni metoda e totul, căci ea e calea ce duce la ţintă. Însă „metoda cea mai bună, observă Iorga, are valoarea pe care i-o dă omul care o întrebuinţează", iar valoarea acestuia din urmă ţine de „orizont, disciplină şi omenie" [141]. Sînt însuşiri care, alături de cele deja menţionate mai sus, îl ajută pe istoric să deceleze în realitatea vie elementele în stare să contribuie la înţelegerea fenomenelor din trecut. Căci asemeni „brazdelor pe care o corabie le taie pe mare", după expresia lui Schlözer, faptele istorice nu dispar fără urmă, ci îşi continuă oarecum existenţa, materializată în monumente: edificii, statui, tablouri, vase, monede, morminte, urme scrise etc. „Pentru a ne apropia deci de cunoaşterea unui eveniment istoric — conchidea Iorga — trebuie să stăpînim tot complexul de urme pe care le-a lăsat acel eveniment" [142].

Urmele, reflexele peste timp, implicaţiile tîrzii în trama inextricabilă a realităţii curente, iată un punct de plecare menit să tulbure pe mulţi, căci se opune prejudecăţii pozitiviste a separării tranşante între dimensiunile duratei şi acordă prezentului, ca moment de sinteză şi de creaţie efectivă, rolul primordial.

[134] *Ibidem*, p. 162.
[135] *Ibidem*, p. 96.
[136] Cf. V. Pavelcu, *Drama psihologiei*, ed. II, Bucureşti, 1972, p. 23.
[137] Cf. Al. Zub., *M. Kogălniceanu istoric*, Iaşi, 1974, p. 401.
[138] N. Iorga, *op. cit.*, p. 113–115.
[139] V. Pavelcu, *op. cit.*, p. 23–24.
[140] N. Iorga, *op. cit.*, p. 49–57.
[141] *Ibidem*, p. 166.
[142] *Ibidem*, p. 53.

În al doilea rînd, răsturnarea raportului dintre ipostazele duratei, în sensul că mişcarea spiritului se efectuează *à l'envers*, de la prezent spre trecut, de la apropiat la depărtat, de la concretul observabil fără intermediu spre lumea care a fost odinioară. E un principiu de metodă pe care am fi tentaţi să-l punem în legătură cu evoluţionismul spencerian, dar care, în cazul de faţă, trebuie dedus mai curînd din gîndirea „vitalistă" a istoricului. Vitalistă *sui generis*, desigur, fiindcă în explicarea fenomenelor istorice N. Iorga n-a recurs la nici un principiu imaterial, morfogenetic. El a stăruit, în schimb, asupra valorii supreme a vieţii, iar aceasta l-a situat în chiar miezul fierbinte al duratei. Aşa s-ar putea explica şi multitudinea manifestărilor sale, unificate de exigenţa participării la înnobilarea prezentului. În numele aceleiaşi nevoi, el nu făcea „nici o deosebire de principiu" între opera istoriografică şi aceea sociopolitică sau culturală [143], socotindu-se solidar cu tot ceea ce poate contribui la sporirea vieţii. Era firesc deci ca, în abordarea trecutului, el să pornească regresiv, de la actualitate, şi să facă din trecutul însuşi un mijloc de a fortifica prezentul, de a-i spori forţele vitale.

În al treilea rînd, identificarea prin trăire cu trecutul, dialogarea continuă şi „fără interpret" cu acesta i-a înlesnit „o comunicaţie sufletească" [144] şi putinţa de a stabili analogii, paralelisme, similitudini, repetiţii ce relevă pe de o parte caracterul unitar al istoriei [145], iar pe de alta nevoia unei metode comparative. În acelaşi timp, identificarea cu obiectul fiind, după propria-i expresie, „o minune pe care în literatură o face zilnic talentul şi entuziasmul pentru subiect" [146], cercetarea ei poate duce la înţelegerea mai adîncă a resorturilor înseşi ale creaţiei, care şi în istoriografie implică, desigur, un factor imponderabil. Importantă, decisivă, rămîne relaţia istoricului cu realitatea vie, din care se nutreşte intuiţia, simţul său divinatoriu. Pornind de aici, el poate chestiona documentul „după regulile logice, după un oarecare sens psihologic", desprins şi acesta din experienţă [147]. Restituţia înfăptuită, istoricul se întoarce în prezent, spre a-i potenţa resursele de vitalitate. Sensul mişcării e aşadar dublu. „Să pornim de la societatea contemporană şi să revenim la dînsa" [148], îndemna Iorga, în concepţia căruia regresiunea implică şi o progresiune, ba chiar şi o prospecţiune. Tematica duratei beneficia astfel de un mănunchi de reflecţii coerente, al cărui interes e deopotrivă teoretic şi metodologic. Mai departe, în direcţia sistematizării, aveau să meargă V. Pârvan [149] şi C. Rădulescu-Motru [150], pentru a reţine doar două nume dintr-o serie caracteristică pentru obsesia temporalităţii în gîndirea noastră istorică şi filologică. Ele atestă justeţea constatării, aparent paradoxală, că „arhiva din care istoricul scoate cel mai mult pentru trecut este prezentul" (Blaga), adică sinteza duratei în care istoricul se plasează *volens nolens* ca observator.

5. OBSESIA IMPARŢIALITĂŢII

Cerînd istoricului o depersonalizare cît mai deplină, pînă la a se şterge cu totul („sich selbst auslöschen"), Ranke fixa o normă ideală a obiectivităţii [151]

[143] *Ibidem*, p. 98.
[144] *Ibidem*, p. 347.
[145] *Ibidem*, p. 216–217.
[146] *Ibidem*, p. 44.
[147] *Ibidem*, p. 177.
[148] *Ibidem*, p. 142.
[149] Cf. Al. Zub, *Réflexions sur la durée chez Vasile Pârvan*, în *Dacoromania*, Freiburg/München, 5, 1979–1980, p. 18; idem, *Pe urmele lui Vasile Pârvan*, Bucureşti, 1983, p. 230–239.
[150] C. Rădulescu-Motru, *Zeit und Schicksal*, Jena/Leipzig, 1943, 190 p.
[151] I. Lupaş, *Paralelism istoric*, Bucureşti, 1937, p. 299.

care avea să intre în programul oricărei istoriografii. Kogălniceanu, Bălcescu, Hasdeu, Xenopol, au preluat această normă de la istoricii apuseni pe care îi frecventau, dar şi din experienţa istoriografiei noastre mai vechi, preocupată şi ea (de la Ureche încoace) de ideea adevărului, însă confruntîndu-se mereu cu factori obstruanţi [152]. Cu toate acestea, efortul de obiectivare, unit cu sporul documentar şi creşterea conştiinţei critice au făcut ca istoriografia să progreseze în pas cu ofertele apusene, ajungînd la finele secolului XIX să închege un program structurat pe principiul informării complete şi al maximei obiectivităţi.

S-a văzut însă repede că nici informarea istoricului nu poate fi deplină, nici obiectivitatea fără umbră. Fustel de Coulanges, cel atît de preţuit în epocă, recunoştea deschis acest lucru, fără a părăsi postulatul care voia să facă din istorie „o ştiinţă pură şi absolut dezinteresată" [153]. Dar el ştia bine că privirea istoricului e tulburată de pasiuni şi accidente, cu atît mai stînjenitoare cu cît se apropie de prezent [154]. Este ceea ce observa şi Maiorescu, constatînd creşterea obiectivităţii pe măsură ce istoricul se apropie de actualitate, adică de momentul controlabil prin anchetă oarecum sistematică [155]. Altminteri, el îşi poartă obsesiile şi idiosincraziile pretutindeni, oricare ar fi subiectul abordat. Mommsen se arăta subiectiv şi chiar pornit faţă de Cicero, tratîndu-l ca pe un curtean slugarnic, în timp ce Duruy îl situa la antipod, ca exemplu de demnitate civică. Adevărul? El e mereu umbrit de poziţia subiectului ce tinde să-l cuprindă şi mereu inaccesibil în forma lui ideală. La vremea cînd *şcoala critică* îşi începea opera, se admitea în genere că postulatul unei obiectivităţi depline e un vis confuz şi un semn de imaturitate [156]. Catehismul metodologic al epocii îl consemna fără ezitare proclamînd subiectivitatea ca inerentă oricărei construcţii istorice [157]. Aceasta nu înseamnă deloc că istoricul trebuie să rămînă la discreţia pasiunilor sale, dimpotrivă: conştiinţa subiectivităţii inerente trebuie să-i impună un efort de autocontrol, de veghe continuă în raport cu problemele cercetate. Este ceea ce recomandase Xenopol în lecţia inaugurală (1883) şi ceea ce, pe rînd, coriferii *şcolii critice* aveau să proclame ca normă de conduită: I. Bogdan în prelegerea din 1891, N. Iorga în lecţia despre *concepţia actuală a istoriei şi geneza ei* (1894), D. Onciul vorbind despre noţiunea şi caracterul istoriei (1898). „În istoriografie, ca în toate celelalte ştiinţe, observa Bogdan, fiecare epocă e supusă curentelor de idei contemporane" [158]. Dacă aşa stau lucrurile, nu rămîne decît ca cercetătorul să ia notă în adevăr de situaţia lui şi să reducă pe cît posibil coeficientul de subiectivitate. Ştiind că nu emite aprecieri *in abstracto*, el trebuie să elimine metodic factorii ce-i tulbură calmul, punîndu-i în pericol dreapta judecată. Aşadar, nici istorie patriotică [159], nici istorie morală, nici istorie „estetică", ci *istorie* pură şi simplă, aşa cum începuse ea a fi înţeleasă spre finele unui secol ce sfîrşea în scientism. Ca să ajungă „o expunere sistematică, fără scopuri străine de dînsa, a faptelor, de orice natură, dobîndite metodic, prin care s-a manifestat, indiferent de loc şi de timp, activitatea omenirii", cum o definea

[152] Cf. Al. Zub, *M. Kogălniceanu istoric*, p. 402—411; idem, *Biruit-au gîndul*, Iaşi, 1983, passim.
[153] Fustel de Coulanges, *Questions historiques*, Paris, 1893, p. 16.
[154] *Ibidem*, p. XV.
[155] T. Maiorescu, *Istoria contimporană a României*, Bucureşti, 1925, p. 286.
[156] Friedrich Massen (1882), apud I. Lupaş, *op. cit.*, p. 18.
[157] Ch. V. Langlois, Ch. Seignobos, *Introductions aux études historiques*, Paris, 1898: *Avértissement*.
[158] I. Bogdan, *Scrieri alese*, Bucureşti, 1968, p. 103.
[159] Cf. A. D. Xenopol, *Principes fondamentaux de l'histoire*, Paris, 1899, p. 52—54.

Iorga[160], istoria pretinde o totală bună-credință din partea cercetătorului și o nestinsă pasiune a veracității[161]. Avînd la îndemînă un material subiectiv, el tinde să obțină totuși rezultatele obiective. E un paradox pe care istoricii au încercat să-l rezolve prin salt intuitiv ori prin exercițiul sever al metodei. Realist, I. Bogdan știa că „obiectivitatea absolută în istorie e un ideal de care tindem a ne apropia necontenit, pe care nu-l vom atinge însă niciodată pe deplin, căci din lanțul întîmplărilor istorice vor lipsi totdeauna unele verigi, pe care nici mintea cea mai prudentă nu le va putea reconstitui exact. Această convingere mă face să consider deocamdată ca problemă mai actuală a istoriografiei editarea diferitelor feluri de izvoare decît expunerea istorică"[162]. Soluția lui I. Bogdan nu putea fi decît una personală, fiindcă istoriografia nu poate renunța nici o clipă la efortul sintezei și el însuși se va simți îndemnat să-l felicite pe Iorga pentru sinteza din 1905. Onest, el recunoștea la marele istoric ceea ce-i lipsea lui însuși: curajul de a risca o construcție de anvergură și atunci cînd persistă impresia precarității materialului.

Gr. Tocilescu sesizase chiar mai înainte această condiție paradoxală a disciplinei pe care o profesa. Menirea istoriei, după el, este „de a urmări cu privire liniștită succesiunea evenimentelor și de a găsi taina legilor ei. Această lucrare însă nu poate fi decît subiectivă, dacă istoria voește a se ridica mai presus de o înșirare seacă a întîmplărilor; obiective sînt numai faptele încă neînrudite, numai viața reală a prezentului, niciodată însă conspectul trecutului"[163]. Prudent, Tocilescu se referea deci la obiectivitatea faptelor. În privința acestora din urmă, nici un istoric atent la deviația pe care epoca le-o imprimă inerent nu-și face iluzii. A diminua însă unghiul de deviere, aceasta putea fi o sarcină pentru istoricul scientist de la finele secolului XIX și a rămas, de fapt, una pentru orice istoric. N. Iorga se credea îndreptățit să vorbească de „cei bolnavi de prea mult subiectivism liric ori critic"[164], știind prea bine, ca și A. France, că nu există critică perfect obiectivă, după cum nici știință, nici artă neafectate de subiectivism. Soluția? S-au formulat multe soluții, iar istoriografia mai nouă, recunoscîndu-și condiția subiectivă, încearcă să o reducă la introducerea unui punct de vedere în selecția faptelor[165]. Altminteri istoricul e tot mai conștient că lupta pentru descifrarea trecutului e și o luptă cu sine[166], că prezența lui în *fabulă* e inerentă[167]. Obiectivitatea rămîne o aspirație necesară, menită a perfecta progresiv instrumentele cunoașterii și a reduce pe cît posibil coeficientul subiectiv. Lecția lui G. Monod din *Revue historique* (I, 1876, 1) era cu atît mai necesară la vremea cînd istoriografia era amenințată de partizanat: „Nous ne professerons aucun credo dogmatique, nous ne nous enrôlerons sous les ordres d'aucun parti". S-a văzut însă că nici *școala metodică* franceză[168], nici *școala critică* de la noi nu s-au putut sustrage cu totul presiunilor clipei. A recunoaște subiectivismul inerent oricărui demers istoriografic, a căuta soluții de limitare a acestuia a înlocui, pe cît posibil, iluzia scientistă cu estimarea realistă a șanselor era un semn de maturitate.

160 N. Iorga, *Generalități*, 1944, p. 10.
161 *Ibidem*, p. 35–38.
162 I. Bogdan, *op. cit.*, p. 110.
163 Gr. Tocilescu, *Istoria românească pentru clasele primare și secundare*, I, București, 1885: *Prefață*.
164 N. Iorga, *Oameni cari au fost*, III, 1936, p. 59.
165 K. Popper, *Misère de l'historicisme*, Paris, 1956, p. 148.
166 R. Koselleck, *Wozunoch Geschichte*, în *Geschichte und Theorie*, Frankfurt/M., 1976, p. 29–30.
167 I. Lupaș, *op. cit.*, p. 46.
168 Guy Bourdé, Hervé Martin, *Les écoles historique*, Paris, 1983, p. 161–168.

6. „NUMAI ŞI NUMAI ADEVĂRUL"

A pune pe seama unei şcoli istorice preocuparea de adevăr e a forţa uşi deschise şi a nu diferenţia. Orice istoric, de la Herodot la Braudel, n-a voit şi n-a pretins decît adevărul. Insistenţa cu care o epocă, o şcoală, o personalitate ştiu să pună în valoare drepturile adevărului poate fi însă caracteristică. Este cazul *şcolii critice*, în perspectiva căreia se rostea I. Bogdan (1891), convins că stabilirea adevărului pretinde un grad înalt de profesionalitate. Venind din Transilvania, ca şi Maiorescu, dar la o distanţă de trei decenii, el a pus în valoare terenul pregătit de acesta, în sensul disocierii planurilor, astfel ca ştiinţa să nu mai fie tulburată peste măsură de ingerinţe externe. „Naţionalitatea în marginile adevărului", spusese Eminescu, rezumînd concepţia profesată de *Junimea* în materie de istorie. Fructul nu s-a copt însă în acest domeniu decît mai tîrziu, după ce *Junimea* îşi epuizase elanurile. Un discipol avea să observe în legătură cu momentul respectiv: „Păstrînd proporţiile propriei noastre personalităţi etnice, culturale şi politice, e bine să întemeiem pe cunoaşterea şi preţuirea adevărului toate aspiraţiunile noastre de progres. *Veritas vincit!* Cu lozinca aceasta, vestitoare de încredere neclintită în puterea biruitoare a adevărului, au pornit la muncă şi la luptă cîţiva ardeleni care au fost în stare a contribui, la sfîrşitul secolului XIX şi la începutul secolului XX, la progresul istoriografiei române" [169]. Era vorba de I. Bogdan, I. Bianu, Al. Lapedatu, I. Lupaş însuşi, din care am citat, Şt. Meteş, S. Dragomir ş. a., cărora li se adaugă istorici din zona extracarpatică; o întreagă falangă sub steagul luptei pentru adevăr. Preocupat şi el de adevăr, cum era firesc, A. D. Xenopol crezuse a fi ocolit „urîcioasa dilemă" prin suprapunerea adevărului istoric peste interesul naţional [170]. La fel a căutat I. Bogdan să împace iubirea de adevăr cu entuziasmul pentru trecutul românesc [171]. Preocuparea continuă să existe şi în generaţia următoare, aparent mai severă în efortul disociativ, generaţie în numele căreia se rostea C. C. Giurescu: „Din punct de vedere naţional şi individual, adevărul nu poate niciodată păgubi; el aduce dimpotrivă întotdeauna foloase reale. Între patriotism şi obiectivitate nu există antinomie" [172].

Am amintit, din atîtea, trei exemple consonante, spre a sugera permanenţa unei preocupări ce venea din veac, de la Cantemir (care invoca „adeverinţa istoriei") şi chiar mai dinainte, preocupare obsesivă în epoca modernă şi definitorie pentru vîrsta *critică* a istoriografiei. Pentru „dragostea adevărului" pleda P. Maior [173], în timp ce Şincai definea „dregătoria" istoricilor prin obligaţia de „a scrie numai drept" [174]. A sluji „vecinicul adevăr", supunîndu-se „legilor" acestuia, avea să fie deviza lui Kogălniceanu [175], unul dintre elevii români ai lui Ranke, pe urmele căruia şi disocia politica de *istorie*, socotind că adevărul e „caracterul" ei principal [176]. Este şi atitudinea lui

[169] I. Lupaş, *Cronicari şi istorici români din Transilvania*, I, Craiova, (1933), p. XXXIII.

[170] A. D. Xenopol, *Românii şi Austro-Ungaria*, Iaşi, 1914, p. 9.

[171] I. Bogdan, alocuţie la intrarea în Academia Română, apud I. Lupaş, *I. Bogdan în lumina unor fragmente din corespondenţa sa*, Bucureşti, 1945, p. 159.

[172] C. C. Giurescu, *Cuvînt înainte*, în *Revista istorică română*, I, 1931, nr. 1, p. 4.

[173] P. Maior, *Istoria bisericească* (apud. I. Lupaş, *Studii, conferinţe şi comunicări istorice*, III, Sibiu, 1941, p. 97).

[174] G. Şincai, *Cronica românilor*, II, 125.

[175] M. Kogălniceanu, *Jurnalismul românesc*, în *România literară*, I, 1855, p. 78.

[176] Idem, *Opere*, I, Bucureşti, 1946, p. 646.

Xenopol, care scriind cunoscuta-i sinteză, aprecia că „istoria trebuie să scruteze spre a afla adevărul[177]. Atitudine activă aşadar, reafirmată şi cu ocazia întîmpinării elevului său Iorga la Academie[178].

Sub acest unghi, nici o deosebire între o generaţie şi alta. Hasdeu nu insistase mai puţin asupra datoriei de a rosti adevărul, pentru fixarea căruia a şi formulat un întreg sistem de norme[179]. Chestiunea era acum să se afle mijloace de îngrădire a imixtiunii patosului în discursul istoriografic. „Datoria noastră, a oamenilor de ştiinţă, declara Bogdan, este a prezenta civilizaţia trecută nu cum am fi dorit să fie, ci cum a fost în realitate. Numai în chipul acesta ne vom putea explica pentru ce am ajuns astăzi acolo unde suntem"[180]. Deziderатul său nu era decît o reformulare a postulatului rankean. Ceea ce aducea nou generaţia de la finele secolului era supunerea acestui deziderat la normele erudiţiei metodice, aşa cum acestea erau profesate deja în Apus. S-a putut ajunge, pe această cale, cum ne previne acelaşi istoric, la unele rezultate în marile probleme ale istoriei noastre[181].

Adevărul făcea progrese. Dar pînă unde putea el năzui? Ce grad de aproximaţie se putea admite în urmărirea acestuia? Sînt întrebări cu care N. Iorga ieşea înaintea elevilor săi, problematizînd istoria, căutînd a-i defini mai exact resursele şi limitele inerente[182]. Se putea atinge oare „severa culme a adevărului"?[183]. Era posibilă o împăcare a datoriei civice cu porunca veracităţii? Ca să scrie istorie, mărturisea Iorga în prefaţa sintezei germane, el n-avea nevoie de iubire sau de ură, ci numai de surse şi de acea înţelegere umană care e oricînd necesară pentru a lumina trecutul[184]. Ranke îi părea exemplar din toate punctele de vedere şi tînărul istoric nu ostenea să-l recomande ca pe cel mai mare din toată breasla. Căci Ranke a ştiut să valorifice o informaţie imensă în cel mai larg spirit şi să dea concluziilor sale o formă pregnantă, capabilă să convingă[185]. La Mommsen, el aprecia însuşirea adecvării cronotopice: „nici un lucru nu i s-a înfăţişat vreodată deosebit, smuls din pămîntul său, din mijlocul vecinătăţilor sale, de sub cerul care-l chemase la viaţă şi-l hrănise cu lumina sa. Pentru miile de umili răbdători care pricep şi expun abstract puncte de vedere şi soluţii parţiale, el a primit organic şi a reprodus organic subiectul său, în toată ramificaţia delicată şi puternică pe care subiectul o avusese, cînd *fusese*"[186]. Performanţă înaltă, la care nu se poate ajunge, Iorga o ştia bine, decît anevoie[187]. Şi nu fiindcă e dificilă erudiţia ca atare, ci mai ales pentru acel „adevăr de discernămînt", care se obţine incomparabil mai greu decît „adevărul de simplă constatare şi reproducere"[188]. Unul priveşte „fenomenul istoric însuşi"[189], celălalt doar amănunte. Erorile sînt cu putinţă oricînd, ceea ce nu înseamnă că sîntem în drept a sacrifica edificiul din cauza unei scăderi de amănunt: „în ştiinţă, a evita greşelile nelucrînd este

[177] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, I, Iaşi, 1888, precuvîntare.
[178] *Răspunsul d-lui A. D. Xenopol la discursul de recepţie al d-lui N. Iorga*, Bucureşti, 1911, p. 25.
[179] B. P. Hasdeu, *Istoria critică a românilor*, I, Bucureşti, 1875, p. IX–X.
[180] I. Bogdan, *Însemnătatea studiilor slave pentru români*, Bucureşti, 1894.
[181] Apud I. Lupaş, *op. cit.*, p. 163.
[182] N. Iorga, *Generalităţi*, 1944, p. 31.
[183] Idem, *Oameni cari au fost*, I, 1934, p. 39–43.
[184] N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, Gotta, 1905: *Prefaţă*.
[185] Idem, *Generalităţi*, p. 10, 12, 16, 20, 21, 24, 28, 182, 348.
[186] Idem, *Oameni cari au fost*, I, p. 121.
[187] Idem, *O viaţă de om* I, p. 311–312.
[188] Idem, *Generalităţi*, p.348.
[189] *Ibidem*, p. 209.

un act de prudență lașă" [190], observa Iorga, convins că și din eroare istoricul scoate profit, căci se deprinde cu acea „modestie de spirit" mereu necesară în exercițiul acestei profesii. A împinge exigența la limită, a pretinde perfecțiunea într-un domeniu al relativului, nu e oare un act de sumeție intelectuală? Și nu condamnă ea, în fond, la sterilitate? Un profesor de la Paris, excelent didact, a scris foarte puțin fiindcă îl paraliza perspectiva erorii [191]. Sub această latură, polemica dintre Dessau și Mommsen cu privire la *Historia Augusta* i se părea foarte instructivă, căci dezvăluia că și inteligențele cele mai distinse pot fi privite altfel [192]. Oricine în istoriografie are nevoie de *erată* [193]. „Am scris mult, va mărturisi marele polihistor, și tot ce am scris e imperfect, fiindcă țara mea are multe de acoperit" [194]. Nu era un îndemn la frivolitate, ci unul la asumarea erorii, adică a imperfecțiunii, ca inerentă oricărui demers istoriografic. E în firea științei ca rezultatele noi să le anuleze pe cele vechi, dacă acestea s-au dovedit fără temei. „Rămîne doar în unele cazuri forma frumoasă, în care se cuprinde o iluzie dispărută a adevărului" [195]. Nimic mai mult decît o iluzie? Scepticismul lui Iorga, pe acest tărîm, indică în fond o atitudine realistă și bărbătească. Nimic nu durează, și tocmai de aceea istoricul se cade a-și gîndi eforturile în perspectiva unei solidarități de breaslă. El știe că adevărul nu este imuabil, ci se schimbă odată cu sufletul său [196]. Durata lui e în funcție nu numai de amploarea informației, dar și de forța divinatorie a istoricului. „Comparația atentă și scrupuloasă a izvoarelor, eliminarea scoriilor din metalul prețios al adevărului", iată ce poate lungi oarecum viața unei scrieri contra unei prea repezi caducități [197]. Excesiva încredere în document, „fetișizarea" acestuia poate duce la precizie în detalii, dar și la falsificarea fondului [198]. Ceea ce interesează nu e așadar adevărul faptelor, ci adevărul din fapte, așa cum apare aceasta la un Lamprecht, a cărui operă indică interes pentru esență, pentru sensul înalt al zbuciumului omenirii, pentru „fizionomiile pe care le îmbracă pe rînd sufletul ei mobil", pentru căile dezvoltării și „tipurile ce-i înseamnă fiecare popas" [199]. Rost ambițios, desigur, pentru care nu orice istoric e chemat. El presupune din partea cercetătorului o atitudine activă, așadar anchetă sistematică, problematizare. „Noi căutăm adevărul", mărturisea acest „mare spirit neliniștit", apreciind că cel ce se străduie pentru adevăr are nevoie de un suflet viteaz [200]. Iar adevărul nu înseamnă numai exactitate, ci raportare la mediu [201], intuire a contextului evolutiv [202]. „Unde nu sunt legăturile, nu e nici istoria" [203]. Detalii? Fapte? „Ce valorează atunci tot acest ansamblu de lucruri disparate? Este un repertoriu pentru cineva care face istorie", nu mai mult [204]. Abia dincolo de repertoriu se

[190] *Ibidem*, p. 205.
[191] *Ibidem*, p. 202–203.
[192] *Ibidem*, p. 210.
[193] *Ibidem*, p. 202.
[194] Apud M. Emerit, *Quelques souvenirs...*, în *Nicolae Iorga, l'homme et l'oeuvre*, ed. D. M. Pippidi, Bucarest, 1972, p. 23.
[195] N. Iorga, *op. cit.*, p. 80.
[196] Idem, *Oameni cari au fost*, III, 1936, p. 59.
[197] Idem, *Generalități*, p. 41–42.
[198] *Ibidem*, p. 201.
[199] Idem, *Oameni cari au fost*, II, 1935, p. 171–172.
[200] *Ibidem*, p. 13–14.
[201] Idem, *Generalități*, p. 205.
[202] *Ibidem*, p. 207.
[203] *Ibidem*, p. 22.
[204] *Ibidem*, p. 210.

pot întrezări psihologii, relații, atmosferă, acea „generalitate a timpului" fără de care nu se înțelege nimic în istorie [205]. Cum să evocăm însă întreaga, „inscrutabila complexitate a faptelor"? [206]. O metodă unică nu există și nici rezultate definitive. Se pot obține însă pași înainte pentru o mai adîncă înțelegere a acesteia, păstrînd convingerea că alții vor desăvîrși efortul. Spiritul în care se face investigația contează, iar sub acest unghi *școala critică* manifestă aceeași atitudine de respect scrupulos față de adevăr. Un discipol avea să declare consensual într-o lecție inaugurală: „Nu vom căuta să denaturăm adevărul din interes estetic sau patriotic. Nu vom spiritualiza, nici eufemiza istoria — cum a făcut Ranke — ci vom expune adevărul în toată realitatea, căci *istoricul este în primul rînd un preot al religiei adevărului*" [207]. Nu insistase însă și Ranke asupra integrității adevărului? Chiar expresia „adevărul în toată realitatea" nu era altceva decît cunoscuta formulă rankeană, reluată sub diverse forme de mai toți istoricii de după el, inclusiv de Iorga și de discipolii *școlii critice*.

Adevărul așa cum a fost! Nu era oare naiv și prezumțios să se emită o atare exigență? Iorga, cel puțin, știa bine că nu se poate ajunge la acest adevăr nicicînd integral, ceva scapă mereu puterii noastre de a-l cuprinde și înțelege. Era însă un cîștig proclamarea adevărului ca țintă supremă, fiindcă ea îndatora pe istoric la efort continuu în direcția respectivă. Nici estetism, nici patriotism așadar: istoria trebuie să urmărească doar adevărul, iar prin aceasta ea contribuie la fortificarea sentimentului patriotic mai mult decît denaturarea interesată" [208].

„Numai și numai adevărul". La aceasta reducea I. Bogdan datoria istoricului în chiar lecția inaugurală și avea să rămînă credincios acestui precept. Adevărul îi apărea și lui D. Onciul ca „principiul suprem al istoricului" [209]. „Adevărul înainte de toate", clama la rîndul său N. Iorga [210], știind bine că nu există un consens în privința adevărului, noțiunea respectivă nefiind destul de riguros fixată. Nu putem privi lucrurile din trecut cum am privi inelele lui Saturn și nu putem proceda cu ele experimental, ca în științele naturii. Mintea noastră rămîne, pusă în relație cu faptele, singurul instrument. Dar este acesta destul de precis și de constant? Azi știm că-l influențează subconștientul, dispoziția momentană, ambianța lucrului, contextul social ș. a. Dacă „urechia te minte și ochiul te-nșeală" față de realitatea imediată, cu atît mai mult eroarea e posibilă cînd e vorba de trecut [211]. Dar nu trebuie să se tragă de aici o concluzie dezarmantă. Nici unul dintre corifeii *școlii critice* n-a părăsit arena de luptă, asumîndu-și dimpotrivă riscul de a rosti adevăruri crude, contrariante, pînă la a scandaliza cu „insolența" lor comoditatea de gîndire, ifosul patriotic, orgoliile universitare. Rezultate? Cine le-ar putea aproxima cel puțin? Ele se cuvin căutate nu atît în domeniul faptelor stabilite, cît în acela al atitudinii față de fapte: o atitudine mai critică, generatoare de analize mai aplicate și de construcții mai solide.

205 *Ibidem*, p. 207.
206 *Ibidem*, p. 32.
207 I. Ursu, *Concepția istorică*, București, 1924, p. 17.
208 *Ibidem*.
209 D. Onciul, *Studii de istorie*, București, 1971, p. 191.
210 N. Iorga, *Generalități*, p. 35.
211 *Ibidem*, p. 199—201.

7. ERUDIȚIE ȘI ISTORIE

Erudiția clasică pe tărîm istoriografic avusese normele ei, relativ precise, care i-au asigurat un prestigiu durabil. Romantismul a produs însă o largă deschidere, antrenînd și erudiția în aventurile lui, capricioase, rebarbative, cu urmări insolite pentru cunoaștere. A doua jumătate a secolului XIX a fost marcată, în consecință, de „un fel de orgie a erudiției", care a extins considerabil cîmpul „evenimentelor". Servită de o metodă mai riguroasă, subsumată nevoii de adevăr, ea a consolidat domeniul și a contribuit astfel la refacerea încrederii în putința unei filosofii a istoriei [212]. Dar a și produs abateri de la rostul științei, exercitîndu-se oarecum în gol. Erudiția pentru erudiție e însă un nonsens și *Junimea* n-a ezitat să o condamne, persiflînd-o oriunde se manifesta în producții academice ori sub alte forme. Zeflemeaua ei a atins nu o dată „academismul" steril, abuzul bibliografic și de citații inutile.

Nu era însă un fenomen local. G. Monod observa aproape concomitent cum „istoria se degradează în erudiție", abdicînd de la adevăratul său rost [213]. S-a vorbit și de „istoria documentară", preocupată numai de „toaleta" informației [214]. O atare istorie nu era atunci inexplicabilă. Față de excesele romanticilor, noua epocă încerca să fie „pozitivă", restabilind autoritatea documentului și limitînd sever drepturile imaginației. Un amestec de viziune romantică și erudiție critică era un lucru destul de frecvent. N. Iorga le reproșa lui Hasdeu și Tocilescu dorința de a „uimi lumea cu citații potrivite și nepotrivite, cu reproduceri de texte în multe limbi", cum nu întîlnise, de exemplu, în notele unui A. Demetriescu la traducerea lui Dio Cassius [215]. Meteahna nu era generală. Dar tocmai acest abuz de citate și de erudiție ostentativă, superfluă, i-l va reproșa lui însuși A. D. Xenopol cu ocazia recepției academice [216]. Era o punere la punct în cadrul unei polemici care adusese, nu o dată, față în față pe elev și pe profesor. Altminteri, amîndoi știau să dea „cezarului" ce i se cuvenea, recunoscînd deopotrivă rostul erudiției în critica și în construcția istoriografică.

Mărturisirea lui Xenopol din prefața la *Domnia lui Cuza Vodă* (1903), definește o atitudine: „Nu am voit să fac operă de erudit, ci operă de istoric; căci nu se bagă de seamă că erudiția rău întrebuințată dăunează istoriei mai mult decît îi folosește" [217]. Este aici vechea separație între *erudit* și *istoric*, invocată preventiv, căci istoricul se aștepta la obiecții privind analizele de amănunt, descrierea surselor etc. „Erudiția goală", deprinsă a cita mult și a umple subsolurile paginilor cu texte și comentarii fastidioase, iată ce dezaproba Xenopol, care, scriind marea sinteză pragmatică, a ținut să-și prevină cititorii că dorea să se exprime cît mai simplu. Prea simplu, vor obiecta unii, apreciind că expresia se cerea adecvată mai strîns conținutului. Reputatul istoric a încercat totuși o modelare a expresiei potrivit cu natura subiectului și se temea chiar să nu fie ținut de rău pentru inegalitatea stilului [218].

Cu toate contestațiile din epoca formării *școlii critice*, Hasdeu și Xenopol au contribuit în bună măsură la extinderea orizontului istoriografic și nu mai

[212] H. Sée, *Science et philosophie de l'histoire*, Paris, 1933, p. 21.
[213] Cf. Ch. — O. Carbonell, *L'historiographie*, Paris, 1981, p. 100.
[214] *Ibidem*, p. 112.
[215] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, I, București, 1934, p. 17—18.
[216] Idem, *Două concepții istorice*, București, 1911, p. 27.
[217] A. D. Xenopol, *Domnia lui Cuza Vodă*, I, Iași, 1903, prefață.
[218] Idem, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, I, Iași, 1888: *Precuvîntare*.

puțin la ceea ce am putea numi disciplina erudiției. Pe urmele lor s-au avîntat, fie și polemic, noii discipoli ai domeniului, cu un accent mai apăsat pe erudiție la început de carieră, cu interes mai larg pentru sinteza istorică în anii de maturitate. Tendința dominantă a epocii era una de restrîngere a cîmpului cercetării, astfel ca analiza faptelor să poată fi întreprinsă sistematic. „Pentru a plasticiza lucrul printr-un exemplu, observa Iorga, înfățișați-vă un om pe care perspectiva imensă, deschisă de o înălțime, îl amenință, îl imobilizează, și care, prin fixarea unui punct din această imensitate, simte dispărîndu-i groaza, descurajarea de la început" [219].

A limita cît mai sever domeniul cercetării era deci o normă de metodă și un mijloc de a-l feri pe istoric de efectul paralizant al impactului documentar. Erudiția se cuvenea pusă în slujba restituirii sistematice, fragmentare, însă fără a ignora perspectiva ansamblului. „Concepțiile întinse, mari, nu sînt oprite, dar ele-și pierd orice valoare dacă stabilirea lor nu e sigură, nu numai din punctul de vedere logic, ci mai ales din al faptelor. Acestea trebuie cernute, desfăcute cu o lungă și delicată răbdare, pe care puțini știu s-o aprecieze după cuviință. O astfel de muncă răbdătoare, care reclamă mai multă inteligență, cu cît mai multă inteligență, decît ușoarele lupte din suliți ale logomahilor, dă sufletului, alăturea cu virtutea cea mare a răbdării, iubirea preciziei, a *onestității științifice*" [220].

Precizie și onestitate, însemnau, în concepția tînărului dascăl același lucru. Față de istoricii deprinși a divaga și a filosofa, el a înțeles să se plaseze din capul locului la antipod, îndrumîndu-și ascultătorii spre căutarea adevărului în unități cronotopice bine circumscrise. Astfel, „e așa de greu de descoperit adevărul, oriunde și mai ales aici! Atîtea cauze fac izvoarele discordante și nesigure: nepriceperea, informația greșită, pasiunea, păstrarea defectuoasă a bietei bucăți de pergament sau de hîrtie îngălbenită, care trebuie să ne mijlocească viziunea unei lumi dispărute" [221]. O atare muncă formează spiritul și aduce totodată un profit moral. Căci ea deprinde pe istoric cu rigoarea judecății, îi inculcă o disciplină a minții și îi nutrește binefăcător simțul măsurii. A tipări izvoare, a îngriji ediții e uneori mai profitabil pentru spirit decît avîntul de a construi cu orice preț. Fiindcă „cea mai bună, cea mai muncită carte, afară de publicațiile de izvoare sau de cercetări prea restrînse, e veche după cîteva decenii; o nouă ediție e o scriere din nou. La început, se confesa Iorga, spiritul, desprins cu libertatea, se revoltă de umilirile neapărate ce le întîmpină. Apoi, cu vremea, găsindu-și greșelile aiurea, la cei mai mari, convins de fatalitatea lor, el păstrează din amintirea deziluziilor și a înfrîngerilor o modestie de spirit care nu cade pînă la descurajare, dar taie pentru totdeauna putința insolenței și prezumției" [222].

Ceea ce deosebește pe istoric de erudit e perspectiva, punctul de vedere. Eruditul se ocupă de fragmente, fie acesta și o etapă întreagă, pentru a le recompune cît mai precis, în timp ce istoricul cuprinde întregul, zugrăvește, circumscrie ansamblul, integrează. Eruditul, spunea Iorga, „vede numai probleme de critică, ogoare și straturi de lucrat"; el e desenatorul care înfățișează precis arborele, frunza, piatra, firul de iarbă, nu peisajul întreg. Pentru întreg e nevoie de istoric, iar „pentru a fi istoric trebuie o natură de artist; eruditul e gata cînd un intelectual posedă simț istoric și iubire de trecut" [223].

[219] N. Iorga, *Generalități*, 1944, p. 35.
[220] *Ibidem*.
[221] *Ibidem*, p. 36.
[222] *Ibidem*, p. 37.
[223] *Ibidem*, p. 47.

Disjuncţia e poate excesivă. Căci Iorga însuşi era totodată şi erudit şi istoric, cele două ipostaze, dublate, multiplicate de altele, fiind perfect compatibile. A-i prezenta pe erudiţi ca „modeşti soldaţi de jertfă" ai istoriografiei era însă un gest de recunoaştere a indispensabilităţii lor [224]. Munca eruditului, ca şi aceea a istoricului, nu se poate presta fără inteligenţă şi talent. Falşii erudiţi (Iorga vorbea de „ignoranţa omniscientă") [225] se rezumă la detalii, fără simţul ierarhiei şi al măsurii, incapabili să asigure o justă înţelegere a lucrurilor. Tot aşa falşii istorici nu stăpînesc perspectiva care integrează şi nu pot observa detaliul semnificativ. Dacă trebuie să deplîngem obscuritatea erudiţiei, lipsa de critică şi superficialitatea istoriei nu sînt mai puţin regretabile [226].

Rostindu-se astfel, Iorga polemiza cu erudiţia sterilă, suficientă, pretenţioasă şi în acelaşi timp cu istoricii incapabili să observe măsura, armonia, coerenţa lăuntrică. „Dezordinea, lipsa de gradaţie, absenţa unei ţinte înlătură ideea unei frumuseţi artistice superioare a istoriei", conchidea marele cărturar [227], preocupat să discearnă cum se pot asigura în acest domeniu moralitatea şi armonia. La *material* şi *critică*, istoricul trebuie să adauge neapărat *organizare* şi *stil* pentru a putea construi. Fără construcţie nu există istorie, iar construcţia implică, între altele, „fantezie reproductivă" [228]. Erudiţia o pregăteşte numai, făcîndu-i posibil efortul structurant. N. Iorga a ştiut să-i releve întreaga însemnătate, ca unul ce era, el însuşi, un erudit de anvergură. Nimeni n-a evocat cu mai multă simpatie şi înţelegere munca benedictină a cîte unui împătimit al istoriei, scoţînd adesea din umbra cea mai deasă erudiţi de felul lui T. Cipariu, Şt. Orăşanu, G. Popovici ş. a. „Cine a străbătut vreodată sălile astăzi prăfoase şi părăsite ale bibliotecii lui — scria despre întîiul — a trebuit să rămînă uimit de larga rază a interesului său literar şi, mai bine, a interesului său *uman*. De la manuscriptul de cronici ale Moldovei pînă la versurile arabe legate în marochin roşu şi pînă la poezia lirică a timpului său — n-a făcut şi el versuri? — totul te întîmpină acolo. În aceste încăperi a cetit el mulţi ani de zile după ce noi nu mai ştiam să-i cerem a scrie" [229]. În D. Onciul, cu care a conlucrat la Universitate îndelung, Iorga recomanda pe unul din acei „paşnici oameni de ştiinţă, închişi cu bucurie în cămăruţa migălosului lor lucru" [230]. Am putea aminti, desigur, şi alte figuri de erudiţi pe care savantul evocator a ştiut să-i portretizeze memorabil, o întreagă, vastă galerie de „soldaţi de jertfă" ai istoriografiei.

Din aceeaşi perspectivă, preocupat să distingă, dar şi să observe note comune, V. Pârvan definea pe istoric în triplă ipostază: adunător de izvoare, istoric propriu-zis şi filosof al istoriei. Cea dintîi corespunde oarecum eruditului, înţeles ca ipostază inerentă a istoricului, ca şi aceea de filosof [231]. Ideal, cele trei ipostaze coexistă în personalitatea istoricului autentic, nu şi în „plebeimea ştiinţei istorice", pe care tînărul comentator, atunci student, o trata cu suveran dispreţ [232]. Erudiţia curentă, „asigurată", în acest domeniu, de „istoricaştri" [233], nu de cercetători cu largă deschidere filosofică, aşa cum s-ar

[224] *Ibidem.*
[225] *Ibidem*, p. 51.
[226] *Ibidem*, p. 52.
[227] *Ibidem*, p. 61.
[228] *Ibidem*, p. 44.
[229] Idem, *Oameni cari au fost*, I, 1934, p. 104–105.
[230] *Ibidem*, II, 1935, p. 151.
[231] V. Pârvan, *Scrieri*, Bucureşti, 1981, p. 59–64.
[232] *Ibidem*, p. 61.
[233] *Ibidem*, p. 62.

fi cuvenit. Aspru și chiar violent în aprecieri, tînărul Pârvan plasa istoria la un nivel pe care numai puțini dintre profesioniștii domeniului pot năzui să-l atingă. Se recunoaște în aceste exigențe spiritul de rigoare inculcat la seminarii de I. Bogdan și D. Onciul, alături de orizontul larg, tulburător, pe care N. Iorga îl indica drept țintă complementară și indispensabilă. La luarea în stăpînire a uneltelor profesiei, ca și la cucerirea acelui orizont, erudiția își avea rostul ei, mai precis definit decît la Odobescu sau la Hasdeu, un rost încă destul de generos pentru a ispiti noi devotamente, mai ales în definiția pe care i-o dădea, erudit între erudiți, N. Iorga.

8. SUGESTIILE ETNOPSIHOLOGIEI

Nu e fără interes, poate, să urmărim în ce fel istoriografia română de la finele secolului XIX și începutul celui următor a fost sensibilă la directiva etnopsihologică a cercetării. Atentă la noile oferte pe acest tărîm, cum se poate deduce din legăturile lui N. Iorga cu K. Lamprecht, ea se întemeia totodată pe o tradiție demnă de semnalat.

Dacă primele incursiuni în zonele abisale ale culturii și ale psihologiei le făcuse deja romantismul, punînd accent pe dimensiunea spirituală a istoriei ca *Geisteswissenschaft*, și dacă un anume interes pentru latura psihologică a acesteia se poate observa la mai toți istoricii de seamă din secolul XIX, o preocupare sistematică de a descifra istoria sub unghi psihologic nu se cunoaște decît începînd cu a doua parte a aceluiași secol [234]. Editînd, în 1859, acea *Zeitschrift für Völkerpsyhologie und Sprachwissenschaft*, H. Steinthal și M. Lazarus dădeau expresie unei tendințe și fixau o dată semnificativă. Pregătită prin noțiunea hegeliană de *Volksgeist*, întrezărită oarecum în opera lui J. F. Herbart, etnopsihologia se înfățișa deocamdată ca un amestec de etnologie descriptivă, sociopsihologie și logică socială. Abia ulterior ea s-a separat, prin W. Wundt (*Völkerpsychologie*, 1900 sqq) de alte preocupări conexe, reflectate mai ales în *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* [235]. Rădăcinile ei erau însă mai vechi, căci istoria a fost oarecum psihologică întotdeauna, numai că interesul ei s-a deplasat de la eroii responsabili către mulțimile cu rol decisiv [236], pentru a se fixa în cele din urmă la idei și mentalități [237]. Scriind despre secolul lui Ludovic XIV, Voltaire glorifica de fapt geniul francez și tindea spre o istorie a civilizației respective. Geniul propriu e ceea ce caută să circumscrie orice popor, mai cu seamă în etapele regenerative. Încurajînd această direcție în spațiul german, Herder, Fichte, Humboldt, Hegel au pregătit istoriografia pentru ancheta etnopsihologică, recomandînd abordări comparative. Cercetarea „spiritului națiunilor", preconizată de Voltaire încă la 1754, a dat istoriei un viguros impuls de-a lungul secolului XIX. În Rusia lui Karamzin, în Grecia lui Koraïs, în Polonia lui Mickiewicz, în Boemia lui Kopitar, în Germania lui Ranke, pretutindeni se căuta, în spirit romantic, *sufletul*: sufletul

[234] Informații recente asupra domeniului îndeosebi la Kester D. Stephens, *Historiography: a Bibliography;* Scarecrow Press, Metuchen/New York, 1975, p. 237–242; Helmut Berding, *Bibliographie zur Geschichtstheorie*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Goettingen, 1977, p. 242–249. Mai direct se referă la subiectul nostru: Abel Miroglio, *La psychologie des peuples*, Paris, 1965; A. Dupront, *Problèmes et méthodes d'une histoire de la psychologie collective*, în *Annales E.S.C.*, 16, 1961, p. 3–11.

[235] H. Berr, *La synthèse en histoire* (1911), 2e éd. Paris, 1953, p. 107–108.

[236] G. Duby, *Histoire des mentalités*, în *L'histoire et méthodes*, éd. par. Ch. Samaran, 1961, p. 937.

[237] Jacques Le Goff, *La nouvelle histoire*, Paris, 1978, p. 59–60.

națiunii, dar și sufletul epocii. Creația colectivă cîștiga în interes și nu e de mirare că spațiul german a dat opere atît de remarcabile pe acest tărîm (J. Burckhardt ș. a.), ca și cel francez dealtminteri (H. Taine, Fustel de Coulanges etc.), tocmai în perioada cînd se puneau, la Berlin, bazele acelei *Völkerpsychologie* care a fertilizat istoriografia în a doua parte a secolului XIX, pentru a deveni una din direcțiile ei cele mai fecunde. De o vogă particulară ea s-a bucurat în România, unde construcția de stat era acompaniată de eforturile unei autodefiniri culturale, iar această autodefinire necesita o perspectivă etnopsihologică.

Trei surse externe sînt de luat în seamă cînd e vorba de amintita perspectivă: 1) sugestiile istoriografiei franceze; 2) aportul lui Buckle în problema factorilor dezvoltării; 3) școala etnopsihologică germană. În primul caz, ar fi de reținut mai ales istoriile civilizației, urmărite în spațiul românesc cu un viu interes, Guizot însuși fiind cunoscut și tradus ca autor de sinteze precum *Histoire de la civilisation en France* și *Histoire de la civilisation en Europe*. S. Marcovici, M. Kogălniceanu, I. Heliade-Rădulescu, G. Baronzi sînt citabili, alături de N. Bălcescu, pentru interesul arătat acestui domeniu T. Maiorescu se preocupa în *Einiges philosophische in gemeinfasslicher Form* (1860) de ceea ce Guizot numise „la portion philosophique de l'histoire", iar elevul său de la Institutul Academic din Iași, A. D. Xenopol, afla în cele două sinteze ale lui Guizot „întîlnirea" esențială care l-a cîștigat pentru istorie. Unui popor ce năzuia să se afirme ca entitate distinctă în concertul lumii istoria civilizației îi oferea desigur o mai bună șansă decît tradiționala istorie politică [238]. Prin ea se putea pune mai lesne în lumină ceea ce antropologul Adolf Bastian numea ideea etnică *(Völkergedanke)*, latura specifică, ireductibilă *(Elementargedanke)* a fiecărui popor. Istoria civilizației intra astfel în atingere cu noua direcție de studiu care făcea din istorie fie o caracterologie la dispoziția politicii (K. Hillebrandt, G. de Lapouge, G. Le Bon, A. Keane etc.), fie o etnopsihologie (M. Lazarus, H. Steinthal, E. B. Tylor, Chr. A. Lobbeck, Em. Durkheim ș. a.) încă destul de vag conturată [239].

Comun în ambele formule era interesul preeminent pentru colectivitate, pentru tipuri mentale sau psihologice. La 1843, M. Kogălniceanu mărturisea că înțelege să trateze istoria națională „în chip colectiv", părăsind așadar vechea concepție a istoriei ca suită de biografii princiare. Poporul, ca „izvor al tuturor mișcărilor și isprăvilor" se cuvenea să fie adevărata țintă a cercetării istorice [240]. Istoria națională, observa în același timp N. Bălcescu, trebuia să ducă, în cadrul programului regenerativ, la sporirea patriotismului și a statorniciei de caracter, să înfățișeze „poporul român cu instituțiile, ideile, sentimentele și obiceiurile lui în deosebite veacuri" [241]. Am amintit două nume importante pentru începuturile istoriografiei române moderne. S-ar putea cita însă și eforturi mai vechi în direcția unei „caracteristici" etnice. Cronica lui Miron Costin (secolul XVII) conține destule pagini privitoare la români ca popor, dar și la vecinii lor cazaci, poloni, unguri, turci. Iar la 1714, D. Cantemir evoca „năravurile moldovenilor", cu intenții pedagogice și nu fără a-și dezvălui dilema: Căci „dragostea ce avem pentru patria noastră ne îndeamnă pe de o parte să lăudăm neamul din care ne-am născut și să înfățișăm pe locui-

[238] Cf. Al. Zub, *Junimea, implicații istoriografice*, Iași, 1976, p. 254–262: „Așa-numitele istorii ale civilizației".

[239] *Enciclopedia italiană*, XXVIII, Roma, 1935, p. 462–464.

[240] M. Kogălniceanu, *Opere*, II, București, 1976, p. 394.

[241] N. Bălcescu, *Opere alese*, I, București, 1960, p. 58.

torii țării din care ne tragem, iar pe de altă parte, dragostea de adevăr ne împiedică, într-aceeași măsură, să lăudăm ceea ce ar fi, după dreptate, de osîndit". Era convins însă că „le va fi lor mai folositor dacă le vom arăta limpede în față cusururile care-i sluțesc, decît dacă i-am înșela cu lingușiri blajine și cu dezvinovățiri dibace"[242]. Cusururi? Cele obișnuite și pe la alții, „dacă nu prea multe, totuși nici prea puține"; lipsa de educație și măsură, trufia, inconstanța[243]. *Descriptio Moldaviae*, la care ne-am referit, e astfel primul studiu notabil de caracter etnopsihologic din istoriografia română. Reflecții critice de același caracter se întîlnesc apoi, mai tîrziu, în istoriografia iluministă, dar fără sistematizarea dată de Cantemir. G. Șincai, de pildă, constata peste un secol cam aceleași carențe, stăruind asupra nestatorniciei și indiferenței civice[244]. Istoricul se voia și un moralist, un pedagog sever, care înțelegea că o resurecție autentică nu e posibilă decît prin continua și aspra observare de sine.

Epoca palingenezei, ocupînd primele decenii ale secolului XIX, a fost extrem de sensibilă la autodefinirea națională și n-a ezitat să pună la lucru, pentru a exalta „sufletul" poporului, resurse dintre cele mai variate: folclor, literatură, etnografie etc. „Oamenii întîi cîntă, pe urmă scriu", observa Bălcescu, pentru a demonstra, în deplin acord cu romantismul, că „cei dintîi istorici au fost poeți"[245]. Dincolo de eveniment, biografie și relații internaționale, interesează profunzimile națiunii, atitudinile, comportamentele. Selecția faptelor ține de o anume idee de exemplaritate, sensul parenetic al istoriei apare evident. Ideea de moștenire (tradiție) și cea a autoanalizei merg împreună, strîns legate de descoperirea de sine prin folclor și istorie locală. „O naționalitate întreagă se dezvălește în gradul, în hainele, în tipul antic, în cîntecele acelor oameni", scria Al. Russo despre cîntăreții populari[246], convins că studiul trecutului nu se mai putea mărgini la fapte politice, diplomatice, militare, ci era dator să exploreze „datinile, natura și geniul neamului omenesc", instituțiile, „mișcarea socială", gradul de civilizație. „Unde este dar românismul, unde să-l caut, pentru ca să-mi fac o idee exactă de geniul român?"[247]. Răspunsul lui Russo, ca al atîtor romantici din epocă, recunoștea în poezia populară „expresia cea mai vie a caracterului național" și descoperea întrînsa elemente caracterizante pentru structura sufletească, obiceiurile, starea morală, viața intimă și socială a poporului, ele denotînd o intuiție psihologică aproape infailibilă[248]. În acest efort de a defini etnopsihologia românilor pe bază folclorică, el se întîlnea cu M. Kogălniceanu, V. Alecsandri (pe care l-a și ajutat să întocmească celebra colecție de *Poezii populare*, 1852), N. Bălcescu, în spiritul unei direcții care mai cu seamă în spațiul german (Herder, Grimm) se dovedise extrem de fertilă și care descoperea în folclor o întreagă, miraculoasă „arhivă a popoarelor"[249].

Caracterizări etnopsihologice apar destul de frecvent în presa epocii și sensul lor este evident formativ. I. Heliade-Rădulescu traduce fragmente din *Histoire de la civilisation* de Guizot, iar G. Barițiu le face loc în foaia sa

242 D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, ed. P. Pandrea, București, 1956, p. 239–240 (cap. XVIII).

243 *Ibidem*, p. 242.

244 G. Șincai, *Cronica românilor și a mai multor neamuri*, ed. II, t. II, București, 1886, p. 129.

245 N. Bălcescu, *op. cit.*, p. 59.

246 Al. Russo, *Scrieri alese*, București, 1970, p. 266; *Poezia populară*.

247 *Ibidem*, p. 265.

248 *Ibidem*, p. 263–265.

249 *Ibidem*, p. 260.

brașoveană, preocupat și el de o mai precisă definire etnopsihologică. Paginile scrise de străini, în chip de pledoarii în favoarea programului național românesc (J. Michelet, Ed. Quinet, P. Bataillard etc.) au contribuit, de asemenea, la un spor de interes consensual, deocamdată manifest în observații aleatorii pe tărîm istoriografic, gazetăresc, literar. Psihologia de grup și sociologia, ambele stimulate de infiltrarea concepțiilor marxiste în investigația istorică, trebuie avute și ele în vedere ca surse ale recrudescenței interesului pentru factorul colectiv. Un atare interes a făcut perceptibile ritmuri deosebite, amplitudinea mișcărilor de masă fiind mult mai largă decît a indivizilor, fie aceștia și excepționali [250].

Conștiința colectivă a devenit un concept stimulant în mai toate istoriografiile europene. Nutrită din folclor și din legitime aspirații naționale, ea a impus istoricilor deschideri nebănuite mai ales în cercetarea civilizațiilor: tărîm fecund, pentru care istoricii români din a doua parte a secolului XIX au manifestat un viu interes teoretic. Cele două sinteze ale lui Guizot în acest domeniu, *Istoria raționalismului în Europa* de W. E. H. Lecky, *Istoria dezvoltării intelectuale a Europei* de J. W. Draper și mai ales Istoria civilizației în Anglia de H. T. Buckle [251] au determinat atitudini caracteristice, contribuind la o înțelegere mai deplină a menirii istoriei. Pe marginea lor, A. D. Xenopol a făcut un amplu studiu comparativ [252], ocupîndu-se îndeosebi de teza buckleană. Aceste din urmă, el îi opunea constatarea că nu știința singură determină progresul, ci un complex de factori ce țin de etnopsihologie: perspectivă integralistă, reluată apoi în *Principes fondamentaux de l'histoire* (1899), unde îi reproșa lui Buckle confuzia între condițiile fizice ale dezvoltării și principiile ce guvernează dezvoltarea însăși. Nu legi de reproducere periodică are a urmări istoria, ci legi de direcție, „serii istorice", susceptibile să definească aspirații, orientări, tendințe și să pună în lumină mereu factorul uman, dimensiunea lui specifică. „Baza istoriei este psihologia popoarelor", conchidea Xenopol [253], sprijinindu-se pe maeștrii săi de la Berlin și invocînd pe deasupra autoritatea lui Eugen Dühring, ale cărui obiecții la adresa sistemului buckleaan îi confirmau propriile rezerve [254]. S-ar putea spune că analizele întreprinse pe marginea unor scrieri de Comte, Guizot, Quinet, Buckle, Draper, Lecky, l-au condus pe Xenopol la limpeziri în sensul unor reflecții mai vechi. „În genere — se mărturisea el la 19 octombrie 1869 — cugetarea a precedat citirea și am văzut cu mulțumire că opiniile mele căpătau în urmă sprijinul unor mari autorități" [255]. Cel mai mult aprecia însă autoritatea fondatorilor etnopsihologiei, disciplină pe care înțelegea el însuși să sprijine efortul de sistematizare epistemică a istoriei. Își procurase textele de bază din *Zeitschrift für Volkerspsychologie und Sprachwissenschaft*, cu intenția de a le traduce și publica în România, alături de o psihologie pe care ar fi trebuit să o elaboreze, complementar, T. Maiorescu. Ce-ar fi fost acea psihologie, nu putem ști. Fapt este că mentorul *Junimii* se apropia, prin Herbart, de noua direcție și că lucrările lui conțin numeroase elemente de psihologie etnică. El își propunea la un moment dat să scrie o *Istorie a influenței eroilor intelectuali*, iar *Istoria contimporană a*

[250] Cf. Georges Duby, *op. cit.*, p. 940.

[251] Cf. Al. Zub, *The Bucklean impact on Romanian culture*, în vol. *Anglo-Romanian relations*, ed. by Gh. Buzatu, Iași, 1983, p. 189—199.

[252] A. D. Xenopol, *Istoriile civilizațiunei*, in *Convorbiri literare*, Iași, III, 1869, nr. 8—18

[253] *Ibidem*, III, 1869, nr. 17, p. 301.

[254] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, II, București, 1932, p. 62.

[255] Al. Zub, *op. cit.*, p. 259—260.

României pe care a întocmit-o spre finele secolului avea menirea să evidenţieze „atmosfera intelectuală în mişcarea noastră politică". Cum se constituie spiritul public? Cum se prefac ideile în instinct popular? De ce există deosebiri de comportament aşa de evidente între un popor şi altul? Asemenea întrebări îşi propunea să abordeze într-o suită de *Cercetări politice*, rămasă în stadiul de proiect, cercetări a căror direcţie consună cu *Völkerpsychologie.*

Alte dezbateri despre caracteristicile etnice, opunînd îndeobşte latinitatea germanismului, au avut loc la *Junimea*, cu participarea lui V. Alecsandri, V. Pogor, T. Rosetti, A. D. Xenopol. Ultimul avea să rămînă şi cel mai ataşat de asemenea problematică, înţelegînd să întemeieze istoria pe o cunoaştere etnopsihologică şi să-i sistematizeze teoria în funcţie de aportul psihologiei. Studiul despre *Cultura naţională* (1868) el l-a conceput ca o aplicare a psihologiei herbartiene la istorie, iar pe acela despre *Istoriile civilizaţiunei* (1869) în mod explicit ca un demers etnopsihologic.

Pornind de la acea psihologie şi de la contribuţiile lui Lazarus şi Steinthal, el spera să imprime „o direcţiune bună cercetărilor şi studiilor istorice". Despre fondatorii noii discipline, el îi scria lui I. C. Negruzzi, la 25 august 1869: „lucrările acestor oameni pe un tărîm cu totul nou m-au atras cu putere nespusă, m-au atras pentru că sînt congenitale cu cele după care aspir eu. Cînd am scris întîiul articol, *Cultura naţională*, nu le cunoşteam. Poţi să-ţi închipui ce bucurie am avut, în urmă, cînd am văzut că eu aplicasem în cercetarea mea, atît de necomplectă în fond, acelaşi principiu, întemeind, „istoria şi politica" pe psihologie, pe „cunoştinţa sufletului poporului", diferit de psihologia individuală, cu toate că porneşte de la ea. „Ce e mai mult, preciza istoricul, eu ascultasem psihologia predată de Maiorescu, psihologia ştiinţifică a lui Herbart; pe principiile acestei psihologii lucrasem disertaţiunea mea şi tot această psihologie e baza studiilor lui Steinthal şi Lazarus". Socotea deci necesar să traducă unele din lucrările acestora, extrase din amintita revistă, spre a fi difuzate în România, alături de un compendiu de psihologie harbartiană, sugerat chiar de Maiorescu, pentru a „pune oleacă spiritele în mişcare spre studii istorico-filosofice" [256]. Aceasta voia să însemne, de fapt, scoaterea istoriei de sub zodia pragmatismului pentru a-i asigura un orizont filosofic. E semnificativ faptul că deşi citează între profesorii săi de la Berlin pe Ranke, Curtius, Mommsen, cel dintîi cunoscut şi printr-un studiu despre istorie şi politică *(De historiae et politices cognitione atque discrimine*, 1836) [257], Xenopol nu s-a lăsat sedus de atare prestigii, orientîndu-se spre o disciplină ce promitea să revitalizeze cercetarea istorică, dîndu-i un suflu filosofic. Traducerile propuse de tînărul *studiosus* n-au mai fost realizate. Adeziunea istoricului la etnopsihologie rămîne însă semnificativă şi ea se poate descifra în interesul pentru *Istoria toleranţei religioase la români* a lui Hasdeu (1868) ca şi în recenzia *Cronicii Huşilor* de Melchisedec, în care Xenopol preconiza studiul vieţii colective în nesfîrşitele ei manifestări [258]. La rîndul său Hasdeu se ocupa de *Amorul în cronicele române* şi de *Ideea fundamentală a dreptului*, cu intenţia de a restitui însă „complexul convingerilor generale ale unui timp şi ale unui popor" [259], pe cînd Xenopol iniţia o serie de *Studii asupra stării noastre actuale* (1871), preocupat de istoria spiritului public, a moravurilor şi a mentalităţilor, recomandînd totodată (1873) un ciclu de prelecţiuni care să urmărească *principiile*

[256] I. E. Torouţiu, *op. cit.*, p. 51—52.

[257] *Ibidem*, IV, p. 381.

[258] *Ibidem*, II, p. 106.

[259] *Revista practică de drept*, Iaşi, I, 1871, nr. 2, p. 3.

reprezentate de popoare. În schiţa propusă, discutabilă desigur, chinezii ar personifica *utilul*, indienii *contemplaţia*, evreii *religia*, fenicienii *bogăţia*, egiptenii *măreţia*, grecii *frumosul*, romanii *puterea*, spaniolii *fanatismul*, englezii *statul*, francezii *gloria*, germanii *filosofia*, italienii *arta* [260]. Asemenea discuţii avuseseră loc şi anterior în sînul *Junimii*, mai cu seamă despre opoziţia latin-german [261], la care se referise şi Maiorescu [262]. Ele îşi vor păstra actualitatea, reînvigorate de I. Slavici, M. Eminescu, A. D. Xenopol ş. a., în acord cu preocupările existente pe continent.

Pe linia unei tipologii etnopsihologice, mai toţi cărturarii de seamă din epocă s-au referit la ,,modelele'' europene, nu fără intenţia de a recomanda pe unul sau altul [263]. Finalitatea politologică e dublată în genere de una etnopsihologică, ambele ţinînd deopotrivă de stadiul ştiinţific al problemei şi de nevoile societăţii româneşti. O paralelă caracterologică a întreprins I. Slavici scriind despre români şi unguri, cu date istorice, etnografice, statistice etc. şi se gîndea la o extindere sensibilă a planului într-o *Psihologie universală* rămasă în stadiu de proiect [264]. Autor al unui sistem filosofic materialist (*Teoria ondulaţiunii universale*, 1876), V. Conta a voit şi el să integreze rezultatele etnopsihologiei, dar n-a avut răgazul de a le aprofunda, limitîndu-se la observaţii legate de influenţa mediului asupra psihologiei popoarelor şi făcînd observaţii ceva mai ample cu privire la destinele poporului evreu în istorie [265].

Asemenea observaţii sînt destul de frecvente în epocă şi ele vor căpăta un caracter ceva mai sistematic spre finele secolului, mai ales, prin A. D. Xenopol şi C. Rădulescu-Motru. Primul avea ambiţia să imprime, prin intermediul etnopsihologiei, o nouă direcţie istoriografiei şi chiar să determine o mişcare mai amplă de caracter istorico-filosofic, contînd din acest punct de vedere pe sprijinul *Junimii*. Dacă însă propunerea de a publica textele de bază ale disciplinei etnopsihologice alături de un compendiu de psihologie herbartiană, nu s-a bucurat de audienţă destulă, istoricul a mers mai departe în cercetările sale, interesat de evoluţia spiritului public, de ,,starea noastră actuală'', de specificul naţional şi de alte probleme din sfera de interes a etnopsihologiei. *Mişcarea ideilor în România* e tema uneia din expunerile sale la *Junimea* [266] şi o preocupare a sa permanentă. Ea va ocupa locul cuvenit şi în sinteza de istorie naţională, unde Xenopol i-a consacrat capitole speciale, alături de moravuri şi obiceiuri, privite ca expresie a unei continuităţi sufleteşti. Istoricul nu se rezuma la evenimente politico-diplomatice, nici la structuri economico-sociale, oricît de interesante, ci căuta să pună în valoare pe cît posibil totalitatea factorilor prezenţi în inextricabila procesualitate istorică. Între Guizot, care se arătase refractar la orice sistem (,,Rien ne fausse plus l'histoire que la logique'') şi Buckle, care urmărea (ca şi Draper) severe legităţi în istorie, Xenopol încerca să afle o cale de mijloc, recunoscînd în istorie, ca domeniu al succesiunii, desfăşurări seriale, comparabile cu desfăşurările legice din cîmpul faptelor repetitive şi totuşi ţinînd seama de acţiunea factorului individual.

[260] I. E. Torouţiu, *op. cit.*, IV, p. 451.
[261] *Ibidem*, p. 440.
[262] Cf. T. Vianu, *Opere*, II, Bucureşti, 1972, p. 155.
[263] C. Leonardescu, *Idealul popoarelor în secolul nostru*, în *Convorbiri literare*, XIX, 1885, p. 773–784. Despre interesul lui G. Dem. Teodorescu pentru etnopsihologie vezi O. Papadima, *Prefaţă* la *Poezii populare române*, culese de G. Dem. Teodorescu, Bucureşti, 1902, p. XXX–XXXI.
[264] I. E. Torouţiu, *op. cit.*, II, p. 223.
[265] V. Conta, *Opere complete* (ed. O. Minar), Bucureşti (1914), p. 641–663.
[266] I. E. Torouţiu, *op. cit.*, IV, p. 451.

Accentul pus de Buckle pe „legea mentală", în virtutea căreia spiritul face mereu progres, și pe caracterul organic al oricărei civilizații, se cuvenea reținut, căci el a rodit mai ales în cercul *Junimii*. Îndoctrina respectivă G. Roiu încerca să descifreze factori ce determină personalitatea unui popor [267], iar I. Gr. Cernescu elemente definitorii ale civilizației, privită ca triumf al spiritului asupra agenților exteriori [268]. „Civilizația e intelectuală, fără cuprins moral, de aceea ea poate fi coruptă", observa Eminescu, făcînd trimitere la Buckle, spre a releva dificultatea de a cuprinde într-o formulă unică tipuri de civilizație atît de variate, cum sînt cea greacă, cea chineză sau cea bizantină [269]. Cel care avea să devină poetul național al României străbătuse mai toată țara ca să-i cunoască realitățile și trăise cîțiva ani în mediul poliglot al metropolei habsburgice, astfel că era pregătit să absoarbă sugestiile etnopsihologiei. La Berlin, el sesiza, în vremea războiului franco-german, „urmele ce întîmplările istorice lasă în viața psihică a popoarelor [270]. Propriul său neam, cunoscut de aproape, îi revela însușiri dobîndite de-a lungul secolelor, însușiri de cumințenie, de iubire a frumosului, de echilibru moral, dar și o anume nepăsare față de anumite forme de civilizație [271]. Eminescu știa astfel să vadă critic, ca odinioară Cantemir sau Șincai, punînd entuziasmul patriotic sub controlul lucidității și străduindu-se a face din acest examen temelia unei pedagogii naționale. Legislația din secolul XVII îi revela admirabile trăsături de caracter [272], în raport cu care situația prezentă nu putea să-i apară decît ca un declin dramatic, pus pe seama regimului fanariot și a modernizării intempestive de mai tîrziu. Pagini de o teribilă asprime despre această situație se întîlnesc în opera sa [273], alături de altele ce exaltă vechile virtuți, ca un argument în favoarea resurecției profunde. Observații pertinente a formulat apoi la adresa germanilor și a slavilor. Intenția de a-și sistematiza observațiile de psihologie etnică se degajă din *caietele* eminesciene, în care aceste observații sînt puse în raport cu diverse note de lectură, definind o preocupare statornică și o intenție de a adînci problematica respectivă. Din aceste note, atrage atenția un lung text german, *Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie* [274], unul dintre cele cîteva texte programatice din revista lui Steinthal și Lazarus la care se referea și Xenopol în corespondență, cu gîndul de a-l traduce și publica în România. Transcriindu-l integral, Eminescu nutrea poate același gînd sau măcar dorința de a-și asigura, în patrie, posibilitatea de a reveni asupra unui text esențial. El va fi reținut desigur legătura ce se stabilea între psihologie, antropologie și istorie, ca discipline chemate să definească *spiritul național*, ca și apelul făcut, în deplină convergență, la etnologie, drept, filosofie. Cum ar putea psihologia, ca „știință a spiritului" să nu se intereseze de acest spirit? Mai mult, alături de disciplinele menționate, se invocau filosofia istoriei, geografia, lingvistica, formulîndu-se exigența unei orientări științifice a acestora pe temeiul psihologiei. Cum să facem din societatea umană un obiect de riguroasă cercetare? Cum să înțelegem mai adînc manifestările, atît de diverse, ale atîtor comuni-

267 *Convorbiri literare*, Iași, VIII, 1874, nr. 3, p. 132.

268 I. Gr. Cernescu, *Discurs asupra civilizațiunii în Europa orientală*, Iași, 1871.

269 M. Eminescu, *Scrieri politice și literare*, I, București, 1905, p. 233.

270 I. E. Torouțiu, *op. cit.*, I, 193, p. 313–314.

271 M. Eminescu, *Icoane vechi și icoane nouă*, Vălenii de Munte, 1909, p. 37.

272 Apud G. Călinescu, *Cultura lui Eminescu*, in *Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, București, V, 1956, nr. 1–2, p. 372.

273 M. Eminescu, *Fragmentarium*, București, 1981, p. 233–235.

274 *Textul german integral din manuscrisul eminescian 2 285*. Traducere și transcriere de Adelia Perju, în *Caietele Mihai Eminescu*, București, III, 1975, p. 168–195; IV, 1977, p. 198–228; V, 1980, p. 157–219.

tăţi? Prin psihologia popoarelor, disciplină complexă, capabilă să explice diversitatea etnică şi cauzal şi teleologic. Prezent în politică, religie, cultură, spiritul naţional jucase un rol decisiv în structurarea lumii moderne, mai ales în sfera germană şi la popoarele intrate mai tîrziu în noul ciclu. Menirea etnopsihologiei era să explice acest spirit, fixînd legile ce guvernează viaţa spirituală a diverselor comunităţi etnice, cu alte cuvinte: geneza, dezvoltarea şi dispariţia trăsăturilor specifice ale acestora. Herbart fusese pe punctul de a descoperi etnopsihologia, dar a lunecat spre o teorie fundamental politică, a cărei ţintă era statul însuşi ca „efigie a lăuntricului", ca expresie a spiritului etnic.

Psihologia popoarelor s-ar defini deci ca un fel de etnologie psihică, omul fiind, ca la Karl Ritter şi W. v. Humboldt, un animal spiritual, studiabil pe dublul plan al istoriei naturale şi al sufletului. Înţelegînd istoria ca „un ansamblu de legi psihologice generale", şcoala respectivă recomanda să nu se piardă din vedere „demnitatea ei", perfect compatibilă de altfel cu demersul etnopsihologic. Un atare demers implică disponibilităţi pentru filosofie, lingvistică, istoria civilizaţiei şi alte discipline furnizoare de observaţii, de la cele mai simple elemente ale conştiinţei umane la cele mai subtile forme de expresie ale spiritului naţional. Nimic din ce e omenesc nu trebuie să-i rămînă străin, după vechea maximă, care nu e doar a etnopsihologiei, ci a istoriei în genere. Alături de trăsăturile comune, ea urmăreşte şi notele distinctive sub unghi statal, religios, ştiinţific, artistic etc., definindu-se ca disciplină a vieţii spirituale a popoarelor, una menită să ofere şi politicii un fundament ştiinţific, deoarece în organizarea socială şi în tot ce ţine de stat se recunoaşte spiritul naţional. Dar acest spirit manifestîndu-se numai prin intermediul individului, se înţelege că psihologia individuală constituie baza psihologiei colective. Fie că e vorba de individ sau de colectivitate, perspectiva istorică organicistă e mereu necesară. Cîteva nume se invocau consensual (Kleem, Berghaus, Frankenheim, Riehl, Galz, André, Eckstein) pentru descoperiri pe temeiul cărora se puteau studia relaţiile dintre popoare, contaminările, înrudirile, influenţele etc. Spre deosebire de istoria naturală, unde se petrec procese veşnic repetabile, în istoria umană au loc creaţii succesive, înnoitoare indicînd varietate, mers ascensional. Între aceste ştiinţe, înrudindu-se cu amîndouă, trebuie plasată psihologia, căci spiritul de care se ocupă e în acelaşi timp o culminaţie a naturii şi o depăşire a ei. Este dihotomia de la care a plecat mai tîrziu Xenopol cînd propunea să se distingă între faptele de repetiţie şi cele de succesiune, pentru a face din ultimele domeniul sistematic al istoriei, domeniu căruia a încercat să-i şi definească principiile fundamentale [275].

Întîlnirea timpurie cu Eminescu prin intermediul acestor *Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie* e semnificativă pentru preocupările de mai tîrziu ale ambilor cărturari. Căci Eminescu a continuat să se preocupe de etnopsihologie, adunînd observaţii şi risipindu-le uneori în publicistică şi în opera literară. „Şi popoarele dorm, nota poetul într-un loc. În începutul instinctiv al vieţii lor, ele trăiesc în stat natural, asemenea albinelor, îşi crează instituţii şi un uz, ce ar trebui să le găsească bune, dacă le-ar crea cu conştiinţa, dar cari sînt din punctul lor de vedere mai raţionale şi mai bine întocmite decît legi şi instituţii create prin reflecţiune. Instituţiile cresc ca plantele", conchidea Eminescu, în sensul doctrinei organiciste. Istoria îi descoperea în compatrioţii

[275] A. D. Xenopol, *Les principes fondamentaux de l'histoire*, Paris, 1899, (ed. 2, 1908: *Théorie de l'histoire*).

săi de odinioară un popor „viteaz în războaie, muncitor și liniștit în timp de pace, apărător de adevăr, glumeț și senin, drept și bun la inimă ca un copil[276]. Îndelunga ocupație pastorală ar explica, după opinia poetului, „cuminţenia românului, care, ca cioban, a avut multă vreme să se ocupe de sine însuşi: de acolo limba spornică și plină de figuri; de acolo simțămîntul adînc pentru frumusețile naturii, prietenia lui cu codrul, cu calul frumos, cu turmele bogate; de acolo povești, cîntece, legende, c-un cuvînt: de acolo un popor plin de originalitate și de o feciorească putere, formată prin munca plăcută, fără trudă; de acolo însă și nepăsarea lui pentru forme de civilizație, care nu i se lipesc de suflet și n-au răsărit din inima lui"[277]. Alături de explicația perfect plauzibilă a simțului estetic național, e prezentă aici și întreaga aversiune a poetului față de ciclul modern de civilizație, exprimată plastic în distihul: „Și cum vin cu drum de fier/ Toate cîntecele pier". Interesantă e tentativa lui de a-și lămuri sufletul românesc, fie și unilateral, prin acea predilecție marcată spre echilibru și frumusețe. În perspectivă etnopsihologică pleda Eminescu pentru o istorie națională care „să ție cont de mișcările sufletești ale poporului, de toată gama de impresii produse de condițiile particulare ale existenței sale. „Firul cel roșu, antiteza împrejurărilor de dinafară e individualitatea caracteristică și internă a poporului însuși. Aceasta trebuie să fie, conchidea el, călăuza în labirintul istoriei numai că individualitatea aceasta trebuie înțeleasă și trebuie înțeles, totodată că toate combinările sale cu întîmplările timpului sînt organice și conforme cu individualitatea (corespunzătoare)"[278].

Dincolo de afirmarea interesului pentru etnopsihologie și de notația unor impresii sugerate de istoria națională, comparată uneori cu elemente din trecutul altor popoare, nici Eminescu nici Slavici, nici Maiorescu, nici Conta, n-au mers însă prea departe. Cel ce a explorat mai temeinic sugestiile acestui „tărîm cu totul nou" a fost desigur A. D. Xenopol, care a început prin a defini *cultura națională* și *istoria civilizațiilor* în spirit etnopsihologic, pentru a se ocupa ulterior sistematic de raportul dintre psihologie (pe care ar fi preferat să o numească noologie) și istorie[279], după ce examinase între timp, din aceeași perspectivă, demersuri consensuale întreprinse de H. Taine și mai cu seamă de Gustav le Bon. Una din sintezele importante ale celui din urmă, *Lois psychologiques de l'évolutions des peuples*, i-a reținut atenția, căci îi releva cercul vicios în care se mișca autorul atunci cînd prezenta evoluția (istoria) ca produs al caracterului, iar caracterul ca produs al generațiilor anterioare (istoriei). Confuzia între fondul rasei și caracter alimenta, după opinia criticului, această contradicție[280]. În ce privește însă termenii puși în relație, psihologie și istorie, Xenopol definea primul termen ca o știință de legi la fel ca cele din fizică, dar mai puțin precis formulabile din cauza complexității fenomenelor. Al doilea termen, istoria, e prezentat ca o disciplină serială, care știe să dea seamă și de elementele diferențiale, unice, irepetabile. Totuși, cauza ultimă a fenomenelor îi rămîne ascunsă. „L'histoire, non plus que les autres sciences ne peut découvrir la cause finale des phénomènes dont elle s'occupe. La cause des lois psychologique ou de celles d'ordre supérieur reste tout aussi inconnue que la cause de la complexité mentale particulière des individus et des peuples. La cau-

[276] M. Eminescu, *op. cit.*, p. 563.
[277] Idem, *Icoane vechi și icoane nouă*, p. 37.
[278] *Mihai Eminescu despre cultură și artă*, ed. D. Irimia, Iași, 1970, p. 25–26.
[279] A. D. Xenopol, *Psychologie et histoire*, Paris, 1901, 27 p. (extrait de la revue *Séances et travaux de l'Académie des Sciences Morales et Politique*, LXI, 1901, t. 56, p. 655–677).
[280] Idem, *Lois psychologiques de l'évolution des peuples*, par Gustave le Bon, in *Revue critique*, Paris, XXX, 1896, t. 41, p. 433–437. Text reprodus în *Arhiva*, Iași, VII, 1896, p. 323–330.

salité poursuivie d'étaps en étapes jusqu'à ses dernières limites, s'arrête devant le grand point d'interrogation que l'univers pose à l'esprit partout et toujours. Mais si la cause de la différence entre les complexions mentales des peuples comme des individus est et doit rester à jamais inconnue, cette complexion mentale elle-même est la cause de bien des phénomènes. Elle doit donc être étudiée, s'il s'agit de comprendre, au mois dans les limites du possible, le développement historique" [281]. Concluzie sceptică, totuși realistă și generoasă, căci recomandă obstinație în efortul cognitiv și recunoaște utilitatea acestui efort în pofida limitării inerente a capacității noastre de cunoaștere. ,,L'historien doit absolument être aussi un psychologue sans quoi la clef de la plupart des faits de l'histoire lui échappera" [282].

Schițînd raportul dintre psihologie și istorie ca o articulație necesară a sistemului său teoretic, Xenopol avea în vedere, la 1901, mai mult partea de generalitate a istoriei, cea care îi asigură constanța. Mai apoi, pornind de la John Stuart Mill, el avea să se ocupe de acel ,,postulat psihologic" pe care îl sesiza atașat fiecării legi și făcînd corp cu ea [283]. Raportînd de data aceasta istoria nu numai la psihologie, dar și la sociologie, Xenopol revenea la mai vechea sa preocupare, enunțînd în treacăt raportul dintre sociologie și psihologia mulțimilor, pe baza unui ,,model" comparabil cu cel din *Essai de sémantique* al lui M. Bréal [284]. El dezvolta astfel o idee enunțată și în *Théorie de l'histoire* (1908), unde psihologia era chemată să explice faptele individuale, totdeauna noi, comportînd un element diferențial [285]. Se referea însă la psihologie ca disciplină, capabilă să explice ,,structura sufletească particulară colectivă și pe aceea a indivizilor. Condițiile istorice concrete ce determină dezvoltarea popoarelor se cuvin studiate mai ales, ceea ce nu e posibil decît pornind de la spiritul individual, fie acesta aplicat la rase, popoare, triburi clase sociale, corporații. Definind socialul prin psihologie, Xenopol a înțeles totodată și valoarea socialului și definirea psihologicului. Era un punct de vedere ce depășea psihologismul la modă, distanțîndu-se chiar și de doctrina lui Dilthey, pentru care viața socială se identifică cu conștiința socială, iar trăirea, intuiția joacă un rol decisiv [286]. Un asemenea punct de vedere a întrunit destule adeziuni în epocă dar a și provocat rezerve [287], între alții din partea lui P. Lacombe, B. Croce, H. Berr, H. Rickert, pentru a nu aminti decît puține nume din cele care au avut un rol în orientarea științei istorice la finele secolului XIX și în primii ani din secolul nostru [288].

Momentul coincide, în istoriografia română, cu unele eforturi notabile de a sistematiza domeniul sub unghi teoretic și de metodă, eforturi legate în același timp de nevoia unei mai stricte definiri etnoculturale. În specificul național se căuta acum ,,o călăuză în labirintul istoriei" [289], iar acest specific

[281] Idem, *Psychologie et histoire*, p. 17.
[282] *Ibidem*, p.21 .
[283] Idem, *Le postulat psychologique*, Paris, 1912. Republicat în *Revue roumaine*, III, 1914, t. 4, p. 272–275, 302–305; t. 5, p. 3–7.
[284] *Ibidem*, p. 18.
[285] Idem, *Théorie de l'histoire*, Paris, 1908, p. 321, 313.
[286] Cf. Gh. Toma, *Raportul dintre istorie și psihologie la A. D. Xenopol*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, s. Historia, Cluj, XIII, 1968, nr. 1, p. 75. Cf. și Ion Gr. Ion, *Asupra raportului dintre psihologie și istorie la A. D. Xenopol*, în vol. A. D. Xenopol, *Studii privitoare la viața și opera sa*, București, 1972, p. 244–255.
[287] *Revue de synthèse historique*, Paris, 1902, p. 104–106, IX, 1908, p. 354–358 (Henri Berr, *Sur Bernheim et Xenopol*).
[288] Marina Cedronio, *Croce, Gentile, la storia e le scienze sociale*, în *Mélanges de l'Ecole Française de Rome*, Moyen âge-temps modernes, t. 93, 1981, nr. 1, p. 375.
[289] *Eminescu despre cultură și artă*, p. 26.

trebuia scos de sub zodia estimărilor sentimentale. Se spera astfel și într-o fortificare a istoriografiei însăși, intrată deja în dialog fertil cu etnopsihologia și alte discipline cointeresate în explicarea fenomenului uman. Sistematizarea teoretică la care a ajuns A. D. Xenopol e un fapt ce merită a fi reținut, alături de rezultatele mai puțin spectaculoase dobîndite de alți cărturari. Cînd, la 1900 C. Rădulescu-Motru iniția o anchetă pe tema însușirilor etnopsihologice ale poporului român, el marca un nou stadiu al problemei: pe urmele lui Xenopol, începeau acum studii mai sistematice, fortificate și de cercetările de psihologie propriu-zisă, etnografie, folclor, sociologie etc., care în primii ani ai secolului XX cunosc un nou avînt [290]. Colaborarea, fie și „dizidentă", a lui N. Iorga la marea colecție lamprechtiană de istorie universală [291], înțeleasă ca o istorie a epocilor de cultură *(Kulturzeitalter)* fondată pe psihologia colectivă, e un fapt caracteristic pentru noua etapă. Sugestii etnopsihologice îi veneau însă și din altă parte, în primul rînd de la Ranke și Burckhardt. El și-a propus să evite perspectiva tradițională care pune accentul pe individualitate, pentru a da seama de „națiunea însăși ca ființă viețuitoare", de „mersul ei lăuntric" [292]. Iar aceasta presupunea efort de circumscriere, definiție caracterologică în plan comparativ. Desigur, N. Iorga n-a putut merge în adîncime, căci îi lipseau încă multe puncte de sprijin. Direcția trebuie socotită însă ca fiind semnificativă pentru istoria culturală din epocă. Definind-o aproape concomitent, I. Bogdan îi atribuia datoria de a studia temeinic națiunea din punct de vedere etnografic și statistic, pentru „a ne putea da seama de elementele constitutive ale naționalității noastre și a înțelege firea și pornirile ei" [293]. Era un deziderat programativ, pe care nici el, nici D. Onciul (care susținuse o dizertație în filosofie despre sarcinile etnopsihologiei în raport cu istoriografia)[294] nu l-au putut urma. L-a urmat însă N. Iorga, a cărui operă conține numeroase date, analize și reflecții de caracter etnopsihologic. Prin cunoașterea diverselor psihologii etnice, în cercuri tot mai ample, el avea să ajungă la recunoașterea "umanității" în orice fapt istoric și la o concepție pe care el însuși a numit-o "umană"[295].

9. UN CONCEPT INTEGRATOR: EUROPA SUD-ORIENTALĂ

Generația care la 1900 dădea istoriografiei un nou impuls a moștenit de la predecesori, odată cu nevoia de sinteză, și exigența unei mai bune raportări la istoria universală. Atitudinea critică față de înaintași a condus-o și sub acest unghi la delimitări mai precise. Cum să raportezi la umanitate în genere? O circumscriere a acesteia, o reducție la spațiul geopolitic vecin în care s-a desfășurat propria istorie era o necesitate de metodă. Dacă nu se poate îmbrățișa omenirea toată pentru a recunoaște mai exact locul propriei

[290] D. Drăghicescu, *Din psihologia poporului român (Introducere)*, București, 1907. Mai tîrziu, abordări interesante, între alții, la C. Rădulescu-Motru *(Etnicul românesc*, 1942) și Ion F. Buricescu *(Sufletul românesc*, 1944).

[291] N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes in Rahmen seiner Staatsbildungen*, 2 vol., Gotha, 1905; *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 5 vol., Gotha, 1908–1913.

[292] Idem, *Istoria poporului românesc*, I, trad. de O. Teodoru-Ionescu, București, 1922, p. 9

[293] I. Bogdan, *Istoriografia română și problemele ei actuale*, București, 1905, p. 20.

[294] D. Onciul, *Ueber die Aufgaben der Völkerpsychologie und ihre Beziehungen zur Geschichtswissenschaft*, 1882. Apud T. Balan, *Dimitrie Onciul*, Cernăuți, 1938, p. 29.

[295] N. Iorga, *Generalități*, 1944, p. 219–228.

istorii, reverberațiile ei cele mai largi, se poate îndrepta reflectorul spre acel colț de umanitate cu care conexiunile acestei istorii sînt directe și permanente. Mai mult, o solidaritate de destin trebuia să îndrume spre o cunoaștere mai intimă a acestui habitat, de care românii sînt organic legați. Dacă generația de la 1848 și cea care i-a urmat au fost preocupate mai ales de legăturile cu lumea apuseană, generația *triadei critice* avea să ajungă la ideea de a cerceta îndeosebi zona de integrare directă: sud-estul european. Hasdeu prefigurase oarecum această direcție. Cînd, la 1891, I. Bogdan sublinia însemnătatea studiilor slave pentru români, el avea în vedere aceeași necesitate de a explora sistematic spațiul din jur, ca premisă a unei integrări mai ample. De aici pînă la crearea unui institut de studii sud-est europene nu era decît un pas, numai că pentru a se face acest pas a fost nevoie de multe și îndelungi eforturi. Chestiunea merită a fi privită mai de aproape, mai ales că ea stă în relație cu un proces foarte complex de autodefinire și integrare.

O antinomie inerentă istoriei face ca secolul XIX să fi produs, odată cu interesul pentru trecut, ca sursă de revitalizare națională și de istoriografie adesea prea subiectivă, o reacție de contestare a istoriei însăși, reacție ce a condus pe de o parte la un spor de spirit critic, iar pe de alta la diverse încercări de a depăși perspectiva națională, particulară, în profitul ansamblului, fie acesta și regional.

Dacă observația e îndeobște valabilă pentru vechiul continent, ea e cu atît mai justificată pentru sud-estul european, a cărui configurație geopolitică s-a schimbat cu totul în decurs de un secol, sub zodia istorismului, de la independența Greciei pînă la tratatele de la Versailles.

Procesul de autodefinire națională, implicînd crearea unor mici state independente pe seama dislocației imperiilor otoman și habsburgic[296], a fost nu numai acompaniat, dar și grăbit, stimulat, aici, de istoriografiile respective, al căror angajament civic a constituit mereu o datorie inexorabilă[297]. Că s-a ajuns astfel, prin îngroșare subiectivă, la imagini despre sine ori despre alții deformante și la un ansamblu incoerent nu e decît prea firesc. A trebuit să se producă o serie de conflicte dramatice în această zonă pentru ca spiritele responsabile dintr-o istoriografie sau alta să înțeleagă nevoia transgresării vechilor scheme, prea restrînse, pentru a se putea ajunge la perspective mai ample și prin aceasta la modalități integratoare. Accentul se cuvenea deplasat de la particularități spre notele comune, de la specificitatea divergentă spre elementele de convergență capabile să explice destinul comun al întregii zone. Nu era oare aceasta o zonă de tradiție romană, continuată prin bizantini și otomani, cu aceeași pace, cu aceeași libertate pentru grupurile mici, cu aceleași drumuri comerciale? [298].

Era aici, în această deplasare a interesului de la particular la general, un imperativ politic ieșit din împrejurările de la începutul secolului nostru, dar și o exigență internă a istoriografiei. Ea exprima, în fond, vechea ambiguitate a istoriei (ca desfășurare obiectivă și ca reflex al acesteia în discurs), invitînd la o privire destul de largă pentru a pune în comunicație cele două nivele ale realului. Numai că în zonele de cultură mai ferite de vicisitudini

[296] Cf. George C. Soulis, *Historical studies in the Balkans in modern times*, în *The Balkans in transition*, ed. by Charles and Barbara Jelavich, Hamden, 1974, p. 421—438.

[297] Cf. Al. Zub, *L'idée nationale et le rythme historique dans les pays roumains au début de l'époque moderne*, în *Revue roumaine d'histoire*, Bucarest, XIV, 1975, 2, p. 285—289; idem, *Historisme et régéneration nationale dans les pays roumains au début de l'époque moderne*, în *Nouvelles études d'histoire*, Bucarest, V, 1975, p. 109—120.

[298] N. Iorga, *Ce este sud-estul european*, București, 1940, p. 11.

s-a operat o disjuncţie de planuri, în profitul unui profesionalism mai riguros, în timp ce în altele, mai expuse, mai contradictorii, mai amorfe, confuzia celor două planuri indica o imixtiune permanentă a politicului în sfera ştiinţei. S-a putut observa chiar că această imixtiune sporeşte pe măsură ce ne îndepărtăm de Atlantic spre răsărit.

Abordînd o atare temă, cu interesul orientat spre zona central-europeană R.W.Seton-Watson a ţinut să remarce, într-o celebră lecţie inaugurală (1922), că dacă în Anglia (de la Macaulay la Lord Bryce) istoricii au adus servicii importante statului, iar în Franţa (de la Voltaire la H. Taine) înrîurirea acestora a fost încă mai evidentă, în Europa centrală — *crescendo* cu tîlc — această influenţă a fost decisivă. Se referea, în cazul din urmă, la germani, cehoslovaci, poloni, evocînd exemple în adevăr persuasive, pe care sîrbii, românii, bulgarii etc. le ilustrează încă mai pregnant spre sud-est [299]. Regăsim aici *mutatis mutandis* schema lui Jacques Pirenne care identifica prezenţa tot mai activă a principiului autoritar pe măsură ce ne afundăm pe continent [300].

Fireşte, orice schemă e reducţionistă, abuzivă. Spaţiul sud-est european nu e nici atît de uniform, nici aşa de linear cum poate să pară. Privit mai de aproape, el prezintă un polimorfism deconcertant, dincolo de care doar ochiul deprins a scruta metodic observă elemente de unitate. S-a recunoscut de aceea, în spaţiul respectiv, un „laborator al istoriei" [301], susceptibil să pună în lumină aspecte dintre cele mai diverse. Istoricii au manifestat interes cînd pentru aspectele particulare, distinctive cînd pentru cele indicînd unitatea funciară a zonei, iar interesul lor era legat în bună măsură de seismele politice, atît de frecvente în această parte a lumii.

Cel care, la începutul acestui secol, a pledat cu mai multă căldură pentru a se lua în seamă ansamblul unificator, fără a neglija totuşi particularităţile microzonale, a fost N. Iorga, a cărui ucenicie pasageră pe lîngă K. Lamprecht n-a rămas deci fără consecinţe, în sensul că ea l-a stimulat în direcţia sintezei. Prima lui sinteză importantă de istorie universală *(The Byzantine Empire*, 1907) şi acea *Geschichte des Osmanischen Reiches* (5 vol., 1908—1913) care i-a urmat aveau în vedere tocmai acest spaţiu sud-est european, asupra căruia istoricul va reveni mereu. În anul cînd încheia sinteza otomană, el a făcut să apară deja o alta privitoare la *Istoria statelor balcanice în epoca modernă* (1913), în timp ce publica numeroase lucrări mai mărunte asupra aceluiaşi spaţiu şi crea un institut special. Cum se explică această obstinaţie tematică şi ce ar putea să însemne ea într-o istorie a istoriografiei?

N. Iorga străbătuse Peninsula Balcanică şi cunoştea realităţile contemporane, iar acestea îl ajutau să înţeleagă trecutul unei zone extrem de frămîntate şi totuşi esenţial unitară [302]. Sintezele amintite şi acel *Institut pour l'Étude de l'Europe Sud-Orientale* denotă existenţa unui program de cercetări comparatiste, sugerat în acelaşi an şi cu ocazia Congresului internaţional de ştiinţe istorice de la Londra, unde Iorga a expus teza supravieţuirii bizantine în principatele carpato-dunărene. Perspectiva noului aşezămînt, primul de acest fel, era multidisciplinară şi practică, înlesnind — alături de obişnuitele cercetări — învăţarea limbilor balcanice şi a unor discipline de interes convergent [303].

[299] R. W. Seton-Watson, *The historian as political force in Central Europe*, London, 1922.

[300] J.-H. Pirenne, *Panorama de l'histoire universelle*, Neuchatel/Paris, 1963, p. VII—VIII.

[301] Willian M. Sloane, *The Balkans, a laboratory of history*, New York/Cincinnati, 1914.

[302] Cf. B. Theodorescu, *N. Iorga*, Bucureşti, 1968, p. 262.

[303] Cf. N. A. Constantinescu, *Darea de seamă asupra întemeierii şi activităţii Institutului pentru studiul Europei sud-estice*, Bucureşti, 1926.

Motivarea demersului e demnă de reținut: ,,Les études d'histoire comparée et surtout d'histoire de la civilisation, les recherches des liens qui ont existé entre les différents peuples, leur activité culturelle et leur développement politique, non moins que la connaissance plus approfondie de l'ethnographie, conçue autrement que dans le sens de l'anthropologie, des contes populaires et du folclore, l'établissement des lignes générales d'une anthropo-géographie qui comprend aussi la vie humaine sous tous les rapports dans ses relations avec le territoire et le climat, enfin les intuitions heureuses de la *Völkerpsychologie*, qui en est cependant encore à ses premiers essais, rendent possible aujourd'hui une toute autre base et ouvrent un tout autre horizon pour celui qui envisage l'histoire des grandes unités territoriales, des races dans le plus large sens du mot, des grands courants de civilisation et de l'état d'âme qu'elles créent, des formes sociales durables qu'elles arrivent à cristaliser'' [304].

Am reprodus acest pasaj din discursul inaugural rostit de fondator (24 ianuarie 1914) fiindcă el e caracteristic pentru vasta perspectivă pluridisciplinară a programului său și anunță o nouă epocă în cercetarea sud-estului european. Această epocă trebuia să aducă, odată cu aprofundarea cunoașterii istorice, acea solidaritate politică regională de care era nevoie pentru a rezista marilor presiuni externe. Tocmai de aceea N. Iorga a încercat să obțină din capul locului sprijinul guvernelor din zonă, punîndu-le institutul la dispoziție pentru instruirea specialiștilor în istorie, a corpului diplomatic, a corespondenților de presă etc.

O idee politică a stat așadar la originea noii creații. România intervenise cu succes în criza balcanică, devenind oarecum arbitra situației la Congresul de pace de la București (1913), și era vital interesată într-o soluție durabilă, ceea ce nu se putea închipui decît pe temeiul unei cunoașteri mutuale sistematice. N. Iorga luase parte la evenimente, la evocase ca martor, le descrisese ca istoric [305] și credea că poate face acum un pas mai departe. ,,Vedeam înainte — mărturisea el — o bună conlucrare între vecini care, și cu sprijinul unei Italii fără planuri anexioniste, ar împiedica toate nenorocirile pe care le adusese în decursul secolului XIX înveninata rivalitate dintre ruși și austrieci'' [306].

Nu interesează acum detaliile acestei creații ce avea să reziste o vreme vicisitudinilor, devenind un instrument dintre cele mai eficace ale istoriografiei. Notăm numai faptul că ea a stîrnit susceptibilitatea regelui Carol I, care vedea în noul institut o nepermisă imixtiune în politica externă a țării, politică a cărei cîrmă înțelegea să o exercite singur [307]. Aceasta înseamnă că i se recunoștea Institutului de la început dimensiunea politică, asupra căreia Iorga însuși a atras luatea-aminte. În adevăr, politică era ideea de a diminua tensiunile naționale din zonă prin conștientizarea apartenenței la o civilizație comună, ale cărei rădăcini se cereau studiate metodic și prin reliefarea unor interese comune, solidarizate. Marea tradiție traco-ilîră a zonei, peste care s-au suprapus specificități grecești, bulgare, sîrbe, române etc., avînd toate un filon romanic, cel puțin în ordinea juridicității, se cuvenea să devină un factor de reconciliere și echilibru. Zestrea comună, străveche, trebuia să primeze tocmai pentru a reduce din susceptibilitățile naționale ce alimentau tensiuni în zonă.

[304] *Inauguration de l'Institut. Discours du professeur N. Iorga (24 janvier n. st.)*, în *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe Sud-Orientale*, Bucarest, I, 1914, 2, p. 42 (infra: *Bulletin*).

[305] N. Iorga, *Notes d'un historien relatives aux événements des Balkans*, Bucarest, 1913 (și versiunea românească); *Acțiunea milutară a României. În Bulgaria cu ostașii noștri*, București, 1914; *Histoire des États Balkaniques à l'époque moderne*, Bucarest, 1914 (ediție românească, 1913).

[306] Idem, *O viață de om așa cum a fost*, București, 1972, p. 454.

[307] *Ibidem*.

Un principiu rezulta de aici și Iorga a ținut să-l proclame încă la început de drum: „On s'appuierea toujours sur ce qui est primitif, fondamental, fatal, nécessaire pour comprendre, pour expliquer" [308]. Inițiativa studierii acestui fond nu putea veni din spațiul balcanic propriu-zis, prea sfîșiat de contradicții și prea intolerant. O putea avea însă România, ale cărei origini și împrejurări istorice o particularizau suficient, dîndu-i dreptul să „medieze", fie și spre a-și ocroti propriile interese, în regiune: „Fixés dans le voisinage immédiat de l'Occident, liés par la paranté la plus étroite avec les autres nations latines, les Roumains ont eu l'occasion de maintenir cet esprit européen qui est fait de tolérance, de justice et d'humanité; ils n'ont jamais cessé d'en être les prédicateurs en Orient. Et, en même temps, c'est sur leur terre que cet esprit de l'Europe réuni aux traditions vénérables de l'Orient porta ses premiers fruits: une civilisation artistique originale qui commence à être appréciée à sa juste valeur".[309]

Gîndind astfel, Iorga încerca să reconcilieze perspectiva locală cu aceea mai largă, de istorie a lumii. El se sprijinea, desigur, pe o seamă de rezultate la care se ajunsese deja pe tărîm științific, în sensul unei extensii de orizont [310] și pe nevoia morală, politică, de a se depăși vechile aprehensiuni din zonă în favoarea unei solidarități sud-est europene. Studiile de istorie literară, folclor, etnografie, drept, stimulate de metoda comparativă și mai puțin subminate de ingerințele politicului decît istoria propriu-zisă, își aveau partea lor la crearea noii sensibilități.

La 1898, istoricul bulgar Ivan D. Šišmanov, care era totodată și un distins om politic, afirma nevoia de a se ajunge la o „antantă cordială" a popoarelor balcanice, antantă pe care savanții, artiști, cărturarii trebuiau să o pregătească, învățînd limbile din zonă, organizînd expoziții de artă, congrese, excursii menite să ducă la o mai bună cunoaștere mutuală.[311]. Filologia comparată s-a aflat, sub acest unghi, în anvangardă.

Mai greu s-a impus metoda comparativă în istorie, domeniu în care, aspectele specifice, destinele individuale vorbesc cu mai multă putere, ascunzînd paralelismele și convergențele. Obsesia unității naționale persista, prejudecățile politice și religioase s-au accentuat în primii ani ai secolului nostru, ducînd la o nouă criză balcanică și operînd astfel ca un factor divergent. În asemenea împrejurări, tratarea în bloc a sud-estului european trăda mai curînd veleități dominatoare decît un interes științific superior [312].

Totuși, o tendință de profesionalism mai riguros, implicînd disjuncția de planuri, era evidentă la finele secolului XIX, mai ales în mediile academice de felul celui care în România a dus la „școala critică" a triadei I. Bogdan, D. Onciul, N. Iorga. Ultimul îndeosebi a știut să vadă necesitatea de a trata istoria pe spații și durate cît mai mari, pentru a-i putea surprinde permanențele, factorii de continuitate. Legăturile cu K. Lamprecht, William Miller, Hans Helmolt și alți istorici angajați în mari proiecte de istorie universală l-au stimulat desigur în această direcție. În ampla sinteză *Histoire générale du IVe siècle à nos jours* îngrijită de E. Lavisse și A. Rambaud, un capitol (subscris

[308] *Inauguration de l'Institut*, p. 43.
[309] *Ibidem*, p. 46.
[310] Cf. Andrei Pippidi, *Pour l'histoire du premier Institut des études sud-est européennes en Roumanie*, în *RESEE* XVI, 1978, 1, p. 139–156.
[311] Elena Siupiur, *La chanson du frère mort dans la poésie des peuples balkaniques et la correspondance de I. D. Schischmanoff, B. P. Hasdeu et I. Bianu*, în *RESEE*, VI, 1968, 2, p. 359.
[312] Cf. Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 144.

de A. Debidour) din tomul X (1898) se intitula *Europa de sud-est*. Ceva mai tîrziu, Helmolt dedica un volum din a sa *Weltgeschichte* acestei părţi de continent, căreia şi Iorga înţelegea să i se dedice cu precădere: *Südosteuropa und Osteuropa* (Leipzig/Wien, 1905). Conceptul „sud-est european" era astfel acreditat şi el se va substitui cu încetul, nicicînd însă definitiv, aceluia de *Balcani*. Pregătind o nouă ediţie, în 1909, Helmolt îi oferea lui Iorga însuşi revizuirea acelei părţi, odată cu colaborarea la *Meyers Grosses Konversations-Lexikon* pentru acelaşi spaţiu. Capitolele redactate n-au apărut însă decît după întîiul război mondial şi cu modificări tendenţioase, pe care autorul a trebuit să le dezavueze [313]. Sub îngrijirea lui Armia Tille, volumul respectiv se intitula acum, nu fără o conotaţie peiorativă, *Balkan-Halbinsel*.

Fluctuaţia terminologică va continua, alimentînd o întreagă literatură şi prelungind, sub presiunea realităţilor, ecouri din secolul trecut. Istorici, diplomaţi, oameni politici, ziarişti simt nevoia să se rostească asupra acestei problematici, aşa cum în secolul XIX o făcuseră pentru *Chestiunea orientală* [314]. Franz Crouse, de exemplu, s-a ocupat de „peninsula greco-slavă", sub specia duratei întregi, iar perspectiva lui era în acelaşi timp istorică şi politică [315]. Prezenţa României în acest context era de natură să complice un tablou şi aşa foarte complex. Termenul de *Balcani* nu mai circumscria o realitate strict geografică, ci una geopolitică, susceptibilă să cuprindă un conglomerat de naţiuni avînd ca trăsătură comună apartenenţa la un spaţiu ce avusese, în succesiunea stăpînirilor din zonă, oarecum aceeaşi soartă. România, Bulgaria, Serbia, Muntenegru intrau în *Balcanii* lui William Miller [316], ca şi în *Peninsula Balcanică* a lui Léon Lamouche, unde autorul sistematiza un curs liber ţinut la Universitatea din Montpellier, în ideea de a oferi un tablou istoric, etnografic, filologic şi literar [317].

Pe măsură ce scadenţa părea să se apropie, creştea şi numărul lucrărilor relative la acest spaţiu, a cărui pondere în viaţa internaţională, remarcată cîndva de Talleyrand, sporise considerabil. Chiar şi studiile cele mai temeinice privitoare la chestiunea orientală (Ed. Driault, Albéric Cahuet, William Smith Murray, Angelo Pernice etc.) [318] avea încă o anume motivaţie politică, confirmînd ambiguitatea istoriei, ca zonă a realului şi ca proiecţie istoriografică. Termenul de *Balcani*, desemnînd această lume sud-est europeană care încerca să-şi regîndească echilibrul pornind de la entităţi naţionale, predomină încă şi nu va ceda niciodată complet în faţa conceptului, mai puţin evocator poate dar mai exact, de *Europa sud-estică*. Preţioasa sinteză colectivă apărută la Oxford în 1915 (N. Forbes, A. J. Toynbee, D. Mitrany) o atestă [319], ca şi cele semnate de Fritz Friedrich, Alphonse Muzet, R. W. Seton-Watson, Louis André, pentru a nu cita decît puţini autori dintr-o serie a cărei întindere indică

[313] *Ibidem*, p. 150.

[314] Em. Girardin, *Solutions de la question d'Orient*, Paris, 1854.

[315] Franz Crouse, *La péninsule gréco-slave, son passé, son présent et son avenir*, Bruxelles, 1876.

[316] William Miller, *The Balkans. Romania, Bulgaria, Servia and Montenegro*, London, 1896.

[317] Léon Lamouche, *La Péninsule Balkanique*, Paris, 1899.

[318] Edouard Driault, *La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours*, Paris, [2]1900; Albéric Cluet, *La question d'Orient dans l'histoire contemporaine*, Paris, 1905; W. S. Murray, *The marking of the Balkan States*, N. Y., London, 1910; Angelo Pernice, *Origine ed evoluzione storia delle nazioni balcaniche*, Milano, 1916.

[319] Nervill Forbes, A. J. Toynbee, D. Mitrany, D. G. Hogarth, *The Balkans, a history of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, Oxford, 1915.

marele interes al epocii pentru „lumea balcanică" [320]. Pînă și N. Iorga, a cărui contribuție la acreditarea termenului de *sud-est european* am evocat-o aici cu precădere, începuse prin a folosi termenul curent, scriind mai întîi o istorie a statelor balcanice (1913), pentru a-l înlocui treptat cu celălalt termen. În 1924, el publica deja o serie de *Cinq conférences sur le Sud-Est de l'Europe* pe care le rostise la Geneva, urmate de o alta ce raporta la același spațiu geopolitic revoluția franceză [321].

Sistematizările bibliografice nu sînt nici ele fără semnificație, sub unghiul amintit, fie că e vorba de începuturi ca acelea subscrise în *Revue des deux mondes* de Saint -René Taillandier (1857), fie că avem de-a face cu vaste repertorii ca acela editat de Léon Savadjan [322]. Și aici asistăm la aceeași evoluție de la *chestiunea orientală la balcanologie* și la istoria *sud-estului european*, o evoluție ce se suprapune peste mersul desfășurărilor politice din zonă. Istoria și istoriografia sînt aspecte diferite ale unei realități unice, care în acest caz se arată a fi extrem de complexe. Individualitățile etnice configurate progresiv în Europa de sud-est n-au făcut decît să complice, uneori dramatic, tabloul general.

Dacă studiul chestiunii orientale însemnase îndreptarea atenției spre „omul bolnav" al Europei, privit mai ales în raporturile lui cu marile puteri (Jacques Ancel) [323], așadar ca problemă de drept public internațional, istoria statelor balcanice, așa cum o priveau de exemplu N. Iorga (1913) și Louis André (1918), iar mai tîrziu Wasley M. Gewehr (1931), Ferdinand Schevill (1933) [324] ș. a., presupune anchete mai complexe. Perspectiva sud-est europeană, conturată în preajma întîiului război mondial, voia să însemne tocmai o lărgire a cadrului, în conformitate cu situația geopolitică reală a zonei, unificînd astfel cele trei mari tradiții istorice; romană, bizantină și turcă. A limita la Balcani *stricto sensu* evoluții ce au angajat în fond un spațiu de desfășurare mai vast nu era permis și Iorga a fost cel dintîi care să insiste în direcția unui concept mai elastic, mai cuprinzător: sud-estul european. Astfel definită, regiunea nu s-ar mărgini la peninsulă, ci ar cuprinde și spațiul carpato-danubio-pontic cu vecinătățile lui firești, reconstituind oarecum un complex geopolitic. „Jamais on ne pourra comprendre un peuple balkanique, si on le prend tout seul, isolé de son entourage", s-a spus cu bun temei [325] și remarca trebuie extinsă cel puțin asupra unei arii de convergență a civilizațiilor cum e aceea reprezentată de sud-estul european.

La data cînd N. Iorga înființa deci un *Institut pour l'étude de l'Europe Sud-Orientale*, conceptul în sine era departe de a se fixa, iar imixtiunea factorului politic în cercetarea acelui spațiu încă jenantă. Să notăm totuși că istoricii din zonă l-au primit cu bucurie, legînd noua inițiativă de sinteza bizantină a autorului și de acea istorie a imperiului otoman pe care tocmai o încheiase. Istoricii turci îl omagiaseră pentru ea, vizitîndu-l în grup la București, iar generalul

[320] Fritz Friedrich, *Die christlichen Balkanstaaten in Vergangenheit und Gegenwart*, München, 1916; Alphonse Muzet, *Le monde balkanique*, Paris, 1917; R. W. Seton-Watson, *The rise of nationality in the Balkans*, London, 1917; Louis André, *Les États chrétiens des Balkans depuis 1815*, Paris, 1918.

[231] N. Iorga, *La révolution française et le Sud-Est de l'Europe*, Bucarest, 1934.

[322] *Bibliographie balkanique*, 1920–1937, éd. par Léon Savadjan, vol. I–VII, Paris, 1931–1938.

[323] Cf. Jacques Ancel, *Manuel historique de la question d'Orient (1792–1923)*, Paris, 1923.

[324] Wesley M. Gewehr, *The rise of nationalism in the Balkans, 1800–1930*, New York, 1931; F. Schevill, *The history of the Balkan Peninsula*, revised edition, New York, 1933.

[325] P. Skok, M. Budimir, *But et signification des études balkaniques*, in *Revue internationale des études balkaniques*, Beograd, I, 1934.

M. Chakry îi lăudase obiectivitatea, finețea cu care a știut să disocieze stările de lucruri [326].

Institutul fondat în capitala României ca un mijloc de apropiere prin cunoașterea mutuală era consecința logică a acestei atitudini, pe care o găsim exprimată aproape concomitent și într-o scrisoare către I. Šišmanov: „Il faut nous connaître, nous entreaider, nous défendre côte à cote contre les compétitions des plus puissants que nous. On arrivera à s'aimer, j'en suis certain". Și încheia detestînd circumstanțele care îl împiedicau să meargă la Sofia pentru a-i strînge mîna: „Ayons tous les deux le courage de lutter de front contre les préjugés dans l'intérêt de nos peuples eux-mêmes" [327]. Lui i se adresa, mai tîrziu înainte însă ca România să fi ieșit din condiția ei neutră, un alt istoric bulgar, N. Milev: „L'idée de la solidarité balkanique trouvera toujours chez nous des partisans résolus, à la condition naturellement que les droits de tous soient respectés et que les sacrifices soient portés en commun. Si *l'alliance balkanique* avait été conçue, les tristes événements de 1913 auraient été évités et notre péninsule aurait présenté aujourd'hui un admirable spectacle de force et d'unité" [328]. Un limbaj similar avea concomitent ministrul Bulgariei la București, S. Radev, și acesta istoric, mulțumind pentru *Histoire des États balkanique* (1914), în care găsea o interesantă sursă de meditație și pentru omul politic.

În adevăr, domeniile se interferează, istoria e chemată să releve elementele de unitate pe spații largi, pentru a înlesni apropierea acolo unde pînă de curînd prevalau factorii de discordie, dar și în favoarea cunoașterii istorice ca atare. Fiindcă, observa Iorga în legătură cu vechea artă sud-est europeană, valorile nu se pot disocia pe țări, ci e vorba mereu de o perspectivă integratoare [329].

Desigur, momentul instituționalizării studiilor sud-est europene în România coincide cu sporul de interes pentru această zonă în Europa centrală și de apus, spor motivat în parte de rațiuni economice și politice. Azi știm că inițierea sistematică a acestor studii la Universitatea din Berlin s-a făcut la intervenția Ministerului de Externe [330] și că *Drang nach Osten* comportă un amplu reflex istoriografic. Pe de altă parte, dezvoltarea istoriografiei la finele secolului XIX a impus comparatismul, ca metodă indispensabilă și sinteza ca țintă a cercetării. Cînd, la 1900, H. Berr edita *Revue de synthèse historique*, el voia să marcheze o nouă vîrstă a acestui domeniu ce aspira la demnitatea de știință [331].

Protestul contra excesului analitic și de specializare corespundea, pe un alt plan, nevoii de a îmbrățișa (ca în proiectul lamprechtian sau ca în inițiativele lui Iorga) spații istorico-culturale mai vaste. La aceeași încheiere conducea și demersul teoretic al lui A. D. Xenopol (*Les principes fondamentaux de l'histoire*, 1899; *La théorie de l'histoire*, 1908), care făcea din „seria istorică" un concept capabil să explice „faptele de succesiune" într-un cadru destul de larg pentru a îngădui depășirea perspectivei naționale.

Contextul geopolitic din primii ani ai secolului motivează interesul crescut pentru Europa de sud-est, atît înlăuntrul acestui spațiu cît și în afara lui. Revolta *Junilor turci*, intervenția marilor puteri în chestiunea macedoneană, anexarea Bosniei și Herzegovinei de către Austria, ruperea oricărei legături de

[326] I. E. Toroutiu, *Studii și documente literare*, X, București, 1940, p. 156.
[327] Apud Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 153.
[328] *Ibidem*, p. 153–154.
[329] *Ibidem*, p. 155.
[330] Friedrich Kuebert, *Zur Entwicklung der Osteuropaforschung in Deutschland bis 1945*, în *Osteuropa*, Stuttgart, 1980, 8/9, p. 657–672.
[331] Cf. Henri Berr, *La synthèse en histoire*, Paris, 1911.

vasalitate bulgară față de Turcia, toate anunțau schimbări a căror cadență febrilă trebuia să alarmeze spiritele responsabile. Oameni politici și istorici de prestigiu au crezut atunci, nu fără temei, că soluții de durată nu se pot găsi pentru atît de complexa regiune sud-est europeană decît în interiorul ei. Adesea acești oameni politici erau și istorici, a căror activitate se resimte în chip firesc de noua direcție.

Cazul lui N. Iorga, amintit aici de mai multe ori, este ilustrativ pentru această dublă condiție, care a fost pentru el, ca și pentru N. Milev, G. I. Brătianu ș. a., o condiție tragică. Încă la 1908, el proconiza îndepărtarea României de Tripla Alianță,[332] și o directivă politică, mai strîns legată de spațiul sud-dunărean. Insistența cu care a abordat în anii următori acest spațiu, culminînd cu o sinteză istorică, trebuie dedusă deci nu numai din dezvoltarea firească a concepției sale istorice, dar și dintr-un imperativ politic asumat fără echivoc. Același imperativ îl făcea pe A. D. Xenopol să primească că direcția literară a revistei *Le mouvement économique (des pays balkaniques)* scoasă de fratele său Nicolae (1904—1916) cu gîndul tocmai de a concerta asemenea interese. Seriile preconizate de el comportă desigur analogii cu „permanențele" pe care Iorga avea să le teoretizeze ulterior ca pe niște principii explicative menite a plasa interesul dincolo de „scene și figuri"[333]. Stabilind o legătură dialectică între pămînt și grupurile umane, între mediul fizic și rasă, între rasă și orizont spiritual, el a întreprins analize ce-l îndepărtau în chip fericit de schema pozitivistă pe care asemenea noțiuni par să o sugereze. Cercetarea acestor *idei — forță* (amintind de formula lui A. Fouillée) l-a condus pe Iorga la vaste abordări cronotopice și în primul rînd la un efort de integrare sud-est europeană a istoriei românilor. Demersul său e în același timp *diacronic* (pe linia permanențelor) și *sincronic* (în căutarea coexistențelor). Războaiele balcanice mai ales îl făcuseră să mediteze asupra valorii practice a acelor permanențe și să insiste asupra legăturii organice dintre prezent și trecut ca mijloc de a lămuri ambele dimensiuni temporale[334].

Lărgirea interesului de la *Balcani* la *sud-estul Europei* e semnificativă pentru modul său de a privi lucrurile. Într-o conferință din 1915, Iorga respingea ferm, ca fiind fals, termenul însuși de *Peninsulă Balcanică*[335], propunînd o interpretare mai largă, conformă acum cu un întreg program, sistematizat în cadrul Institutului sud-est european. Motivația pe care fondatorul acestui așezămînt o avansa atunci merită a fi relevată: „a cunoaște cît se poate de serios și de deplin mediul cultural, geografic și etnografic în care trăim ca popor", mediu ce „cuprinde în rîndul întîi popoarele de peste Dunăre, de care sîntem legați prin străvechiul sînge tracic, prin participarea la aceeași viață de stat supt romani, bizantini și turci, prin aceleași silinți de eliberare [...], prin aceleași interese, pe care nimeni mai mult decît România n-are chemarea și interesul de a le cunoaște și apăra"[336]. Așadar, *sud-estul european* era o noțiune menită să diferențieze geopolitic și cultural o zonă care își avea specificul ei, iar la definirea acestui specific N. Iorga a adus o contribuție decisivă, mai ales prin institutul amintit[337]. Așezăminte analoage create în alte centre academice îi vor fixa apoi — etnografic, cultural, politic — imaginea.

[332] N. Iorga, *Comment la Roumanie s'est détachée de la Triplice*, în RHSEE, IX, 1932, p. 233—307.

[333] Idem, *Les permanence dans l'histoire*, în RHSEE, XV, 1938, p. 205—222.

[334] Cf. Alexandru Elian, *Nicolas Iorga et la Sud—Est Européen*, in *AIESEE, Bulletin*, IX, 1971, 1, p. 12—21.

[335] N. Iorga, *Ce înseamnă popoare balcanice*, Vălenii de Munte, 1916.

[336] N. A. Constantinescu, *op. cit.*, p. 5.

[337] N. Iorga, *Ce este sud-estul european*, p. 4.

Începutul rămîne însă semnificativ prin deschiderile propuse. S-a ținut atunci (1914) un curs de *Littératures populaires comparées des peuples balkaniques* (Fr. Lebrun), un altul de *Bibliografie balcanică* (N. Iorga), încă unul de geografie a peninsulei respective (G. Murgoci), alături de cursuri de limbă aromână (P. Papahagi), greacă medie și modernă (D. Russo) ș. a. S-au adăugat ulterior altele de limbă rusă, bulgară, albaneză,pe lîngă cele de *Istoria literaturii bizantine* (Iorga), *Infiltrații elene în regiunile trace* (V. Pârvan) etc., pentru a nu aminti decît puține dintr-o lungă serie. Un *buletin* redactat în bună măsură de fondator dădea seama de bibliografia recentă a zonei. După război, acest buletin va deveni *Revue historique du sud-est européen* (1924), cu un frumos prestigiu internațional, în timp ce Iorga ținea cursuri de *balcanologie, istorie bizantină* etc., alături de specialiști străini care și-au spus și ei cuvîntul într-o problemă sau alta. Preocupările nu se limitau deci la sud-estul european propriu-zis, ci au mers pînă la chestiuni de literatură și artă cehoslovacă (Indra Hušcova), literatură polonă (T. Zielinski, M. Kasterska) etc. O specializare se anunța la orizont printr-un *institut de bizantinologie*, pentru care totuși timpul nu venise [338].

Remarcabilă în activitatea Institutului pentru studiul Europei sud-orientale, căruia Iorga avea să-i adauge, lărgind și mai mult cîmpul cercetării, un altul de istorie universală (1937), e această uvertură tematică ce prezuma o concepție mai suplă și mai dinamică în ce privește desfășurările istorice din zonă. Fără să absolutizeze vreunul din factori, marele istoric a înțeles să pună accentul pe ceea ce i se părea a fi esențial și permanent în procesualitatea istorică, pornind așadar de la coordonatele geografice pentru a ajunge la valorile spirituale. Mai mult decît oricare alt istoric din epocă, el a înțeles că nu se mai putea menține conceptul de *Balcani*, fixat cu un secol în urmă (A. Zeune, 1808), pentru a defini această regiune, pînă curînd sub dominație otomană, ci era nevoie de un concept mai larg, capabil să înglobeze și spațiul carpato-dunărean [339]. Noul concept, *Europa de sud-est*, s-a impus anevoie și nu definitiv după întîiul război mondial, rămînînd în competiție cu cel vechi și avînd încă limite fluctuante [340]. Avantajul său e că acoperă mai bine acea moștenire romană și bizantină pe care sistemul otoman n-a făcut decît să o preia, ajustînd-o pe alocuri. Din această moștenire a dedus Iorga „permanențele" sud-est europene, caracterul comun al instituțiilor din zonă [341].

Aceeași moștenire e responsabilă însă și de persistența unui particularism impus de lupta pentru fixarea identităților naționale. De unde caracterul inerent al perspectivei locale, cel puțin pînă la destrămarea imperiilor care au dominat sud-estul european înainte de 1918. Preocuparea de a depăși această perspectivă în favoarea unei viziuni mai ample, realiste și mai profitabile comportă o dublă motivație: științifică și geopolitică. Numai cunoașterea problemelor istorice comune permite idei clare despre evoluția, atitudinea și concepția politică a unui popor sau altul, iar asemenea probleme reclamă desigur un studiu comparativ. Chestiunile puse de comunitatea de destin a popoarelor din această zonă cer din partea istoriografiei o atenție mereu trează. În același timp, particularitățile dezvoltării fiecăruia implicînd legături predilecte cu alte zone necesită nu mai puțină atenție. Căci un popor se definește nu numai prin locul unde e plasat, ci și prin ținta la care se uită [342].

[338] N. A. Constantinescu, *op. cit.*, p. 25.
[339] Cf. Franz Thierfelder, *Der Balkan im europäischen Raum*, Berlin, 1914, p. 10.
[340] Julius von Farkas, *Südosteuropa, ein Ueberblick*, Göttingen, 1955, p. 5.
[341] N. Iorga, *Le caractère des institutions du Sud-Est de l'Europe*, Paris, 1929.
[342] Idem, *Ce este sud-estul european*, p. 7.

Orientarea spre modelul apusean de civilizaţie în epoca modernă a făcut să se instaleze pretutindeni în Europa sud-estică un ,,complex'' al situării ,,între est şi vest'' [343]. A pune accentul pe valorile proprii, pe tradiţiile locale, era a căuta o soluţie de eliberare de sub puterea acestui ,,complex''. În acelaşi timp, extinderea investigaţiei la scara întregii zone invita la o deplasare de accent de la specificităţi etnice la note comune, iar prin aceasta la asumarea unui trecut solidar.

Dacă exagerînd particularităţile istorismul a încurajat evoluţii divergente, istoriografia ajunsă la vîrsta ,,critică'' trebuia să-şi asume un rol important, în sensul convergenţei, al solidarităţii carpato-balcanice. O atare solidaritate era mai mult decît necesară la începutul secolului XX, date fiind disoluţia imperiului otoman şi dezagregarea previzibilă a celui habsburgic. Este un lucru pe care istoricii, deţinînd adesea şi importante funcţii politice, l-au înţeles foarte bine. Iniţiativele lor cu privire la sud-estul eurpean [344], evocate aici doar în linii mari, denotă o nevoie de orizont mai vast şi de sinteză pe dublul plan al geopoliticii şi al istoriografiei.

Ceea ce fusese un factor divizant în epoca formării naţiunilor moderne trebuia să devină acum un factor de solidarizare, în cadrul unei formule de echilibru european. Apelul la istorie avea de jucat un rol activ, dincolo de evenimente şi repertorii diplomatice. ,,On parle aujourd'hui très souvent, presqu'à toute occassion, d'un internationalisme, qui ne signifie en fait que s'entretolérer. . . Ce qu'il faut — insista N. Iorga — c'est autre chose: *revenir par l'interpénétration aux vieilles unités morales*. Pour cela il n'y a rien à sacrifier dans ce qui nous est plus cher. Les nations sont des organes ayant leur rôle autonome, mais ceci ne dénie pas la nécessité de l'organisme unitaire, qui vit d'autant mieux si cette autonomie se conserve saine et pure'' [345]. De la *organ* la *organism*, de la istoria fiecărui popor la istoria popoarelor aparţinînd unui complex cultural mai larg, de felul sud-estului european, iată sensul acelor iniţiative de la începutul secolului nostru, atît de promiţătoare şi atît de repede compromise de marea conflagraţie mondială. Ele vor fi reluate mai tîrziu, cu diversificări şi insistenţe semnificative pentru încercarea de a disjunge pe cît posibil politicul de istoriografie. La începutul secolului, în pofida eforturilor ce s-au depus în această direcţie, un atare deziderat nu putea fi decît platonic. Un progres s-a făcut totuşi, mai ales prin cercetarea acelei vieţi colective de caracter mai larg ce domină în fond orice viaţă naţională şi asupra căreia ne avertizează, alături de alte discipline, istoria istoriografiei. Aplicată la geneza conceptului de spaţiu *sud-est european* [346], această istorie dezvăluie un paradox, consemnînd pe de o parte eforturi notabile de scientizare a domeniului, iar pe de alta neputinţa acestuia de a se sustrage presiunilor venite din sfera politică. S-a putut observa că uneori [347] idealul naţional poate coincide cu logica istoriei

[343] Cf. Rudolf Urban, *Tschechoslowakei zwischen Ost und West*, Hannover, 1962; Karl Hartmann, *Polens zwischen Ost und West*, Hannover, 1962; Otto Rudolf Liess, Theodor Peschaut, *Ungarn zwischen Ost und West*, Hannover, 1964; Otto Rudolf Liess, *Rumänien zwischen Ost und West*, Hannover, 1965; Stephen Fischer—Galaţi etc. (ed.), *Romania between East and West*, New York, 1982.

[344] Cf. George C. Soulis, *Historical studies in Balkans in modern times*, în *vol. cit.*, p. 421—438.

[345] N. Iorga, *Études byzantines*, t. II, Paris, 1929, p. 136.

[346] Noua publicaţie de profil, *Civilisations de l'Europe Centrale et du Sud-Est* (Paris) consacră un întreg număr (2/1983) acestui concept, ocupîndu-se de caracterul său fluctuant (B. Lory, M. Prigent) şi de sensurile ce i se atribuie în literatura franceză (A. Marès).

[347] Cf. Gh. Buzatu, *Historiographical implications of national struggle in East-central and South-east Europe*, în *Anuarul Institutului de istorie şi arheologie ,,A. D. Xenopol''*, Iaşi, XVII, 1980, p. 57—61.

și atunci (a spus-o A. D. Xenopol) ,,urîcioasa dilemă" dispare. Dar nu e mai puțin adevărat că epoca avea o încărcătură sentimentală destul de mare pentru a pune în dificultate conștiința istoriografică [348].

10. SPRE O CONCEPȚIE UMANĂ A ISTORIEI

Cea mai ambițioasă formulă restitutivă a practicat-o desigur N. Iorga. Profesor de istorie universală și cercetător prodigios pe acest tărîm, el era destul de personal pentru a ajunge, după un debut eclectic, la o viziune personală asupra duratei.

Dacă evitînd termenul de *filosofie*, față de care fabulosul cărturar a fost mereu reticent, ar fi să detașăm o noțiune structurantă pentru gîndirea sa, șansele cele mai bune le-ar avea poate aceea cuprinsă în titlu; concepția umană a istoriei. Formularea e oarecum pleonastică, dat fiind că istoria omenirii numai în lumina unei ,,concepții umane" ar putea fi configurantă, lucru de la sine înțeles în toate sintezele și subînțeles în orice demers analitic [349]. Dacă totuși N. Iorga a insistat asupra formulei, reiterînd-o mereu de-a lungul carierei, faptul are o explicație polemică. Omenirea se angajase, la începutul veacului nostru, pe un drum care, după opinia sa, nu putea duce — cum a și dus — decît la catastrofă. În această situație, datoria istoricului, ca ,,bătrîn prin experiență", obligat deci să se rostească ori de cîte ori crede că experiența lui poate aduce folos lumii, era să se opună tendinței de a face din istorie un domeniu al reflecției indiferente la nevoile actualității. Or, istoria începuse a deveni, ca reacție la ,,filosofarea" excesivă, tocmai un asemenea domeniu. ,,Pozitivismul" amenința, în variatele lui forme, să impună o istoriografie ce tindea să ignore omul ca ființă concretă, creatoare de istorie, pentru a evidenția doar structuri și legități abstracte. Istoria devenea astfel o sociologie aplicată, a cărei funcție restitutivă era pusă în pericol de un schematism rigid, față de care N. Iorga nu putea fi decît ostil. Marii istorici moderni îndeosebi Ranke și Michelet, pe care cărturarul român îi aprecia deopotrivă pentru erudiția și pentru ,,inima" lor, pentru marea comprehensiune față de fenomenul uman în infinitele lui manifestări, îl încurajaseră în această atitudine.

Nici o prejudecată discriminatorie nu putea să încapă într-o asemenea viziune, pe care Iorga a ținut să o fixeze încă la prima sa prelegere universitară (1894). Căci definind istoria în spirit rankean, tînărul erudit înțelegea să o prezinte ca ,,expunere sistematică, fără scopuri străine de dînsa, a faptelor, de orice natură, dobîndite metodic, prin care s-a manifestat, indiferent de loc și de timp, activitatea omenirii"[350]. *Indiferent de loc și de timp* voia să însemne, pe de o parte ,,introducerea preistoriei ca prefață a studiului istoriei", iar pe de alta ,,desființarea ideilor de *barbari* și de *Kulturvölker* care excludeau sau nedreptățeau pe unele popoare în favoarea altora" [351]. Iorga prescria astfel istoriei cea mai mare extensie în timp, prin incorporarea preistoriei, și în sațiu prin egala îndreptățire a popoarelor la înalta magistratură. Este o viziune genereoasă, căreia marele polihistor avea să-i aducă mai tîrziu

[348] Cf. Waldo G. Leland, *L'organisation internationale des études historiques*, în *Histoire et historiens depuis cinquante ans*, II, Paris, 1928, p. 753.

[349] ,,Il n'est d'histoire que de l'homme, et d'histoire au sens le plus large" (L. Febvre, *Combats pour l'histoire*).

[350] N. Iorga, *Generalități* p. 10.

[351] *Ibidem.*

nuanțări și accente noi, dar care în fond a rămas aceeași în decursul întregii sale cariere.

O asemenea viziune îl situa pe o poziție de adversitate față de schematismul „istoriei filosofice" din secolul XVIII, ca și față de orice tentativă metafizică sau estetizantă. Îl stima pe G. Vico pentru „gigantica inteligență", dar nu putea să-i accepte *sistemul*, un sistem „metafizic" ce reduce infinitatea evenimentelor la cîteva tipuri fatale, proiectînd istoriile concrete, reale, pe fundalul unei „storia ideal-eterna", imobilă și abstractă[352]. Acest geometrism, de sursă spinoziană, exacerbat de discipoli și mai ales de promotorii „cultului rațiunii", nu putea conveni unei gîndiri suple, atentă la datele realului, unei gîndiri pentru care generalitatea nu e acceptabilă decît dacă are ca suport faptul concret, viața omenească în nesfîrșitele ei ipostaze. Buckle mai ales, împotriva căruia s-a rostit și A.D. Xenopol[353], împinsese pînă la caricatură incriminatul geometrism, absolutizînd valoarea mediului și reducînd la o schemă rigidă complexa fenomenologie istorică. Dacă Vico, a cărui *Scienza nuova* (1725) tindea să predomine istoria, ca o *metaistorie*, fără să i se substituie, rămînea totuși interesant ca sursă de sugestii, asemenea dinamicii sociale a lui A. Comte, teoria lui Buckle, schematică, prezumțioasă, frivolă, trebuia respinsă *de plano*, cum făcuse dealtminteri și E. Bernheim[354].

Ca să înțeleagă devenirea umană în timp, istoricul are nevoie nu numai de *minte*, dar și de *inimă*, de acea simpatie care îl face să participe oarecum la viața lumilor dispărute. Sub acest unghi, „cel cu inima mai largă dintre istorici, cel mai mare dintre dînșii" îi apărea a fi Ranke, dascălul incomparabil al atîtor generații de istorici (Kogălniceanu și Xenopol între alții)[355], eruditul pentru care „tot ce e omenesc e totdeauna vrednic de a fi știut", istoria fiind chemată să restituie „faptele și suferințele acestei ființi sălbatice, violente, brutale, bune, nobile, liniștite, a acestei ființi pătate și pure, care e noi înșine"[356]. În aceeași ordine de idei, Iorga cita numele lui Gibbon, Niebuhr, Michelet, Thierry, ca unii ce știuseră să împace porunca adevărului cu frumusețea formei[357].

În toate aceste cazuri, ceea ce îl interesa pe Iorga era capacitatea de a surprinde realitatea umană în formele ei concrete și de a le transfera pe calea sintezei. Între modul trivial de a reduce istoria la detalii mărunte și cel nomotetic, preocupat doar de proiecțiile ei abstracte, savantul căuta astfel o soluție de mijloc, pe linia marilor precursori. „E așa de sublimă, de dramatică, de impresionantă, acea măreață luptă, de natura căreia ne ocupăm, încît ea ne cucerește prin superiorul, prin dureroșul ori triumfalul ei sens uman"[358].

Să reținem expresia *sens uman*, fiindcă ea revine mereu sub pana istoricului și definește, în tradiția deja amintită o atitudine. Ea l-a făcut să insiste obsesiv și asupra mijloacelor de expresie la care istoriografia trebuie să recurgă pentru a sugera marea, nesfîrșita, complexitate a fenomenelor studiabile[359]. Căci „faptele istorice nu se reproduc niciodată întocmai, ci au o noutate nesfîrșită"[360], care e sursă de emoție și de curiozitate în ordinea cunoașterii.

[352] *Ibidem*, p. 12.
[353] A. D. Xenopol, *Istoriile civilizațiunii*, în *Convorbiri literare*, III, 1869.
[354] N. Iorga, *op. cit.*, p. 15.
[355] Al. Zub, *M. Kogălniceanu istoric*, Iași, 1974, p. 109—119.
[356] Ranke, *Weltgeschichte*, IX², p. VI—VII, XV (Apud Iorga, *op. cit.*, p. 16).
[357] N. Iorga, *op. cit.*, p. 12, 28.
[358] *Ibidem*, p. 94.
[359] Al. Zub, *La conception de N. Iorga sur le contenu et la forme dans manière d'écrire l'histoire*, în *Revue roumane d'histoire*, X, 1971, 4, p. 611—621.
[360] N. Iorga, *op. cit.*, p. 95.

În același timp, Iorga a insistat asupra pregătirii enciclopedice a istoricului, fiindcă numai astfel ar putea el înțelege situațiile cele mai variate cu care vine în contact. ,,Nu e o uzurpare îndrăzneață, un cutezător salt în casă străină cultivarea celorlalte domenii de știință, ci o datorie față de sine însuși''[361], conchidea istoricul, știindu-se un cumulard prodigios, în sufletul căruia își află ecou toate manifestările semnificative ale speciei[362]. Pe acestea el e chemat să le pună în relație, pentru a reconstitui ,,acel mare lucru, cel mai mare din toate, care e viața omenească'' [363]. Se poate închipui o finalitate istoriografică mai ambițioasă și mai grea? Gîndind astfel, Iorga știa bine că faptele nu există prin ele și pentru ele înseși, ci numai în măsura în care dau expresie acelor forțe profunde ce hotărăsc dezvoltarea.

Oarecum clară de la început, această atitudine, recomandînd istoricului cea mai strînsă legătură cu viața, a cunoscut intensități diferite, potrivit cu experiențele traversate de Iorga însuși. O aflăm în discursul de recepție la Academie (1911), cu toată precauția impusă de împrejurare, dar nu mai puțin ferm exprimată, atunci cînd se recomandă tratarea ,,unitară'' a istoriei, întrucît, fie că e vorba de istorie politică sau de istorie culturală, aceeași energie genetică le mișcă. ,,Există — spunea Iorga — o singură dezvoltare și toate manifestările de viață se prind într-însa, apărînd fiecare la locul ei, hotărît de sensul acelei mișcări, de momentul ivirii faptelor și situațiilor și avînd fiecare spațiul pe care îl cere însemnătatea reprezentativă sau însemnătatea activă a acelor fapte și situații'' [164]. De aceea, dihotomia diddactică între istoria politică și istoria culturală nu se mai poate susține, după cum nici aceea, la fel de pedantă, dintre istoria universală și istoria națională. Căci ,,viața unui popor, observa cărturarul, e necontenit amestecată cu viețile celorlalte, fiind în funcțiune de dînsele și înrîurind necontenit viața acestora'' [365]. Orice istorie națională, dacă e bine concepută, devine istorie universală, un crîmpei din marea durată, care numai în desfășurările ei cele mai vaste ne poate apropia oarecum de adevăr. ,,Fiecare nație, adaugă marele istoric, e o energie avînd izvoarele și împrejurările ei deosebite, caracterul și misiunea ei specială. Dar nici una din aceste energii nu se poate izola absolut pentru studiu și nu trebuie să fie izolată pentru aceasta. Trăiesc doar în același aer și merg pe același pămînt toate aceste rîuri care își taie fiecare cursul lui; aceiași căldură și aceleași vînturi și aceleași ploi hotărăsc volumul de ape, aceleași greutăți ale pămîntului au să le biruiască, săpînd albii și îmblînzind stînca în prunduri, fărîmițînd-o în nisipurile cu care se joacă. Și curgînd, oricît de departe unul de altul, prin aceea că ele la rîndul lor fac cerul senin și noros, ele deschid calea vînturilor, ele determină calitatea aerului, se înrîuresc astfel necontenit între sine. Istoria unui popor nu atinge astfel istoria celorlalte popoare prin mențiuni fugare sau scurte capitole de influențe reciproce, ci se fixează și se păstrează în mediul firesc de universalitate umană, căruia îi aparține în cea mai superipară esență. Și istoria universală la rîndul ei, nu va fi o culegere de istorii naționale grupate după motive geografice ori culturale, ci urmărirea acelor legături de cultură, de idei, politice, de revărsări și cuceriri pe toată terenurile, de strămutări, transformări, potențări și slăbiri, care trebuie să fie singurul ei domeniu, și un domeniu atît de *științific*, atît de *filosofic*, încît nu mai lasă lîngă sine loc pentru o știință ori o filosofie a istoriei'' [366].

[361] *Ibidem*, p. 96.
[362] *Ibidem*, p. 97–98.
[363] *Ibidem*, p. 343.
[364] *Ibidem*, p. 90.
[365] *Ibidem*, p. 90–91.
[366] *Ibidem*, p. 91–92.

Iată un pasaj caracteristic pentru gîndirea istorică a lui N. Iorga, gîndire în care experiența concretă deține, hotărît, primatul asupra speculației. Regăsim la el, alături de marele-i însușiri evocatoare, vechea suspiciune față de istoria considerată ca știință, o istorie pe care o va repudia mereu, în favoarea unei discipline *sui generis* [367]. Atitudinea sa e *critică* și nu lipsită de ostentație, ca în cutare pasaj din 1920, care ar putea trece drept o *autocritică* a breslei: ,,Ne închisesem într-o cetățuie pe care căutam a o face cît mai neabordabilă pentru publicul din afară. Ne sălășluisem într-o pagodă întărită, unde făceam pe mandarinii, dăruind și școlarilor noștri, ca răsplată a tot ce părăseau din vitalitatea lor firească și din contactul lor cu lumea reală pentru a se ridica la o situație științifică, nasturi de cristali colorați, împreună cu dogma corespunzătoare. Făcusem din erudiția noastră, scrutătoare de date, stabilitoare de genealogii, scormonitoare de detalii, îndreptătoare de texte, totul după cea mai curată metodă filologică, după cerințele imperioase ale celei mai sigure acribii, un cod inviolabil și credeam că în articolul lui e cuprinsă toată cunoștința, ca și întreaga noastră datorie. Ambiția noastră era de a adăugi ceva, orice, cît de fără însemnătate, la societate și viață, și acestui ceva eram liberi să-i fixăm orice loc, orice rol, negînd chiar, în înfumurarea noastră, că poate fi ceva în afară de dînsul [368].

Critica istoriografiei este, aici, critica unui întreg sistem de învățămînt preocupat să dea ,,specialiști'' pe domenii înguste, ,,arbitri (după expresia savantului) într-un colț minuscul al științei'' [369]. Directiva unilaterală, ,,ciclopică'', cu urmări nefaste în oricare domeniu, dar mai ales în istoriografie, disciplină care pretinde orizontul cel mai vast, comprehensiunea cea mai adîncă, mijloacele de expresie cele mai subtile. Reluînd remarca unui alt istoric, Iorga sesiza lipsa unei relații organice care trebuie să existe între producția istoriografică în viața curentă, lipsă ce o condamnă la ineficiență [370]. Ca să-și împlinească menirea, istoricul trebuie să fie convins că ,,zugrăvește o viață și nu descrie o serie de acțiuni mecanice'', iar aceasta presupune capacitatea de a ,,plonja'' în epoca respectivă și de a se apropia, cu largă înțelegere, de problemele eu. El se află deci în situația paradoxală de a se identifica cu subiectul și de a păstra totuși o anume distanță, care singură poate înlesni percepția justă. Critica nu e mai puțin importantă decît empatia. Una procură perspectiva necesară, cealaltă aruncă punți spre resorturile intime ale naturii umane. Istoricul, insista Iorga, se cade să-i considere pe oameni ,,în umanitatea lor'' pe de o parte, iar pe de alta ca demersul istoriografie să fie animat de ,,toată umanitatea'' subiectului [371]. Șansele cercetării depind deci nu numai de însușirile ce se evocă în mod obișnuit cînd e vorba de un istoric, ci și de puterea sa de participare. Cu alte cuvinte, ,,trebuie să fii om întreg'', să-ți dai seama de ce este omul și de acel insondabil mister care este deseori pentru el însuși omul'' [372]. Fără această condiție, deloc ușor de împlinit, căci presupune ,,să citești mult, să gîndești mult, să ai deci experiență de viață'', nimeni nu e îndreptățit să se ocupe de istorie [373].

Pe lîngă orizont și disciplină intelectuală, istoricul are nevoie așadar de *omenie*, însușire pe care nimeni n-a relevat-o atît de pregnant ca Iorga. În

[367] *Ibidem*, p. 343.
[368] *Ibidem*, p. 139.
[369] *Ibidem*.
[370] *Ibidem*, p. 140–141.
[371] *Ibidem*, p. 227–228.
[372] *Ibidem*, p. 227.
[373] *Ibidem*.

lumina ei, numai, se poate înțelege istoria ca dezvoltare, iar pe acest fundal — oamenii cu calitățile și defectele lor, cu idealurile și pasiunile ce-i animă, „oameni vii, pe care i-ai întîlnit înaintea ta, ai avut a face cu ei, i-ai lăudat, i-ai osîndit" [374]. O anume contemporaneitate se stabilește între subiect și obiect, întemeiată pe o esență umană inalterabilă. „Problemele de odinioară sînt problemele de acum, observa istoricul; în altă formă, cu alți oameni, este aceeași umanitate care se înduioșează și se frînge [...], cînd ajunsă la scopurile ei, cînd călcată în picioare și strivită" [375]. De esența acestei umanități cată să se apropie istoricul, „cu inima de frate", pentru a o releva în inepuizabila ei fenomenologie. Atributul vital e în centru, iar cel investit cu datoria restituirii trebuie să fie el însuși „un om plin de viață și de poezie" [376]. Viața îi apropie de realitatea care a fost, poezia îl face comprehensiv și comunicabil. Norma cea mai de seamă care i se impune e deci participarea la viață, contactul nemijlocit cu problemele vremii sale, care întrucîtva sînt probleme permanente. O anume „foame a realității" îi este specifică, iar această foame îl situează nu pe înălțimi abstracte, inabordabile, ci jos, între oameni, acolo unde freamătă viața și se înfiripă istoria [377]. Adeseori, realitățile din jur, infinit de complexe, îi oferă „cheia pentru lucrurile de mare trecut" [378].

Durata își dezvăluie sensurile cele mai adînci numai privită în ansamblu, dincolo de comodele compartimentări didactice. Ipostazele ei, toate, intră în atenția istoricului, care nu poate separa categoric trecutul de prezent și nu poate defini prezentul fără a sesiza propensiunea acestuia către viitor. „Istoria e un curs", observa Iorga, într-una din acele metafore memorabile care ni-l apropie mai mult decît capitole întregi de laborioasă analiză. „Istoria e un curs. Un val trece și ce atinge el interesează. Cînd un afluent apare, îl urmărim, pentru a-l înțelege, pînă la izvor. Dar pe urmă ne lăsăm iarăși duși de mersul apei. Cine caută date, capitole de cultură, săltare și săltărașe, nu înțelege nimic" [379]. Ansamblul în devenirea lui neîntreruptă contează mai întîi și istoricul e chemat să-l perceapă, să-l exploreze, conștient de „tragedia milenară a omenirii" [380]. A privi acest ansamblu în fluxul neistovit al mișcării, detașînd ceea ce este accidental, accesoriu, nesemnificativ, de ceea ce este permanent, a pune în lumină „necontenita ciocnire de forțe în mișcare" constituie obligația sa, iar „ca să surprindă vieții durata istorică", el trebuie să se umple — receptacol miraculos — de „trepidația vieții contemporane", de „ritmul, fie și înfrigurat, al timpului" [381]. Actualitatea îl ajută să priceapă că „orice lucru omenesc vine din altul" [382] și că nuanțele determinismului sînt fără număr. Pornind de la *hic et nunc*, istoricul ajunge să cuprindă „acea vastă umanitate risipită pretutindeni, acel etern uman umplînd toate spațiile" [383], pe care Iorga însuși l-a urmărit pretutindeni, de-a lungul întregii durate, preocupat să restituie ceea ce el numea, în prefața *Istoriologiei umane*, „tragedia acestui neam omenesc" [384].

[374] *Ibidem*, p. 307.
[375] *Ibidem*, p. 262.
[376] *Ibidem*, p. 308.
[377] *Ibidem*, p. 141–142.
[378] *Ibidem*, p. 337.
[379] *Ibidem*, p. 160.
[380] B. Theodorescu, *N. Iorga*, București, 1968, p. 323.
[381] N. Iorga, *op. cit.*, p. 142.
[382] Idem, *O viață de om așa cum a fost*, I, București, 1934, p. 93.
[383] *Ibidem*, p. 3.
[384] Idem, *Generalități*, p. 344.

O viziune largă, de mari ansambluri, capabile să cuprindă cît mai mult și să integreze cît mai bine într-o sinteză globală, iată ce propunea marele învățat discipolilor săi. Aceasta voia să însemne ,,a vedea lucrurile foarte de sus, a le vedea foarte în adînc și cu foarte multă libertate". Căci de la înălțime ochiul cuprinde realitățile pînă departe, le descoperă asemănările, interferențele, generalitatea integratoare. De acolo istoricul se simte capabil să înțeleagă totul ,,cu o toleranță, cu o generozitate, cu o umanitate nesfîrșită" [385].

Umanitatea istoricului și *umanitatea istoriei:* tema ar merita, desigur, să fie adîncită. Schițîndu-i, aici, doar conturul în mare, trebuie să observăm că atitudinea lui N. Iorga în această problemă se explică și ca o reacție la tirania ,,pozitivismului", pe care n-a încetat să o blameze nici o clipă. Se poate vorbi totuși de o evoluție a sa în raport cu tema de care ne ocupăm? Fără îndoială, iar această evoluție merge de la protestul profesional contra rigidităților și simplificărilor ,,pozitiviste" din primii ani, pînă la apelul patetic de reintrare, prin istoriografie, în *umanitate* de la sfîrșitul vieții [386]. În 1937, cînd în zarea lumii și mai ales deasupra Europei se adunau nori negri, Iorga a ținut să-și deschidă cursul de istorie universală cu o prelegere despre *Concepția umană a istoriei*, în care dezbaterea avea un caracter mult mai larg [387]. Profesorul opunea omului modern, mutilat și alienat de tehnică, dezumanizat progresiv, pe omul complet al vechilor corporații, așa cum i-l sugera Lamprecht, pentru a constata apoi că ,,mecanizarea tehnică" s-a extins păgubitor în toate domeniile. În istoriografie, ea ar fi creat ,,noua școală", pe care criticul o vestejea în termeni abia disimulați, o școală care înțelegea să se limiteze la instrumentarul pozitivist. Se poate ajunge însă la adevăr, replica Iorga, citîndu-l pe Pascal, nu numai *metodic*, ci și prin *salt*, iar cine nu poate face saltul nu trebuie să-i nege realitatea [388]. Istoria nu se cuvine redusă la detalii, oricît de exacte ar fi ele, ci trebuie să tindă la orizonturi cît mai largi, cu scopul de *a informa*, dar mai cu seamă de *a forma*. ,,Să redevenim mai oameni de cum sîntem acuma", îndemna Iorga [389], atent deopotrivă la agitațiile din Europa și la schimbările de mentalitate pe care le observase în jurul său. Istoricul era chemat deci să contribuie la *refacerea* umanității, în sensul asumării unor idealuri demne de rostul ei [390], istoria însăși învederîndu-se tot mai mult ca ,,o necesitate pentru conștiința umană" [391].

N. Iorga nu era însă singurul care gîndea astfel. Între preocuparea neokantienilor de a nuanța la infinit concepte și cunoașterea directă a vieții, Dilthey recomanda viața ca sursă cognitivă și reconfortantă [392], în timp ce R. Rolland formula exigența omului integral [393], iar M. Bloch — pentru a nu cita decît un istoric din seria marilor contemporani — sublinia insistent preocuparea pentru *oameni* ca singur obiect al istoriei [394]. Mai aproape de noi, H. I. Marrou observă, consensual, că cea mai bună carte de istorie, adică cea mai adevărată, e aceea care conține mai multă *omenie* [395].

385 *Ibidem*, p. 309.
386 *Ibidem*, p. 227.
387 *Ibidem*, p. 219—228.
388 *Ibidem*, p. 225—226.
389 *Ibidem*, p. 227.
390 *Ibidem*, p. 228 și 209.
391 *Ibidem*, p. 327.
392 Dilthey, *Gesammelte Scriften*, VIII, Berlin—Leiptzig, 1921, p. 121.
393 ,,Ce qu'il me faut, c'est l'homme entier".
394 M. Bloch, *Apologie de l'histoire*, Paris, 1974, p. 34. Cf. și Regis Jolivet, *Définition et sens de l'histoire*, în *L'homme et l'histore*, Paris, 1952, p. 12—15.
395 *L'histoire et ses méthodes*, éd. par P. Samaran, Paris, 1961, p. 1536.

Este *omenia* căreia N. Iorga i-a urmărit, cu consecvență deplină, formele de expresie de-a lungul istoriei [396], pentru a face din ea un concept structurant al istoriografiei sale. Meditațiile mai recente pe marginea domeniului îl confirmă pe marele cărturar, istoria fiind îndeobște privită ca o „explicare progresivă a umanului” [397]. Asemeni multora dintre istoricii vremii, Iorga a insistat să se pună accentul în cercetare nu pe omul abstract, care e o ficțiune, ci pe „oamenii schimbători și deosebiți” [398], așa cum îi revendică azi o fecundă antropologie istorică, în acord cu tendințele mai vechi exprimate de un Michelet, de un Fustel de Coulanges ș. a [399]. Istoria oamenilor devine la învățatul român, cum fusese și pentru Ranke, în cele din urmă o căutare de sine, fiecare demers al său fiind un pas spre autodefinire, întocmai cum, pe un alt plan, istoria istoriei reprezintă conștiința de sine a disciplinei [400].

În această perspectivă, menită să tulbure încă mult timp prin inițiativele la care a dat loc, Iorga a abordat cele mai diverse probleme, epoci, personalități, popoare, aspectate, cu gîndul de a cuprinde totul într-o sinteză dinamică, a cărei țintă era umanitatea însăși în devenirea ei. „Toate acestea — mărturisește savantul — erau pregătite pentru istoria universală privită sintetic și organic, ca un șivoi de multe ori milenar, pornit, din izvorul său, dar hrănit de atîția afluenți cari se cereau urmăriți fiecare pînă la întîia țîșnire din pămînt” [401]. Prodigiosul „covor de Ispahan” se înfiripa, treptat, febril, ca o vastă compoziție, al cărei ansamblu era perceptibil doar pentru inițiați [402]. În rest, ca în cunoscuta metaforă a creației, nu se văd decît noduri și capete de ață și imagini neclare.

Într-o atare viziune a istoriei umane nu interesau, desigur, detaliile, decît în măsura în care ele erau semnificative pentru construcția însăși. De aceea istoricul a urmărit pretutindeni, comparatistic, analogii, similitudini, paralelisme, „elemente de unitate” etc. decelînd fapte care „intră vii în structura creațiunii”, fapte caracteristice pentru desfășurarea „conflictului” în marea „tragedie” care este istoria universală [403]. Că în perspectiva acestei istorii N. Iorga s-a interesat mai mult de spațiul sud-est european și cu deosebire de cel românesc, faptul e perfect legitim, fiindcă acest spațiu, chiar, îi dădea putința, prin participare directă, de a percepe corect ansamblul. Nu e istoria o știință a concretului? [404]. E firesc, de asemenea, ca marele cărturar să se fi interesat mai ales de istoria culturii, avid cum era să demonstreze apartenența deplină a culturii române la spiritualitatea europeană. Gîndul său era să facă dreptate unei umanități prea multă vreme ascunsă la vedere și n-a pierdut, în această privință, nici o ocazie ca să releve că în pofida opresiunilor de tot felul umanitatea carpato-dunăreană a adus o contribuție remarcabilă la tezaurul universal de valori: „Il existe dans le Sud-est européen un pays négligé par les historiens et les critiques de l'art, où chaque humble village revèle sous ses vieux arbres un petit musée de l'art religieux, où pendant des siècles un labeur séculaire a réussi enfin à créer des types définitifs dans lesquels la sim-

[396] N. Iorga, *Pagini alese*, II, București, 1965, p. 403.
[397] Regis Jolivet, *loc cit.*
[398] N. Iorga, *Generalități*, p. 33.
[399] M. Bloch, *op. cit.*, p. 34.
[400] N. Iorga, *Generalități*, p. 9.
[401] Idem, *O viață de om*, III, 1934, p. 7—8.
[402] Cf. Alexandru Duțu, *Studiu introductiv*, la N. Iorga, *Istoria literaturilor romanice în dezvoltarea și legăturile lor*, I, București, 1968, p. V—VI.
[403] N. Iorga, *Generalități*, p. 344.
[404] H. I. Marrou, *De la connaisaance historique*, Paris, 1953, p. 23 (unde citează opinia lui Eric Dardel, *L'histoire, science du concret*, 1946).

plicité de proportions s'allie à la discrétion de la couleur pour donner un ensemble de beauté souriante" [405]. O creaţie ca aceasta, eliberată de modele, plină de prospeţime, era o sinteză originală, dincolo de influenţe şi împrumuturi, o creaţie organică şi în acelaşi timp un mijloc de acces spre marea sinteză [406], care trebuia să difere de ,,produsele fabricate cu atîta metodă de erudiţia contemporană" [407]. Fără să altereze justele proporţii şi fără a deforma conturul ansamblului, spaţiul cultural românesc i-a oferit şansa de a păstra cea mai directă legătură cu ceea ce e ,,concret" şi ,,viu" în istorie. Fiindcă ocupîndu-se de *specificul* unui atare spaţiu, N. Iorga n-a pierdut din vedere nicicînd generalitatea, acea permanenţă umană pe care Pascal o vedea traversînd secolele [408] şi pe care L. v. Ranke o recomanda, în termeni pe care savantul român îi evocă stăruitor, convins că ,,prin nimic nu se vede mai complet şi mai perfect omul decît prin istorie" [409]. Omul ca fiinţă unică şi totuşi solidară cu o colectivitate ce tinde spre ecumenism [410].

[405] N. Iorga, *Histoire de l'art roumain ancien*, Bucarest, 1922, p. I.

[406] Vezi în această privinţă, M. Berza, *Nicolae Iorga et les traditions du Sud-Est européen dans le domaine de la culture*, in *Cahiers d'histoire mondiale*, XIII, 1971, 3, p. 390—416; idem, *Nicolae Iorga et les études sud-est européennes*, în *AIESEE Bulletin*, 1963, 1, p. 27—30; Virgil Cândea, *Nicolae Iorga, historien de l'Europe de Sud-Est*, în *Nicolas Iorga, l'homme et l'œuvre*, Bucarest, 1972, p. 187—250; Alexandru Duţu, *Studiu introductiv* la *Istoria literaturilor romane*, ed. cit., p. V—XXXIII; idem, *Nicolae Iorga în spaţiul literaturii universale*, în *Secolul 20*, 1971, p. 57—61; idem, *N. Iorga et la place de l'homme dans la littérature universelle*, în *Nicolae Iorga, l'homme et l'œuvre*, p. 359—366; Al. Elian, *Nicolas Iorga et le Sud-Est européen*, în *AIESEE Bulletin*, 1971, 1—2, p. 12—21; V. Laurent, *Nicolas Iorga historien de la vie byzantine*, în *Revue des études byzantines*, IV, 1946, p. 5—23; Andrei Pippidi, *N. Iorga historien de l'Orient latin*, în *N. Iorga l'homme el l'œuvre*, 1972, p. 157—174; E. Stănescu, *Nicolas Iorga, historien du monde byzantin*, în *AIESEE Bulletin*, 1965, 2, p. 15—27; *Nicolae Iorga istoric al Bizanţului*, ed. E. Stănescu, Bucureşti, 1971; D. Zakythinos, *Nicolas Iorga, historien de Byzance après Byzance*, în *AIESEE Bulletin*, 1971, 1—2, p. 5—11.

[407] N. Iorga, *Generalităţi*, p. 255.

[408] N. Pascal, *Pensées*, Paris, 1943, p. 68.

[409] Apud Alexandru Duţu, *N. Iorga în spaţiul literaturii universale*, în *Nicolae Iorga interpretat de...*, Bucureşti, 1979, p. 192—193.

[410] Cf. Al. Zub, *De la conception humaine de l'histoire à l'historiologie*, în *Proceeding of the 15th International Congress of the History of Science*, *A. Scientific Section*, Bucarest, 1981, p. 424.

IX. DE LA CRITICĂ LA CRITICISM

1. LEGITIMITATEA CRITICII ISTORICE

Dacă erorile sînt inerente în cercetare („nimeni nu se poate lăuda că scapă de ele", spusese un mare istoric) [1] critica menită să le prevină ori să le îndrepte e legitimă. Şi ea va începe prin a fi autocritică, uneori ostentativ ca în cazul lui Hasdeu, care la o nouă ediţie din *Istoria critică* (I), declara că a supus materia întreagă unui sever examen critic, de vreme ce criticii adevăraţi lipseau, şi că va fi bucuros să afle măcar în viitor istoricii care să-l ajute cu „o critică luminată, complectînd lacunele sau coregînd erorile ce ni vor fi scăpat din vedere". Ştiinţa era în drept să aştepte „acest serviciu de asociaţiune", iar în perspectiva lui autorul formula un număr de reguli [2]. Ideea de *asociaţiune*, în sens de solidaritate profesională, de participare la un lucru colectiv, trebuie reţinută, alături de aceea a perfectibilităţii oricărei opere, fiindcă o regăsim la istoricii din *şcoala critică* şi cu atît mai mult la *şcoala nouă* din perioada interbelică. Fără conlucrare solidară, va spune C. C. Giurescu, istoriografia se condamnă la decrepitudine [3]. Iar această conlucrare trebuie să înceapă prin recunoaşterea legitimităţii actului critic. N. Iorga, despre care s-a spus mereu că era incapabil să-şi recunoască o vină, se arată dispus totuşi la autocritică şi revizuire. Cînd scria *Geschichte des rumänischen Volkes*, el trimitea coală după coală lui I. Bogdan înainte de *imprimatur*, iar cînd elabora *Geschichte des osmanischen Reiches* aştepta „încuviinţarea" lui Lamprecht după fiecare nouă parte, bucurîndu-se de aprecieri şi cutezînd abia atunci să-şi ierte „păcatele" profesiei [4], convins că numai observarea de sine, cît mai severă, poate duce la rezultate mai bune [5]. Cîte ceva putea culege şi din „noroiul insultelor".[6] Cine lucrează mult, poate şi greşi mult. Dar fără lucru, fără riscul imperfecţiunii nu se pot aştepta decît progrese modice. „Să avem smerenia descoperirilor şi curajul prostiilor noastre", îndemna Iorga la un moment dat, convins că nimeni nu scapă de „cupa otrăvită a insultelor şi tăgăduirilor" [7]. Rezerva faţă de generalizările teoretice venea, o spune singur, nu numai din „dispreţ pentru filosofia uşoară", dar şi dintr-o „dureroasă, aproape bolnavă autocritică" [8]. Cine are în minte portretul zugrăvit de Lovinescu, al unui egocentric

[1] Fustel de Coulanges, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France*, Paris, 1875, p. 4.

[2] B. P. Hasdeu, *Istoria critică a românilor*, I, ed. II, Bucureşti, 1875, p. IX–X.

[3] C. C. Giurescu, *Consideraţii asupra istoriografiei româneşti în ultimii douăzeci de ani*, Vălenii de Munte, 1926, p. 48–49.

[4] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, II, 1935, p. 174.

[5] Idem, *O viaţă de om*, 1972, p. 211.

[6] Idem, *Istoria literaturii româneşti*, I, Bucureşti, 1934; *Prefaţă*.

[7] *Răspunsul d-lui N. Iorga la discursul de recepţie al d-lui N. Popescu*, Bucureşti, 1925, p. 20–21.

[8] N. Iorga, *O viaţă de om*, 1972, p. 228–229.

incapabil de autoanaliză și dialog autentic, poate fi surprins de atare confesiuni. Ele indică un spirit dispus la examen de sine, unul conștient de imperfecțiunea lucrărilor sale. Iar felul în care s-a rostit asupra altora denotă nu mai puțin efort de recunoaștere a valorii acolo unde ea exista în adevăr. Am evocat cazul său, ca fiind cel mai subiectiv și mai greu de circumscris. Atitudinea celor mai mulți istorici din epocă era însă consensuală. Critica era un instrument indispensabil, iar exercițiul ei putea merge, ca la Pârvan, pînă la o conștiință agnostică: „numai cei puțini știu că nu știu nimic" [9]. Dincolo de asemenea clipe de „filosofie", nici autorul *Memorialelor*, nici colegii săi de direcție critică n-au folosit acel instrument pînă la anihilarea efortului creator. Cu „făclia unei critici sănătoase", așa cum o recomandase Kogălniceanu, ei au putut lumina pas cu pas un teritoriu tot mai larg, extinzînd orizontul istoriografiei și perfecționîndu-i mijloacele de lucru. „Cine însă fără critică poate păși cu siguranță?". Întrebarea lui Maiorescu trebuia să fie a oricăruia dintre istorici și de fapt nimeni nu i-a pus la îndoială legitimitatea. Numai că actul critic era privit mai ales prin relația lui exterioară, în timp ce o gîndire severă începe prin a-și examina propriile slăbiciuni, îndoindu-se de tot și de toate, verificînd, refuzînd, selectînd ceea ce-i convine [10]. Pînă unde poate merge critica fără să pună în pericol orice proiect? „Critica trebuie să se oprească îndată ce a găsit pămîntul bun pe care se poate clădi. A-l acormoni și pe acesta, a-l arunca în lături, a-l subția astfel, nu înseamnă a da siguranță zidirii ce se va înălța pe urmă. Și sunt mulți cari nu ajung să puie pietrele, așa de mult îi pasionează jucăria cu sapa în adîncurile unde o mai mare pătrundere e numai o mai mare pierdere de timp" [11]. *Est modus in rebus*. Practicată în margini rezonabile, critica stimulează cercetarea istorică. Împinsă prea departe, o destramă și o face sterilă. În primul caz, ea se pune în slujba restituției; în celălalt caută să devină un scop în sine, ceea ce duce inevitabil la paralizia spiritului creator. Critica „minuțioasă" de care vorbise Maiorescu își are, desigur, rostul ei. Căci de la sine nu se îndreaptă nimic, iar progresul, în orice domeniu, atîrnă de rapiditatea cu care vechile soluții sînt înlocuite cu altele mai bune. „Critica, fie și amară, numai să fie dreaptă, este un element neapărat al susținerii și propășirii noastre, și cu orice jertfe și în mijlocul oricăror ruine trebuie împlîntat sensul adevărului", spunea Maiorescu [12]. Observația lui e valabilă desigur și pentru istorie.

Critica aceasta a putut fi sarcastică (Hasdeu), „surîzătoare" (Xenopol), vehementă (Iorga), metodică (Bogdan, Onciul), excesivă în interesul pentru amănunte (I. C. Filitti, G. Bogdan-Duică, D. Russo, C. C. Giurescu ș. a.), dar ea a fost mereu utilă, în sensul că a circumscris erori, a semnalat carențe, a prevenit asupra unor direcții greșite etc. Ca și în alte domenii, „sedentarismul" nu putea fi combătut în istoriografie decît prin critică [13], iar *logomahia* frivolă prin cea mai strictă aplicație. Subliniind rostul eminent al criticii, Iorga îi cerea să se ocupe în primul rînd de ansamblu, să integreze înainte de a disocia [14]. Drept exemplu se putea folosi *școala metodică* de la Paris, de luminile căreia beneficiase el însuși [15]. Același spirit se recunoaște în opera de în-

[9] *Răspunsul d-lui V. Pârvan la discursul de recepție al d-lui D. Gusti*, București, 1923, p. 50.

[10] A. Marino, *Introducere în critica literară*, București, 1968, p. 177.

[11] N. Iorga, *Generalități*, 1944, p. 87.

[12] T. Maiorescu, *Critice*, I, București, 1967, p. 213.

[13] N. Iorga, *op. cit.*, p. 141.

[14] *Ibidem*, p. 243.

[15] *Ibidem*, p. 186.

drumare inițiată de *triada critică* și în ceea ce discipolii respectivi au putut crea mai tîrziu. Atitudinea critică era un bun cîștigat și ea s-a manifestat nu rareori excesiv. Limitele criticii? „Vine o vreme cînd critica se oprește mulțumită de ceea ce a putut isprăvi, și în urma ei nu rămîne ruina, ci piatră nouă, tare, care înlocuiește pe aceea ce s-a măcinat cu vremea" [16]. În această perspectivă, chiar și greșelile își au partea lor pozitivă, o anume „fecunditate", căci prin ele s-a putut păși înainte [17]. Critica însă nu trebuie să devină o „pasiune", ca la Hasdeu, căci pasiunea deformează proporțiile, înlocuind o prejudecată printr-o iluzie, o tradiție printr-o „fantasie", un adevăr admis printr-o „combinație zadarnică" [18]. Măsură deci și conștiința faptului că și critica e susceptibilă de critică. „Pas de critique sans une critique de la critique". Observația lui Thibaudet nu se mărginește la sfera literaturii.

Desigur, între critica profesată de Iorga și ceilalți membri ai *triadei* există deosebiri legate de formația fiecăruia și de temperament. Era poate prea severă critica la care I. Bogdan își obliga ucenicii? Așa se va spune mai tîrziu, cînd infiltrația entuziasmului patriotic în istoriografie nu mai părea atît de blamabilă ca la 1900: „Prin metoda comparativă, aplicată uneori prea sever, cercetările acestei școli par a micșora întrucîtva importanța intrinsecă a trecutului românesc, așezîndu-l prea adeseori în funcție directă și exclusivă de acela al popoarelor vecine" [19]. Nu trebuie să ne mire faptul că elemente noi colorau acum distinct sensibilitatea istoricilor față de o problemă sau alta. Atitudinea critică se situa însă într-o legitimă prelungire. Iată cum încheia C. Giurescu, la 1910, în termeni de program, o recenzie: „Izvoarele istorice trebuiesc mîntuite cu cea mai mare băgare de seamă. Adevărul pe care-l cuprind se împletește la fiecare pas cu neadevărul și greutatea de a-l deosebi este cu atît mai mare cu cît aceste izvoare sunt, în genere, destul de elastice ca să poată fi aduse, cu mai multă sau mai puțină aparență de temeinicie, în sprijinul oricărei păreri preconcepute. Reconstituirea adevărului din vălmășagul de știri, de multe ori greșite și contrazicătoare, depinde cu deosebire de *pătrunderea* și *obiectivitatea* cercetătorului istoric. Fără aceste însușiri, povestirea lui sau urmează prea de aproape și fără critică litera documentelor, devenind o simplă înșirare de fișe adesea contrazicătoare, sau le atribuie ceea ce ele nu cuprind, dînd astfel drept realitate istorică rezultatele unei greșite interpretări a izvoarelor" [20].

Am citat un exemplu de critică judicioasă și cumpănită, al cărei sens pozitiv, programatic, este evident. La fel se rostea I. Ursu, după război, situîndu-se și el în continuarea programului formulat de profesorii săi: „O muncă grea ne așteaptă. Măreața clădire a istoriei noastre are nevoie încă de multe cărămizi pînă să fie terminată. Va fi nevoie încă de munca multor generații pentru ca acest strălucit edificiu să fie complet. Aceasta nu se va putea însă îndeplini decît prin armonizarea și concentrarea energiilor și prin o înțeleaptă diviziune a muncii dictată de iubirea față de trecutul neamului nostru" [21].

Tonică, această încredere în putința istoriografiei de a compulsa toate izvoarele și de a întemeia fără cusur viitoarea sinteză venea de la finele secolului XIX, cînd s-a crezut în adevăr că informația istoricului poate fi exhaus-

16 *Ibidem*, p. 80.
17 *Ibidem*.
18 *Ibidem*, p. 87.
19 I. Lupaș, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, I, Craiova, 1933, p. XXXII.
20 C. Giurescu, *O carte despre politica externă a lui Petru Rareș*, în *Convorbiri literare*, XLIV, *1910*, nr. 3, p. 367–368.
21 I. Ursu, *Concepția istorică*, București, *1924*, p. *18*.

tivă şi că o metodă infailibilă îl putea conduce la rezultate definitive. Se va vedea însă că era vorba de o iluzie scientistă, în care Iorga n-a crezut nicicînd fără rezervă şi pe care unii au părăsit-o pe drum. Ea va fi reluată, cu aplomb şi accente uneori juvenile, de către noua generaţie în anii interbelici.

2. CRITICĂ ŞI HIPERCRITICĂ

O virtute în exces devine contrariul ei. Critica împinsă prea departe ajunge să dea loc propriei negaţii. Ca orice domeniu al cunoaşterii, istoriografia adună sub cupola ei, pentru a le ajusta cum se cuvine, şi spiritele prea sceptice, înclinate spre hipercritică, şi pe acelea prea entuziaste, care se manifestă credul [22]. S-au putut observa, în Franţa, „crize aproape periodice de hipercriticism", care au stimulat totuşi eforturile ameliorative în acest domeniu [23]. Negînd, critica excesivă („eine zerstőrende Kritik", după expresia lui Goethe, care o deosebea de „produktive Kritik") a condus la revizuirea instrumentarului şi la o renovaţie a edificiilor deja ridicate. Între ofertă şi refuz se stabileşte un raport dialectic, de tensiune capabilă să întreţină mereu viu interesul pentru cercetare. A. France a sugerat în treacăt o explicaţie logică pentru acest mecanism al refuzului. „Propăşirea ştiinţelor — observa el — face să nu mai fie bune de nimic lucrări care au ajutat în chipul cel mai temeinic la această propăşire. Deoarece astfel de lucrări nu mai slujesc la mare lucru, cei tineri cred, şi-s de bună credinţă, că ele n-au slujit niciodată la nimic. Le dispreţuiesc şi de îndată ce dau în cuprinsul lor de o idee ce şi-a trăit traiul, îi pufneşte rîsul" [24]. Nedreptatea şi insolenţa acompaniază gestul lor de neatîrnare. Kogălniceanu, Hasdeu, Maiorescu au scandalizat, la vremea lor, spiritele retrograde sau nu destul de îndrăzneţe pentru a le primi provocarea. La 28 de ani, N. Iorga îşi asuma riscul unui bilanţ extrem de sever, care a făcut să se evoce tonul său de „fantomă vindicativă" [25], acţiunea lui demolatoare. Pentru el, *şcoala critică* echivala cu o *revoluţie* şi se înţelege că ea n-a fost scutită de excesele revoluţiei [26]. La 1906, Iorga sesiza o tendinţă spre „hipercritică" la C. Giurescu, iar trei ani mai tîrziu Pârvan îşi definea epoca drept „hipercriticistă" [27], cu o conotaţie negativă, reproşîndu-i îngustimea de orizont.

Aşa va fi mereu. Spiritul critic suferă din cînd în cînd o hipertrofie care îl face să pună accentul pe negaţie [28], iar negaţia devine adesea negativism. Abuzul textologic din secolul XIX vădea mai degrabă o înclinaţie hipercritică [29], asemeni redundanţei documentariste din ultima lui parte. Exagerarea comportă un rost strategic, asupra căruia prevenea încă Taine spunînd că uneori, pentru a ajunge la ţintă, trebuie să ochim dincolo de dînsa [30]. Cît de mult a exagerat de exemplu Maiorescu în polemicile sale se ştie. El proceda fără îndoială hipercritic în judecăţile, atît de severe, despre Hasdeu, Xenopol

[22] H. I. Marrou, *Comment comprendre le métier d'historien*, în *L'histoire et ses méthodes*, ed. par. Ch. Samaran, Paris, *1961*, p. *1518*.
[23] *Ibidem*, p. *1519–1520*.
[24] A. France, *Crima lui Silvestre Bonard*, Bucureşti, *1966*, p. *125–126*.
[25] G. Călinescu, *Istoria literaturii române*, Bucureşti, *1941*, p. *542*.
[26] N. Iorga, *Generalităţi*, *1944*, p. *43*.
[27] *Sămănătorul*, *1906*, p. *719–720*; V. Pârvan, *Marcus Aurelius*, Bucureşti, 1909, p. *230*.
[28] A. Marino, *op. cit.*, p. *186*. Interesante reflecţii despre negativism la Alexandru Paleologu, *Spiritul practic*, Bucureşti, *1974*, p. *93–94*.
[29] Emile Callot, *Ambiguités et antinomies de l'histoire et de la philosophie*, Paris, 1962, p. 130.
[30] Apud vol. *De la T. Maiorescu la G. Călinescu*, II, Bucureşti, 1971, p. 15.

și alți contemporani. Hipercritic era spiritul care a făcut să nu se poată închega, la *Junimea*, o antologie a poeziei noastre. S-ar putea spune că avem aici un tip de hipercriticism, profesat și de I. Bogdan și de alți cărturari din preajma criticului. Despre I. Bogdan ni se spune că era gata oricînd să sacrifice relațiile umane pentru o convingere științifică [31]. Aceleiași familii de spirite îi aparținea D. Onciul, istoricul atît de scrupulos încît nu consimțea decît foarte greu să să publice un studiu. ,,Trebuia un puternic îndemn din afară, spune Iorga, pentru ca specialistul totdeauna nemulțumit cu opera lui să se hotărască a da ceva din lucrările-i inedite'' [32]. Un exces de spirit critic întîlnim la Șt. Orășanu, A. Demetriescu, Al. Philippide, Ilie Bărbulescu, D. Russo, C. Giurescu. Despre ultimii doi Ilie Minea va spune în mod expres că sînt ,,reprezentanți ai hiperciticismului'' [33]. Dar el însuși se arată înclinat spre exces din acest punct de vedere. O cenzură excesivă i-a frînt elanurile, ca și altor discipoli ai *școlii critice*, pe care spiritul lui Iorga îi copleșea, iar acela reprezentat de Onciul și Bogdan îi îndruma spre exces de scrupul. Latura ,,negativă'' a cercetării, critica, le absorbea toate disponibilitățile. Cum să mai ajungă a construi? Iorga avea dreptate, desigur, să condamne excesul ca fiind potrivnic construcției, vederii de ansamblu, sintezei. În *Junimea*, el a văzut doar ,,criticism sterp'' [34], deși Maiorescu însuși socotea orice exces ca o eroare [35], vorbind chiar de ,,acel spirit poate prea critic, care este moștenirea *Junimii*'' [36].

Fapt este că și Iorga și Maiorescu au păstrat pînă la urmă incisivitatea critică, cel puțin în chestiunile importante. Evocînd vremea cînd s-au schimbat ,,bazele istoriei române'', primul avea să observe, după mulți ani, că în această istorie, ca și în aceea a altor popoare, totul era rău, de la ediții de documente pînă la restituțiile, oricît de largi, întreprinse [37]. Romantismul fiind făcut responsabil de scăderile istoriografiei, aceasta trebuia să-i urmeze soarta. Ea a fost deci criticată și respinsă în bloc, deși atîtea descoperiri ,,romantice'' însemnau, cum a remarcat Sergiu Al-George, o lărgire a conștiinței culturale, un efort spre cunoașterea dimensiunii simbolice a spiritului [38]. O tendință spre hipercorecție, de sursă ,,pozitivistă'', a produs astfel o lărgire considerabilă a instrumentarului și o îngustare de orizont. *Școala critică* aceasta voia să însemne: rezervă, aplicare deplină la obiect, refuzul oricărei interpretări nesprijinite pe document. Excepție făcea N. Iorga, personaj genial pe care nici o școală nu-l poate cuprinde, istoric de largă amplitudine care tindea, dimpotrivă, să spargă vechile orizonturi, fără a se sacrifica prin aceasta, voit, scrupulul documentar.

Era însă inevitabil ca deschiderile sale în atîtea direcții, spre domenii instituții, personalități, idei, să nu poată fi nici explorate pînă la capăt, nici acoperite integral ca informație. I s-a reproșat aceasta ca o erezie ,,romantică'', mai ales că, timp de cîțiva ani, în vremea crizei balcanice și a conflagrației mondiale, marele istoric s-a văzut constrîns a coborî în arena politică, scriind lucrări menite a fortifica spiritul de rezistență, exaltînd așadar sentimentul patriotic. Făcea la rîndul său ceea ce făcuseră alte generații de istorici mai înainte, motiv pentru care el însuși le-a condamnat cu severitate. Va fi deci

[31] S. Pușcăriu, *Memorii*, București, 1980, p. 475–476.
[32] N. Iorga, *D. Onciul*, în *Buletinul Comisiei istorice a României*, III, 1924, p. XI.
[33] I. Minea, *Adevăr și neadevăr relativ la istoria românilor*, în *Cercetări istorice*, VIII–IX, 1932–1933, nr. 2, p. 7.
[34] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, III, 1936, p. 12–15.
[35] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, IX, București, 1940 p. 253.
[36] *Ibidem*, V, p. 26.
[37] N. Iorga, *Generalități*, p. 107–108.
[38] Sergiu Al-George, *Arhaic și universal*, București, 1981, p. 293.

și el supus unei aspre critici, care n-a privit însă nicicînd opera în ansamblu, doar aspecte ale ei, detalii izolate polemic și denunțate sub raportul preciziei, uneori și al interpretării prea libere. „Migăleli folositoare", va spune Iorga, distingînd între ceea ce trebuie să fie acuratețea detaliului și înnoirea autentică [39].

Accentul începea să cadă excesiv pe tehnica cercetării, înțeleasă mai ales ca „toaletă" a documentelor", și pe metoda restituției. S-a vorbit chiar de „teroarea" metodei în această fază, care nu trebuie redusă desigur la spațiul românesc. Profesionalismul începea să fie aproape echivalent cu refuzul construcției, fiindcă bloca disponibilitățile cercetării în zonele preparatorii. Detaliul și factologia primează, la adăpostul unor înalte considerații de metodă. Istoria și erudiția fuseseră multă vreme lumi separate [40]. Mari personalități ca Ranke, Lamprecht, Iorga au căutat să le unifice în sinteză. Ele redeveneau lumi distincte sub impulsul criticismului corosiv și sterilizant.

Ar fi greșit să plasăm însă pe marii istorici într-o lume sau alta. Hasdeu le aparținea amîndurora, straniu amestec de criticism dizolvant și de elanuri constructive de factură romantică. Iorga a văzut în el numai „genialitatea necritică", dar exagera evident. Va fi tratat la fel de *școala nouă*, deși opera critică, mai ales în prima perioadă, e considerabilă. „Il faut refaire tout", scria încă la 1899, nu fiindcă istoria trebuie să se reînnoiască mereu, ci pentru că avea convingerea că ceea ce se făcuse nu era bun. A fost dur cu înaintașii săi și chiar cu generosul Xenopol. O va recunoaște, fără a retracta însă nimic cu privire la fondul polemicilor [41].

Este de altfel interesant cum un istoric care începuse prin a demitiza eroii, separînd știința istorică de imperativul civic, a ajuns să condamne aceeași atitudine la P. P. Panaitescu, în legătură cu același personaj. „Tînăr, replica acesta, d. Iorga văzuse în Mihai un condotier, domn supus boierilor, lipsit de inteligență politică și de ideal. Mai tîrziu, ar fi putut să adîncească lucrurile, să-l înțeleagă în cadrul vremii lui și să nu-l judece în cadrul vremii noastre. Dar d. Iorga a preferat să închidă ochii și n-a vrut să mai vadă decît suprafața lucrurilor. D-sa devenise un savant consacrat, un pontif al culturii, păzitor al frescei moarte a istoriei noastre, care nu trebuie trezită cu culorile vii ale adevărului. Această situație oficială a d-sale în știința noastră e pricina schimbării de atitudine față de Mihai; ea nu-i mai îngăduie să discute legendele consacrate" [42]. Îngăduința aceasta și-o va lua chiar el, P. P. Panaitescu, alături de colegii săi de *școală nouă*, care voia să însemne: înapoi la spiritul critic disociativ, înapoi la litera documentului! Dar litera nu trădează uneori spiritul? A te ține prea aproape de document, nu e a-ți interzice vederea largă, integratoare? O dilemă greu de rezolvat. Să fi ajuns marele istoric, după ce tipărise zeci de volume cu caracter documentar și după ce diseminase atîtea „inedite", la concluzia că nu-i era permis să întîrzie prea mult la strîngerea și restituirea informației, care nu trebuia să fie decît o etapă? Oricum, el nu mai agrea „excesul de comentarii" critice întîlnite la M. Costăchescu [43], iar studiul despre literatura de ceremonial întocmit de Dan Simonescu îi părea o „lucrare critică, hipercritică pe alocuri", ceea ce nu era un elogiu [44]. Un filolog ca

[39] N. Iorga, *op. cit.*, p. 117.
[40] G. Lefevre, *La naissance de l'historiographie moderne*, Paris, 1971, p. 110.
[41] N. Iorga, *O viață de om*, 1972, p. 135.
[42] P. P. Panaitescu, *În jurul lui Mihai Viteazul*, în *Revista istorică română*, VII, 1937, nr. 1–2, p. 3–4.
[43] *Revista istorică*, XXVI, 1940, nr. 10–12, p. 313–314.
[44] *Ibidem*, nr. 1–3, p. 76.

Grigore Crețu, aplecat cu infinită acribie asupra vechilor manuscrise, citind mii de pagini pentru a însemna un cuvînt, era pentru el „cinstit și solid" [45], însă neînțelegător pentru marile probleme ce se puteau degaja din acele manuscrise. „Se consideră izvorul ca avînd el însuși cine știe ce puteri mistice care impune prosternarea în fața zeului de orice calitate ar fi", nota Iorga, încredințat că fetișizarea documentului e pernicioasă pentru evoluția istoriografiei: „Totul din izvor, nimic dincolo de dînsul, căci aceasta ar însemna un vinovat diletantism și transgresorul va trebui adus înaintea inexorabilului tribunal al solemnilor sacerdoți care se închină permanent și exclusiv izvorului: cugetare și formă, imaginație creatoare și cu atît mai puțin capriciul de stil nu se iartă" [46].

Textul e din 1932 și marchează începutul unei polemici cu noua generație. Desigur, Iorga nu pleda pentru ignorarea documentului, ci pentru a-l reduce la funcția lui legitimă, de mijlocitor al comprehensiunii istorice. „Fanatismul orînduielii ,scria într-un loc, e mai bun decît disprețul pentru dînsa". Dar între acești poli sînt multe, infinite nuanțe la care istoricul se poate opri cu profit. Spiritul juvenil optează de regulă pentru soluția-limită, ceea ce îl condamnă la sterilitate. Noua generație de istorici a avut însă la îndemînă prea puțin timp ca să-și dea seama că nu poate continua pe aceeași cale fără riscul de a se găsi într-o fundătură. Ea a și încercat să se exprime într-o sinteză corespunzătoare, cum vom vedea, nuanțîndu-și atitudinile. În 1937, Iorga îi reproșa totuși faptul că îndrumă spre „ce este mai uscat în domeniul erudiției înguste" [47]. Criticismul excesiv le apărea ca păgubitor și lui I. Lupaș și lui I. Minea, chiar și atunci cînd îl întîlneau la un spirit pozitiv ca I. Bogdan [48]. Cînd discernămîntul critic, mereu necesar, devine hipercriticism, el se abate de la rostul său și rezultatele nu pot mulțumi. Un spirit atent și obiectiv putea opune, la 1938, școala de sobră erudiție închegată la finele secolului trecut noii generații de istorici, învinuind-o pe aceasta din urmă că a părăsit linia grandioasă de atunci, alunecînd într-un factologism ostentativ. Neîncrederea în temperament și ipoteză condamna noua erudiție la sterilitate [49]. Nici un efort de zbor înalt, nici o pagină înviorată de fiorul ideației. O atare evoluție ar fi mîngîiat poate orgoliul secret al lui D. Onciul sau I. Bogdan, ca fiind o prelungire excesivă a propriei lor înclinații, dar îl nemulțumea adînc pe Iorga și l-ar fi mîhnit peste măsură pe V. Pârvan. Preferință pentru evenimente, detalii, cronologie? Dar unde erau problemele? O istorie a gîndului liric, așa cum o schițase Pârvan la 1920, nu mai era de conceput. Marile avînturi în lumea ideii rămîn singulare.

Se va vedea însă că nici *școala nouă* nu era atît de uniformă și că mesajul ei nu se poate reduce la polemica cu N. Iorga. A cere mai mult respect față de document și față de adevăr, mai multă libertate pentru istoric în raport cu luptele social-politice din epocă era un fapt pozitiv [50], cu valoare de avertisment, un fapt a cărui analiză nu stă însă în intenția noastră. Ceea ce trebuie să mai spunem aici e că această evoluție de la *critică* la *hipercritică* dezvăluie în primul rînd atitudini: unii sînt înclinați să împingă pînă la capăt critica și o degradează în hipercritică; alții caută să o mențină în limite rezonabile,

[45] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, II, 1935, p. 462–464.
[46] Idem, *Generalități*, p. 167.
[47] *Ibidem*, p. 217.
[48] I. Lupaș, *Cronicari și istorici*, I, Craiova, 1933, p. XXXII–XXXIII; *Cercetări istorice*, VIII–IX, 1932/33, nr. 2, p. 7.
[49] Pompiliu Constantinescu, *Scrieri*, VI, București, 1972, p. 346.
[50] Cf. Lucian Boia, *Romantisme et esprit critique*, în *Storia della storiografia*, Milano, I, 1982, nr. 1, p. 33–34.

reducînd-o la rolul ce i se cuvine în cercetare. Primii tind să facă din instrument un scop în sine, ceilalţi reduc critica la ceea ce trebuie să fie: un mijloc de a verifica „terenul" pe care istoricul are a construi, precum şi materialul utilizabil.

3. O POLEMICĂ ŞI DOUĂ SINTEZE

Nevoia de afirmare a *şcolii noi* a avut drept consecinţă, între altele, tipărirea precipitată a unei sinteze: *Istoria românilor* de Constantin C. Giurescu. Autorul scrisese cîteva studii de istorie social-economică şi culturală, iar din 1931 scotea, împreună cu un grup de tineri, *Revista istorică română*, a cărei finalitate polemică se cunoaşte. Fiu al lui C. Giurescu, el moştenise un spirit rectiliniu, al cărui caracter „pozitiv" s-a putut distinge în numeroasele-i iniţiative cărturăreşti sau de altă natură. În aceeaşi direcţie a fost stimulat de D. Onciul şi D. Russo, cărora avea să le dedice, în *Amintiri*, cuvinte de gratitudine. Celui dintîi pentru metoda strictă cu care l-a deprins la lucrările de seminar şi nu mai puţin pentru asistenţa morală [51]. Celuilalt, pentru ştiinţa meticuloasă ce i-a transmis-o cu privire la soarta elenismului în spaţiul românesc şi pentru afecţiunea ce i-a purtat-o mereu [52]. Lui N. Iorga îi neagă însă orice influenţă, deşi recunoaşte „marea şi complexa lui personalitate, puterea lui de muncă şi talentul de a prezenta pregnant oameni şi fapte" [53]. Totuşi Iorga e foarte prezent în *Amintiri*, iar faptele consemnate în legătură cu el, dincolo de aprecierile autorului, arată că marele polihistor l-a asistat multă vreme cu simpatie, stimulîndu-l spre cercetare şi oferindu-i şansa unei bune specializări. Raporturile dintre ei se vădesc însă de la început complicate. Cu gîndul la neşansele tatălui, tînărul îl evită cît poate pe profesor, iar acesta face eforturi ca să şi-l apropie, înlesnindu-i primele publicaţii şi ajutîndu-l apoi să-şi continue studiile la Şcoala Română din Franţa [54]. Dacă totuşi Giurescu neagă orice înrîurire din această parte („n-am luat de la el nici metodă, nici concepţie istorică") [55], faptul pare să aibă o motivare psihologică, izvorîtă din solidaritatea cu memoria tatălui, care ar fi fost „persecutat" de irascibilul profesor. Semnificativ, simpatiile sale se îndreaptă de la început spre cei care, într-un fel sau altul, se opuneau autorităţii acestuia: Mehedinţi, Pârvan, Russo etc. Singur recunoaşte de altfel că dacă nu s-a putut înţelege cu Iorga „faptul se explică poate şi prin structura deosebită a temperamentului amîndurora" [56], ceea ce introduce un element nou, plauzibil, în înţelegerea polemicii care avea să urmeze.

Într-adevăr, nimic mai contrastant decît aceste firi, făcute parcă să intre în coliziune. Iorga, spirit aprig, impetuos şi irascibil, devorat de o imaginaţie extrem de vie, în stare să construiască din elemente disparate şi să seducă un auditoriu heteroclit; Giurescu, spirit pozitiv, riguros şi eficace, construind doar cu elemente îndelung verificate şi numai după tatonarea fiecărui nou pas. În măsura în care primul punea preţ pe fantezie şi pe frumuseţea construcţiei, pornind adesea de la un detaliu semnificativ, celălalt se declară ostil oricărei

[51] C. C. Giurescu, *Amintiri*, Bucureşti, 1976, p. 153–155.

[52] *Ibidem*, p 148.

[53] *Ibidem*, p. 148. Consideraţii privitoare la geneza *Istoriei românilor* au fost publicate mai pe larg în *Südost-Forschungen*, 38, 1979, p. 191–205 şi *AIIAI*, XVI, 1979, p. 489–500.

[54] *Ibidem*, p. 145–146.

[55] *Ibidem*, p. 148.

[56] *Ibidem*.

„fantazări" și oricărei ostentații stilistice care ar putea dăuna rostului, singurul rost al istoriei, acela de a scoate la lumină adevărul.

Contradicția e numai aparentă, fiindcă și Iorga predica adevărul ca unică finalitate a istoriei [57], definindu-i însă într-un fel mai complex, mai nuanțat, instrumentarul și fixîndu-i o țintă mai ambițioasă, aceea de a zugrăvi într-un vast tablou destinul umanității. De unde concepția „istoriologiei", întemeiată pe recunoașterea absolutei unități a vieții umane, indiferent de timp și de spațiu, ceea ce îi rezervă șansa de a se concentra asupra faptului caracteristic și expresiv [58]. Conturată mai precis în ultimii ani de viață, cînd prodigiosul cărturar a și început elaborarea unei asemenea *istoriologii*, această concepție exista în germene încă din primii ani ai carierei, fiind deja evidentă în momentul cînd scria *Essai de synthèse sur l'histoire de l'humanité*, ceea ce corespunde anilor în care Giurescu îi asculta, nu fără o atitudine critică, prelegerile. Faptul merită a fi reținut, fiindcă, în ciuda convingerii personale, principala sa operă s-a înfăptuit, am putea spune, prin raportare la acesta. Într-adevăr, Iorga i-a făcut loc în paginile *Revistei istorice* și în *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice* [59]. El i-a oferit, ca director al Școlii Române de la Paris, șansa de a străbate o experiență decisivă. Primele rezultate ale acestei experiențe le-a și tipărit, de altfel, în *Revue historique du Sud-Est européen* și în *Mélanges de l'École Roumaine en France*, publicații conduse tot de Iorga [60]. Cînd peste doi ani tînărul învățat își susținu disertația, Iorga a fost acela care i-a apreciat-o superlativ: „Lucrarea [61] pe care d. C. C. Giurescu o prezintă ca teză de doctorat e un studiu ce face cea mai mare onoare autorului și promite științei noastre un maestru" [62]. Nu mai puțin favorabil i-a fost la susținerea docenței [63], examen care i-a adus conferința de istorie modernă a românilor (1 ianuarie 1926) și, în scurt timp, titulatura catedrei însăși.

Începea astfel, sub auspicii excelente, o lungă și fructuoasă carieră. În lecția inaugurală (15 februarie 1926), el a făcut un tur de orizont istoriografic, examinînd rezultatele din ultimele două decenii (Ion Bogdan făcuse același lucru, în 1905, pentru perioada anterioară) [64] și schițînd un plan de cercetări viitoare, îndeosebi cu privire la formele de organizare a societății românești de-a lungul timpului [65]. Textul a apărut în *Revista istorică*, ceea ce înseamnă că Iorga înțelegea să sprijine mai departe noua energie ce se punea în serviciul cercetării. Zeii îi erau favorabili. În același an i se încredința conducerea așezămîntului cultural „I. C. Brătianu", unde a avut ocazia să inițieze publicarea unei serii de studii și documente cu privire la istoria modernă a României. A ținut cursuri și la alte instituții de învățămînt superior. Toate, dar mai cu seamă cele de la Universitatea din București, i-au dat prilejul să parcurgă repede întreaga istorie a românilor și să conceapă o nouă sinteză care va fi opera sa capitală. Și în aceasta Iorga a jucat, deși indirect, un rol de seamă, căci a fost modelul față de care, prin opoziție, Giurescu avea să se definească în noua sinteză. Importantă, în al doilea rînd, era propria experiență

[57] N. Iorga, *Generalități*, p. 10.
[58] *Ibidem*, p. 39—47.
[59] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 45.
[60] *Ibidem*, p. 169—171, 188.
[61] Constantin C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul marilor dregători în secolele XVI — și XV*, Vălenii de Munte, 1926.
[62] *Ibidem*, p. 196.
[63] *Ibidem*, p. 198.
[64] I. Bogdan, *Istoriografia română și problemele ei actuale*, București, 1905.
[65] Constantin C. Giurescu, *Considerații asupra istoriografiei românești în ultimii douăzeci de ani*, București, 1926.

în domeniul cercetării, dobîndită din anii studenţiei pînă pe la 1930, experienţă angajînd mai toate compartimentele istoriei naţionale, cu accentul plasat programatic pe latura socială şi culturală. De la critica cu privire la aşezămîntul lui Mihai Viteazul (1920), pînă la apariţia întîiului volum al sintezei (1935), Giurescu a publicat numeroase studii, în care era evident interesul tînărului istoric pentru vechile organizări de stat, pentru aspectele juridice şi instituţionale, pentru vechea arhitectură bisericească, pentru călătorii străini în spaţiul românesc, pentru raporturile acestuia cu Poarta otomană şi cu Rusia, pentru istoriografie, evoluţia aşezărilor rurale ş. a. Le-au urmat, pe măsura înaintării în elaborarea sintezei, alte studii cu privire la istoria breslelor, organizarea administrativă, dezvoltarea industriei şi urbanisticii, aşezările româneşti din zona estică, valoarea unor ştiri cartografice şi demografice etc [66]. Sînt direcţii ce se reflectă şi într-un volum de conferinţe [67], din care desprindem convingerea istoricului că cele mai spinoase probleme pot fi prezentate şi marelui public, dacă au fost supuse în prealabil unei severe analize ştiinţifice.

Asemenea studii şi multe altele au fost înlesnite de scoaterea unei noi publicaţii, *Revista istorică română*, care trebuia să afirme, deci, din capul locului, noi exigenţe în raport cu cealaltă revistă. Titlul sugerează însă şi o altă explicaţie: profesor de istorie universală, Iorga edita o *Revistă istorică*; ca titular al catedrei de istoria românilor, Giurescu se credea dator să editeze o *Revistă istorică română*, în coloanele căreia să se exprime îndeosebi tinerii cercetători şi care, prin marele număr de recenzii şi note bibliografice, să sprijine în acelaşi timp efortul didactic. Participant la amintitul congres de la Sibiu (1929), Iorga a interpretat această propunere ca un afront şi a părăsit lucrările, iar la următorul (1930) refuză să mai ia parte. Un an mai tîrziu, apărea revista (martie 1931), în condiţii excelente, vădind seriozitate şi competenţă. Noua generaţie, deja prezentă în cîmpul istoriografic de mai mulţi ani, îşi spunea cuvîntul. În afară de Giurescu, participau la conducerea revistei: G. I. Brătianu, P. P. Panaitescu, S. Lambrino, N. Cartojan, V. Papacostea, Al. Rosetti, G. M. Cantacuzino [68], nume de întîia mărime în istoriografia română şi în disciplinele conexe. Decizia de a spune *à tout prix* adevărul şi lipsa de menajamente în disputele cu preopinenţii caracterizează demersul lor. De la început chiar, în cîteva fascicole, Giurescu, a publicat o amplă recenzie asupra sintezei lui Iorga, *Istoria românilor şi a civilizaţiei lor*, care tocmai apăruse în versiune germană (1929), relevînd erori de informaţie şi de interpretare [69]. Răspunsul veni mai întîi prin cărturari din apropierea lui Iorga, apoi sub propria-i semnătură şi cu o virulenţă caracteristică, de îndată ce Giurescu făcu să apară primul volum al propriei sale sinteze [70]. Cum se întîmplă îndeobşte, răspunsul provoacă răspuns [71] şi polemica se prelungi ani de-a rîndul. Cînd în 1933 Giurescu candidă pentru postul vacant de membru corespondent al Academiei, Iorga se opuse, socotind propunerea ca „o adîncă şi intolerabilă jignire", deşi academicianul G. Vâlsan îl înfăţişase pe candidat ca pe „cel mai reprezentativ istoric al generaţiei tinere" [72]. În tot cazul, era

[66] Vezi bibliografia în *Revue roumaine d'histoire*, XI, 1972, nr. 3, p. 547–563; XVI, 1977, nr. 2, p. 375–379.

[67] C. C. Giurescu, *Din trecut*, Bucureşti, 1942.

[68] Idem, *Amintiri*, p. 247, 250, 283–285.

[69] *Ibidem*, p. 291; *O nouă sinteză a trecutului nostru*, Bucureşti, 1934, p. 163.

[70] N. Iorga, *O şcoală nouă istorică*, Bucureşti, 1936.

[71] Constantin C. Giurescu, *În legătură cu „Istoria românilor". Răspuns recenziei d-lui N. Iorga*, Bucureşti, 1936, p. 55.

[72] Idem, *Amintiri*, p. 309–310.

cel mai energic și mai eficace dintre ei, iar în plus ocupa o poziție socială de prestigiu. Prezentîndu-l, în 1925, ca pe un viitor „maestru" al științei istorice, Iorga avusese o bună intuiție. Nu bănuia totuși că va fi principalul său adversar pe acest tărîm. Disputa dintre ei e dintre cele mai interesante, depășind cadrul unei simple neconcordanțe de opinii. Giurescu se va întreba chiar, în *Amintiri*, dacă atitudinea favorabilă a lui Iorga din primii ani nu se datora dorinței de a răscumpăra răul pe care îl făcuse tatălui [73]. Desigur, loc pentru îndoială rămîne întotdeauna, și ne putem întreba, la rîndul nostru, dacă conflictul dintre ei nu avea o componentă paraștiințifică, o dorință vindicativă din partea tînărului, care începuse prin a-l evita anume pe Iorga, pentru a sfîrși prin a-l combate.

Fapt e că această polemică a biciuit ambiția amîndurora de a face mai mult și mai bine, iar de aici au rezultat pentru istoriografia română două sinteze. Iorga a început fără întîrziere elaborarea unei vaste istorii naționale ce avea să-i încoroneze opera. Între 1936 și 1939, el a publicat, într-o cadență uluitoare, cele zece mari volume din *Istoria românilor și a romanității orientale*, întocmind paralel și o versiune franceză, pe care n-a mai apucat să o termine [74]. Prefața sugerează originea polemică a monumentului [75]. Marea sinteză a lui Iorga se putea aștepta însă și fără acest incident stimulator. Căci învățatul scrisese de mult una în două volume (*Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*, 1905), apoi o alta, într-un singur volum (*Istoria românilor și a civilizației lor*, 1922), tradusă în mai multe limbi, iar între timp numeroase studii asupra unor epoci, provincii sau compartimente ale vieții naționale [76] alături de altele menite să propună o mai corectă integrare a durațatei românești în istoria universală [77]. Mai presus de toate era deci vorba de un conflict între generații. Iorga, cu marile-i însușiri, umbrite de un temperament irascibil și de un excesiv subiectivism, aparținea generației care înfăptuise statul român și purta cu sine încă o șarjă sentimentală ce nu mai avea ecou în noua generație de istorici. Sarcinile acesteia le fixa chiar Giurescu în *Cuvîntul înainte* din *Revista istorică română*, indicînd o direcție socială, economică și culturală, care, fără să fie exclusivă, urma să constituie un element esențial al progresului istoriografic [78].

Revista era de altfel organul Institutului de istorie națională, creat concomitent pe lîngă Universitatea din București, cu gîndul de a imprima istoriografiei noastre un nou impuls. Institutul grupa o întreagă pleiadă de cercetători, iar revista trebuia să le reflecte rezultatele. Preocuparea sintezei se simte și în programul acesteia: cercetarea trecutului românesc, începînd cu cele mai vechi urme de viață omenească de pe teritoriul dezvoltării sale istorice pînă la problemele contemporane ale statului. „În acest larg cadru — preciza Giurescu — se vor cerceta elementele etnice care au constituit neamul românesc: tracii, ilirii și întreaga romanitate orientală; se vor examina împrejurările prin care trece neamul românesc în cursul evului mediu, în mijlocul unității culturale

[73] *Ibidem*, p. 245.

[74] N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, I—V, Bucharest, 1937—1945.

[75] *Ibidem*, I, p. 3.

[76] Idem, *Istoria românilor din Ardeal și Țara Ungurească*, București, 1915; *Istoria presei românești*, București, 1922; *Istoria comerțului românesc*, I—II, București, 1925; *Istoria industriei la români*, București, 1927; *Istoria învățămîntului românesc*, București, 1928; *Istoria românilor prin călători*, I—IV; *Sate și mănăstiri în România* etc.

[77] Idem, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I—IV, Gotha, 1908—1913; *Essai de synthèse sur l'histoire de l'humanité*, I—IV, Bucharest, 1926; *Les caractères communs des institutions du Sud-Est de l'Europe*, Paris, 1924; *Histoire de la vie byzantine*, I—II, Bucharest, 1934; *Byzance après Byzance*, Bucharest, 1935, etc.

[78] C. G. Giurescu, *op. cit.*, p. 287.

slavo-bizantine, la care se adaugă influența apuseană; în sfîrșit, se va studia dezvoltarea formațiunilor politice românești pînă la contopirea lor cu statul actual". Toate aspectele vieții colective urmau a fi studiate, atît în sine cît și în raporturile dintre ele, ca părți ale unui tot organic, spre a se pune la lumină ceea ce e specific românesc, ceea ce s-a împrumutat dinafară și partea de contribuție a românilor la civilizațiile vecine. Se proclama apoi necesitatea respectării stricte a adevărului, fiindcă „numai o atitudine perfect obiectivă poate da garanția unor rezultate științifice necontestabile" [79].

În felul acesta, tinerii erudiți de la *Revista istorică română* se situau în perspectiva junimismului, care generase, la sfîrșitul secolului XIX, *școala critică*, reprezentată de remarcabilul *trio:* Onciul, Bogdan, Iorga. Celui din urmă, angajat cu toate puterile în lupta politică și de apostolat cultural, i se reproșa, tacit, îndepărtarea de la severitățile criticismului. Critica se cuvenea deci restabilită în drepturile ei, „o critică competentă, onestă și severă, prezentată, în același timp, într-o formă urbană", dincolo de care progresul istoriografiei nu putea fi decît iluzoriu. De aici ideea de a da o cît mai mare extensie recenziilor critice, ca mijloc de a slăbi diletantismul și manifestările paraștiințifice. De aici nevoia, în al doilea rînd, de a asigura o informație bibliografică pe cît posibil completă asupra domeniului [80].

În cei 17 ani de apariție, *Revista istorică română* a rămas în genere fidelă programului inițial și a jucat un rol de seamă în istoriografie. În paginile ei s-au tipărit numeroase cercetări noi și au fost infirmate concluziile fără temei. Aici s-a afirmat, în bună măsură, *noua școală* istorică, al cărei purtător de cuvînt, calificat și tenace era Giurescu. Punînd accentul pe problemele sociale, economice și culturale, *Revista istorică română* se vădea receptivă la tendința generală a istoriografiei europene și îndeosebi a școlii *Analelor,* fără a se îndepărta prea mult de istoriografia tradițională [81]. Un eclectism fructuos îi prezida, ca și sintezei elaborate în răstimpul unui deceniu de muncă asiduă, desfășurarea. Iată-l mărturisit în prefața întîiului volum, cu referire la raportul dintre factorii ce determină evoluția istorică: „Nu cred că dezvoltarea vieții unui popor, ca și a umanității de altfel, se poate explica pornindu-se numai de la fapte de ordin *material* sau *economic*, așa cum își închipuie, simplist, partizanii materialismului istoric. Nu împărtășesc însă nici teza cealaltă, care pretinde să explice totul numai prin idei, care susține primatul absolut al spiritului. Pentru a înțelege dezvoltarea așa de complexă a umanității, deci și a fragmentului de umanitate care este un popor, trebuie să ținem seama de ambii factori, spirit și materie. Ei coexistă la orice moment istoric; ceea ce se modifică este numai intensitatea lor" [82].

Mai departe în prezentarea concepției sale istorice Giurescu nu va merge niciciînd, mulțumindu-se, în genere, să atragă atenția asupra interesului ce comportă studiul respectiv și să-i explice structura. S-ar zice că în această privință el adoptă, îngroșînd-o, atitudinea lui Iorga, de refuz al teoretizării. Numai că atitudinea celui din urmă era motivată, în fond, de o poziție teoretică, una care atribuia istoricului, ca odinioară Michelet, rolul de „înviector" al duratei, în timp ce Giurescu se mărginește de fiecare dată la lămuriri tehnice, convins că faptele vorbesc de la sine . În spirit rankean, el consideră că stricta prezentare a faptelor este legea supremă a istoriografiei. Nu e de mirare că

[79] *Ibidem*, p. 287—288.
[80] *Ibidem*, p. 288.
[81] Cf. Lucian Boia, *L'historiographie roumaine et l'école des „Annales". Quelques interférecens*, în *Analele Universității București*, istorie, XXVIII, 1979, p. 39.
[82] C. C. Giurescu, *Istoria românilor,* I, București, 1935. *Prefață.*

punea atîta preţ pe tehnică şi profesionalism. Vorbesc faptele de la sine? „Pentru cine ştie să vadă, în amănuntul cel mai mic de ascunde generalitatea" [83], afirma Giurescu, dar poziţia sa constituie mai curînd o prelungire a pozitivismului decît asumarea doctrinei lui Ranke. El crede în fapte şi construieşte simplu, după o arhitectură înrudită cu aceea a sintezei xenopoliene. Îi rămîn parcă necunoscute semnele de întrebare, îndoielile pe care alţi istorici le cultivă, relativizînd astfel rezultatele muncii şi subminînd încrederea în capacitatea restitutivă a istoriografiei. Din moment ce documentele, riguros verificate, îi sugerează un proces, o dezvoltare, Giurescu se crede îndreptăţit să contruiască şi edificiul se înfiripă simplu, lăsînd tocmai de aceea impresia de soliditate.

Se poate vorbi de o evoluţie înlăuntrul acestui fel de a scrie? Distinct şi personal întotdeauna, se pare că la început Giurescu era mai aproape de formula maeştrilor săi, a tatălui mai ales, a cărui „sensibilitate" în tratarea materiei o relevase pregnant V. Pârvan. Caracterul aplicat al studiilor sale, în genere întemeiate pe inedit, se va accentua însă repede, conferind contribuţiilor lui Giurescu un profil special. Ceea ce a scris Iorga despre disertaţia acestuia s-ar putea spune despre opera sa în genere: „Perfect informată, de o critică pe cît de pătrunzătoare, pe atît de cumpănită şi tot aşa de plină de curtuasia pe care o întîlnim rareori în cele dintîi scrieri ale tinerilor, ea cercetază tot materialul documentar şi dă adeseori rezultate care se pot considera definitive [84]. A vorbi însă de exhaustivitate documentară şi de rezultate „definitive" într-un domeniu mereu deschis sporului de informaţie şi înnoirii de metodă pare riscant. Ceea ce se cuvine a fi reţinut este efortul spre exhaustivitate şi spre rigoare metodologică, însuşiri pe care Iorga, odinioară critic sever al lui Hasdeu, ştia să le observe. Căci el însuşi se definise prin reacţie faţă de capriciile genialităţii romantice [85]. Dar, împinsă la limită, această rigoare, nu submina ea însăşi reconstrucţia istorică? Aşa va fi gîndit mai tîrziu, cînd, în toiul polemicii, vedea în tinerii de la *Revista istorică română* simpli „adunători ai tuturor nisipurilor" şi „călăreţi ai tuturor vînturilor" [86]. Va pune, în consecinţă, un accent mai mare pe caracterul „uman" al disciplinei, pe datoria istoricul de „a zugrăvi o viaţă", iar nu de a descrie acţiuni mecanice [87], de a restitui realităţi umane infinit de complexe, ca în imensele simfonii wagneriene, în care, dincolo de inerentele disonanţe, se reflectă sufletul întreg al omenirii [88]. Într-o atare tentativă, erudiţii rămân „modeşti soldaţi care se sacrifică" pentru ca reconstrucţia să poată avea loc prin geniul istoricului de vocaţie [89]. Accesul lor se opreşte pe treptele inferioare ale istoriei [90]. Mai departe e nevoie de natura unui artist, de poezia sentimentului şi a stilului, aşa cum o întîlnise la marii istorici [91]. Cu asemenea judecăţi Iorga înfruntase vechea şcoală, cu ele o va condamna şi pe cea care lua naştere în anii senectuţii sale. Vechea şcoală îl ţinuse mult timp departe de Academie, reproşîndu-i „purtarea necuviincioasă", în fond radicalitatea refuzului faţă de generaţia vîrstnică [92]. *Noua şcoală*,

[83] Idem, *Cuvînt înainte*, în *Revista istorică română*, I, p. 1.
[84] Apud *Amintiri*, p. 196.
[85] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, I, Bucureşti, 1967, p. 183–186.
[86] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 250.
[87] N. Iorga, *Generalităţi*, p. 44.
[88] *Ibidem*, p. 94.
[89] *Ibidem*, p. 47.
[90] *Ibidem*, p. 168.
[91] Idem, *Materiale pentru o istoriologie umană*, Bucureşti, 1968, p. 5.
[92] Cf. Al. Zub, *La conception de N. Iorga sur le contenu de la forme dans la manière d'ecrire l'histoire*, în *Revue roumaine d'histoire*, Bucharest, X, 1971, p. 611–621.

hipercritică, îi reproşa ,,capriciile'' întocmai cum făcuse şi el cu Hasdeu. Nevoia disocierii i-a dispus pe fiecare, desigur, să îngroaşe liniile demonstraţiei. Şi Iorga şi corifeii de la *Revista istorică română* ne apar astăzi într-o lumină mai calmă, punctele de apropiere mai importante decît cele care îi separă. *Noua şcoală* nu făcea, în definitiv, decît să revină explicit, la programul de tinereţe al lui Iorga, afirmînd ,,continuarea mişcării pornite pe la 1890 de înaintaşii noştri, care începură atunci o reacţiune împotriva curentului romantic'' [93]. Cu alte cuvinte, o reînviorare a spiritului critic, aşa cum acesta fusese profesat de Bogdan, Onciul şi Iorga.

Produsul cel mai caracteristic al *noii şcoli* e, desigur, *Istoria românilor* operă sistematică, pregnantă, persuasivă, pe care Giurescu a conceput-o în trei volume. Primul înfăţişa evenimentele din cele mai vechi timpuri pînă la moartea lui Alexandru cel Bun (1432), domnitorul care dăduse Moldovei cea mai deplină organizare. Al doilea continua expunerea, în două părţi, pînă la moartea lui Mihai Viteazul (1601), domnitorul muntean care a izbutit să înfăptuiască pentru o clipă unitatea politică a celor trei ţări române. Al treilea, cuprinzînd şi acesta două părţi, ducea expunerea pînă la 1821, anul mişcării conduse de Tudor Vladimirescu, în care autorul vedea începutul epocii moderne. Ultimul volum a apărut în 1946, iar între timp celelalte au cunoscut mai multe ediţii (întîiul 5, al doilea 4), ceea ce denotă un larg ecou. Pe ce se întemeia această audienţă cu totul neobişnuită în istoriografia română?

Fără îndoială, polemica cu Iorga a şocat opinia publică şi a contribuit astfel la difuziunea operei. Dar aceasta avea şi calităţi intrinseci, care îi justifică succesul. Iorga scrisese pentru erudiţi răbdători, în stare să parcurgă cele zece masive volume, cu fraze ample, stufoase şi aluzii la împrejurări contemporane, care făceau deliciul celor iniţiaţi. Sinteza lui Giurescu, concepută didactic, compartimentată sever, expusă limpede, era accesibilă unui public mai larg, devenind un auxiliar preţios pentru profesorii de istorie. O prescurtare fu pusă repede şi la îndemînă elevilor, în ediţii succesive. Conceptul romanităţii orientale, cuprins şi în titlul sintezei lui Iorga, operează şi aici fructuos, autorul avîndu-i mereu în vedere şi pe românii din dreapta Dunării. Centrul de greutate îl constituie însă, cum e şi firesc, cei din stînga fluviului, ale căror organisme statale s-au putut menţine şi în perioada cînd state mai puternice din jurul lor se prăbuşiseră. Mediului fizic îi acordă o importanţă deosebită, fără să-l absolutizeze, în felul lui Buckle. Fiecare factor e luat în consideraţie, eclectic, într-o naraţiune sobră, căreia îi lipseşte orice preocupare de stil. Istoricul vrea numai să expună faptele şi împrejurările, refractar la orice tendinţă de a literaturiza. Cuvîntul pare îngheţat, orice dilatare ,,poetică'' a acestuia exclusă. Şi totuşi o anume frumuseţe se constituie din structura logică a materiei, unită cu precizia şi sobrietatea expunerii. Autorul se lasă condus de deviza tacitiană a veracităţii *(sine ira et studio)*, pe care o şi aşează în fruntea lămuririlor din prefaţă, adăugînd că istoricul trebuie să aibă ,,deplină smerenie în faţa adevărului şi adînc respect faţă de idealurile întregii omeniri, care nu poate ţinea seama de patimile trecătoare ale povestitorului ce poartă condeiul ca istoric, dar care, în locul faptelor reale, vede necontenit în vîrful peniţei imaginea halucinantă a propriei sale figuri''. Aşadar ,,slăbiciunile sau patimile personale, cu atît mai puţin capriciile, n-au ce căuta în descrierea oamenilor şi a faptelor lor. Deformarea realităţii din pasiune nu e justificată nici măcar atunci cînd e făcută cu artă'' [94]. Contemporanii vor fi descifrat în această

[93] *AAR. Dezb.*, XXII, 1899/1900, p. 278–290.

[94] *Revista istorică română*, I, 1931 : *Cuvînt înainte.*

observație o aluzie la subiectivismul marelui său preopinent. Cît de obiectiv a putut fi Giurescu însuși e greu de spus și nu e cazul să insistăm aici. Important e faptul că pentru el preocuparea de a exprima adevărul constituia „cea dintîi și cea mai însemnată obligație" a istoricului, fiindcă „numai adevărul durează ca unul ce intră în ordinea naturală și permanentă a lucrurilor" [95]. Iorga considera „talentul poietic" deplin compatibil cu meseria de istoric și chiar, de la un anumit nivel, indispensabil acesteia. Giurescu își interzice orice elan poetic, impunîndu-și o cenzură și o sobrietate formală care au putut părea uneori excesive. Mai puțin propriu pentru analize psihologice, pentru subtile evocări, stilul său convine perfect restituirilor de fapte. Istoricul declară de altfel, în mai multe rînduri, că va lăsa faptele să vorbească, abținîndu-se de la orice judecată de valoare. Dar selecția faptelor nu e, în sine, un fel de a judeca? Fiindcă numai în lumina unei judecăți ordonatoare ele capătă sens și intră în structuri logice. Iorga se depărtase programatic de teoria istoriei, spre a rămîne din același motiv, față în față cu faptele, însă o filosofie se citește în opera sa printre rînduri, ceea ce nu s-ar putea spune despre opera rebarbativului său elev.

Chestiunea merită să fie desigur adîncită. Să adăugăm numai că renovînd metodologic, *școala critică* încheia o epocă și anunța o alta. Se va mai lucra multă vreme în spiritul ei, un spirit al maximei exigențe în stabilirea de fapte și conjecturi, dar în același timp un alt spirit, nesatisfăcut de erudiția monografică și tot mai deschis la nevoia de sinteză, se va instala în istoriografie. N. Iorga reprezintă, în cadrul amintitei școli, noul spirit, perfect contemporan cu demersurile lui Henri Berr în direcția sintezei, cu comparatismul unui H. Pirenne și cu marea cutezanță constructivă a lui A. Toynbee. Cînd, în 1934, acesta din urmă începea să publice *A Study of History*, istoricul român era demult (dar încă prea puțin) cunoscut ca autor al unui *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité* (1926—1928), în care aplicase un „sistem" propriu de identificare a faptelor și de construcție și avea în minte un alt edificiu, încă mai ambițios, acea *Istoriologie umană* a cărei împlinire destinul i-a interzis-o. Mergea prea departe? Construia prea liber, prea subiectiv? Așa au crezut și au spus-o unii dintre învățăceii săi, ajunși la catedre universitare și neputîndu-l urma pe profesor la marea altitudine unde acesta se postase pentru a îmbrățișa un orizont mai vast, capabil să integreze cît mai deplin faptele. În adevăr, cine să-i fi stat aproape, credincios, în marea lui „aventură"? Voință și putere de muncă aveau desigur și corifeii noii școli. Curajul de a cuprinde mari spații istorice însă nu. Lăsîndu-l la o parte pe C. C. Giurescu, rămas programatic în spațiul istoriei românești, ceilalți corifei, ajunși să cerceteze această istorie în legătură cu spațiul balcanic (V. Papacostea), cu lumea slavă (P. P. Panaitescu), cu zona mediteraneană și cu întreg contextul european (G. Brătianu, C. Marinescu) s-au oprit la fragmente cronotopice, desigur utile în orice istoriografie, dar insuficiente cînd e vorba de ansamblul unor evoluții. Cel mai departe a mers, în voința de asumare a sintezei, G. Brătianu, care începuse a concerta, înainte de izbucnirea ultimei conflagrații mondiale, o nouă istorie universală a evului mediu și desigur că el ar fi putut merge încă mai departe, căci avea amploarea de spirit necesară marilor construcții. De altminteri s-a și depărtat destul de repede de grupul generației sale, păstrîndu-i un respect autentic marelui maestru al istoriografiei române, căruia avea să-i succeadă la conducerea Institutului de istorie universală. Împreună cu N. Cartojan, el s-a și retras (1938) din comitetul de direcție al *Revistei istorice române*, iar la moartea nă-

[95] C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, 1935: *Prefață*.

prasnică a pontifului avea să scrie și să spună cuvinte de adîncă durere. Format în alt mediu și profesînd încă la Universitatea din Iași, el nu se simțea atît de solidar cu grupul amintit, a cărui strategie în asumarea „puterii" nu e greu de sesizat. Este vorba în fond de o solidaritate de generație, mărginită la mediul capitalei. Față de grupul respectiv, atît istoricii de la Iași, cît și cei din Cluj au păstrat rezerve. Compensată oarecum de intrarea lui B. Munteanu în comitetul de direcție (1939), retragerea lui Brătianu era un gest semnificativ, întărit de evoluția ulterioară a destinului său. A nu fi de acord cu un aspect sau altul din opera unui mare istoric nu trebuia să însemne o negație *de plano*, violentă și totală. Dar epoca însăși avea o coloratură violentă, în lumina căreia „cearta" dintre Iorga și noua generație de istorici capătă un relief aparte. Ea s-a întrerupt brusc, după asasinatul de la 28 noiembrie 1940, care a zguduit nu doar breasla istoriografică, ci conștiința însăși a unui popor îndelung persecutat de istorie. O notiță subscrisă cu inițiale de către directorul *Revistei istorice române* consemna, la finele acelui an tragic, moartea fostului profesor, în cuvinte ce se voiau cumpănite și obiective: „A fost una din mințile cele mai strălucite, unul din temperamentele cele mai puternice pe care le-a dat neamul nostru. Opera lui, enormă ca proporții și variată ca formă și preocupări [...], poartă pecetea sensibilității foarte vii, a curiozității nesfîrșite și a vioiciunii de spirit extraordinare care caracterizează personalitatea celui dispărut. Suntem prea aproape în timp și am fost prea direct amestecați în frămîntările epocei noastre — adăuga Giurescu — pentru ca să putem rosti acum o judecată dreaptă și senină, cuprinzînd întreaga activitate a lui N. Iorga. O va face viitorul. Noi ne înclinăm în fața mormîntului său și aducem omagiul cuvenit acestei personalități excepționale"[96]. Excepțională nu numai în ce privește activitatea istoriografică, dar și prin marea ei prezență în timpul vieții social-culturale și politice a națiunii române.

În momentul cînd dispărea de pe scenă, marele pontif abia trecuse de 69 de ani și lăsa în urmă o operă imensă, multiplă, derutantă, purtînd sigiliul unei personalități covîrșitoare și al unei epoci de adînc dramatism în izbînzile ca și în eșecurile ei. I. Bogdan și D. Onciul, ceilalți stîlpi ai *școlii critice* dispăruseră demult, Șt. Orășanu încă mai demult. Lor le dedicase Iorga primul tom din noua sinteză a *Istoriei românilor*, ca „neuitați tovarăși de operă istorică". Era în 1936. Un an mai tîrziu, el vorbea la catedră despre „concepția umană a istoriei", pretinzînd cel mai larg orizont și o continuă adecvare a metodei. Cum ar fi primit comilitonii de odinioară metoda „saltului", pe care Iorga o recomanda acum, alături de cea cu care istoricii erau deprinși în genere? Trebuie să vedem aici o linie de despărțire. Istoriografia practicată de Bogdan și Onciul, atentă la fapte și la exercițiul critic al metodei, atentă deopotrivă la disciplina construcției, se prelungea explicit în noua generație. Iorga însă, fără a părăsi vechile deprinderi critice, dar limitîndu-le la ceea ce i se părea a fi strict necesar, le transgresa prin salt în direcția sintezei. *Istoriologia umană* pe care o începuse înainte de a fi răpus și care voia să însemne o reintrare în „umanitate", nu se putea închipui numai prin vechea metodă, ci prin salt pascalian, prin acel spirit de sinteză capabil să integreze, indiferent de timp și de loc, cele mai diverse fapte, pentru a da seama de mișcarea cronotopică a umanității întregi. Sub acest unghi, demersul din urmă al istoricului nostru e mai aproape de A. Toynbee și de cutezătoarele sinteze inițiate în ultimul sfert de secol decît de comilitonii de tinerețe, cărora le-a dedicat *Istoria românilor*. Insistînd inițial pentru o documentare pe cît posibil completă și pentru supu-

[96] *Noua revistă română*, X, 1940, p. 491.

nerea la rigorile metodei, Iorga nu s-a mărginit nicicînd la aceasta, ci a căutat mereu ieşiri spre orizonturile sintezei, care s-au tot extins, adăugînd la ţara sa Bizanţul, Imperiul otoman, Europa Centrală şi de Sud-Est etc., pînă la a cuprinde „umanitatea" întreagă. El insista asupra permanenţelor şi regularităţilor, iar metoda comparatistă îi apărea ca indispensabilă atunci cînd se caută analogii, „legităţi", similitudini. „Evenimentele istorice — ni se spune în prefaţa la *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité* — nu sînt decît foarte rareori noi: dacă le privim mai puţin superficial, vedem că se repetă. Sînt nume care se schimbă, accidente care diferă, dar în fond este acelaşi eveniment, aceeaşi situaţie. Pămîntul însuşi, care nu se schimbă, determină situaţii care de la un veac la altul, deseori la răstimp de mai multe veacuri, corespund perfect între ele. Există în elementele temeinice ale rasei atribute care dau aceeaşi interpretare unor situaţii ale căror motive se aseamănă. Dacă n-ar fi decît pămîntul şi rasa şi elementele esenţiale prin care se manifestă fiinţa omenească în anumite condiţiuni şi încă ar trebui recunoscută această corespondenţă a situaţiilor, să zicem statice şi dinamice ale istoriei" [97]. De la spiritul monografic ce-i guvernase întîile demersuri, marcate evident de nevoia extinderii orizontului documentar, istoricul s-a lăsat prins tot mai mult de spiritul sintezei şi aceasta concomitent cu pledoaria făcută în Apus de H. Berr. Comparatismul înregistra, prin el, progrese importante, înlesnind închegarea unei concepţii istorice bazate pe descoperirea de analogii, similitudini, permanenţe, aşa cum le-a prezentat îndeosebi la Congresul mondial de ştiinţe istorice de la Zürich (1938) [98], ca temei al unei adevărate comprehensiuni. „Nu are nici un sens să faci *istorie*, adică descripţia mişcătorului — avea să observe G. Călinescu — dacă n-ai sentimentul intim că în miezul lucrurilor e ceva nemişcător" [99]. Spre acest *nemişcător*, decelabil în orice manifestare umană, oricît de modestă, şi-a îndreptat Iorga pas cu pas atenţia, căutînd să descopere în faptele cele mai mărunte un sîmbure de generalitate şi să prefacă în cele din urmă istoria în istoriologie [100]. Apelînd direct la sursele genuine şi la sugestiile altor istorici, indiferent de vechime, refuzînd cronologia şi diviziunile „clasice", el se voia liber, faţă în faţă cu faptele, ajutat în chip eminent de marea lui experienţă în materie. Răsturnînd deci noţiunile convenţionale, Iorga era menit să deruteze spiritele aplecate spre convenţie şi schemă, aşa cum o făcuse de fapt, însă mai puţin spectaculos, şi mai înainte. Şi-a schimbat adesea opiniile, cum s-a spus cu reproş? Desigur, căci nu se putea altfel. Ettore Pais îi stătea aproape, acum, la sfîrşit de carieră, cu o reflecţie consolatoare: „E un caracter al oamenilor cu mic bagaj intelectual, dar în schimb cu o mare prezumţie, elogiul neschimbării cugetării. Şi istoriografia se dezvoltă cu evoluţia patrimoniului ştiinţific şi cu maturizarea împrejurărilor sociale şi politice contemporane" [101]. Opera lui Iorga vădeşte o rară capacitate de înnoire a propriilor mijloace, alături de curajul celor mai îndrăzneţe ipoteze şi de continua adecvare a formelor de expresie. Subiectivism? „Este un obicei la cercetătorii de amănunte şi la sufletele uscate, a căror *obiectivitate* nu e decît neputinţă de a fi subiectiv,

[97] N. Iorga, *Essai de synthèse*, I, p. VII.

[98] Idem, *Generalităţi*, 1944, p. 237—255. Vezi şi p. 153.

[99] G. Călinescu, *Principii de estetică*, Bucureşti, 1968, p. 158.

[100] Cf. D. M. Pippidi, *Cuvînt înainte* la N. Iorga, *Materiale pentru o istoriologie umană*, ed. Liliana N. Iorga, Bucureşti, 1968, p. V—XV.

[101] N. Iorga, *op. cit.*, p. 13.

acela de a considera ca diletantism tot ce se prezintă în alt veşmînt decît al unor simple formule de transmisiune", observă Iorga, punînd accent deopotrivă pe spiritul de discernămînt şi pe valorile expresive [102].

Se admite astăzi tot mai mult că şi în afara unei influenţe politice directe istoria nu poate aspira la o deplină obiectivitate, căci ea apare colorată de numeroşi factori extraştiinţifici. Dar şi atunci, în plină dispută înnoitoare pentru istoriografie, Benedetto Croce a ştiut să observe că orice istorie este „contemporană", în sensul că poartă amprenta epocii în care a fost scrisă [103]. Este atunci inutil efortul spre obiectivitate? Fireşte că nu. Tendinţa de a fi cît mai precis în stabilirea faptelor şi cît mai imparţial în interpretarea acestora asigură istoricului un plus de cunoaştere. Curba lui Vilfredo Pareto funcţionează şi în acest domeniu, obiectivitatea avînd aici rolul teoriei, care dacă rămîne irealizabilă, întreţine în idealitatea sa elanul constructiv, iluzia dinamogenă şi înlesneşte progresul [104]. Accentul pus de *şcoala critică* pe metodă, rigoare, adevăr a avut menirea să sporească exigenţele istoriografiei. Faţă de vîrsta romantică a acestei discipline, etapa „critică", iniţiată de *Junimea*, pe un plan mai larg, adusă la împlinire istoriografic de triada Bogdan — Onciul — Iorga şi discipolii respectivi, constituia pe de o parte un însemnat progres „tehnic", iar pe de alta o îngustare de orizont, cu excepţia lui Iorga, a cărui operă propunea, din contra, o extindere continuă a orizontului comprehensiv. Punînd, ca şi confraţii săi, accent pe metodă, el nu ignora funcţia socială a istoriografiei şi lega organic istoria de prezent, pentru a face din ştiinţa respectivă un instrument de înnobilare. Imaginaţia îşi recăpăta drepturile ei, subiectivitatea istoricului începea a-şi spune din nou cuvîntul. Un nou romantism istoriografic? Acuzaţia a fost emisă, cum s-a văzut, de acei discipoli care înţelegeau să dezvolte dimensiunea critică a disciplinei, optînd pentru mesajul iniţial al *şcolii critice*, aşa cum îl reprezentau I. Bogdan şi D. Onciul [105]. Dar Onciul, de exemplu, nu ezitase să facă apel la istorie pentru a susţine ideea naţională, iar alţi istorici (I. Lupaş, I. Nistor, I. Ursu), pentru a nu mai vorbi de Iorga însuşi, contribuiseră atît de mult la desăvîrşirea unităţii de stat româneşti. Se putea închipul o ruptură între perioada antebelică şi cea care i-a urmat? Noua generaţie a trăit un timp iluzia că o etapă a maximei rigori critice şi a deplinei obiectivităţi începuse după război, prin ea, însă această iluzie nu putea fi durabilă. Tinerii istorici din deceniul IV vor trebui să facă ei înşişi apel răspicat la argumentele istoriei pentru apărarea cauzei naţionale.

Conflictul cu „vechea şcoală" reprezentată de Iorga ne apare astăzi mai puţin dramatic decît părea să fie în epocă [106]. „Deosebirile existente — observă judicios Lucian Boia — se explică prin faptul că, de-a lungul unei generaţii, istoriografia realizase o certă evoluţie. Fără a accepta determinismul economic strict şi nici ideea legităţii, tinerii istorici înţelegeau, mai mult decît vechea generaţie, să se oprească asupra problematicii economice şi sociale, instituţiilor, punînd un accent sporit asupra factorilor materiali, în timp ce pentru Iorga evoluţia ideilor reprezenta explicaţia cea mai firească a progresului omenirii. Totodată, adaugă acelaşi exeget, tinerii îşi asumau sarcina mai modestă, dar mai sigură, de a trata în adîncime o problematică mai limitată, în timp ce

[102] *Ibidem*, p. 5.

[103] Cf. Lucian Boia, *Evoluţia istoriografiei române*, Bucureşti, 1976, p. 232—233.

[104] Cf. Ilie Bădescu, *Sincronism european şi cultură critică românească*, Bucureşti, 1984, p. 142—143.

[105] Cf. Lucian Boia, *op. cit.*, p. 233.

[106] *Ibidem*, p. 334—348.

Iorga, cu fiecare an, se ridica tot mai mult deasupra cercetării metodice, minuțioase, pe care o practicase și el în tinerețe, năzuind spre vaste sinteze, spre îndrăznețe paralelisme, și, ca odinioară Hasdeu, căutînd să umple, printr-un efort al imaginației, atît de întinsele spații albe ale istoriei"[107]. Cele două sinteze, la care ne-am referit sumar, ilustrează nu numai distanța ce separă pe autori, ci și elementul de continuitate firească ce-i leagă, dincolo de divergențe, asigurînd unitatea fundamentală a istoriografiei române din epocă[108]. Analiza ei reclamă pe de o parte definirea progresului documentar și metodologic, iar pe de alta sesizarea deficiențelor de viziune[109].

[107] *Ibidem*, p. 347–348.
[108] *Ibidem*, p. 238–239.
[109] L. Makkai, *L'historiographie roumaine dans les dernières dizaines d'années*, în *Revue d'histoire comparée*, Paris, XXI, 1943, 3–4, p. 483–484.
O analiză sistematică a întregului „proces" se arată a fi necesară. Nimic mai revelator pentru voința de afirmare și strategia „școlii noi" decît scrisorile trimise lui B. Munteanu de către C. C. Giurescu, Gr. Nandriș, S. Lambrino și alți colegi de generație. Vezi Basil Munteanu, *Corespondențe*, Paris, 1959 și comentariul lui Ștefan S. Gorovei, *Pe marginea unei corespondențe*, în *Cronica*, XX, 1985, nr. 11, p. 1.

X. ÎN LOC DE CONCLUZII

Am avut ocazia să observăm pînă aici modul cum spiritul critic s-a făcut simţit şi s-a impus în istoriografia română, către finele secolului XIX, ca o condiţie indispensabilă a oricărui demers pe acest tărîm. S-a putut vedea iarăşi că puterea lui de acţiune diferă de la un istoric la altul şi că modurile de manifestare sînt foarte variate. Dispoziţia romantică şi atitudinea critică pot fi surprinse nu numai în mişcare paralelă, dar şi — paradoxal — la una şi aceeaşi persoană. Tipul romantic şi cel critic, aşa cum au fost definite acestea la finele secolului XIX, sînt invenţii polemice, ele neputînd fi constatate în stare „pură". Haşdeu nu e doar spirit romantic, cum îl socotea Iorga, ci şi unul critic, adesea destul de viguros şi chiar exemplar pentru anumite zone ale cercetării. Dimpotrivă, corifeii direcţiei critice dezvăluie, la un examen mai atent, şi o fibră romantică, susceptibilă să complice o schemă excesiv simplificată de la început.

În chip curios, această schemă s-a impus de-a lungul cîtorva generaţii, colportată de la un exeget la altul, pînă de curînd. Lucian Boia a ştiut să o corecteze în cadrul unei sinteze, acum cîţiva ani, ocupîndu-se de faza de tranziţie „de la romantism la şcoala critică"[1], pentru a-i dedica apoi un incitant eseu, menit să observe coexistenţa romantismului şi a spiritului critic în istoriografia română la finele secolului XIX şi începutul celui următor[2].

Bilanţul epocii? Antrenată pe făgaş critic, istoriografia cîştiga evident în precizie şi rigoare, însă pierdea în aceeaşi măsură din cutezanţă şi fantezie. Şcoala critică a impus nu numai revizuirea instrumentului cercetării, dar şi o problematică predilectă, asupra căreia n-am putut insista destul. Domeniul se îmbogăţise mai ales prin sugestiile istoriei economice şi sociale, iar în primii ani ai secolului XX prin impulsurile date de istoria culturală, aşa cum înţelegea s-o profeseze, fie şi dizident faţă de directiva lamprechtiană, un N. Iorga, dar şi în forme mult mai modeste, angajînd instituţii şi personalităţi, epoci şi domenii. Supravieţuind secolului XIX, mai ales prin figura seniorială a lui Hasdeu, romantismul se colorase „critic" prin forţa lucrurilor, primenindu-se şi asimilînd ultimele achiziţii ştiinţifice[3].

Pe de altă parte, marele său adversar de la 1900 şi de mai tîrziu, N. Iorga, a ştiut să pună la lucru în propria-i operă, variată şi incredibil de vastă, acele însuşiri ale romantismului care îl leagă deopotrivă de epoca de glorie a acestuia şi de avînturile „neoromantice" ale istoriografiei contemporane. Dacă „spiritul filosofic" de la jumătatea secolului încheiat îi displăcea pînă la refuzul cel mai brutal, o filosofie de subtext se însinua în opera savantului, asigurîndu-i coeziunea internă şi un interes mai durabil.

Interesul său pentru tablou şi culoare, pentru lumini şi umbre, pentru fantezie şi construcţie grandioasă ţine, în fond, de aceeaşi fibră romantică pe care o condamna la Hasdeu. Un romantic deci care se ignoră? Un spirit critic înnobilat de însuşiri romantice? Personalitatea excepţională exclude orice putinţă de cuprindere în „şcoli" şi direcţii bine determinate, observa Iorga însuşi, atent la viciile ascunse ori evidente ale oricărei clasificări. Inclasificabil, el ţine printr-o bună parte din operă de direcţia critică, în timp ce alte valenţe îl fac să o depăşească. Preocupat iniţial de studii clasice, el a pătruns în istoriografie prin „mici cercetări de istorie literară şi prin consideraţii

[1] Lucian Boia, *Evoluţia istoriografiei române*, Bucureşti, 1976, p. 137–230.

[2] Idem, *Romantisme et esprit critique dans l'historiographie roumaine à la fin du XIXe et au début du XXe siècle*, în *Histoire de l'historiographie*, Milano, I, 1982, p. 26–36.

[3] *Ibidem*, p. 27.

generale asupra trecutului nostru" [4], pentru a deveni ceea ce se știe că a fost: un istoric de tulburătoare altitudine, cultivînd deopotrivă restituția documentară și sinteza cea mai largă, istoria locală și istoria lumii, structurile și ideile, cutumele și mentalul colectiv, tot ce putea să intereseze pe un istoric extrem de receptiv la dimensiunea etică a istoriografiei, unul ce preconiza resurecția prin actualizarea virtuților străbune. Așa gîndiseră mai înainte și Kogălniceanu și Bălcescu, ale căror „umbre" au prezidat oarecum acel sfîrșit de secol.

S-a putut vedea că ideea de critică e veche și că cel puțin în plan desiderativ ea a parcurs o carieră seculară înainte de a constitui o direcție în istoriografie. Șincai, pe cît se pare, e cel ce o folosit-o primul în sens modern, iar după dînsul numeroși istorici au acreditat-o, în acord cu exigențele interne ale disciplinei și cu ofertele apusene ale acesteia. Numai istoricii? Cîmpul era desigur mai larg, într-o epocă stînd sub semnul palingenezei, iar presiunea spre o elaborare critică a realității, fie aceasta trecută sau prezentă, venea din toate zonele gîndirii. O istorie „dreaptă și critică" ceruse, curînd după „zaveră", comisul Ionică Tăutu și ea va fi, la 1848, ținta unei întregi generații care s-a voit în același timp critică și constructivă. Să ne mirăm că o jumătate de secol mai tîrziu Iorga asocia programatic spiritul critic și aceea *poiesis* (în sens de creație) fără de care opera nu se închegă? O „beție critică" avusese loc înaintea lui, la nivelul vorbelor, cum s-a putut vedea din analiza noastră, și ea a cuprins de asemenea planuri multiple. Pe vremea studiilor lui Xenopol, de exemplu, Eugen Dühring făcea la Berlin cursuri de „istorie critică" în materie de filosofie și economie, iar Otto Liebmann recomanda întoarcerea la criticismul kantian ca o soluție pentru întreaga gîndire a epocii. „Numai istoria cercetată critic poate conta ca istorie", spusese Ranke (*Weltgeschichte*, II), iar N. Iorga relua formula, spre finele secolului, urmărind „concepția actuală a istoriei și geneza ei" într-un text în care *critica* apărea ca laitmotiv [5]. Programul *critic* avea o motivație largă, multidisciplinară și chiar dincolo de sfera științei, fiindcă toate compartimentele vieții sociale aveau același cuvînt de ordine. Editînd *Revue historique* (1876), G. Monod invoca o tradiție și evoca strămoși întru criticismul pe care voia să-l promoveze, păstrîndu-și însă toată libertatea critică față de predecesori [6]. În raport cu aceștia, noua publicație (atît de importantă și pentru istoriografia română) a fost nu numai purtătoarea unui program științific, dar și o școală metodică, de pe urma căreia au profitat, între alții, A. D. Xenopol și N. Iorga.

Epoca a pus și în spațiul românesc problemele pe care ea le-a formulat concomitent și în alte zone de cultură. Este istoria o știință? Are ea un statut particular în sistemul științelor? Pînă unde poate năzui în speranța (sau iluziile) ei de cunoaștere? Care sînt șansele istoricului de a-și obiectiva demersul? Cum s-ar putea restrînge zonele de ambiguitate ale domeniului, în favoarea unei clarități mai depline? Răspunsurile cad în desuetudine, întrebările rămîn și ele sînt perfect actuale, căci vizează natura însăși a istoriografiei. Chestionarul s-ar putea extinde firește, în legătură cu angajarea istoricului în actualitate, relația sa cu artele ș.a.m.d. Mai presus de orice, epoca încerca să pună ordine în cunoaștere, delimitîndu-i pe cît posibil sferele și luînd distanță în raport cu o filosofie abuzivă. Pe tărîm istoriografic, aceasta voia să însemne o „pozitivare" a efortului cognitiv.

[4] N. Iorga, *Generalități*, 1944, p. 215.
[5] *Ibidem*, p. 24.
[6] Charles-Olivier Carbonell, *La naissance de la „Revue historique". Une revue de combat*, în *Revue historique*, Paris, t. CCLV, 1976, 2, p. 331—351.

Scientismul se impusese în ultimele decenii și aici, antrenînd mutații caracteristice. Un program critic era necesar în cercetarea istorică, după cum el se dovedise necesar în alte domenii. Cu H. Taine și E. Hennequin, de pildă, critica literară însăși s-a dorit „științifică", adoptînd principii deterministe și deschizîndu-se către dialectică [7]. Cu atît mai mult istoriografia trebuie să țină cont de ofertele materialismului istoric, devenite mai sistematice în ultimele decenii. De la privirea comparativă și generalizarea empirică practicate de Comte, Spencer, Mill ș. a., era de făcut acum pasul — un pas decisiv în conștiința pozitivistă — spre adevărul științific. Paul Lacombe, între alții, a crezut că poate întemeia teoretic istoria ca știință, pornind de la nevoia de a o separa de artă și de a-i lămuri structura logică [8]. Este ceea ce a voit să facă și A. D. Xenopol, în polemică cu istoricul francez, pentru a susține însă că istoria e o știință *sui generis*, întemeiată nu pe legi, ci pe serii de fapte decelabile de la geneza pînă la ultimele lor reverberații. *Les principes fondamentaux de l'histoire* (1899) tocmai această ofertă cuprindeau, nouă în sistematizarea ei teoretică, și ea avea să facă o lungă carieră. Dincolo de realizarea în sine remarcabilă, această sinteză teoretică exprima și un progres al conștiinței critice, în sensul că un istoric afirmat pînă atunci pe tărîm pragmatic înțelegea să-și gîndească domeniul, spre a-i descifra fundamentele. Între speculația filosofică și pragmatismul artizanal, Xenopol trasa o cale de mijloc, modificînd în bine statutul istoricului, solicitîndu-i atenția în același timp către principii și către praxă. Ca și Montesquieu, el știa că fără lumina filosofică (fie aceasta și difuză ca în propria lui sinteză pragmatică) istoria nu rezistă la un examen exigent. Ceea ce nu înseamnă că fiecare istoric trebuie să-și teoretizeze domeniul. Din inițiativele de la sfîrșitul secolului XIX a rezultat însă un spor al conștiinței de sine, spor înlesnit și de polemicile iscate pe tărîm metodologic. Faimoasa *Methodenstreit*, concentrată în jurul personalității lui K. Lamprecht, a adus clarificări importante, de care și istoriografia română a profitat.

Momentul coincide cu maxima afirmare a școlii critice, după „gigantomachia" lui N. Iorga pe tărîm cultural și în timp ce revista de cultură cea mai de seamă *(Convorbiri literare)* devenea, tacit, cu I. Bogdan în frunte, o revistă de istorie. Celălalt membru al „triadei critice", D. Onciul, se arăta nu mai puțin important pentru noua direcție, atît prin lucrările proprii, de o exemplară exigență, cît și prin aportul său didactic. Fiindcă în seminarul său, mai ales, s-a format o întreagă pleiadă de istorici, între care C. Giurescu și V. Pârvan aveau să joace roluri de seamă în dezvoltarea domeniului.

Enciclopedismul de tip romantic își trăia deci un crepuscul nu lipsit de grandoare, dată fiind personalitatea lui Hasdeu, în timp ce o renovație importantă a istoriografiei avea loc prin acțiunea convergentă a triadei amintite. Momentan, accentul etic era încă destul de puternic, separația domeniilor deficitară. De aici pînă la „istoria pentru istorie" propusă de V. Pârvan mai era cale lungă [9].

Cînd istoria e socialmente mai utilă? Un răspuns unic, valabil oricînd și oriunde, nu era posibil. Fiecare epocă și fiece spațiu cultural își are propriile lui nevoi, în funcție de care formulează și rostul istoriei. Istoriografia a început pretutindeni cu ceea ce Pârvan numea momentul pasiv, de motivație genealogică, i-a urmat o istorie populară (factologică), apoi una finalistică (cu scopuri politice declarate), pentru ca abia la urmă să devină, provizoriu, o istorie

[7] Irina Mavrodin, *Prefață* la Émile Hennequin, *Critica științifică* (trad. după ed. originală din 1888), București, 1983, p. 5–14.

[8] Paul Lacombe, *De l'histoire considérée comme science*, Paris, s. a.

[9] V. Pârvan, *Idei și forme istorice*, București, 1920.

„în sine”, întocmai cum începuseră a fi ştiinţa şi artele. Vîrsta „critică” a fost decisivă în această evoluţie şi ea a însemnat nu numai „ceartă pentru metodă” dar şi o strategie a influenţei. Ceea ce în Franţa s-a petrecut, cu un sfert de secol mai înainte, în jurul prestigioasei *Revue historique*, avea loc la sud şi la est de Carpaţi în primii ani ai secolului XX: o veritabilă „luare a puterii” pe tărîm istoriografic, ceea ce voia să însemne a dispune de catedrele universitare, deocamdată în vechiul regat, de locuri destule în Comisia monumentelor istorice, de putinţa afirmării în cadrul Academiei Române, de conducerea reţelei muzeistice etc. S-au putut urmări deja faptele şi ele sînt raportabile ca semnificaţie nu numai la epoca lui G. Monod din istoriografia franceză, dar şi la epoca inaugurată prin *Annales* de M. Bloch şi L. Febvre [10]. Şu dacă în cadrul triadei noastre critice N. Iorga a fost promotorul, agitatorul, polemistul, I. Bogdan a fost strategul, organizatorul, iar D. Onciul pedagogul prin excelenţă, cel care a imprimat la Universitate un spirit de exigenţă deplină şi o metodologie pe măsură. O atare „diviziune a muncii” e deductibilă din poziţiile deţinute în mediul academic, din corespondenţă şi nu în ultimul rînd din analiza textelor programatice. În adevăr, dacă discursul de recepţie rostit de I. Bogdan la Academia Română se ocupa de *Istoriografia română şi problemele ei* (1905), schiţînd un întreg program, cel cu care D. Onciul şi-a făcut curînd intrarea sub aceeaşi cupolă se va referi la o chestiune mai precisă, mai aplicată, în care exerciţiul metodei se putea desfăşura în voie: *Epocile istoriei române şi împărţirea ei*. La unul prima ideea de perspectivă şi organizare, la celălalt analiza în sine, problema. Spre deosebire de ei, N. Iorga punea accentul, într-o ocazie similară, pe opoziţia dintre *Două concepţii istorice* (1911), una reprezentată de un romantism crepuscular, cealaltă veghind la o restituţie cît mai severă, în numele adevărului fără îngustare. Emoţia trebuia deci redusă la minimum, dacă nu putea fi scoasă cu totul din inventarul istoriografiei, ceea ce nu era deloc simplu. Iorga însuşi avea să fie acuzat că acordă emoţiei prea mult loc şi că nu e destul de „ştiinţific”, în sensul propus de pozitivism, pentru a putea rămîne fidel adevărului. Prea multă retorică, se va spune, prea mari concesii făcute nevoii de educaţie patriotică. Dar nu e acesta chiar reproşul pe care el însuşi îl făcuse şcolii romantice?

Era firesc ca momentul 1900 să fie depăşit de către noua generaţie nu numai în ce priveşte orizontul documentar, însă şi ca exerciţiu al spiritului critic. Corifeii şcolii vor părăsi scena pe rînd (I. Bogdan în 1919, D. Onciul în 1923, N. Iorga în 1940), alte serii de istorici le vor lua locul şi ei s-au situat în genere pe o poziţie critică în raport cu marii predecesori, ultimul menţionat fiind încă destul de activ peste trei decenii pentru a fi supus unei violente contestaţii. Se schimbase între timp N. Iorga? Sporiseră atît de mult exigenţele critice încît dascălul atîtor serii de istorici nu-şi mai putea sincroniza paşii? Noua şcoală de la 1900 era tratată acum drept „vechea şcoală”, iar cel care militase atunci cu atîta vigoare contra spiritului romantic era învinuit la rîndu-i de romantism şi de exces patriotic în interpretarea istoriei. Dialectica conflictului dintre generaţii ar putea lămuri mecanismul acestei opoziţii, dezvăluind o anume alternanţă de atitudine, deja semnalată în alte istoriografii [11]. Starea de tensiune şi conflict e oricum firească, dacă nu şi legitimă, căci la urma urmei „şcoala nouă” de istorie de la 1930 nu aducea un program distinct, ci numai apăsa asupra nevoii de a se stabili cu mai multă stricteţe faptele. Ea se re-

[10] Cf. Hervé Coutau-Begarie, *Le Phenomène „Nouvelle histoire”. Stratégie et idéologie des nouveaux historiens*, Paris, 1983.

[11] Cf. de exemplu Claude Fohlen, *A travers quatre générations d'historiens*, în *Revue d'histoire économique et sociale*, Paris, t. XLVIII, 1970, 1, p. 5—27.

vendica, explicit, de la începuturile istoriografice ale lui N. Iorga [12], patronul contestat deci nu integral, ci în latura lui „nouă", susceptibilă de reproşuri, după opinia criticilor săi, îndeosebi din cauza lipsei de rigoare informativă şi a unei anumite neglijenţe tehnice.

Desigur, contestaţia e în firea lucrurilor, căci firesc e ca urmaşii să ştie mai multe, dacă nu mai mult, decît părinţii. O cercetare atentă a istoriografiei din perioada interbelică ar aduce, probabil, lămuriri interesante sub acest unghi. Critica prestată de C. C. Giurescu şi alţi istorici la adresa fostului lor profesor, patriarhul venerabil al culturii române din epocă, nu făcea decît să extindă critici mai vechi, întreprinse mai ales de I. C. Filitti, P. Eliade şi D. Russo, istorici care puteau să aparţină chiar şcolii critice, dacă temperamentul sau factori aleatorii nu i-ar fi pus în conflict cu N. Iorga, de care îi îndepărta de fapt excesul lor criticist. Acelaşi exces se va dovedi hotărîtor şi la cei cîţiva istorici din noua generaţie, ieşiţi în general din „mantaua" marelui polihistor pentru a i se opune apoi destul de vehement. Criticismul, mai bine zis hipercriticismul, e nota lor particulară, lesne de remarcat în elaboratele din jurul *Revistei istorice române*. „Critica trebuie să se oprească îndată ce a găsit pămîntul bun pe care se poate clădi", spusese N. Iorga în amintitul discurs de recepţie. Corifeii noii şcoli păreau să-i atribuie însă un scop în sine, exercitînd-o de dragul criticii ca atare. Ceea ce trebuia să fie doar un mijloc de restituţie devenise scop.

Nevoia de mai multă rigoare era legitimă, se înţelege, şi ea a fost exprimată mereu, în acord cu tendinţa prevalentă a istoriografiei europene. Participarea istoricilor români la congrese internaţionale şi la lucrările unor organisme menite să elaboreze instrumente de lucru interesînd istoriografia mondială a înlesnit contacte favorabile dialogului şi sincroniei, contacte adîncite prin lecturi extinse progresiv în perioada interbelică. Noua generaţie era chemată să-şi asume un efort colosal de purificare a istoriografiei de scoriile patriotarde şi nu mai puţin un efort de construcţie. Ea a pus accentul pe întîia latură, denunţînd superficialitatea, diletantismul, pledoaria *pro domo*, în studiile de istorie politică etc. A descătuşa spiritul critic inhibat de pasiunea politică era o misiune pe care această generaţie şi-o recunoştea deschis, bucuroasă că împlinirea idealului naţional îi conferise ei însăşi destulă libertate pentru a-şi exercita „magistratura". Exagera poate în afirmarea veleităţii sale critice? Foarte probabil.

Dar e în firea lucrurilor, iarăşi, ca spiritul inhibat într-o direcţie să se manifeste excesiv în direcţia contrară, de îndată ce a redevenit liber, în virtutea „dublei frenezii" de care vorbea, în aceeaşi epocă, filosoful H. Bergson. Negîndu-şi cu violenţă contemporanii mai vîrstnici în *Opinions sincères* (1899) şi încă destul de brutal în *Două concepţii istorice* (1911), Iorga n-a putut, nici el, păstra justa măsură, trezind adversităţi ireductibile. A. D. Xenopol, necuprins între „romantici", dar vizat şi el de critica recipiendarului, s-a simţit constrîns a restabili „echilibrul", făcînd apel la acel *juste milieu* care e mai aproape de adevăr decît pornirea spre exces. Neîndoielnic, disputa de la 1900, ca şi aceea de la 1930, aveau o coloratură pasională, dincolo de orice motivare ştiinţifică. Unul din reprezentanţii noii şcoli avea să observe, mai tîrziu, după moartea „gigantomachului", că angajînd lupta cu supravieţuitorii şcolii romantice, Iorga n-a prevăzut atunci că acelaşi epitet de „romantic" era să-i fie aruncat lui însuşi de către foştii săi elevi, după cum aceştia din urmă nu aveau cum bănui contestaţia (negarea negaţiei, ar spune filosoful) la care vor fi supuşi la

[12] Cf. Al. Zub, *Constantin C. Giurescu und der Ursprung seiner Synthese der rumänischen Geschichte*, în *Südost-Forschungen*, München, XXXVIII, 1979, p. 191—205.

rîndul lor [13]. Ea era de altfel previzibilă, fiind în linii mari formulată de un critic literar din aceeaşi generaţie, Pompiliu Constantinescu, după ce el însuşi criticase cu excesivă asprime, sub unghi estetic, opera pârvaniană. În 1938, teribilul „Saint-Just al opiniei critice", cum i s-a spus [14], avea să observe, nu fără un fior de melancolie, că generaţia mai tînără de istorici se îndepărtase de linia grandioasă, constructivă a înaintaşilor, limitîndu-se la un factologism ostentativ, arătîndu-se refractari faţă de tot ce e temperament şi ipoteză. Voinţa de impersonalitate, legitimă pînă la un punct, îi făcea în bună măsură sterili. Era de preferat această formulă celei căreia se dorea substituită? „Poate că evocatorii şi poeţii ei au greşit mai des, dar au fermecat mai îndelung şi se mai poate, adăuga criticul, că adevărul abstract al faptelor înregistrate să nu exprime tot relieful sufletelor şi tot pitorescul epocilor" [15]. Remarcă justificată, în care s-ar putea descifra un anume regret pentru propria-i atitudine din tinereţe.

Desigur, există multe feluri („cent façons", spunea Guizot) de a scrie istoria. Descriptivă (Ranke), resurecţională (Michelet), explicativă (Ed. Meyer), sociologică (Lamprecht), actualizantă (Collingwood), ea cunoaşte un proces de înnoire continuă, iar tensiunea dintre generaţii îi asigură vitalitatea. Fără schimbare şi antagonism nu există progres. Este unicul mod de a înţelege realist şi evoluţia istoriografiei, evoluţie pe care ne-am putea-o închipui ca pe o succesiune de „reacţii critice" şi de „răspunsuri creatoare" [16], acordul şi conflictul, armonia şi tensiunea fiind modalităţi complementare şi alternative. Nu e oare lupta principiul dinamic al istoriei înseşi? Lucrul acesta îl ştiau şi protagoniştii ce se înfruntau tocmai în anii cînd, la Paris, ocupa primul plan, grupată în jurul *Analelor*, o nouă generaţie de istorici. Un examen comparativ ar descoperi analogii între acea grupare şi tinerii de la *Revista istorică română* [17]. Dar el ar stabili nu mai puţine afinităţi între istoricii din preajma lui L. Febvre pe de o parte şi unele laturi ale operei lui N. Iorga. O deschidere tematică extrem de largă şi interpretări de o mare subtilitate, fie că e vorba de scurte reflecţii sau de vaste sinteze, îl apropie pe savantul român de noua direcţie a istoriografiei. Sugestii surprinzătoare îl pun în comunicaţie şi cu directive mai recente ale domeniului, îndeosebi cu „noua istorie" ieşită din şcoala lui F. Braudel. Dar nici un curent, nici o directivă nu-l cuprinde integral. „Cînd răsare geniul, mor şcolile", spunea G. Călinescu. În adevăr, orice etichetă i s-ar aplica marelui polihistor, ea se vădeşte pînă la urmă prea strîmtă şi L. Boia a avut desigur o bună intuiţie atunci cînd îi crea o firidă aparte în sinteza lui istoriografică [18].

Refractară unei încadrări precise este şi personalitatea lui A. D. Xenopol, în afara căreia nu s-ar putea totuşi lămuri geneza şcolii critice. I. Bogdan şi N. Iorga i-au fost elevi, iar pe D. Onciul l-a stimulat în direcţia unor studii fundamentale şi l-a sprijinit în cariera lui universitară. Sinteza pragmatică a lui Xenopol, alături de *Istoria critică* a lui Hasdeu, se află la originea unor dezbateri dintre cele mai fructuoase, iar sistemul său teoretic, deşi primit cu rezerve de adepţii acelei şcoli, a fost de natură să incite la depăşirea pragmatismului. Receptat cu mai mult interes în străinătate, sistemul

[13] Gh. I. Brătianu, *Nicolae Iorga*, Bucureşti, 1943, p. 6.
[14] Melania Livadă, *Pompiliu Constantiescu, „un Saint-Just al opiniei critice"*, Iaşi, 1981.
[15] P. Constantinescu, *Scrieri*, VI, Bucureşti, 1972, p. 346.
[16] A. Toynbee, *A Study of History*, X, Oxford University Press, 2, 1955, p. 42, 50.
[17] Cf. Lucian Boia, *L'historiographie roumaine et l'Ecole des „Annales"*, în *Analele Universităţii Bucureşti*, istorie, XXVIII, 1979, p. 31–40.
[18] Idem, *Evoluţia istoriografiei române*, p. 240–268.

său serial avea să rodească mai tîrziu, indirect, prin transgresarea istoriei cantitative în direcţia istoriei seriale de către Pierre Chaunu [19]. Un examen serios al posterităţii acelui sistem rămîne de făcut. Ceea ce se poate prevedea încă de acum e că opera lui Xenopol, durabilă în latura sintezei pragmatice, nu şi-a încheiat încă mesajul nici pe tărîm teoretico-metodologic [20]. Semnificativ e faptul că N. Iorga, iniţial destul de reticent, şi-a nuanţat cu timpul atitudinea faţă de fostul său profesor, recomandîndu-i călduros îndeosebi lucrările de filosofie a culturii, în care vedea o mare şansă, nefructificată integral, a generaţiei. În tot cazul, cu A. D. Xenopol se încheiase o epocă, acea care făcuse mari eforturi pentru o sinteză istorică naţională şi care a sfîrşit prin a o legitima foarte onorabil. Apariţia ultimului tom al *Istoriei românilor din Dacia Traiană* (1893) a coincis de altfel cu începerea activităţii didactice a lui N. Iorga la Universitatea din capitală, unde funcţiona deja I. Bogdan şi unde avea să vină peste doi ani şi D. Onciul. O nouă generaţie de istorici, erudită, voluntară, ambiţioasă, se afla la început de drum, iar acest început era marcat de sinteza lui Xenopol. A dori mai mult decît atîta, în sensul rigorii şi al informaţiei, din partea unor tineri de talent, formaţi la bune şcoli, deprinşi apoi să exploreze arhive şi biblioteci străine, nu era decît prea firesc. În jurul lor s-au strîns, cu anii, alţi tineri, ale căror osteneli aveau să fortifice noua direcţie.

Ce a însemnat în definitiv această direcţie? ? Mai întîi, exigenţe documentare sporite atît prin explorarea depozitelor interne, cît şi prin descinderi mai insistente în arhivele străine. N. Iorga a fost, sub acest unghi, marele exemplu de istoric ,,itinerant'', care a înţeles că spaţiul propriului cabinet e prea îngust pentru a-i asigura o bună informaţie şi acele contacte colegiale cu lumea din afară ce contribuie atît de mult la progresul istoriografiei. Xenopol întreţinuse legături mai ales cu Occidentul, fără a neglija totuşi vecinătăţile imediate, izbutind să-şi facă un nume şi să obţină o largă recunoaştere. Iorga va fixa însă un cadru autentic de universalitate. El a cutreierat continentul în căutare de noi surse şi a izbutit să introducă în circuit ştiinţific multe zeci de volume de documente. Orizontul istoriei naţionale se extindea astfel în chip simţitor, iar cercetările acribice de filologie, drept etc., întreprinse de un număr tot mai mare de specialişti, au asigurat un spor sensibil de profesionalism.

O bună intuiţie, ajutată de evenimente, l-a îndreptat pe N. Iorga spre cercetarea sistematică a sud-estului european, zonă geopolitică şi culturală căreia avea să-i dedice o bună parte din studiile sale. El a creat chiar, împreună cu alţii, un institut de specialitate (1913) cu profil pluridisciplinar, în cadrul căruia s-au ţinut cursuri, s-au învăţat limbi balcanice, s-au comunicat rezultate ale cercetării. Istoria naţională îşi afla astfel un cadru mai larg de înţelegere. Un institut de istorie universală (1937) va extinde apoi şi mai mult acest cadru, în ideea de a fixa cît mai bine locul românilor în durata lumii. Două ,,şcoli române'', la Paris şi la Roma, aveau menirea să pregătească, din aceeaşi generoasă iniţiativă, specialişti în istorie şi discipline conexe. Seminariile de istorie din ţară au contribuit, nu mai puţin, la formarea noilor serii de istorici, a căror afirmare acompaniază eforturile şcolii critice, pentru a se distanţa apoi, în a treia generaţie, pentru un nou ,,salt''.

Iată deci cadrul instituţional care a contribuit nu numai la afirmarea acestei şcoli, dar şi la continuitatea eforturilor sale prin discipoli. S-a putut deduce din expunerea noastră o fizionomie proprie, care o particularizează în

[19] Cf. Al. Zub, *A. D. Xenopol and the new ,,serial history''*, în *Revue roumaine d'histoire*, XIX, 1980, 2–3, p. 509–517.

[20] Idem, *L'historiographie roumaine à l'âge de la synthèse: A. D. Xenopol*, Bucureşti, 1983.

raport cu predecesorii şi nu mai puţin cu contemporanii străini. Un paralelism cu istoriografia universală e uşor de sesizat, cum a şi făcut-o Ilie Minea în toiul disputei dintre ,,vechea" şi ,,noua" şcoală: ,,S-a scris la noi istorie povestitoare, cînd la fel se alcătuiau opere istorice la alţii, s-a scris istorie critică, cînd domina aproape pretutindeni pragmatismul, s-au încercat reconstrucţii genetice ale evenimentelor cînd a fost la modă istoriografia genetică, logicizantă, s-a scris istorie romantică în vremea stăpînirii romantismului, s-au aranjat mari publicaţii de documente, cînd pretutindeni s-au cerut dovezile procesului istoric. Avem şi reprezentanţi ai hipercriticismului" [21].

Observaţia e, în mare, adevărată. Ceea ce trebuie obiectat însă e că paralelismul n-a fost întotdeauna perfect, procesul de sincronizare fiind anevoios şi de durată. Un decalaj cronologic a făcut uneori să întîrzie, în spaţiul românesc, cristalizarea unei direcţii istoriografice care în Occident stăpînea de mult spiritele. Generaţia paşoptistă făcuse mari eforturi de integrare, însă resursele ei au fost mobilizate mai ales în direcţia edificării statului modern. Abia la finele secolului XIX, cu Hasdeu, Xenopol şi şcoala critică putem spune că s-a ajuns la o sincronie deplină. Ea s-a afirmat cu şanse încă mai mari în perioada interbelică, ale cărei disponibilităţi pe tărîmul istoriografiei au sporit în chip legitim după înfăptuirea idealului naţional. În măsura în care a ştiut să depăşească şi subiectivismul romantic şi documentarismul anticvaric, şcoala critică a jucat un rol important în evoluţia istoriografiei române, contribuind chiar şi prin violenţele ei la dizlocarea mentalităţii artizanale şi la afirmarea unei conştiinţe critice mature.

Fireşte, termenul însuşi de ,,şcoală" e susceptibil de obiecţii, dacă ne referim la *triada critică* de la începutul secolului. Căci şcoala presupune o doctrină, o ideologie, ceea ce nu e cazul aici [22]. Există însă un sens mai larg al noţiunii de şcoală, acela care presupune mai ales o solidaritate de metodă. În acest sens, cel puţin, cei trei mari istorici, la care trebuie adăugaţi. G. Giurescu, V. Pârvan ş. a., formează în adevăr o şcoală, a cărei influenţă se mai resimte în cultura română. A-i urmări geneza, oricît de sumar, era o necesitate de cunoaştere şi de integrare în destinul unei istoriografii a cărei conştiinţă de sine a sporit considerabil prin ,,provocarea" lansată de corifeii acelei şcoli, o provocare mereu necesară, mereu reiterabilă oricînd spiritul critic abdică de la datoriile sale. În fond, şcoala critică se leagă de un proces mai amplu, de renovaţie morală şi era menită să-l întreţină, cu mijloace specifice, pe tărîmul istoriografiei. În măsura în care aceasta şi-a asumat un mai mare scrupul informativ şi metode mai riguroase, ea a impus o disciplină a minţii cu efecte ce transgresau limitele domeniului pentru a fecunda cultura însăşi a epocii. Dacă ,,misiunea omului e de a transforma în conştiinţă o experienţă cît mai largă" (Malraux), aceea a istoricului e prin excelenţă una de recuperare axiologică a duratei pentru a o pune, incitantă şi fecundă, la îndemîna contemporaneităţii. Sub acest unghi, şcoala critică, a cărei geneză poartă sigiliul personalităţii lui N. Iorga, a formulat un program extrem de ambiţios, mergînd de la recuperarea pură şi simplă a documentului semnificativ pînă la inserţia lui ca fragment de viaţă, în istoriologia umană. Un excurs în universul acestei şcoli, poate cea mai prestigioasă din cîte a dat România modernă, relevă nu numai o vîrstă a istoriografiei noastre, marcată de preeminenţa spiritului critic, dar şi geneza unor atitudini şi forme de gîndire a căror evoluţie comportă un

[21] Ilie Minea, *Adevăr şi neadevăr relativ la istoria românilor*, în *Cercetări istorice*, VIII–IX, 1932–1933, nr. 2, p. 6–7.

[22] Cf. Paul E. Michelson, *loc. cit.*

interes mai larg. Prin *școala critică* se poate înțelege mai clar problematica modernă a duratei, procesul de înnoire continuă a anchetei istorice, nutrit de tensiunea ce se instalează între experiența concretă și sporul progresiv al informației privitoare la trecut. Înnoirea se produce deopotrivă ca rezultat al unei mișcări interne, ca exigență lăuntrică a disciplinei și ca răspuns la incitațiile din afară. O dublă „provocare", am putea spune cu o expresie toynbiană, întreține așadar acea tensiune și reclamă examenul istoriografic. Profitul e dublu: în direcția cunoașterii unei perioade importante din evoluția istoriografiei române și în aceea a înțelegerii mecanismului cunoașterii istorice ca atare.

Titu Maiorescu, mentorul direcției critice în cultura română.

B. P. Hasdeu spre finele carierei și *Istoria critică a românilor* (I, 1873).

B. P. HASDEU

ISTORIA

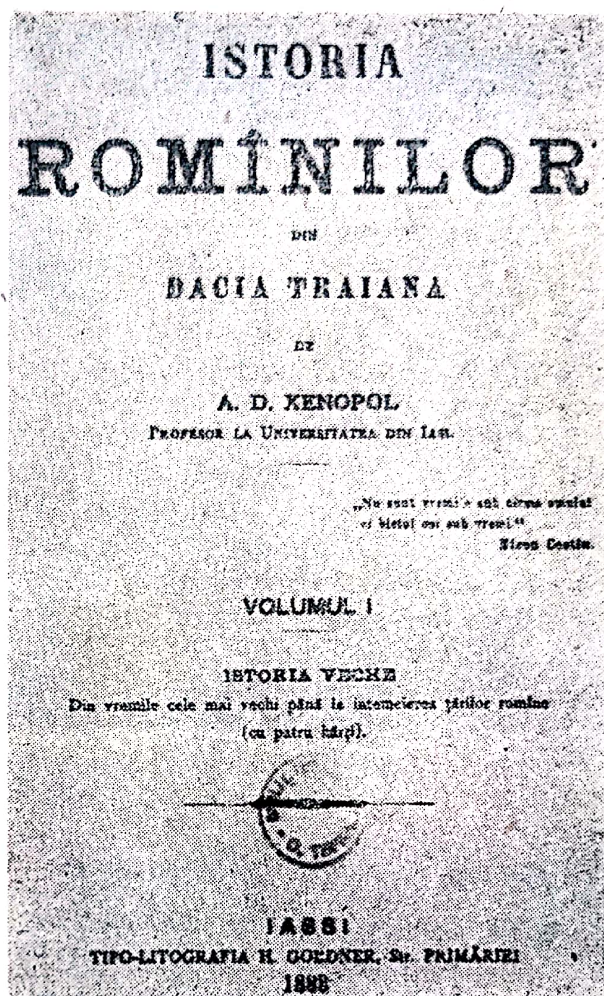
CRITICA A ROMANILORU

AMBELE DACIE

BUCCURESCI

A. D. Xenopol la vremea tipăririi sintezei sale *Istoria românilor din Dacia Traiană* (I, 1888).

ISTORIA

ROMÎNILOR

DIN

DACIA TRAIANA

DE

A. D. XENOPOL

PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN IAȘI.

„Nu sunt vremile sub cârma omului
ci bietul om sub vremi."

Miron Costin.

VOLUMUL I

ISTORIA VECHE

Din vremile cele mai vechi până la intemeierea țărilor române
(cu patru hărți).

IASSI

TIPO-LITOGRAFIA H. GOLDNER, Str. PRIMĂRIEI

1888

Un sprijinitor al noii generații de istorici: D. A. Sturdza.

I. Bianu, custodele Bibliotecii Academiei Române și unul dintre susținătorii noii direcții.

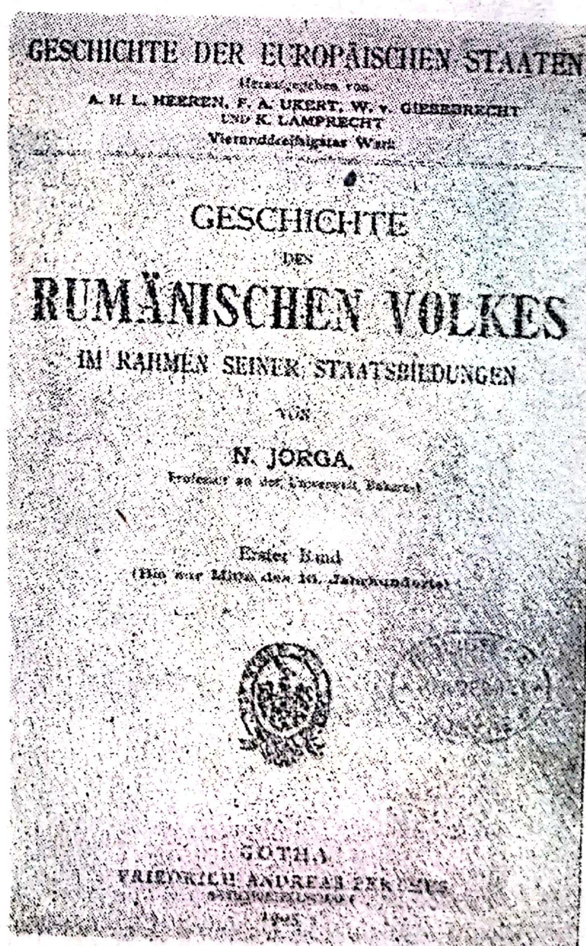
„Triada critică": I. Bogdan, D. Onciul, N. Iorga.

N. Iorga şi primii săi studenţi, printre care: I Ursu, C. Moisil, Nerva Hodoş, Remus Caracaş, Emilia Cioran, Vasile Mihăilescu.

Constantin Giurescu, unul dintre cei mai distinşi elevi ai „triadei critice".

GESCHICHTE DER EUROPÄISCHEN STAATEN

Herausgegeben von

A. H. L. HEEREN, F. A. UKERT, W. v. GIESEBRECHT UND K. LAMPRECHT

Vierunddreißigstes Werk

GESCHICHTE DES RUMÄNISCHEN VOLKES

IM RAHMEN SEINER STAATSBILDUNGEN

VON

N. JORGA,

Professor an der Universität Bukarest

Erster Band

(Bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts)

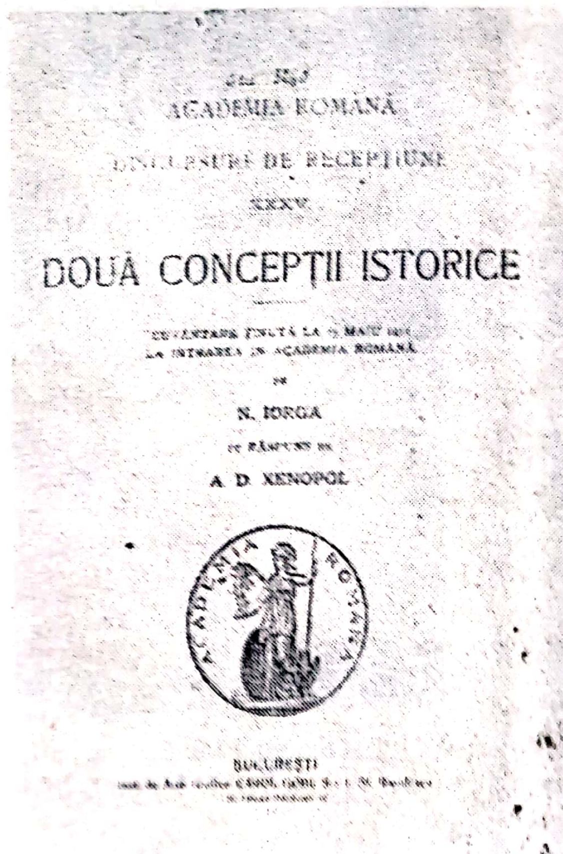
GOTHA

FRIEDRICH ANDREAS PERTHES

O primă sinteză ieşită din noua direcţie.

N. Iorga în 1906

ACADEMIA ROMÂNĂ

DISCURSURI DE RECEPȚIUNE

XXXV

DOUĂ CONCEPȚII ISTORICE

CUVÂNTARE ȚINUTĂ LA [illegible] MAIU [illegible]
LA INTRAREA ÎN ACADEMIA ROMÂNĂ

DE

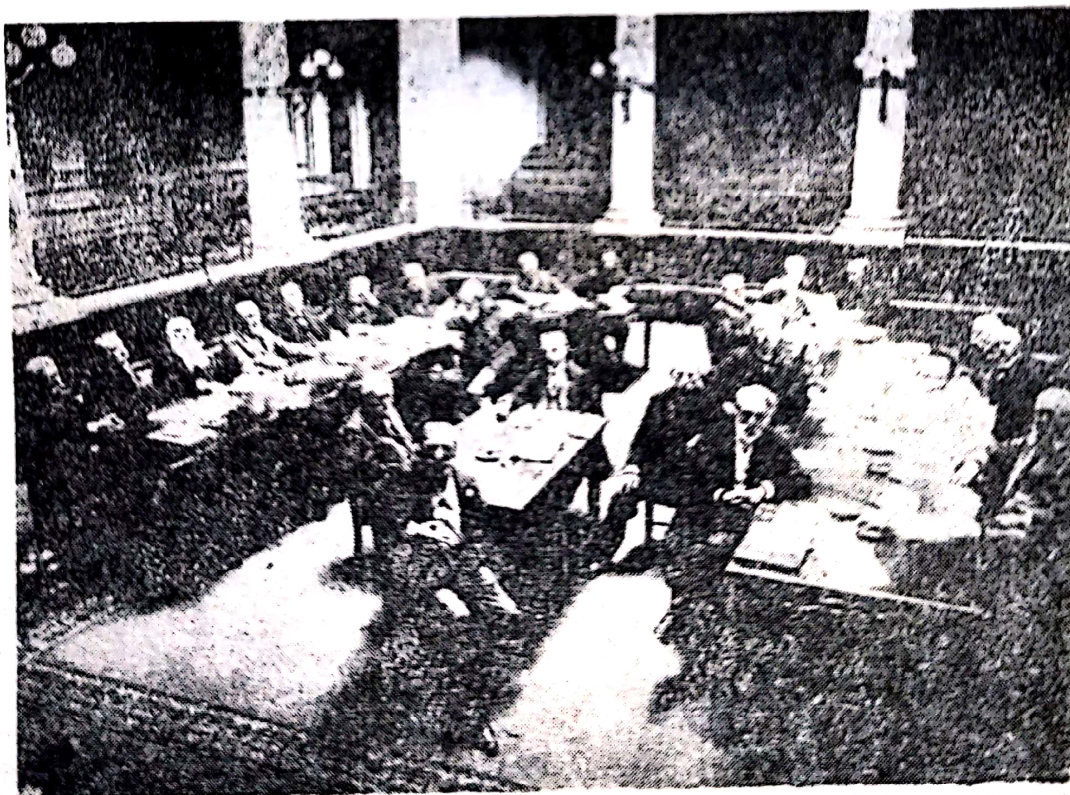
N. IORGA

CU RĂSPUNS DE

A. D. XENOPOL

BUCUREȘTI

Un text definitoriu: Discursul de recepție la Academia Română (1911).

Plenul academic la 22 mai 1912. *La stînga.* Spiru Haret, gen. Gr. Grăiniceanu, N. Teclu, P. Poni, St. C. Hepites, dr. V. Babeș, A. Salingny, dr. C. Istrati, Gr. Antipa, I. Simionescu. *Mijloc;* I. C. Negruzzi, D. A. Sturdza, I. Bianu, *Dreapta:* N. Gane, N. Quintescu, C. Erbiceanu, A. I. Bogdan, A. Naum, N. Iorga, A. Philippide, I. Caragiani, A. D. Xenopol.

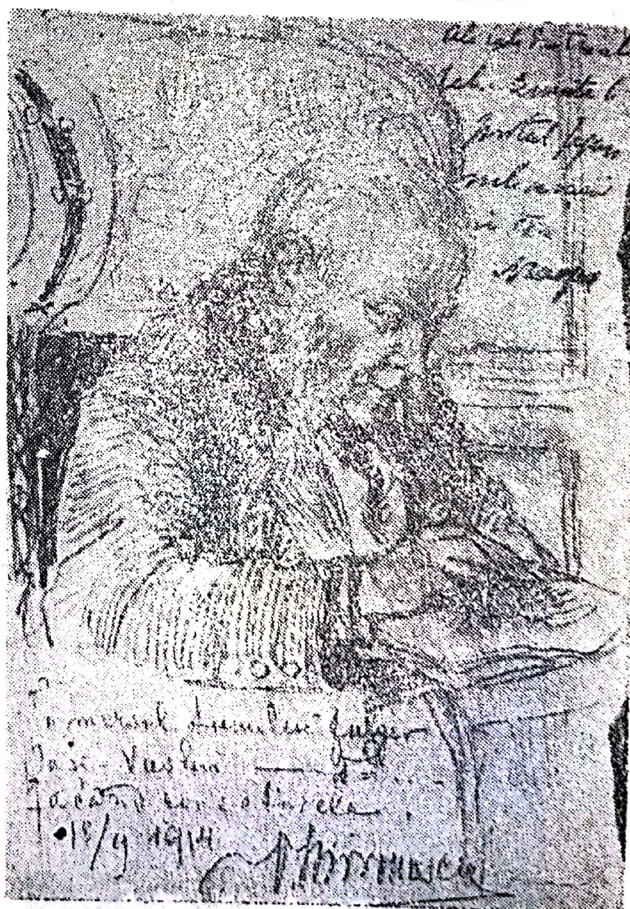

I. Bogdan și V. Pârvan la Broșteni (1913).

G. M. Murgoci, unul dintre fondatorii Institutului sud-est european.

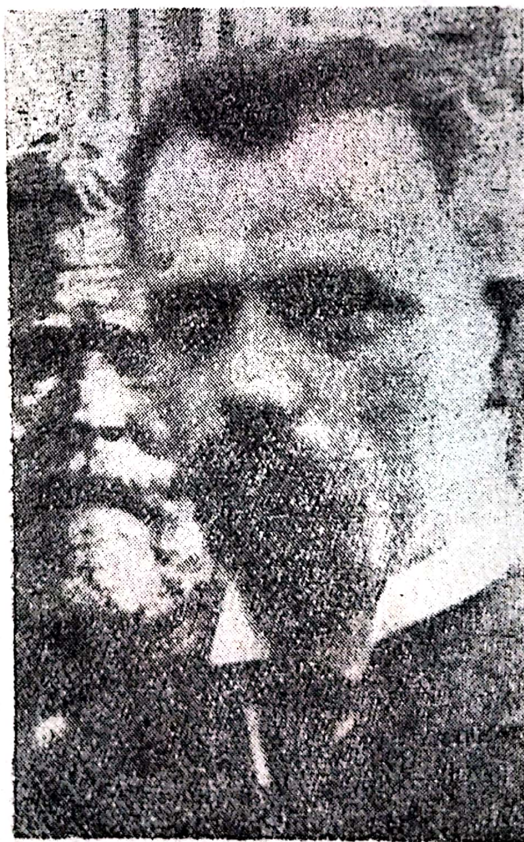
A. D. Xenopol în uniformă de membru asociat al Institutului Franței (1914) și corectînd noua ediție a sintezei sale.

V. Pârvan, figură eminentă a istoriografiei moderne.

I. Ursu.

Istorici transilvăneni din constelaţia critică: I. Ursu, Al. Lapedatu, I. Lupaş.

N. Iorga la 1931.

Constantin C. Giurescu.

Tînăra generație alcătuind nucleul „școlii noi": Constantin C. Giurescu, P. P. Panaitescu G. Brătianu.

Două sinteze de sorginte polemică: *Istoria românilor* de C. C. Giurescu și *Istoria românilor* de N. Iorga.

CONSTANTIN C. GIURESCU

ISTORIA ROMÂNILOR

I

DIN CELE MAI VECHI TIMPURI PÂNĂ LA MOARTEA LUI ALEXANDRU CEL BUN (1432)

BUCUREȘTI
FUNDAȚIA PENTRU LITERATURĂ ȘI ARTĂ „REGELE CAROL II"

N. IORGA

ISTORIA ROMÂNILOR

VOL. I

PARTEA I-a

STRĂMOȘII
ÎNAINTE DE ROMANI

BUCUREȘTI

Al. Zub, DE LA ISTORIA CRITICĂ LA CRITICISM. Istoriografia română la finele secolului XIX şi începutul secolului XX (FROM CRITICAL HISTORY TO CRITICAL EXCESS. Romanian historiography at the end of the 19th and the beginning of the 20th century), Bucureşti, Editura Academiei, 1985, 312 p.

(SUMMARY)

After a great many studies devoted to some personalities of modern historiography (M. Kogălniceanu, A. D. Xenopol, N. Iorga, V. Pârvan, etc.), moments or epochs in the evolution of thinking *(Junimea: Historiographic Implications*, 1976; *To Write and To Make History*, 1981), and a comprehensive survey of Romanian historicism *(Thought Hath Conquered*, 1983), the author undertakes an analysis of the critical direction in Romanian historiography, setting guidemarks in the evolution of the critical spirit, defining its range of problems in the last third of the nineteenth century, when a critical school was established at the University of Bucharest, around some young professors: I. Bogdan, coming from Braşov (1891); N. Iorga, coming from Iaşi (1894); D. Onciul, brought from Cernăuţi (1895). They were "outsiders" who, once arrived in the capital, and enjoying the full backing especially of T. Maiorescu, the mentor of *Junimea*, he himself originally an "outsider", assume the task of renovating history in agreement with the exigencies of this domain on a European plane. All of them had first studied in this country and then had gone through periods of specialization in great academic centres in the West. After the momentous historical-philological initiatives abandoned by B. P. Hasdeu and after A. D. Xenopol's pragmatic synthesis *(The Romanians' History in Trajan's Dacia*, 6 vol., 1888—1893) a new phase loomed on the horizon, one richer from the point of view of documentation and methodologically more exigent. It has its counterpart in the German erudition after Ranke, and in the French *methodological school* founded by G. Monod around *Revue historique*. In order to succeed, it had to engage in a long and severe polemic with the old generation (B. P. Hasdeu, V. A. Urechia, Gr. Tocilescu, etc.), to replace it gradually at the University, at the Romanian Academy, and in other institutions of historical interest, to create organs of expression, to gradually win over public opinion, to place in the history chairs in the provinces professors trained in the new spirit. What this spirit means, in what relationship it is with the romantic school and with the following generations up to the second world war, how it fecundated historiographic production in the course of half a century — this is the matter of this book, which comprises therefore a global analysis of the most fertile direction in Romanian historiography. The age we deal with appears disconcerting in this domain by the number of *demarches* and by its polemic tendency. That is why this writer has selected the works having significance for the critical trend, placing his analytical scrutiny mainly in the sphere of ideas and methodology, in order to define the programme, the structure, the "strategy", the

modes of expression of the critical school, from the moment the Bogdan-Onciul-Iorga *triad* began to act as a direction and till the eve of the last war, when the "new school" of history, represented by C. C. Giurescu, P. P. Panaitescu, D. Bodin, etc. produced its own censorious campaign.

The critical spirit made itself felt and gained ascendancy in Romanian historiography toward the end of nineteenth century, as an indispensable condition for any *démarche* in this field. Its power of persuasion differs from one historian to another, the manner of manifestattion is quite varied. The romantic disposition and the critical attitude can be perceived not only in a parallel movement, but also, paradoxically with one and the same person. The romantic and the critical type, as defined at the end of the nineteenth century, are polemical inventions, not found in a "pure" state. Hasdeu is not merely a romantic spirit, as Iorga considered him, but a critical one as well, often vigorous enough, and even remarkable for certain areas of research, whereas the leaders of the critical direction reveal, at a closer examination, a romantic fibre too, a fact which can complicate an extremely simplified pattern from the start.

Strangely enough, this pattern prevailed in the course of several generations, it circulating from one exegete to another until recently. Lucian Boia knew how to correct it in a synthesis some years ago, when he dealt with the transition phase "from romanticism to the critical school"; then he took up the same question in a stimulating essay meant to draw attention to the coexistence of romanticism and the critical spirit in Romanian historiography at the close of the nineteenth century and the beginning of the next one, a coexistence also remarked on in a more recent essay by Paul E. Michelson.

What is the balance sheet of the age? Having embarked upon the critical path, historiography evidently gained in precision and rigour, but to the same degree it lost from its boldness and imagination. The critical school brought not only the revision of the tools of research, but also a favourite set of subjects, a question we have not dwelt on sufficiently. Historiography had enriched itself through suggestions from economic and social history, and, in the first years of the twentieth century, through the impetus given by cultural history, as N. Iorga understood to practise it — at times in opposition to the Lamprechtian directive—but also in more modest forms, by engaging institutions and personalities, epochs and specific areas. Having survived beyond the nineteenth century, owing to Hasdeu's illustrious personality, romanticism had taken on a "critical" colouring through the force of circumstances, streamlining itself and assimilating the latest scholarly acquisitions.

On the other hand, Hasdeu's great adversary at the turn of the century and later, N. Iorga, managed to successfully employ in his own varied and incredibly vast work those qualities of romanticism which link him with this trend's epoch of glory and with the "neoromantic" upsurge of contemporary historiography. If the "philosophical spirit" of mid-nineteenth century displeased him to the utmost, one can none the less detect a philosophy in the work of this scholar, and it is this that assures its internal cohesion and more lasting interest.

His penchant for picture and colour, for lights and shadows, for fancy and grandiose construction betrays in fact the same romantic fibre which he condemned in Hasdeu. Was he therefore a romantic despite himself? A critical spirit ennobled by romantic qualities? The exceptional personality cannot be included in "schools" and well-established directions, as Iorga himself had remarked, aware of the hidden or obvious flaws of any classification.

Unclassifiable himself, heolongss to tbe des critical direction through a large body of his work, while featuresother of the same works indicate that he could surpass it. Initially preoccupied by classical studies, he entered historiography "through small researhes of literary history and through general considerations about eur past' to become what he is known to have been: a historian of impressive magnitude engaged just as much in documentary restitution and the broadest syntheis, iu local history and the history of the world, in structures and ideas, in customs and collective mentality, in everything that could interey, a historian extremely sensitive to the ethical dimension of histor one that could envisage resurrection through the revival of age-old virtues. Kogălniceanu and Bălcescu, whose "shadows" in a way presided over that end-of-century epoch, had thought along quite the same line before him.

It could be seen that the idea of criticism is an old one and that at least as a desideratum it had had a century-long career before becoming a direction in historiography. Şincai was apparently the first to use it in the modern sense, and after him it was accredited by a good many historians, in adherence to the internal requirements of the domain and to its Western advance. Only the historians? The field was certainly much broader, in an age standing under the sign of palingenesis, when the pressure for a critical elaboration of reality, be it past or present, came from all areas of thinking. Soon after the revolt of 1821, the equerry Ionică Tăutu had called for a "true and critical" history and this will be, in 1848, the aim of a whole generation that wanted to be at the same time critical and constructive. Should one wonder then that half a century later Iorga was to associate programmatically the critical spirit and that *poiesis* (in the sense of creation) without which a work has no consistency? A "critical intoxication" with words had occurred before him, as we have pointed out in the present analysis, and it also encompassed multiple planes. At the time when A. D. Xenopol was writing his studies, for instance, Eugen Dühring held in Berlin courses in "critical history" on such subjects as Philosophy and Economics, while Otto Liebmann recommended a return to Kantian criticism as a solution to the whole thinking of the age. "Only history critically examined can count as history", Ranke had said (*Weltgeschichte*, II), and Iorga would take up the formula toward the end of the century, pursuing "the present conception of history and its genesis" in a text in which *criticism* appeared as leitmotif. The critical programme had a broad, multidisciplinary motivation going even beyond the sphere of science, as all the spheres of social life had the same watchword. Publishing his *Revue historique*, (1876), G. Monod refered to tradition and evoked predecessors for the criticism he wished to promote, preserving, however, all the critical freedom toward his predecessors. Compared with them, the new publication (so important for Romanian historiography as well) was not only the bearer of a scientific programme, but also of a school of methodology, A. D. Xenopol and N. Iorga being among those who profited by it.

The age set for the Romanian area too the problems it had concomitantly formulated in other culture zones. Is history a science? Does it have a peculiar status in the system of sciences? How far can it aspire in its hopes (or illusions) of knowledge? What are the chances of the historian to objectify his entrerprises? How could the domain's areas of ambiguity be narrowed so as to gain greater clarity? The anwers fall into disuse, but the questions remain and are perfectly valid even now, since they are concerned with the very nature of historiography. The range of questions could be extended to include the historian's involvement in his contemporary world, his relation to the arts

and so forth. Above all, the age set about creating order in knowledge, delimiting its spheres as far as it could, and taking up a distance from an abusive philosophy. In the realm of historiography, this meant, to all intents and purposes, to make the cognitive effort "positive".

Scientism asserted itself in the last decades of the century in historiography too, bringing about characteristic mutations. A critical programme was necessary in historical research as it had proved necessary in other domains. With H. Taine and E. Hennequin, for instance, literary criticism also claimed to be "scientific", adopting deterministic principles and being open to dialectics. So much the more had historiography to take into account the gains of historical materialism, which had become more systematic in the last decades. From the comparative view and the empirical generalization practised by Comte, Spencer, Mill and others, the step was now to be made — a decisive step in the positive consciousness — toward scientific truth. Paul Lacombe, among others, believed he could theoretically found history as a science, starting from the need of separating it from art and of clarifying its logical structure. This is what A. D. Xenopol also wanted to accomplish, arguing over this question with the French historian and holding that history is a science *sui generis*, based not on laws, but on a series of uncoverable facts from their genesis to their last reverberations. *Les principes fondamentaux de l'histoire*, (1899) comprised this very proposition, new in its theoretical systematization, which was to have a long career. As well as being a remarkable achievement in itself, this theoretical synthesis also expressed a progress in the critical consciousness, in that a historian who had till then made a mark for himself in the pragmatic field was prepared to reappraise his domain in order to discover its fundamentals. Between philosophical speculation and the artisan's pragmatism, A. D. Xenopol traced a middle way, modifying to advantage the status of the historian, claiming his attention at the same time to principles and to facts of life. Just like Montesquieu, he knew that without the light of philosophy (be it diffuse as in his own pragmatic synthesis) history could not withstand a rigorous examination. Which does not mean that each historian should theorize about his domain. But the consequence of the initiatives at the end of the nineteenth century was an enhancement of the conscience of self, a process also facilitated by the ongoing polemic in the field of methodology. The famous *Methodenstreit*, centering around K. Lamprecht's personality, brought important clarifications by which Romanian historiography also profited.

At this juncture, the critical school had its heyday, after N. Iorga's "battle with giants" in the cultural field and as the most important cultural review *(Convorbiri literare)* was quietly becoming, with I. Bogdan at its head, a review of history. The other member of the "critical triad", D. Onciul, turned out to be quite as important for the new direction by his own works of exemplary exigence, and by his teaching contribution. It is especially in his seminar that an entire body of historians was formed, of whom C. Giurescu and V. Pârvan were to play important roles in the development of the domain.

The Romantic-type of encyclopaedism in history was passing through a twilight not deprived of glory, given the personality of Hasdeu, while an important revival of historiography was taking place as a result of the convergent action of the above-mentioned triad. For the time being, the ethical accent was still strong enough, the separation of the domains deficient. A long way lay ahead from here to "history for history's sake" as propounded by V. Pârvan.

When is history socially useful? A unique answer, valid at any time and in any place, was not feasible. Every age and every cultural area has its own

needs, function of which it also formulates the uses of history. Historiography began everywhere with what Pârvan called the passive moment, of genealogical motivation; there followed a popular history (factual), then a finalist one (with stated political ends in view), only later to become, provisionally, a history "in itself", very much as the sciences and the arts had also begun to shape out. The "critical" age was decisive in this evolution, and it meant not only a "quarrel over method", but aso a strategy of influence. What had happened in France half a century before around the prestigious *Revue historique* was taking place South and East of the Carpathians in the first years of the twentieth century: a real "wresting of power" in the realm of historiography, which in practical terms meant to have chairs in the universities, for the time being in the Old Kingdom, enough representatives on the Commission for Historical Monuments, the possibility to express views in the Romanian Academy, the control of the network of museums, etc. The facts have been presented and they bear significances comparable not only with the age of G. Monod in French historiography but also with the age inaugurated through the *Annales* by M. Blooh and L. Febvre. Within our critical triad N. Iorga was the promoter, the agitator, the polemicist, I. Bogdan was the strategist, the organizer and D. Onciul the professor by excellence, with a spirit of full exigence and with a corresponding methodology. Such a "division of labour" can be deduced from the positions they held in the academic milieu, from their correspondence and not lastly from the analysis of their programmatic texts. Indeed, if I. Bogdan's reception speech at the Romanian Academy deals with *Romanian historiography and its problems* (1905), outlining a whole programme, the one with which D. Onciul soon made his entrance under the cupola referred to a more precise, more applied question in which the exercising of method could be displayed freely: *The epochs and the periodization of Romanian history*. With the former, the idea of perspective and organization prevailed, while with the latter the analysis as such, the problem. Unlike them, on a similar occasion N. Iorga laid emphasis on the opposition between *Two historical conceptions* (1911), one represented by a romanticism at twilight, the other keeping an eye on a more exacting restitution, in the name of unfettered truth. Emotion had therefore to be checked, if it could not be completely removed from the inventory of historiography, which was not at all a simple task. Iorga himself was to be accused of giving too much room to emotion and of not being "scientific" enough, in the sense propounded by positivism, to be able to remain faithful to truth. Too much rhetoric, the argument went, too great concessions to the need for patriotic education. But is not this the very reproach which he himself had levelled against the romantic school?

It was but natural that the moment of 1900 should be surpassed by the new generation, not only as regards the documentary horizon but also as an exercise of the critical spirit. The leaders of the school will leave the stage one after another (I. Bogdan in 1919, D. Onciul in 1923, N. Iorga in 1940); other series of historians will take their place and they adopted in general a critical stance toward their great predecessors, the last mentioned still being quite active after three decades only to be contested violently. Had N. Iorga changed in the meantime? Had critical exigencies increased so much that the teacher of so many generations of historians could no longer keep abreast of the developments? The new school of 1900 was now looked upon as the "old school", and he who had militated then so vigorously against the romantic spirit was, in his turn, blamed for romanticism and patriotic excess in the interpretation of history. The dialectics of the conflict between generations could clarify the

mechanism of this opposition, revealing a certain alternation of attitude already remarked in other historiographies. The state of tension and conflict is somewhat natural, if not legitimate, because after all the "new school" of history of 1930 did not bring a distinct programme, but only stressed the need for establishing the facts more accurately. It explicitly recognized its ancestry in the historiographical beginnings of N. Iorga, the patron therefore not completely contested, merely in his "new" side, susceptible of reproaches, in his critics' opinion, especially on account of his lack of rigour in information and a certain technical negligence.

Naturally, contestation is in the ordinary course of things, since it is to be expected that descendants should have knowledge about a greater number of things, even if they do not actually know more than their parents did. A careful scrutiny of inter-war historiography would probably bring interesting clarifications in this respect. The criticism C. C. Giurescu and other historians levelled against their former teacher, the revered patriarch of Romanian culture in the age, was but an extension of older criticisms made especially by I. C. Filitti, P. Eliade and D. Russo, historians who could even have belonged to the critical school if their temperament or some aleatory factors had not brought them into conflict with N. Iorga, from whom they in fact kept at a distance through their critical excess. The same excess will prove decisive with some of the historians of the new generation, most of whom had emerged from under the cloak of the great polyhistorian only to oppose him quite vehemently. Criticism or rather critical excess is their peculiar feature easily detected in the elaborate debates at *The Romanian Historical Review*. "Criticism should cease as soon as it has found the good ground on which one can build", N. Iorga had said in his already mentioned reception speech at the Academy. The leaders of the new school seemed, however, bent on assigning it an end in itself, practising it for the sake of criticism as such. What should have been only a means of restitution had become a goal.

The need for more rigour was, no doubt, legitimate, and it was continually reiterated, in agreement with the prevalent tendency in European historiography. The Romanian historians' attendance at international congresses and at the proceedings of certain committees set up to elaborate working tools for world historiography facilitated contacts favourable to dialogue and to synchrony, contacts deepened through reading, progressively extended in the inter-war period. The new generation was called upon to undertake a colossal effort to rid historiography of the slag of blatant patriotic rhetoric and not less an effort at construction. It laid emphasis on the former aspect, denouncing superficiality, dilettantism, *pro domo* pleading in the studies of political history, etc. To unfetter the critical spirit inhibited by political passion was a mission which this generation openly admitted, rejoicing that the fulfilment of the national ideal had also granted them sufficient freedom in exercising their "magistracy". Did this generation probably go too far in affirming its critical veleities? Most likely.

But it is yet again according to the ordinary course of things that the spirit hindered in one direction should manifest itself excessively in the opposite direction, by virtue of the "double frenzy" to which the philosopher Bergson referred in the same age. Negating violently his elderly contemporaries in *Opinions sincères* (1899) and still more harshly in *Two Historical Conceptions* (1911), N. Iorga could not himself preserve the right measure, arousing irreconcilable adversities. A. D. Xenopol, not included among the "romantics", but still hinted at in the criticism of the recipient of Academy membership, felt obliged to reestablish the "equilibrium", appealing to that

juste milieu which is closer to truth than the propensity toward excess. Undoubtedly, the controversy of 1900, just as much as that of 1930, had an impassioned colouring beyond any scientific motivation. One of the representatives of the new school was to remark later, after the death of the "fighter with giants" that, having engaged in a battle with the survivors of the romantic school, Iorga could not at the time foresee that the same epithet of "romantic" would be applied to his own person by his former students, just as the latter could in no way suspect the denial (the negation of negation, as the philosopher would put it) to which they themselves would be subjected. This was in fact predictable, having been formulated in broad outline by a literary critic of the same generation, Pompiliu Constantinescu, after he had censured, from an aesthetic point of view, V. Pârvan's work with excessive bluntness. In 1938, the imposing "Saint-Juste of critical opinion" as he was called, would observe, not without a touch of melancholy, that the younger generation of historians had moved away from the grandiose constructive line of the forerunners, confining themselves to an ostentatious display of facts, being alien to whatever was connected with temperament and hypothesis. The determination to be impersonal, legitimate up to a point, made them sterile to a great extent. Was this formula preferable to the one it wanted to replace? "Maybe the chroniclers and the poets have erred more often, but they have charmed a longer time, and it is also possible, the critic added, that the abstract truth of recorded facts might not express all the relief of the souls and all the picturesqueness of the ages". A justfied remark, in which one could detect a certain regret for his own attitude in his youth.

No doubt there are many ways ("cent façons", said Guizot) of writing history. Whether descriptive (Ranke), resurrectional (Michelet), explanatory (Ed. Meyer), sociological (Lamprecht), or written from a contemporary perspective (Collingwood), it undergoes a process of continuous renewal and the tension between generations ensures its vitality. There is no progress without change and antagonism. This is the only way to understand realistically the evolution of historiography too, an evolution which we could imagine as a succession of "critical reactions" and "creative responses", agreement and conflict, harmony and tension being complementary and alternative modes. Is not strife the dynamic principle of history itself? This fact was also known to the protagonists confronting each other in the very years a new generation of historians, grouped around the *Annales*, was taking up a leading position in Paris. A comparative study would reveal analogies between that grouping and the young historians at the *Romanian Historical Review*. But it would also bring to light not fewer affinities between the historians around L. Febvre on the one hand, and some features of N. Iorga's work on the other. An extremely broad thematic opening and interpretations of great subtlety, whether by way of short reflections or vast synthese, place the Romanian scholar close to the new direction of historiographhy. Striking suggestions also link him with the more recent directives of the domain, mainly with the "new history" emerging from F. Braudel's school. But no trend, no direction embraces him totally. "When a genius rises, the schools die" said G. Călinescu. Indeed, whatever label one might apply to the great polyhistorian, it will finally prove to be too narrow, and L. Boia certainly had the right intuition when he offered Iorga a place apart in his historiographic synthesis.

Just as difficult to place in a precise framework is A. Xenopol's personality, outside wich one cannot explain the geneais of the critical school. I. Bogdan and N. Iorga had been his students, and he stimulated D. Onciul in the direction of some fundamental studies and backed him up in his aca-

demic career The pragmatic synthesis of A. D. Xenopol, along with Hasdeu's *Critical History*, lies at the origin of most fruitful debates, and his theoretical system, although received with reservations by the followers of that school, was to stimulate a movement away from pragmatism. Received with the greatest interest abroad, his serial system was to bear fruit later, indirectly, through the transgression of quantitative history in the direction of a serial history by Pierre Chaunu. A serious examination of the posterity of that system is still awaited. What can be foreseen right now is that Xenopol's work, lasting in its aspect of pragmatic synthesis, has not yet spent its force in its theoretical—methodological aspect either. It is significant that N. Iorga, quite reticent at the start, eventually modulated his attitude toward his former professor, warmly recommending especially his work in the philosophy of culture, in which he saw a great chance, not yet fully fructified, of this generation. At any rate, with A. D. Xenopol an age had come to an end, that age which had made great efforts to achieve a national historical synthesis, and which ended by legitimizing it very honorably. The publication of the last volume of *Romanians' History in Trajan's Dacia* (1893) otherwise coincided with the beginnings of N. Iorga's teaching activity at the University in the capital, where I. Bogdan had been working already, and where D. Onciul was also to come two years later. A new generation of historians, erudite, voluntary, ambitious was at the start of a journey, and this start was marked by Xenopol's synthesis. To ask for more than that, in the sense of rigour and information, from some talented young men, educated at good schools, and acquainted with the exploration of foreign archives and libraries was but too natural. Around them gathered, in the course of years, other young people whose labour was to strengthen the new direction: C. Giurescu, St. Orășanu, A. Lapedatu, V. Pârvan C. Moisil, I. Lupaș, Ilie Minea and others.

What did this direction signify after all? First of all, it increased documentary exigencies by more insistent researches in foreign archives. N. Iorga was in this respect the great example of "itinerant" historian, who understood that the space of his own study was too narrow to secure better information, resorting to those contacts with colleagues from the outside world which contribute so much to the progress of historiography. Xenopol had maintained contacts especially with the West, without however neglecting the neighbouring countries, succeeding in making a name for himself and in gaining wide recognition. But Iorga will establish an authentic framework of universality. He travelled all over the continent in search for new sources and managed to introduce into the circuit tens of volumes of documents. The horizon of national history was sensibly broadened, and the detailed studies of philology, law, etc. undertaken by an ever greater number of specialists assured high professionalism.

Intuition, assisted by events, oriented N. Iorga toward the systematic research of the European South-East, a geopolitical and cultural area to which he was to devote a great part of his studies. He even created, jointly with others, a specialized institute (1913) with a pluridisciplinary profile, in which history courses were held, Balkan languages were learned, research results were communicated. National history thus found a broader framework of understanding. An institute of world history (1913) will then extend this framework even more, the aim being that of better ascertaining the Romanians'place in the time-scale of the world. Two "Romanian schools", in Paris and Rome, had the mission of training, as part of the same generous

initiative, specialists in history and adjacent disciplines. The seminars of history in the country contributed no less to the training of new series of historians, whose advance accompanied the efforts of the critical school, only to move away from it in the third generation for a new "leap".

That was then the institutional framework which contributed not only to the affirmation of this school but also to the continuity of Iorga's eforts through disciples. An individual physiognomy particularized this school in comparison with the predecessors and no less with the foreign contemporaries. A parallelism with world historiography can be easily detected; Ilie Minea did this in the heat of the controversy between the "old" and the "new" school: "Narrative history was written in this country when others were creating historical works, critical history was created when almost everywhere pragmatism reigned supreme, genetic reconstructions of events were attempted when genetic logician's historiography was fashionable, romantic history was written during the rule of romanticism, great publishing ventures of documents were set up when there were claims for proofs of the historiographic process".

The observation is, broadly speaking, true. What one should object to, however, is that this parallelism is not always perfect, the process of synchronization being slow-moving and of long duration. A time lag caused in the Romanian cultural area occasional delays in the crystallization of historiographic direction which in the West had long ruled the spirit. The generation of the 1848 revolution had made great efforts at integration, but its resources were especially mobilized in the direction of building the modern state. Only at the end of the nineteenth century, with Hasdeu, Xenopol, and the critical school, can we say that a full synchronization was reached. It had greater chances of asserting itself in the inter-war period, its potentialities in the field of historiography having naturally increased after the realization of the national ideal. As it managed to surpass both romantic subjectivism and antiquarian documentation, the critical school played an important part in the evolution of Romanian historiography, contributing even by its harshness to the dislodging of an artisan's mentality and to the affirmation of a mature critical consciousness.

Naturally, the term "school" is itself liable to objections, if we refer to *the critical triad* from the beginning of the century. A school presupposes a doctrine, an ideology, which is not the case here. There is, however, a wider sense of the notion of school, that which implies especially a solidarity of method. In this sense, at least, the three great historians, to whom we should add C. Giurescu, V. Pârvan and others, form indeed a school whose influence is still felt in Romanian culture. To follow its genesis and evolution, however summarily, was prompted by a need to know and to gain insight into the destiny of a historiography whose self-knowledge increased considerably by the "challenge" launched by the leaders of that school, a continually necessary challenge, ever reiterable when the critical spirit relinquishes its duties.

In fact, the critical school is linked with a larger process of moral renovation and was meant to keep it up with specific means in the domain of historiography. As this school evinced greater scrupulousness in gathering information and more rigorous methods, it imposed a discipline of the mind with effects that went beyond the boundaries of the domain to fecundate the culture of the epoch itself. If "man's mission is to transmute in his conscience an ever wider experience" (Malraux), that of the historian is *par excellence* one of axiologically recuperating *durée* in order to place it, exciting and fecund, at the disposal of contemporaneity. Viewed in this way, the critical school,

whose genesis bears the seal of N. Iorga's personality, formulated an extremely ambitious programme, ranging from the recuperation, pure and simple, of the significant document to its insertion, as a fragment of life, in human historiography.

An explanation of the universe of this school, quite possibly the most prestigious of all produced in modern Romania, reveals not only the coming of age of our historiography, marked by the preeminence of the critical spirit, but also the genesis of some attitudes and forms of thought whose evolution entails a wider interest. Through the *critical school* one can more clearly understand the modern problem of *durée*, the process of continued renewal of historical enquiry, nourished by the tension which sets up between concrete experience and the steady accumulation of data about the past. The renewal is just as much a product of an internal movement, an inner exigency of the discipline, as it is a response to stimuli from without. A double "challenge", to use a Toynbeean phrase, maintains therefore that tension and calls for historiographic scrutiny. The gain is twofold: in the direction of knowing an important period in the evolution of Romanian historiography and in that of understanding the mechanism of historical knowledge as such.

Translated by Grigore Vereș

INDICE

INHALTSVERZEICHNIS

SOMMAIRE

CUPRINS

Redactor: BEATRICE BUDESCU
Tehnoredactor: SILVIA DEOCLEȚIAN

Bun de tipar: 1.VII.1985. Format: 16/70×100.
Coli de tipar: 19,50.
C. Z. pentru biblioteci mari și mici: 90(498),,18:19'

c. 76 I. P. Informația
str. Brezoianu nr. 23—25,
București